

AZ ÁRKÁDIA-PÖR FOGSÁGÁBAN. A DEBRECENI CSOKONAI-KULTUSZ

Irodalomtudományok

Lakner Lajos okleveles magyar nyelv és irodalom szakos tanár

Készült a Debreceni Egyetem Irodalomtudományok doktori iskolája Magyar és összehasonlító irodalomtudományi program keretében

Témavezető:.....
Dr. Debreczeni Attila

A doktori szigorlati bizottság:

elnök: Dr.

tagok: Dr.

Dr.

A doktori szigorlat időpontja: 201

A doktori szigorlati bizottság:

elnök: Dr.

tagok: Dr.

Dr.

A doktori szigorlati bizottság:

elnök: Dr.

tagok: Dr.

Dr.

Dr.

Dr.

A doktori szigorlat időpontja: 201

Nyilatkozat

Én, Lakner Lajos teljes felelősségem tudatában kijelentem, hogy a benyújtott értekezés a szerzői jog nemzetközi normáinak a tiszteletben tartásával készült. Jelen értekezést korábban más intézményben nem nyújtottam be és azt nem utasították el.

Debrecen, 2010. augusztus 30.

.....

Tartalom

I. Közelítés Csokonai debreceni kultuszához	3
Az Árkádia-pör mint Csokonai debreceni kultuszának kulcsa	3
Az irodalmi kultusz kutatás mint szemléleti és módszertani alap.....	7
II. A Csokonai-kultusz születése: az Árkádia-pör	20
Kultusz és művészet.....	22
Nyilvánosság és helyi világ.....	35
Művészet és világ	45
Csokonai közösségei	53
III. A nemzeti panteon hőse: Ferenczy István Csokonai-büszkje	65
Halhatatlanság és népszerűség (I.)	67
Ferenczy István és a megkoszorúzott költő	80
A Csokonai-büszjt debreceni fogadtatása	84
A Csokonai-büszjt és Kazinczy	90
IV. Kegyelet és önismeret: a Csokonai-síremlék	96
Csokonai emlékezete mint egyesítő erő.....	96
Csokonai emlékezete mint törésvonal.....	105
Iskolai és világi tudás.....	107
Közösség és egyéniség	112
A nemzeti irodalom és a szépirodalom helye a művelődésben	113
Irodalom és szabadság	120
Tekintélyelv és nyilvánosság.....	123
A debreceniség alkonya	125
V. A népszerű, nemzeti költő: Izsó Miklós Csokonai-szobra	126
Halhatatlanság és népszerűség (II.).....	126
Emlékkert és modernizáció	134
Debrecen népszerű, nemzeti költője	142
Csokonai-szobor és a költő alakváltozatai	149
Az Árkádia-pör emlékműve	150
VI. Az intézményesített Csokonai-kultusz: A debreceni Csokonai kör	153
Kulturális modernizáció vágya és a középosztály társadalmi helyzete	154
A Csokonai kör és a megálmodott Debrecen	159
A Csokonai kör az egységes társadalom megteremtéséért	165
A kör Csokonai-kultusza és Debrecen	176
Az 1905-ös Csokonai-ünnep és Debrecen megdicsőülése.....	183
A képviseleti beszéd mód kritikája	192
VII. Az Árkádia-pör fogságában	196

Rezümé.....	208
Summary.....	210
Rövidítések fölöldása	213
Felhasznált irodalom	213

I. Közelítés Csokonai debreceni kultuszához

Az Árkádia-pör mint Csokonai debreceni kultuszának kulcsa

1805. január 29-én Csokonai Vitéz Mihályt eltemették a Hatvan utcai temetőben. Diószegi Sámuel parentálta el, aki a Prédikátor könyvéből vette prédikációja alapját jelentő igét.¹ Arról a hitéről tett tanúságot, hogy bár Csokonai testét eltemették, de a tudós emléke örökké fennmarad: „Tudomány és bölcsesség nincsen a koporsóba, ahová menendő vagy”.² Talán ekkor még a végtisztességen résztvevők egyike sem gondolta, hogy a halál a költő (és nem a tudós) előtt valóban megnyitotta a halhatatlanságba vezető utat. S ekkor még azt sem tudhatták, hogy hamarosan vita robban ki a sírja fölé állítandó síremlék körül, amely majd egy évszázadra meghatározza a Debrecenről való közgondolkodást.

Kazinczy Ferencnek megtetszett Cserey Farkas javaslata, hogy Csokonai „emlékezete állandósítására lakta helyén állítanánk egy Monumentumot”.³ Cserey emlékműre gondolt, melyet a költő lakása helyén szeretett volna fölállítani. Javaslatából azonban hamarosan sírkő lett. Kazinczy 1806 júliusában a Hazai Tudósításokban közzé tett felhívása már Csokonai síremlékére való adakozásra buzdított. Nem egy megvitandó javaslattal, hanem végleges tervvel állt elő: „A kő, (úgy végeztük-el azt egymás között) nem a’ medencés piederstálok igen is közönségesé vált formájára lészen állítva, hanem a’ Régiek szép egyszerűségében (simplicitas, Einfachheit). A’ márványba metszett Írást e’ kevés, de sokat jelentő szók teszik:

Csokonai Vitéz Mihálynak

hamvai

született 1773. Novemb. 17-d,

megholt 1805. Januar 28-d.

Árkádiában. Éltem. Én. Is’

A’ monumentum’ felső részében pedig a’ Lepe – (rút és közönségesebb neve: Pillangó) – fog lepedesni. A’ márványt Zsibó adja hozzá, ’s Csereinek ajándéka lészen.”⁴

Kazinczy felhívásának e részletéből kiderül, hogy tervükről senkit sem akart megkérdezni, még a költő anyját és debreceni barátait sem, noha tudta, hogy lesznek, akik neheztelni fognak rájuk. Egy korábbi, Csereynek írt levelében ugyanis sértődékeny természetű költőket és írókat emlegetett, vagyis föltételezte, hogy a Debrecenben élő írástudók kicsinyessége és féltékenysége akadályozhatja tervük megvalósítását. Azonban

¹ „Valamit hatalmadban van cselekedni erőd szerint, azt cselekedjed; mert semmi cselekedet, okoskodás, tudomány és bölcsesség nincs a Seolban, a hová menendő vagy.” Károli 1987, 655.

² Gaál 1960, 443.

³ Cserey Farkas Kazinczy Ferencnek, 1805. április 8. KazLev.. III. 316.

⁴ Kazinczy 1806a, 284-285.

ennek ellenére is ragaszkodott hozzá, hogy *egyedül ő és Cserey* legyenek a sírkő állítói. Épp ezért eredetileg titokban szeretne volna elkészíttetni és fölállíttatni a síremléket: „Dobra verés nélkül, *nélkül* szedjük össze mintegy száz ftot e' célra 's ne szölljunk senkinek mind addig, míg a' Cippus felálland a' sír felett.”⁵ Különös, hogy, bár jól ismerte a Debrecenben uralkodó ízlést és gondolkodásmódot, mégsem a sírkő jellegében és a feliratban látta a föltételezett ellenkezés okát. Pedig a debrecenieknek épp ez nem tetszett. Kis Imre, a salétromgyártás felügyelője és műkedvelő író leveléből kitetszik, hogy Csokonai megtiszteltetésével egyetértettek, még ha nem is olyan módon, ahogyan Kazinczy elképzelte. Egyrészt nem síremlékre gondoltak, másrészt nem köztéren szerették volna fölállítani: „Csokonainak emlékezetető-Követ szerettem volna inkább emeltetni, mint Sírkövet...[s] vallyon nem lett volna é? igazabb ezen Magyar Író eránt valamelyik Bibliotheca az országba?”⁶ S ami ezeknél is fontosabb: nem Debrecenben képzelték el az emlékművet, mert Kis szerint a város egyházi és világi értelmiségi körében nem egységes Csokonai megítélése: „A fel tételt itt végre haitani számtalan Irigyei 's volt tudós üldözői miatt nem lehet.”⁷ Nagy Gábor e levelének van egy mondata, mely kellő alapot szolgáltatott Kazinczynak a város elleni támadásra: „Debreczen ugyan hazája a meg holtnak, de nem érdemli.”⁸ Kazinczyt magabiztossá tette, hogy a vitapartnerek egyike is megvallotta: Debrecen méltatlan a költő emlékének az ápolására. E levélrészlet révén érthetővé válik, miért viselkedett olyan magabiztosan, lenézően és kioktatóan a pör során. E vallomás birtokában joggal érezhette úgy, hogy egyedül ő és Cserey alkalmasak és méltók Csokonai megtiszteltetésére, s a debreceniek ellenkezése csak kifogásnak, „aggatózás”-nak⁹ tűnt a szemében. Úgy gondolta, hogy ellenvetésekkel a debreceniek csak annak a kimondását próbálják meg elkerülni, hogy a meghalt költőt nem akarják különös megbecsülésben részesíteni, mert a város szellemi életét meghatározó értelmiség mást tart erre érdemesnek. A debreceniek magatartásának az okai természetesen, ahogy később majd láthatjuk, sokkal összetettebbek, a féltékenység és kicsinyesség gyanúját azonban nem sikerült eloszlatniuk, ahogyan azt sem tudták bebizonyítani, hogy készek a jeles emberek emlékezte ápolására. Épp ezért *majd egy évszázadon keresztül Kazinczy továbbélő vádjával kellett szembenéznüük*. A debreceniség, amely a debreceniek bezárkózására, a saját igazságukhoz való makacs ragaszkodásra, túlzott józanságára, a lelkesedés, a világban való tájékozódás és az új iránti kíváncsiság hiányára utalt, mindannyiszor fölbukkant 19. század

⁵ Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, 1805. augusztus 15. KazLev.. III. 410.

⁶ Kis Imre Kazinczy Ferencnek, 1806. szeptember 3. KazLev. IV. 287.

⁷ Cserey Farkas Kazinczy Ferencnek, 1806. szeptember 28. KazLev. IV. 338.

⁸ Uo.

⁹ „Csak azt bántja meg a' nyugodalmas tónusban mondott Critica, a' ki nagyon el van telve magával – ez a' gyengesség pedig, minden **egyenességem** mellett, melyet némelly meg nem tud érteni, nekem nem hibám. – Sőt még az ilyen gyenge sem venné megbántásnak, ha t. i. a Critica nem aggatózás (mint az Arcadián támadt Debreczeni per)...” Kazinczy Ferenc Szemere Pálnak és Kölcsey Ferencnek, 1810. május 12. KazLev. VII. 445.

folyamán, amikor Csokonai emlékét megörökítő szobor vagy a költő síremléke fölállításának a terve fölmerült. Így a pört követő majd száz év során a debreceni értelmiség – hogyan majd láthatjuk – többször is védekezésre kényszerült. A huszadik század elején Ady Endre szinte szóról szóra megismételte Kazinczy szavait: „Józan, zárkózott, keletien kényelmes, apatikus s ijesztően konzervatív a debreceni szellem. (...) él benne valami érthetetlenül túltengő, nagy büszkeség. (...) Megöl mindent Debrecenben az elzsírosodás. (...) Debrecenből hiányzik az intelligenciának s kultúrára hajlásnak egy nagy kritériuma: az érdeklődés minden iránt. Bizonyos kedélyes, patriarchális borozgatás és szalonnázás a debreceni élet az Urambátyám harminc éves anekdotáival. Ezt lehetne mondani”.¹⁰ Ady kijelentése azért oly megdöbbentő, mert 20. század elején is ugyanolyan műveletlennek és szellemiségében bezárkózónak látta a várost, mint egy századdal korábban Kazinczy. Nem az a kérdés, hogy igaza volt Ady Endrének. Sokkal fontosabb, hogy jól mutatja: *a Kazinczy szájából elhangzott vád, a „debreceniség” átöröklődött, újabb és újabb nemzedékekre hagyományozódott rá, kollektív reprezentációvá¹¹ vált és megszabta a városról való gondolkodást.* Bár történt – a későbbi fejezetekben bemutatott – néhány kísérlet e sztereotípiát érvénytelenítésére, ennek ellenére *Debrecen jó egy évszázadon keresztül az Árkádia-pör fogságában maradt.* A Csokonai körüli későbbi viták felől visszatekintve úgy tűnik, hogy a pör bezárta a debrecenieket abba a szerepbe, amelyet a vita során Kazinczy rájuk osztott. Ugyanis az elkövetkezőkben bemutatott, Csokonai körül kirobbanó viták során mindig a pörbeli szereposztás lépett életbe. A város képviselői újra és újra arra kényszerültek, hogy bizonygassák nem igaz az a magatartás, amelyet a debreceniség szó sugall, nem igaz, hogy ne becsülnék Csokonait, nem igaz, hogy érzéketlenek a művészet iránt és nem igaz, hogy Debrecen műveletlen vidék (marhalegelő). Úgy tűnik tehát, hogy *az Árkádia-pör kulcsot jelent azoknak a történeteknek az értelmezéséhez, amelyek a Csokonai-kultusz egy-egy állomását jelentették.* Az első két esemény Ferenczy büsztjének fogadtatása a Református Kollégiumban és 1836-ban a síremléke fölállítását kísérő, Sárvári Pál és Péczely József között kirobbant vita voltak. Mind a két esetben arról van szó, hogy Csokonai megtiszteltetése a város közvélemény formáló értelmisége *ellenébe* történt, vagy legalábbis fölmerült a gyanú, hogy a költő még mindig nem nyerte el méltó helyét a helyi közösség kulturális emlékezetében, miközben mellszobra (Ferenczy büsztje) már ott állt a nemzeti emlékezet panteonjában. Bizonyára szerepe volt ebben annak, hogy még sokan emlékezhetek Csokonaira mint emberre. De annak is, hogy

¹⁰ Ady 1964a, 120.

¹¹ Chartier szerint a kollektív reprezentációk a társadalmi valóságot alakító gyakorlatok számára szolgáló minták. Egyik legfontosabb csoportját azok az eljárások jelentik, amelyek a társadalmi identitás kialakításában és fenntartásában játszanak szerepet. A kollektív reprezentáció két formájáról beszélhetünk: a csoportról mások által kialakított kép, melyet rá akarnak erőltetni és az önmagukról kialakított, elfogadott kép. Chartier 2009, 47-48.

hiányoztak a költők és más jeles emberek kultuszához szükséges eszmék és a város művelődési állapotai megváltoztatására irányuló törekvések közösségi támogatottsága. Julow Viktor és Tóth Béla a késő felvilágosodás elhúzódsáról beszélnek, amely megakadályozta, hogy Debrecen kapcsolódni tudjon a reformkor ideológiai, politikai és művelődési törekvéseihez és az irodalomról való újfajta gondolkodáshoz.¹² Az áttörést, igaz, megkésve, Izsó Miklós szobrának fölállítása jelezte, amely egyben a debreceniség alkonyát is jelentette. Igaz ugyan, hogy a debreceniek makacs ragaszkodása miatt nem vált országos eseményé, de az ünnepi beszédek megszabadították a várost az addig öröklődő vádaktól, s a szónokok a nemzeti közösség nevében megbocsátottak. Talán a szoborbizottság tagjai azért ragaszkodtak annyira, hogy önerőből állítsák föl a szobrot, mert így egyedül Debrecen arathatta le a dicsőséget, s bizonyíthatták be, hogy a város újjászületett, s újra a magyar irodalmi-szellemi élet fontos helyévé vált. Ekkor úgy tűnt, hogy az Árkádia-pörbeli szerep véglegesen a múlté lett. Ennek bizonyosságának tűnhetett, hogy 1890-ben megalakult a Csokonai Kör, amely a város művelődési állapotainak a javítását és modernizálását Csokonai kultuszával kötötte össze. A költő iránti kultikus tisztelet és a modernizációs, urbanizációs törekvések végérvényesen bizonyítékai lehettek annak, hogy Debrecen nyitott a kultúra és az irodalom új fejleményeire, polgáraiban ott a kulturális kíváncsiság, irodalmi értelmisége pedig képes megérteni és couleur localhoz igazítani a századforduló irodalmát és eszméit. A kör iránti várakozások azonban nem igazolódtak, ahogyan Ady bírálta is mutatja. A Csokonai kör ugyanis egyrészt nem elevenné tette a költő kultuszát, hanem intézményesítette és kisajátította, másrészt nem a közvetítő, hanem a cenzor szerepét töltötte be. Csokonai alakja az ünnepségeiken, megemlékezéseiken elhangzott beszédek és írásaik révén szoborra dermedt, mert nem a költő olvasására, hanem csak ünneplésére bíztattak, a város szellemi életébe pedig alig-alig szivároghatott be valami a századfordulón megjelenő modern irodalmi törekvésekből és gondolatokból. A kör újra provinciálissá tette Debrecen kultúráját, eseményeik és tagjai irodalmi munkái nem számíthattak a helyi érdeklődésnél többre, a „kedélyes, patriarchális borozgatás és szalonnázás” miatt pedig szinte semmi sem jutott el a városba abból a szellemi és egzisztenciális nyugtalanság-érzetből, amely a századvég művészetét jellemezte,¹³ vagy ha igen, ellenérzést váltott ki a kör irodalmi értelmiségéből. A város így egyszerre volt az Árkádia-pörön innen és túl. Túl, mert értelmisége egyszer már képes volt megcáfolni Kazinczy vádjait és innen, mert szembe kellett néznie Ady e vádakát

¹² Julow-Tóth 1981, 436-438.

¹³ A helyi írók közül Oláh Gábor tekinthető kivételnek.

megismétlő, gúnyos kritikájával, amely azonban nem vált egy újabb pör kezdetévé, csak egy hírlapi polémiává.¹⁴

Az irodalmi kultusz kutatás mint szemléleti és módszertani alap

Csokonai kultuszának éltetői hosszú időn keresztül a kollégiumi diákok voltak, akik a legációjuk során elterjesztették a költő diákhagyományban népszerűvé vált verseit és a róla szóló legendákat. Az Árkádia-pörrel azonban a költő elszakadt a legációs helyekhez való kötöttségtől és a magyar irodalom kiemelt, megbecsülésre érdemes alakjává vált. A pör egyik fontos következménye volt, hogy Csokonai neve már nem pusztán egy költőre utalt, hanem olyan költőre, akivel kapcsolatban úgy érezték a beszélők, hogy a róla szólva *állást is kell foglalniuk*. A debreceni poétáról már nem lehetett semlegesen és tárgyilagosan beszélni. Róla csak kultikusan (Ferenczy, Domby, Némethi, Péczely, Izsó, a Csokonai kör) vagy ellenkultikusan (Kazinczy, Kölcsey, Sárvári) lehetett szólni. Joggal tekinthető tehát Csokonai a magyar irodalom *első* kultikus alakjának.

Mindenek következtében az itt bemutatott vitákhoz és a debreceni Csokonai kör történetéhez az irodalmi kultusz kutatás eddigi tapasztalatait és módszereit figyelembe véve érdemes közelíteni. Annak ellenére is, hogy a kutatásaim kezdete és a dolgozat első változatának megszületése után követő pár évben megakadt a tulajdonképpeni értelemben vett irodalmi kultusz kutatás és nem teljesültek azok a várakozások sem, amelyek az évtized első felében fogalmazódtak meg.¹⁵ Ennek okát nem a kutatások terméketlenségében látom, hanem abban, hogy nem született olyan összefoglaló és rendszerező munka, amely megalkotta volna e kutatás elméleti paradigmáját. Így a kultúrantropológiai szempontú vagy a mindennapi életre irányuló kutatások benyomulhattak abba a térbe, ahol a kultusz kutatások is folytak, ráadásul komoly elméleti háttérrel rendelkeztek. Dávidházi Péter Shakespeare magyarországi kultuszát elemző könyve ugyan állandó hivatkozási alap volt, mivel azonban meglátásai nem valamely tudományos elméleten alapultak, hanem egy heurisztikus fölismerésen, így a könyve által inspirált munkák egy része csak a kultikus beállítódás, nyelvhasználat és szokásrend példatárát gyarapította, de nem, vagy csak alig vitte tovább elméleti belátásait. Született azonban számos olyan tanulmány is, amelyek, ha nem is vállalkoztak az irodalmi kultusz kutatás elméleti rendszerének megalkotására, arra azonban igen, hogy megmutassák, hogyan lehet az irodalmi kultuszok vizsgálta az interdiszciplináris kutatások részesévé. A kultusz kutatást mérlegre téve elmondható, hogy az irodalmi kultuszok elemzése árnyalta és

¹⁴ Lásd a Csokonai körről szóló fejezetet.

¹⁵ Takáts 2002.; Takáts 2003.; Szolláth 2004, 232.

gazdagította az irodalom működésére vonatkozó ismereteket. Az irodalmi kultuszok kutatói ugyanis rendre beleütköztek a kánonkutatás, a kritika- és recepciótörténet, a szerző mibenléte, az irodalom kulturális jelentéseket termelő szerepe, az olvasáskutatás stb. kérdéseibe. Az irodalmi kultusz kutatás eredményének tekinthető, hogy *olyan szövegek, olvasási és viselkedési módok is az irodalomtudomány vizsgálódási körébe kerültek, melyek az irodalmat nem az irodalmi alrendszer önreflexív logikája szerinti használták, s melyeket korábban egyáltalán nem vagy csak periférikusan vett figyelembe a kutatás*: a naiv és a kultikus olvasás, az irodalom közösségi identitást szolgáló használata vagy politikai kisajátítása, az irodalmi ünnepek, az irodalmi emlékházak és az irodalmi muzeológia szerepe az irodalmi alrendszer működésében. Nehezítette az irodalmi kultusz kutatók helyzetét, hogy a kultusz kutatás a kezdetektől fogva oppozícióban volt. Már Dávidházi Péternek is szembe kellett szállnia azon vélekedéssel, hogy a kultúra és kultusz egymással szembenálló fogalmak. A Shakespeare-kultusz vizsgálata többek között azzal a tanulsággal járt, hogy a kultusznak szerepe van a kultúra gyarapításában és a kulturális értékek születésében, valamint a tudósok és művészek megbecsülése, így tevékenységük társadalmi hasznosíthatósága elősegítésében: „...az angol Shakespeare-kultusz lelkesítő példája mintegy kapóra jött egy olyan kultúrafejlesztő program megvalósításának kísérletéhez, melyben a szellemi terméket létrehozó értelmiség, főként a művész és a tudós, születési előjogok híján is nagyobb megbecsülésben részesül, érdeme szerint; másrészt a kultusz meghonosítása is elősegítette, hogy egy ilyen átfogó és lényegbevágó cél eszközeként lehetett felhasználni. Kultusz és kultúra máris létfeltételei egymásnak, szétválaszthatatlanul.”¹⁶ Ennek ellenére a kutatók később is azzal a vélekedéssel voltak kénytelen szembenézni, hogy a kultusz az irodalmi kommunikáció negatív, káros tényezője: zavarja a művek esztétikai befogadását, elfedi az igazi, a valódi műalkotást, akadályozza a helyes olvasást, kiszolgáltatja az irodalmat más, nem esztétikai érdekelttségű használatok számára, vagyis lehetetlenné teszi a tisztán esztétikai tapasztalatot. A kultusz kutatók akarva-akaratlan azzal, az ebben az időszakban egyre inkább elterjedő vélekedéssel találták magukat szemben, mely szerint az irodalmat kizárólag mint autopoetikus és önreflexív rendszert érdemes vizsgálni, vagyis csak az olyan kérdések a fontosak, melyek a rendszerszerű működése megértését segítik elő. S épp a kutatások megélénkülése idejére esett Luhmann rendszerelméletének recepciója. Egyre többször lehetett olvasni az irodalomról mint autopoetikus rendszerről, egyre többször lehetett találkozni Luhmann nevével és a folyóiratokat az intertextualitást vizsgáló tanulmányok öntötték el. Ez persze nem jelentette feltétlenül a luhmanni rendszerelmélettel és annak irodalomelméleti következményeivel való

¹⁶ Dávidházi 1989, 104.

komoly számvetést,¹⁷ pusztán annak a vélekedésnek az alátámasztását, hogy az irodalomhoz csak esztétikai érdekeltségű kérdésekkel célszerű közeledni, amelyen mindenekelőtt a szövegek/művek egymásra való vonatkozásának és párbeszédének a vizsgálatát kellett érteni. Más irodalmárokat pedig épp ekkor ragadott magával a nyelvi fordulat felett érzett öröm, s gyanakodva tekintettek az olyan vizsgálódásra, amely ismét az „irodalmon kívülre” viszi a kutatást, s a művek társadalmi használatát vizsgálja, még ha a korábbiaktól eltérő módon is. S talán furcsállták azt a törekvést is, amely vissza akarta hozni a történetiség, a történeti rekonstrukció fogalmait, amelyekről pedig már-már úgy tűnt, hogy végérvényesen lesüllyedtek a holt eszmék birodalmába, s lám a kultusz kutatás a feltámasztásukra törekszik. S valóban, az irodalmi kultuszokat elemző tanulmányírókat legtöbbször a történeti érdeklődés vezette, s a kutatók már-már mikrofilológiai eszközökkel tárták fel a kultuszok történeti kontextusát és rajzolták elénk a történeti olvasót, a rajongót, s az irodalmat *a legkülönbözőbb célokra* felhasználókat. Mindezek mellett gyanakodva néztek a kultusz kutatásra azok is, akik még mindig teleologikus értelmezésekben gondolkodtak, s a múltból átmentett eszmékkel igyekeztek körülbástyázni az irodalmat, hogy megvédjék nemzeti hivatását. E nézet képviselői nem találhatták vonzónak az olyan értelmezési eljárást, amely aprólékos kontextualizálásra törekszik és egy-egy alkotó kiemelése/kiemelkedése okait vizsgálja. Ennél is riasztóbb lehetett számukra annak a fölismerés, hogy az irodalmi kultuszokhoz és hőseihez ironikusan is lehet közeledni.¹⁸ A kultusz kutatás e vonatkozásban épp az ilyen teleologikus irodalomértés leleplezőjeként tűnhetett föl, hisz nem tekintette magától értetődőnek egy-egy alkotó kultikus tiszteletét. Noha a kutatók azt nem állították, hogy ez valami bűn lenne. Már csak azért sem, mert szembesülniük kellett a magyar irodalomtörténet-írás kultikus jellegével. Margócsy István ugyanis mindennél világosabban mutatta meg, hogy a kultikus beállítódás és nyelvezet független attól, hogy egy kutató milyen módszert tart üdvösnek és mit gondol az irodalom létmódjáról és szerepéről. A látszólag élesen szembenálló, egymás számára idegen szemléleteket összeköti ugyanis a *saját* értékrendet megtestesítő alkotókhoz fűződő kultikus viszony, mert általa könnyebben igazolható egy-egy kánon létjogosultsága.¹⁹

A kultusz kutatások talán legfőbb eredménye annak a belátása volt, hogy az irodalomnak ugyan vannak olyan elemei (stílus, intertextualitás, hatástörténet stb.), melyek rendszerszerű önmozgásról és autoreflexivitásáról tanúskodnak, vannak azonban olyanok is, melyek mindettől függetlenek: az autorizáció és kiválasztás intézményei (kritika, irodalomtörténet-

¹⁷ Az elmúlt években néhány kísérlet történt erre. Szajbély Mihály *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után* című könyve, Rákai Orsolya disszertációja és Hász-Fehér Katalin könyve és néhány munkája hasznosította a rendszerelmélet szempontjait és tanulságait. Vö. Plumpe 2001.

¹⁸ Takács 1990.; Kerényi 1992.; Gyarmati 1992.; Praznovszky 1993.; Szabó 1994.; Császtvay 1997., 2000.; Margócsy 1999.; Madaras 2000.; Boros 2003.; Vörös 2006.

¹⁹ Margócsy 1990.

írás), a különböző értelmezői közösségek befolyása, az iskolai oktatás és az olvasók. Luhmann is azzal a megkötéssel beszél az irodalomról mint autopoetikus rendszerről, hogy ekkor a művészet révén (durch die Kunst) megvalósuló és nem a művészetről (über die Kunst) szóló kommunikációról van szó. Épp ezért a luhmanni rendszerben az igazi befogadás sohasem jelent valamely esztétikai ideológia szerinti értelmezést. Számára a műalkotás révén megvalósuló kommunikáció legsikeresebb formája a kommunikáció-hiány, hisz minden, ami az olvasás után következik, már nem a műről szól, hanem arról, aki beszél, a befogadóról,²⁰ még ha profi értelmezőről van is szó. Vagyis tisztán esztétikai tapasztalat nem létezik, mert „esztétikai élmény csak nem-esztétikai tapasztalatok révén születik”,²¹ s fordítva is igaz, a művészetélvezet révén szerzett tapasztalat „hatással van egyéb törekvéseinkre, és fokozza őket”.²² A művészetek, köztük az irodalom emancipációja során kitüntetett szerepűvé váló „tisztá esztétikai recepció kivétel, steril határeset”.²³ A nem profi befogadó mindenekelőtt tapasztalatai szóhoz juttatása, szórakozás, kikapcsolódás, közösségi hovatartozása megjelenítése stb. miatt olvas, néz meg egy filmet vagy hallgat zenét, vagyis úgy használja a műveket, ahogy az esztétika elkülönült világa törvényei szerint nem „illik”. Nyilvánvalóan idesorolhatók a kultikus befogadás különböző megnyilvánulási módjai is, amelyek mindig az esztétikán túli területekre viszi a műveket és olvasatokat.²⁴ Tanulságos felidézni Goethe esetét, aki Rousseau-val szemben műveivel egyáltalán nem akart beleszólni az emberek életébe. Mégis kénytelen volt szembenézni a 18. század folyamán megszülető olvasókkal, akik „nem azt olvassák, amit a hatóságok és az ideológusok eléjük raktak, hanem azt, ami kielégítette konkrét érzelmi és intellektuális, társadalmi és privát igényeiket. A szellem visszavonhatatlanul kiszabadult a palackból. (...) Az új kultúrtechnikát integrálták a mindennapi életbe”.²⁵ S ezért mégiscsak tudomásul kellett vennie, hogy létezik ilyen olvasási mód, s intő utószóval látta el regényét. Mindezekből az irodalomtudományra nézve az következik, hogy nem hagyható figyelmen kívül annak vizsgálata, hogyan használják az irodalmi műveket és az alkotók nevét az olvasók, a kritikusok, az irodalmi intézmények, valamint a társadalmi és politikai élet szereplői. A kultusz kutatásnak épp az adja az egyik jelentőségét, hogy a használat legkülönbözőbb módjait kutatja: a naiv olvasástól kezdve, különböző csoportok és társulatok által működtetett kultuszokon át, a hatalmi csoportok kisajátítási kísérletéig.

²⁰ Luhmann 1996, 120.

²¹ Almási 1992, 167.

²² Shusterman 2003, 127.

²³ Almási 1992, 238.

²⁴ Vö. Takáts 1999, 45-46.

²⁵ Wittmann 2000, 334., 346.

Az irodalom különböző használati módjait vizsgáló tanulmányok tanulságai és módszertani megfontolásai kellő alapot adtak a számomra a több mint száz évet felölelő debreceni Csokonai-kultusz elemzéséhez. A kutatások során felgyűlt tapasztalatok és belátások hozzásegítettek vizsgálati szempontjaim kialakításához, annak az összekötő fonalnak a megtalálásához, amelyre az Árkádia-pörben induló és a debreceni Csokonai körrel végződő történet felfűzhető.

Annál is inkább érdemesnek gondoltam a kultuszkutatás útján haladnom, mert az *Árkádia-pör során született meg az irodalmi kultusz, vagy legalábbis jelent meg a költők és művészek különös megtiszteltetésére való törekvés*, amely később majd az angliai Shakespeare-kultuszban megerősítésre és az eszközkészletre talált. Kazinczy ugyanis amiatt, hogy terve a debreceniek részéről határozott ellenállásba ütközött, egyre inkább ragaszkodott Csokonai különleges megtiszteltetéséhez, miközben jól tudjuk, hogy nagyon is korrekcióra szorulóknak tartotta a debreceni poéta költeményeit, életmódját pedig elítélte. Ugyanakkor azt is tisztán látta, hogy Csokonai formátumos költő volt, aki számos ponton szembeállt az ő normáival, akit tehát ezért jó lenne saját táborához tartozónak tudni, s nem engedni, hogy ellenfelei pozícióját erősítse.²⁶ Ezért aztán az a különös helyzet állt elő, ahhoz, hogy saját kánonjába be tudja illeszteni a költőt és ezzel az irodalmi vezérszerepre irányuló törekvése sikerét elősegítse, magához kellett kapcsolnia. Ezt többek között azzal vélte elérni, hogy különös megtiszteltetésben részesíti Csokonait. Nem beszélhetünk ugyan Kazinczy Csokonai-kultuszáról, a rajongó szeretet és tisztelet értelmében, de arról igen, hogy *gesztusa kultikus* volt. Hazánkban ugyanis példátlan és az ekkor még Európában sem gyakori különös megtiszteltetéssel kiemelte volna Csokonait a többi költő sorából. E kultikus gesztus a kanonizáció *egyik eszköze* volt tehát. Mindez láthatóvá teszi a kánon és a kultusz szoros kapcsolatát. Ha a kánont úgy tekintjük, hogy azt határozza meg, „milyen kulturális termékeknek van meg nem kérdőjelezhető értéke valamely értelmezői közösség számára”,²⁷ akkor a kultusz feladata e „megkérdőjelezhetetlenség” biztosítása. Ha elismerjük, hogy „a kánonok döntő szerepet játszanak a közösségek azonosságának”²⁸ megteremtésében és fenntartásában, akkor el kell fogadnunk azt is, hogy amikor az irodalmi kultuszok kiemelnek egy alkotót, akkor egy adott közösség számára teszik meg. Vagyis nemcsak a kánon és az identitás, hanem a kultusz és az identitás is korrelatív fogalmak. *A kánon hallgatólagos, állandóan háttérbe lévő tudáskészlet, a kultusz azonban aktivitást, cselekvő részvételt kíván meg a benne résztvevőtől.* Azt nem mondhatjuk, hogy nem él bennünk semmiféle kánon, hisz

²⁶ Gyapay 2001, 166-167.

²⁷ Szegedy-Maszák 1992, 120.

²⁸ Uo.

„az értelmezés mindig föltételezi valamely kánon tudatát”,²⁹ azt azonban mondhatjuk, hogy nem akarunk részt venni a kultuszban. A kultuszokban való részvétel többnyire tudatos választás eredménye. Ez persze nem jelent feltétlenül reflektáltságot, inkább csak annak az igényét, hogy hitünk megvallásával tagjai szeretnénk lenni egy közösségnek. A kultusz közösségbe való belépés ugyanis mindig irodalmi, világnézeti értékek és normák, vagyis egy közösség választását feltételezi. Petőfi, Csokonai, Jókai, Ady stb. kultusza épp ezért több és más, mint ami alkotójuk életművéből következik.³⁰ Ez figyelhető meg abban is, hogy a Csokonaihoz való kultikus viszonyt gyakran nem a művek minősége táplálta, hanem a tragikus életsors és a túl későn adódó és beteljesítetlen lehetőség.³¹ A kultuszokat elemző tanulmányok szinte kivétel nélkül mind-mind arról tanúskodnak, hogy az alkotó személye csak alkalom valami más kifejezésére. A kultuszokban épp ezért az alkotók jellel stilizált alakjával találkozunk. Funkciójuk, mint minden jelé, hogy valami másra utaljanak. Hol az írók és művészek jobb megbecsülésére hívnak föl, hol a politikai elit önaffirmációs aktusai, hol az irodalmi csoportok hatalmi küzdelmeinek kifejezői, s folytathatnánk. Olyan szimbolikus jelentések, amelyek egyszerre adnak számot arról, hogy az alkotók és a művek mit jelentenek a résztvevők számára és egyszerre mondanak valamit arról a közösségről, amely az adott jelentéseket létrehozta.

Különösen két könyv inspirált, hogy kutatásaimat befejezzem és dolgozatomat megírjam: az egyik Dávidházi Péteré, a másik Tverdota Györgyé. Igaz, talán Dávidházi 1989-ben megjelent könyve nem váltott ki a maga korában olyan nagy visszhangot, vagy nem hozta létre a követők olyan nagy seregét, mint néhány más, egy-egy elméleti koncepciót rigorózan hirdető szerző, de az is bizonyos, hogy munkája ma is tanulságos olvasmány, míg az akkor oly népszerű, különböző irodalomelméleteket népszerűsítő irodalmárok művei és a divatos hivatkozások szépen feledésbe merültek. Dávidházi gazdagon adatolt könyve megmutatta, milyen sokféle egyéni, közösségi igényt elégítenek ki az irodalmi kultuszok, és *az egyik legfontosabb köteléket jelentik az irodalmi értelmiség és a közönség között.* Ugyanígy szuverén, sokféle kutatási és tudományos tapasztalatot hasznosító munka Tverdota György József Attila kultuszát elemző könyve is, amely újra és újra tanulságokkal szolgál az

²⁹ Szegedy-Maszák 1992, 125.

³⁰ Kelevéz 1997, 74-76.

³¹ „Azonban minden tanulmánya mellett is Csokonai nem lehetett művész költő s ennek oka mint látjuk, fejlődési múltjában keresendő. Megvoltak lelkének fenséges alaptehetségei, meg a furcsa, a találó, metsző gúny forrása, de ő még csak indulófélben volt. Ha kedvezőbb korban születik: neve világra szóló leend, de ő, mint kezdő, csaknem mindenben ingatag. Nincs meg nála a biztos tapintat, s igaz amit Gregus mond, t. i. Hogy »elkészített műveinek mindegyike sokkal alantabb fokon áll, mint a művész maga.« Mindamellert ő nagy tehetség, van műviben valami megragadó, valami benső méltóság...” Kovács 1871b, 49.; „A dicsőségnek génusza pedig leszállott sírja fölé, hogy megkoszorúzza, s nevét büszkeségévé avassa annak a városnak, melyet ő nem bírt megérteni soha, s büszkeségévé nemzetének, amely alkotásait, ha nem is a legelső, de legjobb költői termékei közé számítja.” Horváth é. n., 9.

irodalommal foglalkozók számára.³² Tverdota munkájának egyik legfőbb tanulsága, hogy *a recepciónak sohasem csak a tiszta szöveggel van dolga*, hanem a szerzőről kialakult képpel is. Bemutatta azon törekvések hiábavalóságát, melyek szerint azért kell leszámolni a kultusszal, hogy megtisztítsuk a szöveget, s hozzáférhessünk a valódi, az igazi műalkotáshoz.³³ E két könyv és az irodalmi kultusz kutatások³⁴ legjava nem szenved attól a kényszertől, amelyet egy-egy diszciplináris diskurzus eljárásai jelentenek. A tudományos diskurzusokba való bekapcsolódás feltétele általában ugyanis e kényszerek által előírt „igaz hely” elfoglalása, azé a helyé, ahonnan igaz vagy hamis kijelentéseket tehetünk. Foucault alapján azt mondhatjuk, hogy a diszciplína feladata az adott tudomány identitása megőrzésének biztosítása, vagyis a diskurzus termelésének kontrollálása.³⁵ Véleményem szerint azonban nem a tudomány önazonosságának megőrzése a cél, hanem megtalálni azt a néha heurisztikus, néha apró vizsgálódások sorából kibontakozó történetet-elbeszélést, amely nem az igazságra, hanem sokkal inkább a valószínűségre törekszik, arra, hogy olvasásuk során beláthassunk és tapasztalatot szerezhessünk a korabeli (irodalmi) világról. A történetek azért képesek erre, mert „az életbe szövődnek, nem pedig egyszerűen a tényekhez kapcsolódó kaotikus élményekre rakodnak rá”.³⁶ Az itt következő fejezetek ilyen történeteket mesélnek majd el, és nem akarják az igazságokat kimondani vagy egy rendszert fölépíteni.³⁷ Az elmúlt néhány évtizedben a történettudományban bekövetkező fordulat világossá tette, hogy a történések nem „*a*, hanem *egy lehetséges történelmi valóság feltárásával*” próbálkozhatnak, noha mindez nem jelenti azt, hogy ne kellene a „valóság-lehetőséget a lehető legteljesebben rekonstruálni”.³⁸ Mindezen túl azért is óvakodok az igazság keresésétől, mert tisztában vagyok vele, hogy *a múltat vizsgáló tanulmányokban a szűken vett szakmai érdeklődést is mindig át- meg átszövik a hol rejtett, hol nyílt önmegértésre és a saját világ megértésére való törekvések*. A történeti munkák meglátásai mögött mindig ott vannak azok a meggyőződések, hitek és tapasztalatok, amelyek a kutató kérdésfeltevéseit és látásmódját eleve megalapozzák, s azok az életproblémák, amelyek foglalkoztatják. S ezeket akkor sem lehet semmissé tenni, ha a kutató a lehető legzártabban építi fel rendszerét. Ricoeur megkülönbözteti egymástól a

³² Szolláth Dávid a kultusz kutatás két, egymástól eltérő szemléleti-módszertani alapvetésének látja e munkákat. Eszerint Tverdota kritikai alapállásból közelít a kultuszhoz, Dávidházi viszont kontextualista, aki lemond a kultusz kritikájáról. Szolláth 2004, 232-238.; Számos közös vonásuk van azonban, amely lehetővé teszi, hogy elemzésben mind a kettőre építsek: komolyan veszik az ötleírásokat, aprólékosan elemzik a történetek kontextusait, figyelembe veszik az irodalom különböző használati módjait és narratívákat mesélnek el.

³³ Ekképp vélekedett Margócsy István és Esterházy Péter is. Margócsy 1993, 57.; Takáts 2000a. Hasonló okokból gondolta Szilasi László is, hogy a kultusszal nincs más teendő, mint lebontani. Szilasi 1997.

³⁴ A kultusz kutatások értékeléséhez lásd Szolláth 2004, 232-240.; Lakner 2005.

³⁵ „A diszciplína a diskurzus termelését ellenőrző elv. Megszabja határait, mégpedig egyfajta identitás működése folytán, amelynek formája a szabályok folytonos aktualizálása.” Foucault 1998a, 59-60.

³⁶ Taylor 1996, 9.

³⁷ Bruner 2001, 27., 29., 34.

³⁸ Kisantal 2009, 19.; Vö. Dávidházi 2007, 30-36.

történeti érdeklődés két módját: az egyik a múlt iránti kíváncsiság által motivált történetírás, a másik az emlékezetté vált történelem. Ez utóbbi esetben – mondja Ricoeur – a kutató nem tagadja el etikai elfogultságait vagy ilyen törekvéseit.³⁹ Többek között azért nem, mert tisztában van vele, hogy lehetetlen megválaszolni a kérdést: a múlt a jelen múltja-e vagy a jelen a múlt jelene-e. Úgy vélem azonban, hogy e felosztás inkább csak tendenciaszerűen igaz, hisz az emberi élet és a megértés történeti volta eleve lehetetlenné teszi a kívülálló, a szakértő pozícióját, a társadalomtudományi megértés mindig perspektivikus,⁴⁰ a tények, az adatok pedig maguk is konstrukció termékei. Vagyis *tisztán szakmai kérdések léteznek ugyan, de álláspontok nem*. Hasonlóképp látja Karen Halttunen is: „A történelmi elbeszélés funkciója, mint bármely ideologizáló diskurzusé, nem áttetszően ábrázoló, hanem morális és politikai”.⁴¹ Megszívlelendőnek tartom Merleau-Ponthy meglátását, hogy az életvilág⁴² abszolút elsődlegességet élvez, hisz minden, amit a világról a tudomány tud, ide gyökerezik.⁴³ Úgy vélem, az irodalomhoz kapcsolódó cselekedeteket vizsgáló kutatók számára is fontos ennek a tudatosítása, mert nemcsak az olvasók, hanem ők maguk is, amikor a múltból fennmaradt szövegeket és történeteket olvassák, egyben életproblémáik, életviláguk horizontján felbukkanó kérdésekre is keresik a választ. Ennek belátása hozzásegíthet bennünket annak az elfogadásához, hogy az irodalomról nemcsak akkor tudunk meg valamit, ha rendszerszerű működésére vonatkozó kérdéseket teszünk föl, hanem akkor is, ha azt vizsgáljuk, mire és hogyan használják a társadalom tagjai. Sarkítottnak, de egyben ösztönzőnek is tartom Jacques Maquet megjegyzését, mely szerint „a jó kutatás sokkal inkább a mindennapi valóság terminusaival megragadható művészetre figyel, mint a filozófusok, kritikusok és a művészek specializált valóságában létezőre”.⁴⁴ Igaz, talán nem szerencsés e szembeállítás radikalizmusa, fontosnak tartom viszont, hogy, ha provokatív módon is, de határozottan felhívja a figyelmet arra, hogy a művészetet és az irodalmat nemcsak rendszerszerű működése, hanem használata során is érdemes vizsgálni.

A kultusz kutatást az irodalmi szövegek társadalomtörténeti, szociológiai, ideológiai, lélektani és antropológiai vonatkozásai foglalkoztatják. A kutatók abból indulnak ki, hogy az irodalomtörténet-írásban nemcsak a szövegközpontú, az esztétikai elkülönülés által

³⁹ Ricoeur 1999b, 359-366.

⁴⁰ Mannheim 1995b, 213-226.

⁴¹ Halttunen 2009, 279.

⁴² Az életvilág hallgatólagos háttértudás, hagyományozódó, nyelvileg és magatartásformák által szervezett értelmezési minták készlete. Vö. Schütz 1960, 43-105.; Dietz 1993.; Habermas 1981, 148-216.

⁴³ „Mindaz, amit a világról, akár a tudomány révén is tudok, saját látásomból vagy világtapasztalatomból kiindulva tudom, amely nélkül a tudomány szimbólumai semmit sem jelentenének.” Merleau-Ponthy 1984, 231. Az idézett mondatot Losonczi Alpár fordításában is közlöm, mert jobban kifejezi Merleau-Ponthy gondolatát: „mindent, amit a tudományok közvetítésével a világról tudunk, az életvilág őseredeti tapasztalatából tudjuk, amely nélkül a tudományok nem őrizhetik meg jelentéstartalmaikat.” Losonczi 1988, 12.

⁴⁴ Maquet 2003, 22.

lehetségessé vált kérdések vizsgálatának van létjogosultsága, hanem érvényes és hasznos lehet az a látószög is, amely *a szövegekhez kapcsolódó cselekedetekre figyel, sőt magukat a szövegeket is kulturális cselekvésnek tekinti*. Olyan szimbolikus reprezentációknak, amelyek az olvasók mentális konstrukcióit tapasztalatilag átélhető és közösségi szimbólumokhoz kötik.⁴⁵ E megközelítési mód érdeklődése középpontjában tehát az *alkalmazás* áll, a kutatók az után nyomoznak, hogy életproblémáik megoldásában hogyan használják az olvasók, a társadalom tagjai és intézményei az irodalmat: *a szövegeket és az alkotók nevét*. A következő fejezetekben nem azt mutatom meg tehát, hogyan viszonyulnak egymáshoz művek és stílusok, hanem azt, miképp vesz részt az irodalom egy történet szereplői számára adott valóság (életvilág)⁴⁶ megkonstruálásában. Dolgozatomban így az irodalom nem az elkülönült irodalmi rendszer sajátos tárgyát jelenti, hanem a *kulturális jelentések létrehozásának eszközét*. Vagyis nem autopoetikus és önreflexív működése érdekel, hanem az, hogyan járul hozzá *az irodalommal való foglalkozás a kultúra és a világ fölépítéséhez*, s hogyan használják fel más világok érvényességének a kétségbe vonására. Azokra az értelmezői cselekedetekre és taktikákra figyelek, amelyek segítségével történeteim szereplői formálják a kultúrát, valamint arra, hogy értelmezői eljárásaik által lehetővé tett szemszögből milyennek tűnik a(z irodalom által is formált) világ, amelyben éltek.⁴⁷ Meggyőződésem, hogy a kultúra és az irodalom a gyakorlatban, a kulturális szimbólumok használatában *is* megragadható, vagyis ahogyan a kulturális jelentések létrejönnek. A kulturális jelentés ugyanis nem „különálló és autonóm tárgy”, „létezése alapvetően relacionális és elválaszthatatlan az ember különféle társadalmi-nyelvi gyakorlataitól”.⁴⁸ Vagyis nem a cselekvés előtt vagy után születik meg, hanem a cselekvés során. S a kimondását lehetővé tevő reflexió sem valami kívülről való rálátás vagy ellenőrző aktus, hanem a cselekvésben benne rejlő történés, amelynek meghatározó eleme a szituáció.⁴⁹ Épp ezért a korabeli kontextus⁵⁰ megmutatása éppúgy fontos, mint az az értelmezési keret, amely lehetővé teszi számomra a megértését. E kettősség azt jelenti, hogy egyrészt komolyan veszem a szereplők önleírását, másrészt, hogy az általam teremtett kontextus révén egyben vizsgálat tárgyává is teszem. Egyszerre törekszem a résztvevők belső

⁴⁵ Ricoeur 1999a, 330.; Sütterlin 2000, 4.

⁴⁶ Vö. Ricoeur 1987a, 209.; Barthes 1997, 62.; Gadamer 1984, 243-253.; Jauß 1977, 62-64.; Fehér 2001, 36-43., 129-178.; Dávidházi 1989, 156-164.; Tverdota 1998, 133.; Assman 1998.; Gadamer 2001.; Nyíró 2001.

⁴⁷ Karlheinz Stierle szerint az olvasás, a recepció csak mint konstitúció tartozik az irodalomtudomány lehetőségei közé, s további feldolgozása nem képzelhető el a pszichológiai, szociológiai és ideológiakritikai hordalékokkal, ráakódásokkal való szembenézés nélkül. Stierle 1975, 347.; Vö. Takáts 1999, 45-46.; Wittmann 2000, 334., 346.

⁴⁸ Shusterman 2003, 191.; Biernacki 2009, 103.

⁴⁹ Joas 1992, 232-240.

⁵⁰ „[E]gy konjuktív, valamely konkrét tapasztalástérhez kötődő fogalom megragadása csak akkor sikerülhet, ha képesek vagyunk behatolni e konkrét tapasztalástérbe. Ama világ totalitását, nem pedig egy elvont fogalmi szint totalitását kell birtokolnunk, ha történeti-értelmező módon akarunk megérteni egy konjuktíve meghatározott fogalmat.” Mannheim 1995b, 223.

szemszögből nyert tapasztalati tér⁵¹ rekonstruktív leírására⁵² és ezek értelmezésére. Nem vonom kétségbe például Kazinczy kultúrateremtő szándéka őszinteségét és hitelességét, de bemutatom azt is, amikor taktikája részeként jelenik meg, vagyis amikor önmagát műveltségben a debreceniek fölött állóként ábrázolja. Ugyanakkor nem hiszem, hogy a kettő közül valamelyik is igazabb vagy valóságosabb lenne. A Csokonai kör esetében viszont elemzésem erősen ideológiakritikai, amelyet az tesz lehetővé és szükségessé, hogy a kör irodalomszemléletének különösen erősek a társadalom- és irodalompolitikai vonatkozásai.

A történetek elbeszélése révén megvalósuló vizsgálódás egyik előnye, hogy *éppúgy* alkalmas más valószerű történetek befogadására, mint az érvelésekre alapozó bizonyítási eljárások során kibomló igazságok felhasználására. Valamint azért is helyesnek és hasznosnak tartom döntésemet, mert napjainkban a tudományok határai egyre inkább feloldódnak. Funkcionális differenciálódásukkal szemben mind jobban integrációjuk figyelhető meg. Jellemző módon már nem is csak interdiszciplinaritásról beszélnek, vagyis nem arról az igényről, hogy egy-egy kérdés vizsgálatába érdemes több tudományág vizsgálati szempontjait bevonni, hanem transzdiszciplinaritásról.⁵³ Nemcsak arról van szó, hogy az egyik társadalomtudomány beszédmódja, megfigyelési-vizsgálati módszerei átkerülnek egy másikba, hanem arról is, hogy különböző tudományok képviselői gyakran egy diskurzus integráns résztvevői. Ez annak a felismeréséről is tanúskodik, hogy vannak olyan vizsgálati tárgyak, amelyek nem oszthatók fel a különböző tudományterületek illetékessége szerint. Ezek közül talán az egyik legfontosabb az emberi történelem. Szükséges tehát a különböző nézőpontok egyesítése, akár a saját szakterületről való bizonyos eltávolodás árán is, amelyet említett könyvében Dávidházi Péter is fölvetett.⁵⁴ *A kultusz kutatásokra tehát a sajátosan irodalomtudományi szempontoktól és vizsgálati módszerektől való eltávolodás és más tudományok tanulságainak, módszertani eljárásainak az átvétele a jellemző.* Mindez azért is lehetséges és kívánatos, mert az irodalmi kultuszok komplex társadalmi jelenségek. Hol sajátos olvasásmódnak tekinthetők, hol egy alkotót vagy műalkotást egészen különleges értéként felmutató, kiemelő gesztusnak, hol a szociális identitás kialakítása egyik fontos terepének, hol ideológiai, hatalomgyakorlási és legitimációs eszköznek, hol a mindennapi tárgyakat relikviává változtató, muzealizáló-esztétizáló látásmódnak, hol olyan kulturális

⁵¹ Uo.

⁵² „Egyetlen szó sem érthető meg anélkül, hogy ne vennék részt a hozzá tartozó életben, a hozzá tartozó egzisztenciális aktusokban, egyetlen életmozzanat sem fejezhető ki és nem közölhető, ha nem az illető életközösség életaktusainak medrében zajlik.” Mannheim 1995b, 226.

⁵³ Gibbons–Limoges–Nowotny–Scharzman–Scott–Trow 1994.; Némedi 2000.; Somlai 2001.; Sárközi 2002.; Soós 2003.; Havasi 2006.; Kisantal 2009., 24.; Haug 1999.; Graevenitz 1999.

⁵⁴ „A perspektíva, amely ennyire különböző sajátosságokat is átfoghat, talán meglepően ingatagnak tűnhet az irodalomtudósoknak, akiknek hagyományos tudományága mindig kizárólag a betűk birodalmára irányította a figyelmét, s arra készítette fel tanítványait, hogy minden, ami jelentős, az várhatóan itt történik meg.” Dávidházi 1998, 22.; Vö. Soós 2003, 74.

jelenségnek, amelynek legfőbb megmutatózása formája az ünnep és a szónoklat, hol pedig olyan kultúrateremtő erőnek, amely kiadásokban, képzőművészeti vagy egyéb alkotásokban ölt testet.

Így van ez a Csokonai-kultusz esetében is. Elemzem majd azokat a szövegeket, amelyek Csokonaihoz kultikusan vagy épp ellenkultikusan közelítettek. Megvizsgálom, e viszonyulás hogyan játszott szerepet egy-egy személy vagy társadalmi réteg identitása, szerepértelmezése kialakításában és megerősítésében. Megnézem, hogyan próbálták a költő kultuszát egyes irodalmi és társadalmi csoportok saját törekvéseik érvényesítésére és legitimizálására fölhasználni. Nyomába eredek annak, hogyan kezdték összegyűjteni a Csokonaihoz köthető tárgyakat, s hogyan lett belőlük az áhítat számára kiállítható ereklye. Bemutatom a Csokonai-ünnepségeket és megtiszteltetésének egyéb formáit, azokat a műalkotásokat és művei néhány kiadását, amelyek a Csokonai-kultusz általam vizsgált időszakában születtek. Érdeklődésem tehát nem Csokonai szövegeire irányul, hanem az alkotóhoz kapcsolódó cselekedetekre. Elemzésemben mindezeket kommentároknak tekintem, amelyek közvetítenek a költőről kialakított kép és a róla beszélők által megformált világ között. Az irodalomtudományban a kommentár Aleida és Jan Assmann szerint a mű és az élet között közvetít: „a szöveget az élet, (...) az »életértelmet« a szöveg felé”.⁵⁵ Ennek mintájára kommentárnak tekintem az ábrázolásokat, az ünnepségeket és mindazokat a tevékenységeket és eredményeit (síremlék, kiállítás stb.), amelyek Csokonairól nemcsak kialakítanak egy képet, hanem egy adott közösséghez tartozóként is mutatják be, vagyis, alkalmat adnak a mi-tudat, a kollektív identitás megteremtésére és megtapasztalására. Kommentárok általában azok körül a szövegek és alkotók körül keletkeznek, amelyek, és akik különösen fontosak egy közösség kulturális identitása szempontjából. A kommentár a kanonizációhoz és az interpretációhoz hasonlóan egy kultúra/közösség konnektív struktúrája kialakításában játszik szerepet, amely „egyfelől közös szabályokra és értékekre, másfelől a közösen lakott múlt emlékeire támaszkodik”, és amely „az egyes individuumokat „mi”-vé kovácsolja”.⁵⁶ A kommentár azáltal teremti meg a mi-tudatot, hogy a megértés számára figyelembe vett kontextusokat szelektálja és a jelentéslehetőségek körét szűkíti, korlátozza.⁵⁷ Mind Kazinczy, mind pedig Fazekas Csokonai-képe saját közösséget tételezett, melyekben állításaik magától értetődőek voltak. S ugyanígy Ferenczy és Izsó Csokonai-ábrázolásai is olyan közösséget képzeltek el, amelyik a műveikben majd önmagára ismer. Sárvári és Péczely is annak tudatában cselekedtek, hogy általuk egy közösség jut szóhoz. A Csokonai kör esetében pedig többek

⁵⁵ Assmann 1987, 95.

⁵⁶ Assmann 1999, 16.

⁵⁷ Vö. Foucault 1973, 18., Foucault 1971, 46-66.

között a képviseleti beszédmód árulkodik arról, hogy Debrecen néhány, számukra fontos társadalmi rétege, sőt a város egésze szószólóiként tekintettek önmagukra.

A fentiek alapján éppúgy kommentárnak tekinthető tehát Kölcsey kritikája, Dobby Márton és Toldy Ferenc életrajzai, Petőfi Csokonairól szóló verse, mint Ferenczy és Izsó szobrai, az általuk lehetővé tett szövegek, cselekedetek és kulturális alkotások, Csokonai síremléke és a körülötte zajló vita, a költőről szóló anekdoták és a populáris Csokonai-ábrázolások, a nevét viselő kör által Csokonairól tett kijelentések vagy a neki szentelt 1905-ös kiállítás és ünnep. Esetükben ugyanis ugyanúgy megtalálható a filológiai értelemben vett kommentár két fő jellemzője. Egyrészt egy képet alakítanak ki és közvetítenek Csokonairól, másrészt létrehozzák a maguk kulturális közösségét, vagyis az egyéneket valamely érték menetén egyesítik, s a közös világot formálják-alakítják. Úgy kapcsolják össze a résztvevőket, hogy közben felmutatják azt a világot, amelyet az egymásba fonódó tagok⁵⁸ a sajátjuknak érezhetnek.

S e ponton talán érdemes emlékeztetni a kultúra fogalmának történetére, pontosabban arra, hogy a kultusz és a kultúra szavak etimológiailag és szemantikailag összetartoznak. Többek között Hartmut Böhme hívta föl a figyelmet arra,⁵⁹ hogy a kultúra nem jelent mást, mint egy adott területet belakni, beépíteni, otthonossá tenni és kultikusan is körülhatárolni. Ami ezen a területen kívül helyezkedik el, az idegen. Eszerint tehát a különböző Csokonai-kommentárok nem tesznek egyebet, mint *otthonot, világot teremtenek egy virtuális vagy a mindennapi valóságban létező közösség számára*. Kazinczy egy virtuális és kis létszámú irodalmi, Fazekas a mindennapjait, magatartását és az irodalomról való gondolkodását is meghatározó közösségben gondolkodott. Kölcsey Ferenc az elkülönült irodalom,⁶⁰ Dobby Márton, Némethi János és Toldy Ferenc pedig az integrált⁶¹ ill. a nemzeti irodalom elképzelt híveinek nevében beszéltek. Sárvári Pál a kollégium zárt közösségi világa felől látta és láttatta Csokonait, míg Ferenczy az elképzelt nemzeti közösség megteremtésére vágyakozva, Péczely pedig a 30-as években megerősödő irodalmi értelmiséghez csatlakozva. A Csokonai kör a kisvárosba szorult, a hivatalnoki és/vagy értelmiségi szerep dilemmájába vergődő literátus értelmiség számára szeretett volna a Csokonai-kultusz révén közösséget teremteni. Viták akkor robbantak ki, amikor az egymással szembenálló szereplők ugyanazt a helyet szerették

⁵⁸ Lásd Takács Ferenc megjegyzéseit a koszorú irodalmi kultuszban kialakult jelentéséről. Takács 1997.

⁵⁹ Böhme 1996.

⁶⁰ „... a strukturált irodalom a tudatformák együttélését, egyenrangúságát igyekszik megszüntetni (...) a régítől való folyamatos elhatárolódását hirdető stíluseszménye éppen az integrált irodalom hagyományra, konszenzusra, közismertre irányuló ideáljával óhajt szakítani. (...) önreflexivitását, egyben pedig a kirekesztett szférával való párbeszédet a recenzió, a kritika, a vitákat biztosítja.” Hász-Fehér 2000b, 62-63.

⁶¹ „Az integrált irodalom fogalma az irodalmi közösség (a szerző és az olvasó) kapcsolatának azon típusára vonatkozik, melyben (a szociológiai és művelődési rétegződéstől most eltekintve) az olvasói igény és ízlés teljes jogú tényezője az irodalmi életnek.” Hász-Fehér 2000b, 59.

volna belakni. Igaz ugyan, hogy Fazekas, mint városa bajnoka indult harcba Kazinczyval szemben, de debreceni társaival együtt jogot formált Csokonai irodalmi hagyatékára és művészi-emberi karaktere megítélésére. A pör elhúzódását és egyben szép lassú elhalását az okozta, hogy időközben kiderült, hogy nemcsak az irodalomról gondolkodnak eltérően, hanem más világok lakói is. A vita újbóli fölparázslása pedig azért következett be, mert Kazinczy és körülötte szerveződő irodalmi közösség az irodalmi műveket és alkotóikat csak az elkülönült irodalmi világ lakójaként tudták elképzelni, vele párhuzamos világok létezése, ahol a költő szintén otthon lenne, elfogadhatatlan volt a számukra. Erre utal, hogy a halhatatlanság és a népszerűség gondolkodásukban kizárták egymást: vagy a művészet vagy az élet. Sárvári és Péczely összeütközésének oka pedig abban kereshető, hogy pedagógiai-erkölcsi jelentőséget tulajdonítottak az irodalomnak, s elképzeléseiket mindketten a kollégiumban szerették volna megvalósítani. A Csokonai kör viszont nem keveredett vitába senkivel, pontosabban az 1920-as évek végéig nem, amikor is megjelent riválisa az Ady Társaság. Amikor Pap Károly és Juhász Géza összekülönböztek Herczeg Ferenc megítélésében, akkor Juhász nemcsak a saját, hanem a debreceni Ady Társaság értékrendjét is képviselte, vagyis az irodalomról való kétféle gondolkodás ütközött össze.

A pörlekedések és összeütközések egyben tanúságai annak is, hogy az itthon-idegen megkülönböztetés a saját kultúrán belül is működik, vagyis hogy a kultúra határkijelölések által létezik. Az itt ismertetett viták egyik megelőlegezhető tanúsága az a fölismerés, hogy a kultúra nemcsak egységet teremt, hanem ellentéteket is szít.

II. A Csokonai-kultusz születése: az Árkádia-pör

Az Árkádia-pör a 18-19. századi korforduló egyik legjelentősebb irodalmi-művészeti vitája, amely kezdetben három kérdést vetett föl: milyennek látják a kortársak Csokonai karakterét és hogyan ítélik meg; milyen síremléket kellene állítani a debreceni költő sírja fölé; mit jelent az Árkádia szó. Az első kérdést Kazinczy tette fel a debreceniek körében nagy felháborodást keltő nekrológjában. A másik kettő a Csokonainak állítandó síremlék körüli pörlekedésben fogalmazódott meg. A későbbiek során aztán a vita a kor számos művészeti, művelődési és társadalmi kérdését érintette, amelyek végigkísérték a 19. század első fele irodalmi-művészeti gondolkodását. Kazinczy és a debreceniek közötti vitában többek között a következő, a dolgozatom tárgyát is érintő kérdések merültek föl: mi a művészet szerepe: ismeretek terjesztése, szórakozás, közösségi igények kielégítése, az olvasó külön világba vezetése?; hol a helye a társadalmi tudatformák között: egyenrangú, a többi alatt vagy fölött helyezkedik el?; mi és ki tekinthető klasszikusnak?; milyen a jó olvasó és jó közönség?; a népszerű alkotásnak lehet-e művészi értéke?; külön megbecsülés illesse-e meg a költőket, írókat és művészeket, s ha igen, milyen?; az életrajzi vagy a költői „én”-nel kell-e foglalkozni a kritikusnak?; hogyan kanonizálható egy alkotó?; kik vehetnek részt a kanonizációban?; mi a szerepe a laikus és a profi olvasónak, s az előbbinek van-e egyáltalán?; hol a művész és a művészet helye: a kevés hozzáértő, a műveltek közössége vagy a műveket a mindennapi élet igényei szerint használó olvasók világában?

A fent jelzett kérdések egy *alapkérdésre* vezethetők vissza: hogyan kapcsolódik a művészet a közönség mindennapi világához. Különálló szférája-e világnak, amelybe bejutni csak speciális képességekkel és műveltséggel lehet, ahogyan Kazinczy gondolta? Vagy épp ellenkezőleg, egy közösség mindennapi életének szerves része, ha kell, szórakoztat, ha kell, gyönyörködtet, vagy ha kell, tanít, ahogyan a vallási és erkölcsi útmutatások értelme is az emberi élet alakításában nyeri el értelmét.⁶² Míg Kazinczy az ízlés csiszolása és a műveltség terjesztése révén a művészetre specializálódott közönség megteremtésén fáradozott, addig a debreceniek az irodalom hasznosságát tartották fontosnak. Fazekas nem az irodalmat, hanem a közösséget szerette volna szolgálni.⁶³ Kazinczy Csokonai síremlékére vonatkozó javaslata e kétféle felfogás radikális szembenállását tette láthatóvá. Igaz, a sírkő állításának terve Csereitől származott, a széphalmi irodalmár azonban a saját céljai elérése érdekében használta föl. Egyrészt az elkülönült irodalom létezésének igazolására, másrészt a többi tudatforma fölé emelésére.

⁶² Hász-Fehér 2000b, 9., 59-64.

⁶³ Bíró 1998, 357-359.

Kazinczy és Fazekasé valamennyi kérdésre eltérő választ adtak, sőt úgy tűnik, mintha a vitázók nem is egymásnak válaszoltak volna, hanem két monológ hangzott volna el. Igaz, meg-megszakították egymás beszédét, de az egymásra következő szövegek nem egy párbeszéd részei. Erre utal az is, hogy nem lezárult a vita, hanem csak abbamaradt, valamint hogy egyik fél sem módosított a véleményén. Mintha nem is egy világ lakói lettek volna. Az „egymás-meg-nem-értésének” e foka és a személyeskedésbe torkolló megnyilvánulások arra engednek következtetni, hogy két világ ütközött össze, mégpedig úgy, hogy kölcsönösen kétségbe vonták a másik érvényességét. Kazinczy főleg azzal, hogy korszerűtlennek ítélte Debrecen kultúráját és démonizálta a város szellemi életét, Fazekas pedig azzal, hogy nem a széphalmi mester nézeteit, hanem magatartását bírálta, mintegy jelezve, hogy nem is tartja érdemesnek elgondolkodni ellenfele állításain. E fejezetben e szembenállás, egymás tagadásának okát vizsgálom, s közben bepillantunk e két világba, pontosabban néhány szeletébe, amennyit a síremlék kapcsán tett kijelentéseik lehetővé tesznek. Körüljárók néhány fogalmat és témát, amelyek révén megragadhatóvá válik a két világ szembenállása. Mindenekelőtt a(z irodalmi) kultuszhoz való viszonyukat vizsgálom meg, hiszen arról vitatkoztak a felek, hogy különleges megbecsülésben kell-e részesíteni Csokonait vagy úgy kell rá tekinteni, mint egyik embertársukra. Másodsorra szükséges bemutatni, hogyan viszonyultak az alakulóban lévő irodalmi nyilvánossághoz. E kérdés kapcsán ugyanis arra kaphatunk választ, milyen közösséget tekintettek vonatkoztatási csoportjuknak a felek. Bepillantunk abba is, hogyan gondolkodtak az irodalom szerepéről és létmódjáról. Ezen alfejezet részeként esik szó a debreceniségről, mert a fogalom megszületése és használata összefügg az irodalmi nyilvánosság szerepének fölismerésével is. Ezt követően kerül sor annak az elemzésére, hogyan vélekedtek az irodalom és a mindennapi világ, a költő és a közösség viszonyáról, valamint arról, hogy a költészetben megformált vagy az életrajzi ént kell-e számon tartani. Végül a síremléktervek bemutatás során arra keresem a választ, kié volt Csokonai. A szerveződő irodalmi közösségé, amelynek tagjait a költészetben megformált „én” foglalkoztatta vagy Debrecené, ahol született, élt és meghalt, s ahol sokan ismerték, megbecsülték, szerették vagy elítélték, irigyelték.

Kazinczy és a debreceniek nem most ütköztek össze először.⁶⁴ A nyelvújítási vitáik és a stílusszintek elkülönítése körüli polémiáik azonban a tudomány keretein belül maradtak, s nem vezettek a másik fél megszólalási jogának kétségbevonásához, ahogyan Kazinczy tette az Árkádia-pör során, vagy az ellenfél morális megsemmisítésére irányuló törekvéshez, melyet Fazekas védekezésében figyelhetünk meg. Ennek oka bizonyára abban kereshető, hogy míg a nyelv lehetővé tette a két világ párhuzamos létezését, az egyikben a pillangó és babér, a

⁶⁴ Debreczeni 2009.; Csetri 1990, 40-59.; Gyapay 2001, 136-156.; S. Varga 2005, 291-294.

másikban pedig a lepe és borostyán szavakat használhatták,⁶⁵ addig, úgy tűnik, Csokonai nem tartozhatott két, az irodalomról és a művészetről radikálisan másképp gondolkodó világhoz. Erre következtethetünk abból is, hogy Kazinczy renegátnak tekintette Csokonait, vagyis szerinte *választania kellett a debreceniek és az ő világa között*.⁶⁶ A síremlékállítás körüli vitában épp ezért a korábbiaknál sokkal élesebben támadtak egymásra a két világ képviselői.

Kultusz és művészet

Az Árkádia-pör a Csokonai-kultusz korábitól eltérő regiszterét nyitotta meg.

Eddig ugyanis a költő kultuszát a kollégiumi diákok éltették és formálták, akik szorgalmasan és élvezettel jegyezték le és adták tovább verseit, és akik legendát szőttek alakja köré, amelyet aztán legációjuk során terjesztettek és továbbszínezték. A diákok körében a költő kultuszát mindenekelőtt a kollégiumi renddel és a professzorokkal történő összeütközése, vaskos humora, önmitizáló elbeszélései és kicsapatása alapozta meg. Többek között Gaál László életrajza örökítette meg, mennyire népszerű volt Csokonai a tanuló ifjúság körében, s hogyan adták szájról-szájra a tőle hallott történeteket: „sürgetős kérdezősködéseikre hosszabb idő oltai történeteit, kalandjait, esmeretségeit s tapasztalatait szokott eleven és kedveltető modora szerint nekik elbeszélni. A Csokonaitól hallott derék dolgokat egyik egy, másik más körben előhossa, ismétli”.⁶⁷ Minden bizonnyal a legáció során a diákok ugyanígy terjesztették a róla szóló elbeszéléseket és legendákat is. Hogy a szélesebb néprétegek körében milyen kép élhetett Csokonairól, csak következtetni tudunk a költőről szóló legendákból, amelynek központi eleme a költő garabonciásként való ábrázolása. Valószínű, hogy még életében elterjedt garabonciás híre. Igaz, csak az 1810-es évekből maradtak ránk az első lejegyzett történetek, de minden bizonnyal ezek már a legendák

⁶⁵ „Az ítélet sokféle: sokan lehetnek, a' kiknek a' pillangó a' *lepénél* jobban tetszik.” Szentgyörgyi József Kazinczy Ferencnek, 1805. március 8. KazLev. XXII. 89.; „Kis Imrének megírtam, hogy ha azt, a' mit Cs. a' babér apológiájáról írt, kinyomtatják, vele engem meg nem bánanak, mert az énelem triumpháltat. — Cs. öszvejóvén velem, nagy nehezteléssel szólla az ujságnak azon articulusa felől, a' mellyben az ő babérja attackiroztatott. Azt hitte, hogy a' pipaczémben készült az az articululus. Elhallgathattam volna, hogy én írtam: de midőn a' Publicumnak mondok valamit, kivált barátom felől, akkor bizonyosan nem mondok olyat tudva, a' miért pirúlnom kelljen. Kimondám tehát néki minden megszeppenés nélkül, hogy azt én írtam. Cs. nem goutírozta a' mit én a' babér ellen írtam. Ha neki van igaza, győzzön ő: ha nekem van igazam: úgy, minden apológiája mellett, enyém a' győzedelem.” Kazinczy Ferenc Szentgyörgyi Józsefnek, 1806. július 9. KazLev. IV. 217.

⁶⁶ „És pedig úgy vélem, hogy nemcsak az én Virágom és Ányos, de még Orczy is nagy magyarok és nagy poeták voltak. Orczyt! - azt éppen nem ismerte sem poetának, sem magyarnak. Én azt mondtam, hogy inkább is volt poeta, mint magyar, de csalhatatlanul poetább és magyarabb volt, mint Csokonain kívül sok fia Debrecennek. - Csokonainak? Ezért majd levágott. És méltán; mert a renegátot inkább gyűlöljük, mint a született pogányt.” Kazinczy Ferenc Virág Benedeknek, 1802. október 31. KazLev. II. 500.; „... az ő felfuvalkodott orthodoxiájok mellett köztök nem támadt máiglan tsak egy Író is, a' kit a' jobb ízléshez szokott olvasó olvashasson; 's ha támadott, Apostatájok lesz, 's Renegátjok, mint Csokonai vala.” Kazinczy Ferenc Prónay Lászlónak, 1805. július 15. KazLev. III. 387.

⁶⁷ Gaál 1955, 77.

formálódásának egy magasabb fokát jelentik.⁶⁸ Az azonban biztos állítható, hogy Csokonainak már halálakor komoly kultusza lehetett vagy legalábbis rendkívüli, különös személyiségnek tartották. Különben nem vett volna részt háromezer ember a temetésén, amely az akkori debreceni lakosságnak kb. hetedét-nyolcadát tette ki.⁶⁹ Nem arról van persze szó, hogy „a lakosság széles rétegében ismert lett volna Csokonai költészete, még ha *A csikóbőrös kulacshoz* vagy a *Reményhez* egy-egy strófáját mondogatták is, vagy a peregrinus diákoktól és falusi kántoroktól származó rigmusait, alkalmi köszöntőit Csokonai verseiként tartották is számon”,⁷⁰ hanem arról, hogy alakja és élete különösen alkalmas volt a folklorizálódásra.⁷¹ Ennek okát pedig minden bizonnyal a költő szabálytalan, a többség számára rejtélyes-érthetetlen életében és különös viselkedésében kell keresnünk, ill. abban, hogy a sokat nélkülöző poéta alakját közel érezték magukhoz az alacsonyabb társadalmi sorban élők.⁷² A legfeljebb nép- vagy közköltészeti darabokat ismerő szélesebb közönség számára leginkább a mesék és a legendák álltak rendelkezésre mint a megértés alakzatai. Annál is inkább alkalmasak voltak a költő életének és sorsának értelmezésére, mert magának Csokonainak is hajlama volt az önmitizálásra, s így a legendák képe összhangban volt a poéta önábrázolásával.

Kazinczy síremlék állítására tett javaslatának semmi köze nem volt ehhez a meglévő „népi” Csokonai-kultuszhoz.⁷³ A művészet világán belül értelmezhető kultikus gesztusnak tekinthető, amellyel Csokonait ki szerette volna emelni a többi költő közül, többek között azért, hogy a művészetet a többi tudatforma fölé emelje. Olyan megtiszteltetésben szerette volna ugyanis részesíteni a költőt, amelyre *eddig még* nem volt példa Magyarországon: „A’ mennyire ugyan tudom, még egy Irónk sem tiszteltetett meg illy tisztelettel: nemcsak Poetára, nem csak Magyarúl Íróra czélzok itt”.⁷⁴ S valóban, a 19. század első felében hazánkban alig-alig találni egy-egy emlékművet, a költők közül pedig egyedül Gessnernek állítottak, azt is egy magánkertben, a Batthyányak körmendi kastélyának parkjában.⁷⁵ Az irodalom 19. század eleji státuszát illetően pedig sokat elárulnak azok az ünnepek, amelyeket a magyar irodalom, a magyar írók és költők megtiszteltetése kezdeteként szoktak értelmezni. Ezek egyikén sem önértéke jogán szerepeltek irodalmi művek. Gróf Festetics

⁶⁸ Vö. Lukács 2007.

⁶⁹ „... együttvéve mintegy háromezer ember kísérte Csokonai koporsóját...” Gaál 1955, 104.

⁷⁰ Dorogi-Ortutay 1936, 39-46.; Szilágyi 1975, 252.; Csörsz Rumen 2005.; Haraszti 1880, 339-340.

⁷¹ Julow 1975, 219.

⁷² Keresztesné 2000, 195.

⁷³ Mindez természetesen nem tekinthető irodalmi kultuszhoz, sokkal inkább hasonlít ahhoz a legendaképződéshez, amelyet Mátyás király vagy Petőfi körül figyelhető meg. Annyiban azonban mindenképpen jogos kultuszhoz tekinteni, hogy az irodalmi kultuszhoz hasonlóan a legendák és csodás történetek kiemelik Csokonait a többi költő közül és rendkívüli, csodálatra méltó tulajdonságokkal rendelkező hőssé formálják.

⁷⁴ Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, 1805. augusztus 15. KazLev. III. 410.

⁷⁵ Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, 1807. február 2. KazLev. IV. 475-477.; Veridicus: Beleszólás. Felső Magyar Országai Minerva, 1829. I. 11.

György Helikon ünnepei középpontjában nem az irodalom állt, hanem I. Ferenc császár születésnapja és a Georgikon záróvizsgálata. A meghívott íróknak alkalmi költeményeket kellett írniuk, melyek a császár születésnapjáról, házasságkötéséről, valamilyen harci győzelméről emlékeztek meg vagy a mezőgazdasági főiskola dicsőségét hirdették. Az irodalom tehát első sorban a reprezentáció egyik formája és eszköze volt. Hasonló az irodalmi művek és a szépírók státusza a kor másik ünnepségsorozatán, a Marczibányi-jutalom esetében is, melyet szintén nem az irodalom, hanem a magyar nyelv és általa a nemzet megdicsőülése alkalmaként értelmezhetünk. Nemcsak arról van szó, hogy a díj átadásakor rendezett, Nemzeti Múzeum-beli ünnepeken szinte semmilyen módon nem említették meg a költészetet, mintha a nyelvművelésben játszott szerepét számon sem tartották volna, hanem arról is, hogy a jutalmazottak dicsőségét bizonytalanná tette, hogy itt végül is a nádor által engedélyezett és támogatott rendezvényről volt szó, amelyen több fény esett magára a mecénási gesztusra, mint a művészekre. Bár ők, „a dicső hazafiak csillagok a nemzetiség egén, de az éltető nap mégiscsak az uralkodó”.⁷⁶ Az irodalom tehát mind a két ünnepeken betagozódott a polgári világ születése előtti reprezentatív nyilvánosságba.⁷⁷ E helyzet megváltoztatása, az irodalom önálló tudatformaként való elfogadtatása egyik eszközeül *is* szolgált Kazinczy számára Csokonai tervezett rendkívüli megtiszteltetése, mely egyben a költő irodalmi kultusza kezdete is lett a nemzeti-közösségi feladatvállalás és az esztétikai elkülönülés, az esztétikum és népszerűség ellentéte által szabdaltsági irodalmi életben. Ha ugyanis sikerült volna a költő síremlékét fölállítani, azt hirdette volna, hogy a költők a nemzet legjelesebb hősei. Kazinczy Csokonaihoz való viszonya az Árkádia-pör kezdetén kultikusnak tekinthető, erre utal, hogy nemcsak megtetszett neki Cserey javaslata, s nemcsak lelkesen támogatta, hanem szinte sajátjának tekintette. Nem ok nélkül, hiszen Kazinczy szándéka nem csupán az volt, hogy emlékoszlopot állítsanak Csokonainak Debrecenben, hanem arra is föl szerette volna használni, hogy *fölmérje, mennyire fogadó kész a közönség irodalmi elképzeléseire*: „noha szép volna csakugyan látnunk, hogy az olvasni szerető Publicum mennyire empfänglich immár a’ háládatosságra kedveltebb Iróji eránt”.⁷⁸ Amikor Kazinczy a közönség hálakésztségéről szeretett volna megbizonyosodni, mindenekelőtt arra volt kíváncsi, hogy az olvasók képesek-e a szokásosnál jobban lelkesedni az irodalom iránt, vagyis képesek-e a kultikus beállítódásra, amely minden emlékjelállítás feltétele.

Az emlékműállítást szorgalmazó kultikus gesztus egyben a kanonizáció eszközeként is szolgált. A szokatlan mértékű megtiszteltetéssel ugyanis arra tett javaslatot, hogy Csokonait

⁷⁶ Rákai 2000, 82.

⁷⁷ Rákai 2000.; Hász-Fehér 2000a.

⁷⁸ Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, 1805. július 17. KazLev. III. 388-389.

emeljék be a nyílt kánonba,⁷⁹ s jelentsék ki, hogy a költő a közösségi emlékezet halhatatlanjai közé tartozik. A széphalmi mester az 1800-as évek elején ismerte föl az emlékművek állításának fontosságát. Úgy gondolta, hogy ezek segítségével fenntartható egy-egy személy és esemény emlékezete, ezért is örült annak, hogy a másolatok révén „egy jó ember” képét elsokasíthat[ja].⁸⁰ A jeles ember megtiszteltetése így szorosan összefonódott a közösségi-nemzeti emlékezet megteremtése igényével. Csokonai síremlékéről zajló vita során még inkább megerősödött benne e gondolat. Különösen nagy hatással volt rá Csehy József Gessner körmendi emlékművéről szóló leírása, aki levelében megidézte az emlékmű előtt álló, a múltra áhítattal gondoló lelkiállapotát: „A vigyázatlan sétálónak nem áll úttýában; de a szemes fürkésző reá akadván örül, visszagondol érzékenyen az arany időkornak édes költőjére, ’s a dicső emlék’ alkotójára“.⁸¹ Kazinczy hasonló magatartást és érzékenységet várt el a Csokonai sírjánál állótól is.⁸² Az emlékműállítás jelentőségét azonban nem pusztán abban látta, hogy képzeletben beteljesítik az „arany idők” utáni vágyakozást, hanem abban is, hogy pótolhatatlan szerepet játszanak a közösségi-nemzeti emlékezet megteremtésében.⁸³ Kazinczy is osztozott abban a 18-19. század fordulóján megfogalmazódó közös célban, hogy szükséges „a nemzeti egység széleskörű tudatosítása”.⁸⁴ Erre utal, hogy kezdetben gyűjtés útján szerették volna előteremteni a sírkő fölállításának költségeit, vagyis a közösség ügyének tekintették: „Azon gondolatom, hogy Csokonainak méltó emlékezete örökösítésére emlékeztető oszlop emeltessen, kéttzeresen tettzik azon tekintetbül is, hogy a’ Tek. Úr olj forró hejbe hagyását nyerte. Ezen gondolat végre haitására gyűjtendő költség meg szerezhetsit, hogy Ujság levelekbe iktatandó Hirdetménnyel vigyük kívánatos végre: magam is heljesnek, és olj modúnak taláлом, melj a tzélhoz leg foganatossabb uton juttathat...”⁸⁵ Szintén a közösségi-nemzeti emlékezet megteremtése miatt tartotta fontosnak a múlt emlékei és a nemzeti történelemről szóló ábrázolások összegyűjtését, megőrzését és átörökítését. Nemcsak esztétikai szempontok alapján gyűjtött ugyanis, hanem fontosnak tartotta megszerezni azokat az alkotásokat is, amelyek a magyar nemzet történetének egy-egy jeles személyét vagy eseményét örökítették meg. Gyűjteményében így a klasszicista ízlés szerint készített másolatok mellett megtalálhatók voltak a hiteles, csak a közösségi emlékezet

⁷⁹ Szajbély 2005, 83-84.

⁸⁰ Kazinczy Ferenc B. Prónay Sándornak, 1803. szeptember 22. KazLev. III. 107.

⁸¹ Csehy József Kazinczy Ferencnek, 1807. január 19. KazLev. IV. 466.

⁸² „Batthyáni által Gesnernek emelt monumentum egész helybenhagyásomat meg nyerte; ennél, barátom, mü Csokonaynak se többet, se kevesebbet ne építsünk, és maradjunk e mellett.” Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, 1807. március 14. KazLev. IV. 524.

⁸³ Vö. Porkoláb 2005, 86-104.

⁸⁴ Hász-Fehér 2000a, 96.

⁸⁵ Cserey Farkas Kazinczy Ferencnek, 1805. május 20. KazLev. III. 330.

számára jelentőséggel bíró ábrázolások is,⁸⁶ ahogyan könyvtára is gazdag volt hungaricumokban.⁸⁷ Nemzettörténeti jelentősége miatt dicsérte Ponori Thewrewk József panteonját is: „Aki ezen gyűjtemény becsét megszabni csak historiai tekintetben is akarja, mert ennek célja nem artistai, hanem historiai, gondolja meg, mely kincsnek tartanánk, ha Nemzetünknek minden félszázadjaiból birnánk ily Gyűjteményt”.⁸⁸ A közösségi emlékezet jelentősége fölismeréséről tanúskodik az is, hogy szívesen működött közre családi és történeti emlékművek tervezésénél: tanácsot adott Cserey Farkasnak, Ráday Pálnak és a Wesselényi családnak, 1809-ben pedig tervet készített a zempléni nemesi felkelés hősei előtt tisztelgő emlékoszlophoz. Fontosnak tartotta, hogy az emlékművek ne elrejtett helyeken, hanem köztereken álljanak, hogy így minél többen láthassák, vagyis betölthessék közösségteremtő és -összetartó szerepüket.⁸⁹

A emlékmű-állítási terve nem született volna meg, ha Kazinczy nem osztozott volna az új típusú „nagy ember” kultuszában. A 18. századtól kezdve az emberi nagyság már nem vagy legalábbis egyre kevésbé kötődött társadalmi helyzethez és tisztséghez, mert ettől kezdve az volt a „nagy ember”, aki egyéni képességei révén emelkedett a többiek fölé, s aki képes volt személyiségében és tetteiben fölmutatni a közösség értékeit és lehetőségeit.⁹⁰ E „nagy ember” egyszerre adott módot a nemzeti büszkeség megélésére és egyszerre keltette fel a vágyat a nemes cselekedetek iránt. Kazinczy különösen ez utóbbit hangsúlyozta: „Sallustius azt mondgya a nagy Emberek képirül, hogy azoknak meg látása virtus szeretetit lobant a szivekbe...”⁹¹

A „nagy ember” kultusza alapvetően határozta meg Kazinczy világlátását, történelmi hősközhöz és alkotókhoz való viszonyát.⁹² Gyakran emlegette Goethe Tassójának egyik mondatát: „Heilig ist die Stätte, die ein grosser Mann betrat”.⁹³ Erdélyi útja során is ezért tisztelte meg főhajtéssal azokat a helyeket, ahol valami nevezetes esemény történt vagy egy nagy embert élt.⁹⁴ Az Árkádia-pör során is azért ragaszkodott hozzá, hogy a sír fölött, s ne máshol állítsák föl a síremléket, mert szent helynek tartotta: „A' hely szűk kilátású, talán éktelen, de szent hely, mert ő fekszik ott, s kiki által látja, miért áll ott a' kő. A' Nagy-erdő

⁸⁶ Sinkó 1983, 274.

⁸⁷ Kiss 1989.

⁸⁸ Busa 1995, 295.; Az erdélyi útja során látott arcképgalériákkal kapcsolatban is ezt hangsúlyozta: „célja nem artistai, hanem historiai”. Kazinczy Ferenc Guzmics Izidornak, 1829. május 27. KazLev. XXII. 429.; Vö. Porkoláb 2005, 97-99., Sinkó 2003, 28.

⁸⁹ Kazinczy 1811. Vö. Kazinczy és Sipos Pál levelezését Barcsay Ábrahám emlékművéről. Sipos Pál Kazinczy Ferencnek, 1813. november 5. KazLev. XI. 118., Sipos Pál Kazinczy Ferencnek, 1814. február 22. KazLev. XI. 227.; Vö. Csatkai 1983, 50.

⁹⁰ Vö. Keserü 1994.

⁹¹ Cserey Farkas Kazinczy Ferencnek, 1805. június 2. KazLev. III. 354.; Kazinczy e Csereynek írt levelében klasszikus és újkori példákat hoz fel a nagy emberek emlékének megörökítésére.

⁹² Kazinczy számára a „nagy ember”-t mindenekelőtt talán Wesselényi testesítette meg.

⁹³ Csatkai 1983, 46.

⁹⁴ Kazinczy 1979a, 639-640.; Vö. Csatkai 1983, 46-47.

szébb volna: de a' kő ottan elveszti a' maga szentségét, mert csak Cenotáphium lesz".⁹⁵ Kultikus beállítódásával függ össze a történeti-nemzeti ereklyék iránti vonzalma és gyűjtési szenvedélye is. 1806 tavaszán például megkérte Csereyt, hogy „menne át Zerinvárára, és a' Zriniek' hajdani lakóvároknak döledékjein tépjen nek[i] egy fűszálat. Egy repkényt (hedera, Epheu) küldje levelében ezen sorral: A' hol ez termett, ott léleknek ereje 's haza szeretet lakoztak hajdan.”⁹⁶ Kultusz és honszeretet tehát szoros összetartozott Kazinczy gondolkodásában.⁹⁷ Az Árkádia-pörben ugyan nem hangsúlyozta különösebben, hogy milyen belső egység van a haza és a sír(emlék) között,⁹⁸ a Csokonai hamvai fölé állítandó sírkő terve azonban szorosán kötődött ehhez a gondolathoz. Csereynek írt egyik levelében ugyanis a kettő egységében látta az emlékmű előtt állóra tett hatást: „A' mi Csokonaink oszlopa Haza szeretetet és a nyelv szeretetet fogna tanítani, és taníthatna é jobbat, szükségesebbet?”⁹⁹ S ezért tartotta Cserey áldozatvállalását is, hogy állná az emlékmű költségeit, patriotizmusra buzdító tettnek.¹⁰⁰ Kazinczy tehát úgy látta, hogy az embert körülvevő térnek vannak kitüntetett, megszentelt pontjai, ahol *az egyén átléphet a nemzeti emlékezet közös világába, és ahol magával ragadhatja a patrióta hőskultusz.*

Érdemes azonban más oldalról is megvizsgálunk Kazinczy szándékát, amely révén a kultikus gesztus egy másik jelentésrétege is feltárul. Elgondolkodásra kell, hogy késztesen bennünket Csokonaihoz és költészetéhez való viszonya, amelyre a kettősség jellemző: „egyrészt elismerte a tehetséget, másrészt a költői teljesítménnyel szemben sok kifogást emelt. A gyengének tartott műveket Csokonai előnytelen (debreceni) kulturális környezetével magyarázta, és a költő életében, illetve halála után különböző módokon próbálta az életművön belül háttérbe szorítani”.¹⁰¹ Mindezek alapján különös, hogy miért épp neki akart emlékművet emelni. Joggal gondolhatunk arra – mint ahogyan Fazekasék gondoltak is –, hogy el akarta szakítani Csokonait a debreceniektől,¹⁰² még pedig a nyilvánosság segítségével, hiszen a vitában láthatóan *sokkal inkább* a közönség, mintsem Fazekas és társai meggyőzésére törekedett. Annál is inkább gyanakodhatunk e szándékára, mert a síremlék állítására tett javaslatának volt egy különös előzménye. A költőről írt nekrológban ugyanis, anélkül, hogy Csokonai anyjával vagy barátaival egyeztetett volna, bejelentette a debreceni poéta szellemi

⁹⁵ Vö. Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, 1807. április 6. KazLev. IV. 539.; Kazinczy Ferenc Rummy Károly Györgynek, 1807. április 8. KazLev. IV. 550.

⁹⁶ Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, 1806. május 29. KazLev. IV. 164-165.

⁹⁷ Vö. Kazinczy 2008. Különösen a VIII. és IX. levél. Vö. Váczy 1906. és Fried 1993.

⁹⁸ Pál 1988, 169.

⁹⁹ Cserey Farkas Kazinczy Ferencnek, 1805. június 2. KazLev. III. 354.

¹⁰⁰ Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, 1806. szeptember 30. KazLev. IV. 345.

¹⁰¹ Gyapay 2001, 56.

¹⁰² Erre következtethetünk abból is, hogy renegátnak igyekezett beállítani Csokonait. „'S így esik, hogy az ő felfuvalkodott orthodoxiájok mellett köztök nem támadt máiglan tsak egy Író is, a' kit a' jobb ízléshez szolott olvasó olvashasson; 's ha támadott, Apostatájok lesz, 's Renegátjok, mint Csokonai vala.” Kazinczy Ferenc Prónai Lászlónak, 1807. július 15. KazLev. V. 83.

hagyatékára való igényét, noha jól tudta, hogy jogilag ez mindenképpen aggályos, s emberileg is nehezen védhető. Mégis bízott benne, hogy ügyes taktikával elérheti célját. A nyilvánosság előtt barátjának nevezte Csokonait, Fazekast pedig fölkérte, hogy a kiadásban legyen társa, vagyis miközben kinyilvánította jóakarátát és együttműködési szándékát, egyben az elsőbbségét is bejelentette a hagyatékra és annak jogára, hogy ő ítélhessen a költő versei fölött. A debreceni poéta művei kiadására való kizárólagos jogot azonban nem sikerült megszereznie, s így nem sikerült leválasztania Csokonait szűkebb szellemi közösségéről sem. E kontextusban a „monumentum ügye (...) perújrafelvételnek is tekinthető”.¹⁰³ Célja továbbra is az volt, hogy elperelje a költő szellemi hagyatékát, kivívja elsőbbségét az életmű értékelésére és költői karaktere megrajzolására, csak más eszköz segítségével. Most az emlékműállítást használta fel arra, hogy *kisajátítsa magának Csokonait*. Aki síremléket állít, azé a költő – hirdette volna a sírkő. Kazinczy kultikus gesztusában tehát fölfedezhetjük a kisajátítás szándékát is.

Mindezekén túl az is megkockáztatható, hogy számára nemcsak a debreceni költő megbecsülése volt a fontos, hanem saját maga és Cserey megdicsőülése is. Közismert, hogy a kultuszok gyakran csapnak át irányítóik kultikus tiszteletébe. Az irodalmi hősök tisztelete és ünneplése gyakran tevődik át az ünnepségek celebrálóira és a kultikus események mozgatóira.¹⁰⁴ Már az általa tervezett Csokonai-kiadásban is tetten érhető e mozzanat, hiszen a javítás, átírás tétje nem volt kevesebb, minthogy úgy kanonizálja a debreceni költőt, hogy a saját irodalmi ízlését és esztétikai normáit emelje kizárólagossá.¹⁰⁵ A síremlékállítás kapcsán sem titkolta e vágyát. Csereyvel együtt ugyanis úgy tervezték, hogyha a kellő pénz összegyűlik, akkor a fundamentum letételének külön ünnepséget szerveznek, amelynek elsősorban kettőjük és barátságuk emlékezte megörökítése lenne a célja. A mecénás előtti udvarlás mellett Kazinczy az ünnepség egyik kiemelt eseményének szánta, hogy majd felolvassa Csokonairól készült elogiumát, „’s megszabnám az ő poétai és emberi becsét. Ez sok jót fogna szülni, ’s halhatatlanná tenné nevedet, ’s fenn tartaná barátságunk emlékezetét, mellyet, úgy hiszem azt az én Csereim felől, hogy ő nem néz *kicsinységnek*, én ugyan úgy nézem mint *igen nagyot*. Akkor számot adnánk a’ bejött pénzről, Kis Imre barátunkra bízánk a’ munka véghez vitelét, ’s az első követ a’ fundamentomba te tennéd-le. A’ dolog emlékezetét fenn tartaná azon editionak Praefatiója, mellyet a’ Csokonai Verseiből *én tennék*”.¹⁰⁶ Kazinczy tehát nem mondott le arról a szándékáról, hogy övé legyen a költő szellemi hagyatéka és kisajátítsa magának az egyedül helyes értelmezés kompetenciáját, s

¹⁰³ Onder 2007, 121.

¹⁰⁴ Vö. Lakner 2000, 153.

¹⁰⁵ Gyapay 2001, 166-167.

¹⁰⁶ Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, 1806. szeptember 25. KazLev. IV. 328. (Az utolsó két kiemelés tőlem.)

világossá tette azt is, hogy e történetnek ő és Cserey a főszereplői. Épp ezért szeretett volna kiadni a sírkőavatásra egy kötetet, amely akkor is biztosította volna *emlékük fennmaradását*, ha a debreceniek vandáloktól való félelme igazolódik, s valóban elpusztulna a síremlék. Kazinczy önkultusza bizonyára nem független szerepfelfogásától. Debreczeni Attila szerint Kazinczy számára „a költészet mint személyes élethivatás a gráciáknak és a múzsáknak áldozatot bemutató pap szerepében ölt testet, aki így mint kiválasztott közvetít az égi és a földi szféra között”.¹⁰⁷ E szerepértelmezés talán megengedi azt a föltételezést, hogy az Árkádia-pör során valódi papként látta és láttatta önmagát: a sírkőállítás lett volna a temetési szertartás, Csokonai költői és emberi életútjának értékelése pedig a halott fölött mondott prédikáció.

Kazinczy kultikus beállítódásának fontos vonása, hogy nem volt mentes a rajongástól, ugyanakkor mélyen elítélte a népszerűséget és a rajongókat. Ujjongva sikoltott fel egy-egy mű élvezete során, elragadtatással beszélt kedvelt szerzőiről és társaságbeli embereiről, ugyanakkor megriadt attól, hogy *Bácsmegyei*-je közkedveltté vált, s az *Összes Műveiben* csak a kilencedik kötetben közölte újra. Ahogyan többen is megállapították már, Kazinczy osztozott azok véleményében, akik a 18. század végén és a 19. század elején a népszerűség fogalmát azokra a művekre használták, amelyekből hiányzott „az elkülönülő irodalom önreflexivitása”, s amelynek célja nem az ideális olvasó megteremtése, hanem a közönség tetszésének elnyerése volt.¹⁰⁸ Kazinczy ideális olvasója a kritikai képességgel rendelkező tanult olvasó. Az általa javasolt Csokonai-sírfelirat kapcsán is „az értelmes Olvasó”-ra apellált, aki „századok múlva is fogja érteni, ha oda jut, hogy ott a’ Múzsák Felkentje fekszik, nem valamely isonymus Csokonai Vitéz Mihály”.¹⁰⁹ A zempléni nemesi felkelés hősei tiszteletére tervezett emlékoszlopot is úgy komponálta bele a tájba, hogy a „*tanult utazó*” „a Régiség tájaira” emlékezessen,¹¹⁰ vagyis a tájélmény a természet és a műveltség, a személyes és a művészi tapasztalat összjátéka révén teremtődjön meg. Kazinczy tehát a művészet földi világának felépítésében majdnem kizárólag csak a művelt emberekre számított, virtuális közössége „válogatott társaságú irodalmi szalon”,¹¹¹ és „kánonképző elve is a tanultság”.¹¹² Kazinczy épp az Árkádia-pör körüli időkben kezdte megszervezni a maga társaságát, „egy esztétikai síkon realizálódó, szakrális lelki közösség”-ét,¹¹³ amelynek tagjai kiválasztottak. Nemcsak szűk körű, hanem a körön kívül lévöket ki is záró társaságot gondolt

¹⁰⁷ Debreczeni 2000, 343.

¹⁰⁸ Hász-Fehér 2000b, 63.

¹⁰⁹ Kazinczy Ferenc Kis Imrének, 1806. szeptember 8. KazLev. IV. 310.

¹¹⁰ Kazinczy 1811.; Vö. Csatkai 1983, 48. (Kiemelés tőlem.)

¹¹¹ Hász-Fehér 2000b, 51.

¹¹² S. Varga 2005, 539.

¹¹³ Hász-Fehér 2000, 181.

el, ugyanis az idetartozáshoz nem lehetett elég, hogy a tagok művei a társaságbeliek tetszését elnyerjék, az is kellett, hogy „a nagy seregeknek ne tessék”.¹¹⁴ *A kultikus befogadásra szerinte csak azoknak van a kiváltsága, akik megfelelő műveltséggel és gazdag esztétikai tapasztalattal rendelkeznek.* Elítélően és lekezelő módon beszélt Csokonai rajongóiról, akik szerinte *nem értik, csak vakon tisztelik* a költőt: „De némelly tisztelője csak azt tartja igazságos becslőjének, a’ ki őt vakon csudálja. Esméljünk-fel butaságunkból; nincs kínosabb érzés, mint a’ mit a’ pirító magasztalás okoz. Minden inkorrektió mellett elég becsülni valót találunk mi az ő munkájában.”¹¹⁵ A művészet és az irodalom igazi kultuszába való beavatás egyik feltétele tehát a tanultság volt. Ezért számított a síremlékállítást költségei tervezett gyűjtéskor is a művelt adakozókra: „... sikere bizonyosan leszen a hirdetésnek, mert Bihar V.megyének agy Szaka (Sárréti processusnak hívják) 2 koszorút küldött be Debreczenbe, hogy függeszszék sírfájára. A Sárréti processus; az az, az azon a tájékon lakó Ref. Prédikátorok”.¹¹⁶ A tanultság mellett Kazinczy fontosnak tartotta az érzékenységet és az egyéni esztétikai élményt is, de csak mint ellenőrizendő tapasztalatot. 1786-os bécsi látogatásáról a következőket jegyezte fel: „A Belvederbe kétszer, háromszor minden vezető nélkül léptem fel, hogy lássam, mely hatást tesznek rám a képek; csak negyedszer, és tovább osztán mindég vettem vezetőt magam mellé, hogy lássam érzéseimnek mit hihetek, s hallhassam, amit képértőnek tudni kell. Ifjabb olvasóimnak ugyanezt ajánlom; ne rontassák el keblökben az első behatás örömeit a cicerónék által, kiktől úgysis kevés jót tanulhatnak, ha jóra nem vezette a vak szerencse.”¹¹⁷ Felfogásában tehát ugyan a műélvezet individuális teljesítmény, műértéssé (kritikai képességgé) azonban csak az *értelem ellenőrző munkája* révén válhat. Mindennek következtében, ahogyan később majd láthatjuk, a Kazinczy tervezte Csokonai-síremlék által teremtett esztétikai-kultikus világába is csak azon kiválasztottak léphettek volna be, akik az általa megkívánt műveltséggel, érzékenységgel és közös esztétikai tapasztalattal rendelkeznek.¹¹⁸

Kazinczyval ellentétben a debreceniekből teljesen hiányzott a művészet és az alkotók kultusza. Bizonyára ekkor még sokkal többen gondolták azt, amit Sárvári Pál az 1840-es években, aki megdöbbenve kérdezte, miért épp Csokonainak, vagyis miért épp egy költőnek akarnak emlékoszlopot állítani, amikor annyi erre érdemes tudós és lelkész van a városban.¹¹⁹ Hogy hasonló vélemények lehettek a vita idején is, arra Nagy Gábor egyik 1806-ban írt leveléből következtethetünk. Ugyan szépnek és a haza dicsőségét szolgáló gondolatnak

¹¹⁴ I. m., 70.

¹¹⁵ Kazinczy 1806c, 289.

¹¹⁶ Cserey Farkas Kazinczy Ferencnek, 1805. június 2. KazLev. III. 354.

¹¹⁷ Busa 1995, 27.

¹¹⁸ Vö. Bodrogi 2010, 149-150.

¹¹⁹ Sárvári 1844a, 398.

tartotta Csereyék javaslatát, de felhívta a figyelmet arra is, hogy nem mindenki ért azzal egyet, hogy egy poétát kell ilyen megtiszteltetésben részesíteni: „ámbar a minap egy Prédikátor azt mondta: hogy inkább meg érdemlené azt Tiszteletes Fábján József Uram, a Lelki Tárház ki adója!”.¹²⁰ *Debrecenben tehát még többre becsülték a tudós prédikátorokat a művésznél, a közösség szolgálatát, az ismeretek terjesztését és az irodalom életbe való integrálását az esztétikai élvezetnél.*¹²¹ Az esztétikum autonómiája, az önmagáért való műélvezet és a művészet honszeretet kialakításában játszott szerepe fontosságának gondolatanak még a csírája sem jelent meg,¹²² amely a szükséges alapot jelentette volna a művészek különleges megtisztelésének. A művészet szeretetének valamiféle kezdeti jelét legfeljebb csak a kismesterségek, az iparművészet és a könyvkötészet remekeiben lehet feltalálni. Az autonóm művészet iránti igényt még olyan tudósoknál sem találjuk meg, mint Sárvári Pál, aki pedig világot látott ember volt, beutazta Észak-Németországot, Belgiumot és Angliát, s járatos volt a művészettörténetben is. Ennek ellenére *A rajzolás mesterségének kezdete* című, 1804-ben megjelent könyvében elsősorban a mesterembereket akarta megtanítani a művészi rajz alkalmazására, s csak néhány görög és római szobor alapján igyekezett a „rajzolásban gyönyörködő ifjakat és gyermekeket” a szépség és az ízlés szeretetére nevelni. A művészi képességek csiszolása helyett tehát a rajzolás gyakorlati alkalmazását oktatta: „Tagadhatatlan dolog, hogy számos kézi mesterségek, minéműek s Kőművesség, Átosság, Asztalosság, Lakatosság, Ötvösség, Fazekasság, sőt, hogy többet ne említsek, még a szép Varrás is, a rajzolás mesterségének tudása nélkül kevesbé mehetnék”.¹²³ A rajzolás megkedveltetése és tanítása így elsősorban nem a művészet szeretetét készítette elő, hanem a biztos mesterségbeli tudást. S ne feledjük el azt sem, hogy a kollégiumi rajzoktatás bevezetése mindenekelőtt „a rajziskolák létrehozására kiadott uralkodói, majd Helytartótanácsi rendelkezések” hatására történt meg.¹²⁴ Lyka Károly kutatásaiból azt is tudjuk, hogy a rézmetszés is kizárólag hasznos hajtó foglalkozás volt Debrecenben, művészi igényességről pedig egyáltalán nem beszélhetünk, hisz a filológia és a teológia oktatásához használt segédeszközöknek tartották csupán.¹²⁵

A 19. század első felében csak egy művész élt a városban, aki az önálló művészet meghonosítására törekedett, Kiss Sámuel, aki különösen büszke volt gyűjteményére, amely a

¹²⁰ Cserey Farkas Kazinczy Ferencnek, 1806. szeptember 28. KazLev. IV. 338.; Fábján József (1761-1825) református lelkész munkái elsősorban ismereteket terjesztettek és a jó élethez szükséges tanácsokat adtak. Könyvet írt gyerekeknek a természetről, a felnőtteknek a babonáság ellen, a szőlőművelésről, a bor kezeléséről, az ételek tartósításáról és a kenyérsütésről. A Lelki Pásztori Tárház négy kötetben egyházi beszédeit jelentette meg. Vö. Hudi 2005.

¹²¹ Vö. Bodrogi 2010, 149-152.

¹²² Julow-Tóth 1982, 437.

¹²³ Sárvári 1804, 2.

¹²⁴ Dunka 2001, 36.

¹²⁵ Lyka 1981, 235-236.

Bécsben található antik szobrokról készített rajzmásolatokból állt. Tanulságos felidézni Kazinczy találkozásukról tudósító, Dessewffynek szóló levelét: „Tudakoztam mit csinál. Azt felelte semmit. – Annál nincs könnyebb, mondám, csakhogy nem tudom, minek úgy a rajzolás professzora. – Mi itt nem kapunk rajzoláson. – Terjesztene kellene a szép szeretetét. – Az Debrecenben lehetetlen. – Úgy de az Úr portrékat is fest, s Debrecenben portrairozott-e sokakat? – Úgy szólván senkit.”¹²⁶ Debrecenben még az 1810-es években sem volt igény művészi alkotásokra, festmények nem díszítették a debreceni polgárság lakásait. Kiss sorsa azonban arról is tanúskodik, hogy hiányzott belőle a kellő művészi öntudat, hogy a helyi igények kielégítése mellett saját művészi vágyainak megfelelő műveket is fessen. De talán nem is az öntudat, hanem *az értő és támogató művészetkedvelő kör*. Keserűen kellett belátnia, hogy Debrecenben a rajzolás csak mint mesterséget, alkalmazott művészetet becsülik: „Én csak azt mondom, hogy az Architectúrai rajz nem is mesterség a szabad kézzel való rajzoláshoz képest. Az igen könnyű, ez igen nehéz, azt akárki meg tanulhattya, erre pedig mintegy születni kell.”¹²⁷

Úgy tűnik tehát, hogy a 19. század eleji Debrecenben Csokonai egyedül lehetett a képek iránti vonzalmával és lakótér művészi módon való berendezése igényével.¹²⁸ Dobby Csokonairól írt első életrajzában a költő „poetai ház” utáni vágyát apokaliptikus bibliai képekkel festette le, amely egyszerre utal a debreceni poéta képzeletet megmozgató kifejezőképességére és egyszerre vágya intenzitására: „Mitsoda meglepéssel beszélnek a’ felfelé óhajatozó Lelkek, vagy a’ jelenéseket látott Sz. János amaz örök hajlékokról, hogy írja le azoknak minden köveit, részeit; így beszélt ő arról, miképpen lesz, az az öt lépésnyi Poetai ház el rendelve? mitsodás eszközök lesznek abban? mitsodás könyvek? mitsodás Thecában? milyen lesz az ajtó? a’ kandalló? hogy pipázunk az előtt? mi fellyül írás lesz azokon? hol fog állani a’ Lilla képe? hogy dolgozik ő abban? kik lesznek ezen kis Tempelbe bebocsátandó Felkentek? mitsoda kert lesz annak ablaka alatt? és micsoda virágok ebbenn?”¹²⁹ E részlet nemcsak azt igazolja, hogy Csokonai szerette a képeket, hanem azt is, hogy költői világát kiterjesztette a mindennapi életre és élettérre. A tűzvész után nem csupán helyre szeretne volna állítani szobáját, hanem szinte műalkotássá akarta formálni, amelyben a berendezés és a tárgyak elveszítik funkcionális meghatározottságukat és tulajdonosuk költői világról beszélnek, akár egy gyűjtemény.¹³⁰ A használati tárgyakat irodalmi szövegekkel látta volna el, hogy elveszítsék mindennapiságukat. Irodalmi mintát, Horatius Tusculanumát formázta kertje

¹²⁶ Kazinczy Ferenc Sipos Pálnak, 1814. február 27. KazLev. XI. 250.

¹²⁷ Balogh 1955, 64.

¹²⁸ „Kis szobáját sajátkezűleg festé ki sajátágos mythologiai és allegorai képekkel, melynek nyomai még nem régen is szemlélhetők voltak.” Kulini 1871, 21.; Vö. Szilágyi 2005c, 30.

¹²⁹ Dobby 1955, 31.

¹³⁰ Vö. Baudrillard 1987, 87-126.

is, „a hajlékocská is, hová a világ lármája elől vonni szoktam magamat, s az a kertecske is, melly nékem Tusculanum gyanánt szolgált, azon rémítő csapásnak áldozatjává lett...”¹³¹ A művészet tehát nem mesterség volt Csokonai számára, hanem látásmód. S mindez közelebb állónak mutatja Kazinczyhoz, mint a debreceni világhoz.

E ponton érdemes kicsit részletesebben felvillantatnunk, hogyan is gondolkodtak ekkor a Református Kollégiumban az irodalomról, mert ez egyben magyarázatát adhatja annak is, miért lehetett oly idegen a debreceniek számára Kazinczy irodalomhoz, művészetéhez való kultikus viszonya. Egy, a 19. század első feléből ránk maradt diákjegyzet a megismerésnek alárendelt irodalom és a lassan önállóvá váló szépirodalom egymás mellett éléséről tanúskodik. Az egyik passzus szerint „látni való, hogy a szorosabb értelemben vett Literaturából a’ nyelv Tudományos esmerete nem csak ki nem maradhat, sőt abban a’ Természeti Rendszerént a’ legelső helyet foglalja el. Innen van, hogy a Literatornak is leginkább azon Tudósokat szoktuk mondani, kik a’ nyelvnek és a szép előadásnak Tudományos esmeretére, gyakorlására, tökéletesítésére inkább reá adván magokat, a’ belső jártosságokat s e’ belső ügyességeket írott munkáik által tették nyilvánossá. A’ Literatura nevezet azonban minden egyéb Tudománybéli Könyvirokra is kiterjesztetik.” Eszerint tehát egyrészt az a jó költő, aki jó nyelvtudós, másrészt a nyelvi megformálás különös képessége nem különíti el őt a tudóstól. A literatura osztatlan fogalma így nem lehetett alapja a szépírók kultuszának. Egy pár sorral arrébb egy másik passzus már az önálló szépirodalom fogalmának ismeretére utal: „Szorosabb értelemben a’ Literatur[ába] tartozik, kivált a’ Franciák elnevezése szerént, minden olyan Írásbeli előadás, mellynek vagy a gyönyörködtetés, vagy a gyönyörködve Tanítás vagy Oktatás a célja, és a’ mellyben az előadás módjára van különös figyelem fordítva: hogy ha a’ Tudományok nem nyernének is, a’ nyelv nyerjen általa. Ide tartozik főképen a’ Költés egész kiterjedésében és az ékesszólás. Ezen értelemben a’ Literatura a’ szoros rendszerben vett s minden ékesítés nélkül szárazon elő adott Tudományoknak tetetik ellenébe, nevezetetik Francziául úgy is Belles Letres, magyarul Szép Literatura.”¹³² A nyelvi kidolgozás itt már ugyan önálló értéként, a szépirodalmi megformáltság jeleként tűnik föl, azonban inkább csak ismeretként és nem gyakorlatként. Legfeljebb az irodalom önállósodása gyöngye jeleként értékelhetjük a diktátum e részletét. A Szép Literaturába ugyanis még az ékesszólás is beletartozott, s az új irodalom-fogalom továbbra is a gyönyörködve tanítás koncepciójába helyezve és a nyelvművelésnek alárendelve nyerte el funkcióját. Így ez az irodalom-értelmezés sem alapozhatta meg a költők-írók kultuszát. Ráadásul a Kollégiumban az irodalmat még hosszú ideig az iskolás klasszicizmus

¹³¹ Csokonai Vitéz Mihály Pap Szász Józsefnek, 1802. június 15. CsokLev. 1999, 184.

¹³² Bevezetés é. n., 2.

keretein belül értelmezték: a költészetet taníthatónak gondolták, s művelése antik szerzők utánzására és „collectanea-könyvek, diáriumok, szólások, fordulatok, bölcs mondások, propositiók mértéktelen használatá[ra]”¹³³ épült. A megismerésnek alárendelt irodalom eszménye pedig egészen a negyvenes évekig életben maradt. Erről tanúskodik Sárvári Pál *Csokonai életének töredék vonalai* című írása, amelyben a tudományos igazság alapján ítélt Csokonai *Melyik a legjobb csók* című alkotásáról: „Csillagászati hibát is ejtett benn a’ költő: mivel a napnak estvóját a’ Venus csillagának esthajnali fénylésével czifrázta fel (84.lap). Hasonló hibákat regényírókban tapasztaltam. A’ régi görög és latin poéták’ írásaiban pedig sehol sem találtam hasonlót, mert a’ csillagok’ forgását azok ismerték. Ezen hibát annyival inkább csudálhatni, és csak vigyázatlanságnak tulajdoníthatni, mivel maga Cs. azt [írja:] (78. lap 24-26. sor) Hesper, ez a gyönyörű csillagzat máskor a’ hajnal vezetője, most pedig az estve’ kísézője. Azonban Venus nem is csillagzat (constellatio) azaz nem többekből összeszedett kép, hanem egy külön égi test, milyen a’ mi földünk.”¹³⁴ Vagyis még ekkor is a valóság és a költői világ megfelelésén, s a tudományos igazság mérlegén mérte a művek esztétikai értékét. A szemantikai pontosság kívánalma következtében a jelentést föláldozta a jelölt azonosíthatósága érdekében, a vers tárgyát tartotta a fontosnak tehát és nem azt, mit mond az olvasónak, milyen gondolatokat-érzéseket indít el benne, amelyek persze nem egyértelműsíthetők úgy, mint az előbbi, hiszen nincs mindig jelöltjük.

Debrecenben tehát a 19. első felében még fel sem merült az irodalom és a művészet autonómiájának és a többi tudatforma mellé vagy fölé helyezésének a gondolata, ami kizárta, hogy a költők, írók és művészek különleges megbecsülésben részesüljenek. Részben ez magyarázhatja, hogy a debreceniek elutasították Kazinczy javaslatát. Az általa tervezett sírkő és sírfelirat ugyanis csak azok számára volt értelmezhető, akik készek voltak belátni, hogy a művészet önálló világot teremt. Ehhez szükség lett volna nemcsak a művészet rajongó szeretetére, hanem mindenekelőtt arra, hogy készek és képesek legyenek az élethelyzeteket az irodalmon átszűrve értelmezni, s belátni, hogy a művészet nem tükre az életnek, ahogy Fazekas Dorottya-bírálatából kitűnik. Kazinczy esetében „a művészet, a műalkotás olyan szubjektív, az entuziazmusig – a gyakran emlegetett »felsikoltásig« – menő fölértékeléséről van szó, amelyhez hasonló Winckelmann pályáján is megfigyelhető, s amelynek a magyar kultúrában a szentimentális Schöngesterei formájában (...) [ő] volt a kezdeményezője”.¹³⁵ A debreceniekből nemcsak ez a beállítódás hiányzott, hanem az gondolat is, hogy szoros egység van a kultúra és a kultusz között, s hogy a rajongás kultúrateremtő erő is lehet.

¹³³ Szauder 1970, 99.

¹³⁴ Sárvári 1844a, 396.

¹³⁵ Radnóti 2008, 1431.; Vö. Halász 1977, 166-169., 191-192.

Kazinczy állandó irodalmi-művészeti hivatkozásai révén műveltségben a debreceniek felett állónak tűnt. A vitában Fazekas ezért érezhette szükségét elismerni, hogy műveltségben és tájékozottságban elmarad Kazinczytól, s ebbéli hiányosságait morális tartásával igyekezett ellensúlyozni: „Maglehet hogy kisebbnek talál engem nézni a’ Tekintetes Úr, mintsem hogy tudós Correspondentiájára méltóztathatna: de hitesse el, kérem, magával, hogy ámbár a’ Nagyvilág az én kipallérozásomba erántam mostohább vólt is mint a’ Tekinetetes Úrhoz, de ha nemes bajvívásra kerülne is köztünk a’ dolog, soha a’ velem való viaskodás betstelenségére nem fog szolgálni”.¹³⁶ Első olvasásra eléggé furcsának tűnik műveltség és becsület szembeállítás, mintha a kettő nem férne meg egymás mellett. A későbbiek során azonban majd látni fogjuk, hogy Fazekas érvelése nem feltétlenül jelent inadekvát választ, ugyanis nem íróként, hanem közössége szószólójaként szállt szembe Kazinczyval. S ebbéli szerepében érezte szükségesnek leszögezni, hogy társadalmi státuszban egyenrangú vitapartnerével, vagyis „párbajképes”.

Nyilvánosság és helyi világ

Kazinczy az Árkádia-pör során meglehetősen tudatossággal élt a nyilvánosság eszközével. Jól tudta, hogy a vita kimenetele nagymértékben attól függ, melyik fél képes a publikumot a maga oldalára állítani. Már Csokonai versei kiadási jogát is a nyilvánosságot felhasználva akarta megszerezni. Az irodalmi nyilvánosságot a síremlék körüli pör során is olyan eszköznek tekintette, amelynek segítségével legyőzheti a debrecenieket. Kazinczy tehát ráérezett arra, hogy a nyilvánosság nem egy neutrális, ráció által szabályozott tér, hanem mindig bizonyos *érdekek által vezérelt kizárások révén strukturálódik, ami hierarchiát teremt*.¹³⁷ A nyilvánosság szerepének a fölismerésére utal, hogy mondandóját nemcsak a debrecenieknek szánta, hanem az olvasóknak is, s számolt feltételezhető reakciójukkal, ahogyan a következő levélrészlet is mutatja. Kazinczy arra kérte Kultsár Istvánt, hogy Horváth Ádám „szépen hangzó és erudius munkának tetsző fecsegéseit, a’ Csokonaira írt versek” közlése után őt engedje szóhoz jutni, hogy „Kis és Fazekas által ne engedje arra a’ gondolatra vétetni a’ Publicumot, hogy a’ dolog eldőlt, és így e’ czélra conferálni haszontalanab; mert Horváth Ádám a’ Ivdik Ujság levélben már olly hangon kezdi a’ Csokonai Sírkövérről a’ beszédet”.¹³⁸ Kazinczy tehát a vita során nemcsak érvelt a maga igaza mellett, hanem taktikai fogásokat is alkalmazott a közönség megnyerése érdekében, hogy a debreceniek számára majd elkerülhetetlen legyen a sokak számára nyilvánvalóvá vált igazság

¹³⁶ Fazekas Mihály Kazinczy Ferencnek, 1806. szeptember 23. KazLev. IV. 321.

¹³⁷ Vö. Neidhardt 1994a.

¹³⁸ Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, 1807. január 24. KazLev. IV. 469-470.

előtti meghajlás. Ugyanakkor osztozott a polgári nyilvánosság kezdeteihez kapcsolódó illúzióban is. Hitte, s újra és újra megvallotta, hogy semmi sincs, ami ne lenne vitatható, vagyis a nyílt viták és eszmecserék során születik meg a közös igazság.¹³⁹ E meggyőződése szellemében többször ki is fejtette, hogy célja nem a debreceniek bántása, hanem tanítása, s ezért kérte Rummy Károlyt is arra, hogy tudósításában nem üsse, hanem tanítsa a debrecenieket.¹⁴⁰ A pört tehát egy nevelődési folyamat részének is tekintette, melynek során a közönség megtanulhatja, nem az a jó, ha az ember makacsul ragaszkodik saját igazához, hanem az, ha képes belátni tévedését és elfogadni mások igazságát: „A’ becsületes ember semmit sem vét magának szemére, ha azt mondhatja, hogy meggyőződése szerint lát. A’ meggyőződés ugyan kétféle, ’s van meggyőződhető megtévedés is, ’s ez, tudnivaló, hogy nem ment. De ezen esetben rajtunk áll, erőlködő vitatás helyett nemes érzéssel vallani-meg, hogy már más értelemben vagyunk, mint elébb valánk: ha pedig még most is a’ régi értelemben vagyunk, említett állításom szerint nem lehet érte pirulni”.¹⁴¹ Az idézett mondat alapján arra következtethetünk, Kazinczy látta, hogy a meggyőződés nem pusztán racionális érvek eredményeként születik meg, hanem szerepe van benne az önbecsülésnek is, épp ezért írhatta, hogy nem kell pirulni érte, ha valaki kitart véleménye mellett. Ennek következtében az irodalmi pörökről való gondolkodásában kettősség figyelhető meg: egyrészt a nyilvánosság előtt zajló vitákat minden negatív velejárójukkal (a vitapartnerek megsértése, eldurvuló hangnem stb.) együtt szükségesnek tartotta, mert elősegítik a magyar művelődési állapotok javítását és hozzásegíthetik a közönséget a különböző álláspontok közti helyes választáshoz, az igazság fölismeréséhez,¹⁴² másrészt, érzékelve a meggyőződés mögötti nem racionális és személyes okokat, *elvileg* megengedő álláspontot képviselt az álláspontjukhoz ragaszkodókkal szemben. Talán abbéli bizonytalansága is szerepet játszott engedékenységében, hogy a tanító-szerepet, amelyet önmagának vindikált, gyanú nélkül fogadja-e a publikum, s nem keres-e mögötte személyes-hatalmi indítékokat. Minden bizonnyal ezért is érezhette szükségét többször is kifejtteni, hogy nem egyéni sértettsége, „hanem a’ tudománybeli ügyért”¹⁴³ szállt vitába a debreceniekkel. Látta azt is, hogy a perlekedések nem mindig maradnak meg az emberileg is elfogadható határok között, de úgy tartotta, hogy a nemes cél elérése érdekében – „A’ tudományos dolgok tribunálja a’ Publicum”¹⁴⁴ legyen – mindez vállalható és vállalandó. Elhivatottság- és kiválasztottság-

¹³⁹ Vö. Habermas 1993, 48., 81., 97., 110-111.

¹⁴⁰ Kazinczy Ferenc Rumi Károlynak, 1807. április 8. KazLev. IV. 550.

¹⁴¹ Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, 1807. október 23. KazLev. V. 250.; Vö. Kazinczy Ferenc Kis Imrének, 1806. október 23. KazLev. IV. 380.; Kazinczy Ferenc Szentgyörgyi Józsefnek, 1806. október 31. KazLev. IV. 388.

¹⁴² Kazinczy Ferenc Kis Imrének, 1806. szeptember 8. KazLev. IV. 308-309.

¹⁴³ Kazinczy Ferenc Szentgyörgyi Józsefnek, 1806. december 8. KazLev. IV. 424.

¹⁴⁴ Kazinczy Ferenc Rummy Károly Györgynek, 1807. április 8. KazLev. IV. 549.

tudata a viták könyörtelen, csak a végső célra néző végig vitelére sarkallta: „A’ világot a’ szörnyetegektől kipusztítgatni kedvetlen dolog: de nem szereti eléggé az igazságot, a’ ki ezen kedvetlen dologra is nem kész, a’ hol azt reményli, hogy hasznos lesz szóllása”.¹⁴⁵ E morális radikalizmusa és a kiválasztottság-tudata magyarázza meg azt is, hogy miközben elvileg elfogadta, hogy mindenki pirulás nélkül kitarthat álláspontja mellett, aközben a debreceniek magatartását, hogy ragaszkodnak saját igazukhoz, makacssággként és intoleranciaként bélyegezte meg. Az Árkádia-pör során hozzászólásai kioktatóak voltak, s a vitát – ahogyan a debreceniség kapcsán majd láthatjuk – inkább a kizárás és megalázás, mintsem a közös igazsághoz jutás eszközeként használta. Hiába kérte Szentgyörgyi József, hogy azonos mércével mérjen: „Végre, valamint Lelkem magad meg kívánod, hogy gondolkodás és meggyőztetésbeli szabadságodon senki erőszakot ne tegyen: úgy másoknak is engedd meg, hogy kedvek teljen vélekedések mellett való meg maradásokban”.¹⁴⁶ Kazinczyt civilizátori elhívása hajthatatlanná tette: „Vagy talán Te is azt gondolod, hogy két olly immorális cselekedet gyanúját, mint a’ milyen az volt, a’ mellyel engem az első esetben még az olly szép érzésű Férjfi és még az olly meleg barátom is mint Szentgyörgyi, *magát felvilágosítani nem engedvén*, terhelt, a’ másik esetben pedig az Arcadiát nem értő Tudósok terheltének.”¹⁴⁷ Hite a tanítói szerepre való felhatalmazottságában a pör folyamán egy pillanatra sem rendült meg, csak abban kételkedett, hogy az adott szellemi-műveltségi állapotok között érvényesítheti-e. Épp ezért a síremlékállítás költségeinek előteremtése érdekében indított gyűjtést is a közönség szellemi állapotának, nézetei érvényre jutása esélyének a fölmérésére is fölhasználta. S bár számolt a személyes-érzelmi-indulati motiváció szerepével, mégis Fazekas indulatos szavait, „ezen vastagságok”-at¹⁴⁸ a kulturálatlanság jeleként bélyegezte meg. Mindezek alapján Kazinczynak a nyilvánosság nevelő szerepéről tett kijelentéseit dramaturgiai cselekvésnek tekinthetjük tehát, vagyis a közönségre vonatkoztatott önábrázolásnak. E megszólalások során azt szerette volna elérni, hogy „közönsége bizonyos módon lássa és fogadja el”¹⁴⁹ őt: nevelőnek és az irodalmi kérdések felkent szakértőjének: „Meggyőződés nélkül követni valamit, másnak kedvéért etc. vétkes pártütés az Igazság Majestása ellen. (...), ’s kiki arról ítéljen a’ mihez ért, mert mindentudók nem vagyunk”.¹⁵⁰

Kazinczy a nyilvánosságról való gondolkodását meghatározta az a tapasztalata, hogy törekvései sikeréhez és a vágyott szerep eléréséhez nem elég a kiválasztottak közösségéből álló társaság, *szüksége van a rajtuk kívülállókra* is. Ahhoz ugyanis, hogy döntő szava lehessen

¹⁴⁵ Kazinczy Ferenc Kis Jánosnak, 1807. február 2. KazLev. IV. 478.

¹⁴⁶ Szentgyörgyi József Kazinczy Ferencnek, 1806. november 18. KazLev. IV. 401.

¹⁴⁷ Kazinczy Ferenc Szentgyörgyi Józsefnek, 1806. december 8. KazLev. IV. 423.

¹⁴⁸ Kazinczy Ferenc Nagy Gábornak, 1806. október 14. KazLev. IV. 365.

¹⁴⁹ Vö. Goffman 1969, 31-34.

¹⁵⁰ Kazinczy Ferenc Szentgyörgyi Józsefnek, 1806. december 8. KazLev. IV. 424.

az irodalomban, elengedhetetlen, hogy az irodalmi élet szereplőinek többségét maga mellé állítsa. A kiválasztottak önmagával megelégedő világa és a nyilvánosság igénye közti ellentmondás nemcsak elhivatottság-tudata miatt, hanem azért sem okozott gondot a számára, mert az „agyvelők mineműsége” tekintetében többrétegűnek tette a társadalmat: „Vannak a kiválasztottak, a tiszta világosság birtokosai, továbbá vannak, akik alkalmasak eme világosság befogadására, s vannak, akik erre eleve nem képesek”.¹⁵¹ Vagyis a kiválasztottak körén túl, amely őt és körötte csoportosuló irodalmi elitet jelentette, föltételezte olyan társadalmilag nehezen egyértelműsíthető rétegek létezését is, amelyeknek tagjai bevonhatók a művelődés világába. Az irodalmi kultuszokban gyakran megfigyelhető jelenséggel találkozunk itt:¹⁵² bár a kultuszt irányító elit meg van győződve arról, hogy kijelentéseik és értékítéleteik bizonyosságok, mégis céljuk elérése, vagyis hogy ők uralhassák az irodalmi nyilvánosságot, szükségük van a szélesebb közönség megnyerésére. A hatalom ugyanis csak akkor létezik, ha van nép, aki fölött gyakorolni lehet. Fazekasékat a kiadás körüli vitában és az Árkádia-pör kezdetén még alkalmasnak hitte a „világosság” befogadására, hajhatatlanságukat látva azonban lemondott megtérítésükről: „Külömben talám jobb is volna nem vesződni az ilyenek megtérítésével”.¹⁵³ Ezért aztán 1829-ben írt cikkében már Csokonait sem kímélte, s tőle is megtagadta a halhatatlanságot.

A debreceniek kezdetben nem számoltak a nyilvánosság szerepével, s határozottan zavarta őket, amikor ellenfelük a publikumhoz fordult Csokonai karaktere megrajzolása és a síremlékállítást ügyében.¹⁵⁴ Fazekasék ugyanis nem tudtak mit kezdeni az irodalmi nyilvánossággal, hiszen számukra az irodalom nem jelentett a többi tudatformától vagy a mindennapi élettől elkülönült területet, s így az irodalmi-művészeti kérdések megvitatása számára sem létezett elkülönült társadalmi-szemantikai tér. A *Debreceni Grammatika* körüli vita megmaradt a tudományos keretek között, az Árkádia-pörben azonban úgy érezték, hogy Csokonairól és az irodalomról vallott nézeteik miatt *egész világukat* érte támadás. Épp ezért Debrecen autonómiája védelmekor nem a „helyi színt” szerették volna megvédeni az egységesülő irodalommal szemben, érveik az irodalom körén kívülről származtak. Kizárólag Debrecen jó hírneve védelme érdekében szólaltak meg, vagyis *morális, nem pedig irodalmi kérdésnek tekintették a Kazinczyval való vitát*. Ennek következtében személyében próbálták meg lejáratni és erkölcsi szempontból kifogásolták viselkedését. Hálátlansággal és álnoksággal vádolták meg: „... melly sokan tsudálkoznak itt Debretzen ellen való ki keléseden, és a’ hol tsak hallottam, majd mindenütt utána vetették ezt: »pedig azt az Urat itt

¹⁵¹ Debreczeni 2000, 347.

¹⁵² Vö. Lakner 2000, 165.

¹⁵³ Kazinczy Ferenc Kis Jánosnak, 1806. december 4. KazLev. IV. 416.

¹⁵⁴ A nekrológ megjelentetésekor is csak Kazinczy félt attól, hogy az ügy a nyilvánosság elé kerül.

minden betsülte, tisztelte»”.¹⁵⁵ A Debrecenből érkező levelek arról tudósítottak, hogy közvélekedés megveti és elítéli Kazinczyt: „Én nem győzőm eléggé tsudálni, melly hideg vérrel vették Hazámfijai ezen alatsan rágalalmazást. Szanták [!] inkább annak szerzőjét, mint nehezteltek volna reá. Így viselték magokat ez előtt kevés esztendőkkal egy ide való ember eránt is, a’ kinek külömben ép esze mellett az a’ gyengesége vólt, hogy ha valaki köhentett azt hitte, hogy ötet tsúfilja, ’s kész vólt érette az egész várost szidalmazni; nem külömben egy másik eránt, a’ ki télen fázván és dideregvén mérgesen káromlotta a’ hideg Várost.”¹⁵⁶ Kazinczy a debreceniek ellenébe fordította e fegyvert, amikor Fazekas helyett az arra érdemes publikumnak címezte utolsónak szánt hozzászólását, „végső szavát”: „Illy ellenkezöre nékem nincs fegyverem. *Megvetéssel fordulok el tőle a’ publicumhoz...*”¹⁵⁷ Míg azonban Fazekas és társai a megszólalásaikban képtelenek voltak elrejtetni indulataikat és érzelmeiket, addig Kazinczy, aki ugyan szintén megbántva érezte magát, de ismerte a meggyőződés és a nyilvánosság természetét, a nyílt színen képes volt eltakarni személyes sértettségét: „én bátran és élesen kikelek ugyan az ellen, a’ kinek igaza nincsen, de azért a’ *személy* előttem *illetlenül* marad”.¹⁵⁸ Úgy tűnik föl tehát, hogy a debreceniek a nyilvánosság működését nem ismerve inkább csak sodródtak az eseményekkel, s inkább csak védekeztek, mintsem megpróbálták volna a közvéleményt maguk mellé állítani: „Már most a publicum is látja s az *Ő Dolga*, ha rossznak vagy jónak tartya is azt”.¹⁵⁹

Az Árkádia-pörben gyakran keveredtek össze a nyilvánosságnak szánt és a magán megszólalások, néha szándékosan, néha akaratlanul. Ez azért volt lehetséges, mert még csak ekkor kezdtek a polgári nyilvánosság intézményei kialakulni. E nyilvánosság a 18. század végétől kezdve fokozatosan született meg a titkos és egyéb társaságok világából,¹⁶⁰ s ekkor még nem voltak világosak és elfogadottak működésének szabályai és nagyon bizonytalanok voltak határai is. Ez utóbbi miatt volt lehetséges, hogy az Árkádia-pörben is összekeverhetők voltak a privát és a nyilvános megszólalások. Kazinczy már a vita kezdetén is tudatosan, a debreceniek megnevelése érdekében keverte össze a kettőt: „Fentebb célom volt, midőn a’ privátus pert a’ Publicum elébe vittem; legalkalmasabbnak láttam aszt a’ pert arra, hogy Debreczen azon Unartjáról, melylyel ötet Császár József Úr és mind azok, a’ kik azt a’ mindentudó kisvároskai lelkű nagyvárost ismerik, vádolják, leszoktatgattassék”.¹⁶¹ Később pedig Kis Imre 1806. szeptember 3-án kelt levelére a nyilvánosság előtt, a Hazai Tudósítások

¹⁵⁵ Szentgyörgyi József Kazinczy Ferencnek, 1806. november 18. KazLev. IV. 400.

¹⁵⁶ Fazekas 1806, 291.

¹⁵⁷ Kazinczy 1807a, 294. (Kiemelés tőlem.)

¹⁵⁸ Vö. Kazinczy Ferenc Szentgyörgyi Józsefnek, 1805. március 13. KazLev. 288.; Kazinczy Ferenc Kis Imrének, 1806. október 26. KazLev. IV. 382.

¹⁵⁹ Kis Imre Kazinczy Ferencnek, 1806. november 7. KazLev. IV. 391. (Kiemelés tőlem.)

¹⁶⁰ Habermas 1993, 91., 110-115.

¹⁶¹ Kazinczy Ferenc Szentgyörgyi Józsefnek, 1807. július 9. KazLev. V. 72.

1806. évi november 11-i számában válaszolt. Kis Kazinczyhoz írt levelét tárta a nyilvánosság elé,¹⁶² Fazekas Mihály pedig Kazinczy sorait idézte be a *Debreczen védelme* című írásában.¹⁶³ Kis Imre felháborodva és megbántva kérdezte Kazinczytól, miért használta fel magánlevelét a nyilvánosság előtt zajló vitában. Segítséget és tanácsot kért Kazinczytól, nem pedig azt, hogy nyilvánossá tegye sorait és így kellemetlen helyzetbe hozza saját közössége előtt. Kist joggal bánthatta, hogy magánvéleménye közösségi álláspontként jelent meg a Debrecent támadó cikkben, mert „mikor egy közönség vagy más érettem bántódik, az fellelte nehezen esik.”¹⁶⁴ Azonban sehogy sem lelte a történetek magyarázatát.¹⁶⁵ Szentgyörgyi József viszont annál jobban, s meg is írta Kazinczynak: „hogy ez [Kis Imre levele] nem ok, tsak alkalmatosság volt.”¹⁶⁶ S valóban a széphalmi költő Kis kipellengérezésével egy, Debrecentre szerinte különösen jellemző magatartást akart a nyilvánosság előtt kritika alá venni. Minden bizonnyal abból a megfontolásból tette közzé Kis levelét, mert egyrészt számolt a nyilvánosság előtti megszólalásban az öncenzúrával, hogy a salétrominspektor csak magánlevélben őszinte, másrészt azzal, hogy Kis olyan kérdéshez szól hozzá, melyhez nem értett,¹⁶⁷ bebizonyította, hogy amit Kazinczy a debreceniségen ért, az nem az ő képzelgése és nem a város rosszakaratú lejáratása, hanem létező magatartásforma. Még magabiztosabban léphetett föl, amikor Nagy Gábor megvallotta neki, hogy minden küzdelme ellenére is kiütözik rajta a debreceniség.¹⁶⁸

Az Árkádia-pör leginkább elhíresült szava a „debreceniség”. Kazinczy különös és ravasz szóalkotása. Nem teljesen egyértelmű ugyanis, hogy mit is jelent. Igaz, Szentgyörgyi Józsefnek leírta, mit ért debreceniségen: makacsságot, más véleményekkel szembeni intoleranciát, magabiztosságot, bezárkózást és az idegen, a sajáttól eltérő vélemények merev elutasítását.¹⁶⁹ Mindez azonban inkább csak egy magatartásforma, amelyet mindig a kínálkozó helyzetnek megfelelően tudott megtölteni tartalommal.¹⁷⁰ A széphalmi mester az *ideológiai megszólítás* technikáját alkalmazta, amelyet Althusser és Žižek a hatalom szubjektumteremtő módszerének tart.¹⁷¹ Amikor ugyanis Kazinczy a „debreceniség”-et

¹⁶² Hazai Tudósítások 1806. XXXV.

¹⁶³ Hazai Tudósítások 1806. XXXVII.

¹⁶⁴ Kis Imre Kazinczy Ferencnek, 1806. november 7. KazLev. IV. 391.

¹⁶⁵ Kis Imre „Meg nem foghatja, mi indított engem arra, hogy privát levelet magyarázzak publice: mintha privát levélből megtudott gyalázatos vádat magamról elhárítani vétek volna. én ötet nem compromittáltam. Miért kellett hát *néki* szállalni meg.” Kazinczy Ferenc Nagy Gábornak, 1806. október 28. KazLev. IV. 446.

¹⁶⁶ Szentgyörgyi József Kazinczy Ferencnek, 1806. november 18. KazLev. IV. 400.

¹⁶⁷ „Illyet [Kis Imre levelét, amelyben számon kéri, miért hozta nyilvánosságra levelét] az ember csak Debreczenből várhat, hol a' mint már megírák, a' Debreczeniségtől a' legjobb fők sem lehetnek egészen mentek.” Kazinczy Ferenc Kis Imrének, 1806. október 26. KazLev. IV. 382.; „Azt kérdd inkább velem, hogy Kis Úrnak mi köze volt hozzá, hogy mikor senki sem kényszerítette szállani, megszólalt.” Kazinczy Ferenc Szentgyörgyi Józsefnek, 1806. december 8. KazLev. IV. 423.

¹⁶⁸ Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, 1806. szeptember 7. KazLev. IV. 344.

¹⁶⁹ Kazinczy Ferenc Szentgyörgyi Józsefnek, 1806. december 8. KazLev. IV. 423-424.

¹⁷⁰ Vö. Bíró A neológus, 2.

¹⁷¹ Žižek 1994, 200.; Vö. Foucault 1999a, 137.

ráragasztotta a debreceni értelmiségi kör egy részére, akkor nekik egyszerűen muszáj volt foglalkozniuk ezzel, el kellett kezdeniük magyarázkodni. Hiába védekeztek azonban, mert Kazinczy makacsul újra és újra használta és a nyilvánosság révén mindinkább elterjesztette. Azt szeretne volna ugyanis elérni, hogy a gyakori ismétlés által mások számára először csak ismerős, majd felismerhető legyen a debreceniség. Olyan *kulturális toposzt, kollektív reprezentációt* teremtett, amelyet a későbbiek során *elég volt kimondani*, s nem kellett megmagyarázni.

A debreceniség szinte bármilyen helyzetben jelentést kapott. Jó példa erre az 1802. október 31-én kelt, Virág Benedeknek küldött levele, amelyben egy debreceni ebédéről tudósított. A levél jóval az Árkádia-pör előtt született, a debreceniség fogalma tehát nem a síremlék körüli vitában született meg, csak ekkor vált *toposszá*. Kazinczy Domokos Lajos, Debrecen volt főbírája fiánál ebédelt Benedek Mihály prédikátorral együtt. Mind a hajdani főbíró, mind pedig a lelkész részt vettek a Debreceni Grammatika munkálataiban. Amikor az ebéd során az irodalomról esett szó, Kazinczy nekivetemedett „próbát tenni, ha lelkeikbe vethetek-e egy szikrát a magyar literatúra produktumai dolgában”: »Virág? – ki az?« Értettem. Ez az úr, mint a debreceniek, mind kevélyek azt affektálni, hogy íróinkat nem ismerik. Azt mondtam, hogy Virág első poétánk etc. »Nem ismerem« – Ányos hozódott elő. – Ányos Debrecennek nem poéta nem volt, de nem csak magyar is. – Tudom, mondám, azzal a modestiával, amelyet tőlem egy 75 esztendő öreg jelenléte kívánt, és azzal a csendes vérrel, amellyel a jó ügyet kell védeni, tudom, hogy a DEA DEBRECEN (vel imitationem DEA ROMA fictum) - senkit nem ismér magyarnak, csak azt, aki Debrecenben neveltetett és olyan maradt, mint ott volt; de ha hát az úr urambátyám Ányost nem ismeri poétának és magyarnak, kit ismer annak az élő írók közt. – Senkit! – Úgy? Tehát nem szólok. És pedig úgy vélem, hogy nemcsak az én Virágom és Ányos, de még Orczy is nagy magyarok és nagy poeták voltak. Orczyt! – azt éppen nem ismerte sem poétának, sem magyarnak. Én azt mondtam, hogy inkább is volt poéta, mint magyar, de csalhatatlanul poétább és magyarabb volt, mint Csokonain kívül sok fia Debrecennek. – Csokonainak? Ezért majd levágott. És méltán; mert a renegátot inkább gyűlöljük, mint a született pogányt. - Hát az erdélyi Gyöngyösi nem poeta? – Az! néha! – felele. Megörültem. S még nagyobb lett örömöm, midőn MÁTYÁSIT láttam iktattatni az istenek közzé. - Qui carmina Viragii non amat, amat carmina Mátyásii!”¹⁷² Kazinczy tehát miután gondoskodott arról, hogy Virág megsértődjék a debreceniekre, s ezzel gondolkodását ráállítsa az általa kívánt logikára, felháborodva írta le, hogy a debreceniek nem ismerik (el) költőknek azokat, akik az ő ízlésének felelnek meg és kánonjában szerepelnek. A debreceniség itt Kazinczy esztétikai ízlésétől való különbözőést

¹⁷² Kazinczy Ferenc Virág Benedeknek, 1802. október 31. KazLev. II. 499-502.

jelentett. Virág, Ányos és Orczy helyett ugyanis Gyöngyösit és kiváltképp Mátyásit olvasnak. Ezt követően olyannak ábrázolta a debrecenieket, mint akik mindenkit kizárnak a magyar irodalomból, sőt a magyarságból is, aki nem a kálvinista felekezethez tartozik. Tegyük hozzá, némi joggal jegyezhetette meg ezt Kazinczy, mert a város közgondolkodásába még ekkor erősen tartotta magát az a reformáció korától eredeztethető vélekedés, hogy a kálvinista és a magyar szinonimák.¹⁷³ A Domokos szájából elhangzó (szájába adott?) megjegyzésnek azért lehetett éle, mert az 1800-as évek elejétől kezdve egyre inkább Pest-Buda lett a szellemi központ, amelynek polgársága nagyrészt idegen nyelvű volt. Kazinczy levele e passzusában a debreceniséget a felekezeti hovatartozás fetisizálásaként értelmezte. Majd azon ironizált, hogy Debrecenben csak az alkalmi költők részesülnek (Gyöngyösi, Mátyási) elismerésben. Ebben az esetben az irodalom szerepéről való, tőle eltérő gondolkodást bélyegezte meg debreceniséggel.¹⁷⁴ E szó tehát *mindig attól a kontextustól kapta meg a jelentését, amelyben használta*. Ezért volt szinte lehetetlen védekezni ellene. Meg azért is, mert Domokos és Benedek nem voltak Kazinczy kellően fölkészült ellenfelei, hiszen nem szakértői voltak az irodalomnak, hanem csak használói. Az idézett sorokból azonban megdöbbenése is érezhető. A *Debreceni Grammatika* Elöljáró beszédéből tudhatta ugyan, hogy egyetértésre nem számíthat,¹⁷⁵ arra azonban vélhetően nem gondolt, hogy a debreceniek és az ő világa között nincsenek legalább keskeny hidak. Vagyis nincsenek olyan közös pontok, melyek révén elindítható lenne valamiféle párbeszéd, s melynek során aztán a debreceni fél meggyőzésbe kezdhetne. Vagyis rá kellett ébrednie, hogy debreceniekben olyan ellenfélre akadt, akiket szinte lehetetlen észérvekkel legyőzni.¹⁷⁶ Ezért aztán úgy érezhette, hogy nincs más választása, mint stigmatizálni és démonizálni a debrecenieket. Egy helyütt „pestises influenzá”-nak nevezte a debreceniséget, amitől félni kell, hogy megfertőz másokat is.¹⁷⁷ Másutt a gonoszsgot és nevetségességet ragasztotta a debreceniekre: „... tudod, gondolom, hogy ott a’ tudatlan tudósság, ’s a’ legszemtelenebb magahittség melly gonosz és nevetséges játékot üz.”¹⁷⁸

A pör során Kazinczy bizonyára saját maga által sem teljesen átlátható taktikai fogások sokaságával élt.¹⁷⁹ Egyrészt az elítélendő tulajdonságokat úgy ragasztotta rá a debreceniekre,

¹⁷³ „A város lakói[nak] az is határozott meggyőződésük (...), hogy a kálvinista szekta magyar vallás. Ez a vélemény olyan mély gyökeret vert közöttük; a köznép teljesen át hatva attól, hogy a római katolikusok német hitűek...” Balogh István idéz egy 1791-ből való császárhú emlékiratot. Balogh 1975, 96.

¹⁷⁴ Kazinczy Ferenc Virág Benedeknek, 1802. október 31. KazLev. II. 501.; Vö. Kazinczy 1806d, 293.

¹⁷⁵ Debreczeni 2009, 46-50.

¹⁷⁶ Bíró: A neológus, 3.

¹⁷⁷ Szentgyörgyi József Kazinczy Ferencnek, 1806. november 18. KazLev. IV. 400.

¹⁷⁸ Kazinczy 1806d, 293.

¹⁷⁹ Óvakodok attól, hogy Kazinczy taktikázását átgondoltnak és tudatosnak gondoljam. Egyrészt azért, mert így elkerülhető, hogy ő legyen történetünk gonosz, rossz szándékú és manipuláló szereplője, másrészt azért, mert

mintha ezek a vitától és az általa kiosztott szerepektől teljesen függetlenek, vagyis *eleve* adottak lennének. Még egyik barátja és támogatója, Kis János is hiába kérte tőle, hogy jó lenne „egy dissertatiót írnod, ’s velősen megmutatnod, miben árt a’ jóízűségnek az olyan arrogancia, és pedantismus, a’ millyen ellen Te kiekegeltél. A nagy rövidség homályt okoz...”.¹⁸⁰ Másrészt kísérletet tett arra is, hogy megossa a debrecenieket. Nyilvánosságra hozta Kiss Imre magánlevelét, amellyel azt a látszatot sikerült keltenie, mintha Debrecenben is lennének a „pestises influenzá”-val szemben immunis emberek.¹⁸¹ S képes volt büntudatot ébreszteni az asszimiláns Nagy Gáborban, akit úgy próbált meg magához kötni, hogy egy magánbeszélgetés során megvallotta: néha belőle is előtör a debreceniség, amelyet akarattal nem lehet befolyásolni, csak elviselni.¹⁸² Minden bizonnyal igaza van Balogh Istvánnak, hogy Nagy kívülállóként valamennyire rálátott a *genius locira*, vagyis képes volt bizonyos távolságról szemlélni társai magatartását. Ugyanakkor leveléből érezhető az is, hogy egyben bánja is gyónását, hisz azon tapasztalata, hogy néha akaratlanul is debreceniségen kapja magát, arra utal, hogy beilleszkedett.¹⁸³ Vallomását azonban úgy is lehetett értelmezni, hogy Kazinczy álláspontját igazolja: Nagy Gábor „*mondta* hogy az a’ Debreczeni lélek irtóztató lélek, és megvallotta, hogy azt levetkezni lehetetlen; úgy hogy ő tudja, hogy őbenne magában is sokszor tudta nélkül üti ki magát. Valóban ez, hogy Nagy Gábor Úr, a’ ki nekem barátom, *ebbe ártja magát, és nem nekem ír, a’ ki a’ Jelenntést tette és a’ kivel szorosbb barátságban van mint Veled, egyik jele a’ Debreczeniségnek.*”¹⁸⁴ Harmadrészt kioktató tónusával képes volt ellenfeleiben olyan indulatokat kiváltani, amelyek gorombaságok leírására ragadták el a még egyébként béketűrő és „szelíd lelkű”¹⁸⁵ Fazekast is. Negyedrészt a debreceniek műveltségéből folyamatosan hiányolta a valódi szakértelmet, egy-egy tárgyhoz való speciális hozzáértést, amely nélkül nincs joguk a szólásra: „...a’ *tulajdon szemével látás* csak azok dolga lehet, a’ kik *tanúlnak* látni”.¹⁸⁶ E sok fortélyos fogás ellenére sem sikerül azonban megadásra kényszerítenie a debrecenieket. Fazekas még 1810-11-ben is a korábbi vádakát, az ámulást és a méltánytalanságot hangoztatta: „Hitesse el magával, hogy valahányszor Debrecen, és Csokonai ellen megcsapja a szelet, mindannyiszor a maga becsületiből sujt le egy

megszólalásai mögött nem tételezek föl egy egységes esztétikai-gondolati rendszert. Ember volt, elitista, néha sznób, szubjektív, könnyen lelkesülő és személyes elfogultságoknak kiszolgáltatott.

¹⁸⁰ Kis János Kazinczy Ferencnek, 1806. december 4. KazLev. IV. 416.

¹⁸¹ Kazinczy 1806c, 287-289.

¹⁸² Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, 1806. szeptember 7. KazLev. IV. 344.; Kazinczy megpróbálta magához kötni Nagy Gábor és elszakítani a debreceniektől, épp ezért renegátnak szerette volna tudni, mint Csokonait: „Az Úr fanatizta velem együtt és Csokonaival együtt, és ezt nekem röhögve mondják. Igazságok van; a’ kondás bojtár nem fantázta, örvendjenek pajtáságának: én nem szégyenlem N. G. és Csokonainak a’ pajtáságát.” Kazinczy Ferenc Nagy Gáborak, 1805. április 30. KazLev. III. 322.

¹⁸³ Balogh 1969, 25.

¹⁸⁴ Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, 1806. szeptember 7. KazLev. IV. 344.

¹⁸⁵ Vö. Julow 1955, 141.; „Ilyen impertinens embereknek szüli Debreczen még a legjobb fiait is, mert Fazekas *külömben jó ember.*” Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, 1806. október 9. KazLev. IV. 362.

¹⁸⁶ Vö. Kazinczy 1807b, 300.

szeletet...”¹⁸⁷ Fazekas álláspontja tehát a vita során semmit sem változott, amely egyben korlátozott szellemi párbajképességre is utal, hiszen még ekkor sem érvekkel válaszolt Kazinczy támadására, aki ezért joggal írhatta a debreceni vitapartner levele kapcsán: „Ha az úr személyét szívesen nem becsülném, ’s nem szeretném, elhallgatnék levelére, mert minek szólok? annak nincsen haszna. De akar van, akar nincs, szólok; mert barátságos megszólításra némán maradni eltűrhetetlen gög ’s igen érzékeny megbántás”.¹⁸⁸

A démonizálás, a már-már szinte ellenkultikusnak tekinthető viszonyulás odavezetett, hogy a debreceniek összezárták soraikat. Sőt bizonyos értelemben még meg is erősödtek, vagy legalábbis egységes szellemi körként tűntek föl. *Kazinczy támadása ugyanis hozzájárult ahhoz, hogy önmaguk számára is a korábbiaknál sokkal erősebben rajzolódjon ki a debreceni értelmiségi kör karaktere.* Belekényszerültek ugyanis egy irodalmi vitába, amelyre önszántukból talán sohasem vállalkoztak volna. Nem saját akaratukból, hanem a támadás miatt szólaltak meg és mondták el véleményüket Csokonairól, az irodalomról, a költők megtiszteltetéséről, valamint a művészet és a világ kapcsolatáról. A megszólalásra kényszerítettségük még akkor is igaz, ha tudjuk, hogy a *Debreceni Grammatika Előljáró beszédével* ők kezdték a vitát.¹⁸⁹ Debrecen művelődéstörténetének későbbi alakulását figyelve elmondható, hogy olyankor robbant ki a vita, amikor még épp volt irodalmi-szellemi élet a városban. Egyrészt Csokonai halálával elveszítették azt a személyt, aki inspirálni tudta környezetét. Tudjuk, hogy Fazekas is a költő-barát mellett élte legtermékenyebb korszakát. Becsvágya ugyan sohasem összpontosult oly mértékben az irodalomra, mint Csokonaié, 1805 után viszont szinte teljesen el is apadt, s csak a tudományos munkának és a közéleti tevékenységnek élt.¹⁹⁰ Másrészt a 19. század első évtizedétől egyre inkább érzékelhetők voltak azok a jelek, amelyek Debrecen szellemi élete romlásáról tanúskodtak. Julow Viktor szerint Fazekas egyre kedvetlenebbé válása összefüggésbe hozható e folyamattal. A botanikus-költő egyre keserűbben figyelte ugyanis, hogyan veszíti el szeretett városa kulturális és szellemi jelentőségét, hogyan bomlik fel és differenciálódik a civis társadalom, hogyan szűnik meg a belső integritás, hogyan tűnik el a debreceni öntudat és dac tényleges alapja és hogyan változik át a lelki függetlenség beletörődéssé.¹⁹¹ Vagyis az évek folyamán az a lelki-szellemi háttér olvad majd el, amely erőt adhatna egy ilyen pörlekedéshez. Mindebből talán arra is következtethetünk, hogy ugyan Kazinczy idejekorán diagnosztizálta a bajt, a debreceni vitapartnernek azonban a pört is jellemző gyanakvás légkörében a debreceniséget csak vádként és nem kórképként értelmezték. Mindenesetre az Árkádia-pör *cezúrájának*

¹⁸⁷ Fazekas 1810-11, 282. Vö. Julow 1982, 327-328.

¹⁸⁸ Kazinczy Ferenc Fazekas Mihálynak, 1806. október 9. KazLev. IV. 356.

¹⁸⁹ Debreczeni 2009, 46.

¹⁹⁰ Vö. Bíró 1998, 359-360.

¹⁹¹ Julow 1981, 429-431.

tekinthető a város művelődéstörténetében, ekkortól figyelhetők meg ugyanis a hanyatlás jelei. S e folyamat végén Debrecen a 19. századi Magyarország egyik legprovinciálisabb helye lett.

Művészet és világ

Az Árkádia-pör talán legfontosabb kérdése az volt, mi a szerepük és a helyük a műalkotásoknak a mindennapi életben. Ez utóbbiból úgy kell-e átlépnünk a művek teremtette világba, vagy a kettő között folytonos az átmenet? A művészet világa értelmezhető-e a mindennapokban használt fogalmakkal? Megváltozik-e a szavak jelentése az irodalmi műalkotásokban? Átváltozik-e az olvasó énje olvasás közben? A költeményekben megformált én azonos-e az életrajzi énnel? E kérdések az Árkádia szó értelmezése kapcsán merültek föl. Kazinczy a neoklasszicista művészetben és művészetelméletben kialakult, a költők számára való, kies boldog vidék jelentésben használta, ill. az Árkádiai Akadémiára gondolt, arra a költői társaságra, amelyet Rómában alapítottak a 17. század végén. Fazekas leveléből tudható, hogy a debreceniek is tisztábban voltak vele, hogy a barokk hagyomány mellett létezik ez az új jelentés is. Ennek ellenére nem tudtak elszakadni az Árkádia konkrét (szamarlegelő) jelentésétől és „a filológiai igazságot abszolutizálták”.¹⁹² Többek között azért nem, mert náluk a művészet beolvadt a mindennapok világába és a művészeknek nem volt a közösségtől elkülönült társasága, legalábbis abban az értelemben nem, mint az említett akadémia esetében. Márpedig Árkádia neoklasszicista értelmezése azt követelte meg a befogadótól, hogy hagyja maga mögött a mindennapi élet világát és lépjen át egy másikba, ahol a jelentések függetlenek az életbeli használatától, mert azok a műalkotások összjátékaként jönnek létre. Ahogyan az Árkádia szó új jelentése is festmények, irodalmi művek és művészetelméleti munkák összehatásaként született meg.¹⁹³ Fazekasnak és társainak mindenekelőtt azért volt kifogása Kazinczy javaslatával szemben, mert meg voltak győződve, hogy a szó új jelentése Debrecenben semmiképp sem válhat a közfelfogás részévé. Szerintük ugyanis a debreceniek szociológiai helyzetüknél fogva nehezen tudnának azonosulni a pásztorélet idillivé minősítésével, ehhez túl közel van hozzájuk annak realitása, hisz a város polgársága sohasem szakadt el a földműveléstől,¹⁹⁴ vagyis a konkrét jelentés helyébe nem léphet a metaforikus szóhasználat. Kazinczy felfogása szerint az irodalom és a művészet a mindennapitól elkülönülő világot és személyiségeket (a művekben megteremtett költő-én és a befogadásban megformálódó olvasó-én) teremt. A görögök jelentették számára az eszményt, akik meg tudták alkotni a szép uralma alatt álló művészi világot és a művészet költőivé formálta a

¹⁹² Pál 1988, 160.

¹⁹³ Vö. Panofsky 1978, 351-371.

¹⁹⁴ Hász-Fehér 2000a, 180.

mindennapi életüket: „A’ Görögök nem szenvedhettek semmi kedvetlent; ők még a’ rútat is szépben adták elő. Sarcophagusaikon tánczó Geniusok láttattak. Nem egy Csontváz kaszálta-el nálok az életet – az efféle iszonyúságokat csak a’ keresztyén Művészek tudták kigondolni – hanem Ámor maga egy megfáradt szép Ifjú, eltikkadt egyik lábszárát pihentetve, rá könyöklött a’ visszájára fordított fáklyára s szunnyadni látszott, vagy: A’ még gyermek Ámor megragad egy szép leány gyermeket, ’s ajakára nyomván szent csókját, azt a’ maga mátkájának eljegyzi, Görögül mind a’ lélek (a’mit itt a’ leány jegyez), mind a’ Lepe Psychének hívattatván, ezt a’ mennyei Jegyest Psychének nevezték el és Lepkeszárnyakat adtak neki.”¹⁹⁵ Fazekas és társai szerint viszont az irodalom (művészet) a mindennapi élet emberi-közösségi igényeinek van alárendelve: tanít, erkölcsöt nemesít, ünnepi alkalmakon használatos, társadalmi szokásokhoz kapcsolódik vagy szórakoztat. Fazekas Csokonai *Dorottyájáról* írt egyik levelében *erkölcsi* alapon utasította el azokat a műveket, amelyek a mindennapokból kiragadják az olvasót, s egy másik, képzelet által teremtett világba viszik át: „Édes Urak! ne kívánják azt tőlünk, hogy örökkéig csak ámulásba legyünk, sőt inkább igyekezzék kideríteni, a sok rossz példák látása, a fajtalan könyvek olvasása és a hitvánok csapodársági által elámított képzelődésinket: majd meglássák az Urak, milyen uralkodó módi lesz köztünk a lelkes versezetek olvasása!”¹⁹⁶ E kritika Csokonai *Dorottyához* készített előszavának egyik passzusával szállt vitába, mely szerint a művészet célja, hogy elragadja a képzeletet, s kiragadja az olvasót a mindennapi világból: „Minden Szép Tudományoknak és mesterségeknek, jelesben a’ Poézisnak is, fő végek az Ámulás (Täuschung); ha t.i. eleven és természeti előadásunkkal az olvasó’, Szemlélő’ vagy Hallgató’ Képzelődését annyira elámíthatjuk, hogy azt a’ mi költött Scénánkba vagy indulatunkba, mint valamely új világba, a’ maga realis Situációjából által-varázsolhatjuk.”¹⁹⁷ Fazekas számára az Árkádia a múzsai mesterségek mitikus földje helyett többek között e költészetfelfogás elutasítása miatt jelentett számárlegelőt. A művészetről vallott fölfogása megakadályozta abban is, hogy belássa: a hagyomány és az általa lehetővé tett jelentések nem egyszer és mindenkorra adóttak, hanem folyamatosan átértelmeződnek, ahogyan az Árkádia is jelentésváltozáson ment keresztül, párhuzamosan a halálhoz való viszony megváltozásával. Fazekas grammatizáló felirat-értelmezése azt mutatja meg, hogy tudtak ugyan e jelentésváltozásról, de idegen volt tőlük. Kazinczy gondolkodásában viszont épp az Árkádia neoklasszicista átértelmezése volt a meghatározó, mert *a költői világ és a mindennapi világ közti határ átlépésére készített, amelyet művészet tulajdonképpeni hatásaként értelmezett.*¹⁹⁸

¹⁹⁵ Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, 1806. szeptember 25. KazLev. IV. 325.

¹⁹⁶ Fazekas 1804, 193.; Vö. Szilágyi 2002.

¹⁹⁷ Csokonai 2002, 75. (Előbeszéd [a Dorottyához])

¹⁹⁸ Vö. Pál 1988, 163-167.

Önmagában azonban mindez nem lett volna elég, hogy a debreceniek támadást érezzenek Kazinczy Csokonai sírjára tervezett soriban. Fazekasék nemcsak Barthélemy abbé *A fiatal Anacharsis utazása Görögországban az i.e. IV. század közepe felé* című regényét ismerték, amelyben Árkádiát számárlegelőnek nevezte, hanem Kármán József *A nemzet csinosodása* című munkáját is, amelyben megjelentette a regény egy rövid részletének fordítását. Tanulmányában az irodalom társadalmi-civilizációs jelentőségét szerette volna megmutatni, azt, hogy „a költészet képes civilizálni az enélkül eredetileg vad és barbár népet”. A bölcs árkászok ugyanis belátták, hogy „a kultúrával, a költészettel civilizálhatják a nemzetet, míg a környékbeli népek megmaradtak ősi tunyaságukban”.¹⁹⁹ Kármán szövegét végigkíséri a barbár Árkádia és a hazai állapotok közti párhuzam. Célja kettős volt. Egyrészt e történet annak igazolására szolgált, hogy a költészetnek civilizációteremtő szerepe van, másrészt biztatás volt a magyar nemzet számára, hogy csak az árkádiaiak példáját követve emelkedhet ki a környező népek közül. E tanulságok felől nézve Kazinczy javaslata azon a meggyőződésen alapult, hogy *a költészet világteremtő ereje valóságos*. Általa kulturálttá, civilizálttá és széppé formálható a világ. Ugyanakkor a párhuzam joggal kelthetett gyanakvást Fazekasékban. Arra gondolhattak ugyanis, hogy Kazinczy javaslata a vad és barbár Debrecen és a civilizálódást, művelődést elősegítő költők ellentétére épül, pontosabban a város és a művészet világát képviselő Csokonai szembeállítására. A Debrecen-Árkádia párhuzamba állításából azt üzenetet vélték kiolvasni, hogy a debreceniek azt a személyt nem becsülik meg kellően, aki egyedül volt alkalmas arra, hogy művelt, a múzsák által kedvelt helyé tegye a várost. A párhuzam, valamint Kazinczy feltűnő buzgalma, hogy Csokonai hamvai fölé művészi síremléket állítson, alapján indokoltnak tűnhetett gyanakvásuk. Csokonai síremléke ugyanis azáltal, hogy *teljesen eltért volna a Hatvan utcai temető többi sírkövétől, azt hirdette volna, hogy a költő nem idetartozik*. Annál is inkább gondolhatták így, mert jól tudták, hogy a széphalmi kritikus csak azt tisztelte az elhunyt költészetében, ami nem kötődik a debreceni irodalmi világhoz. Ha tehát a terv megvalósult volna, Kazinczy elérte volna a célját, hogy Csokonait kiragadja a debreceniek közül.

A fenti ellentét alakváltozata *a költészet által megformált és az életrajzi én szerepének és jelentőségének eltérő értelmezése*. Míg Kazinczy megértette és számolt az irodalmi én és a mindennapi ember közti különbséggel és a köztük lévő lehetséges feszültséggel, addig a debreceniek számára ez értelmezhetetlen volt. A *Nekrológban* Csokonairól rajzolt kép a költészetben megteremtett én-t mutatta be, vagyis képes volt az én-formálás irodalmi diskurzusát megérteni és megszólaltatni a művekben megjelenő költői ént. A debreceniek viszont nem tudtak mit kezdeni Csokonai irodalmi énjével, csak az általuk ismert életrajzi ént

¹⁹⁹ Pál 1988, 163.

tekintették valóságosnak.²⁰⁰ Fazekas Csokonaival ellentétben nem törekedett arra, hogy verseiben egy a mindennapi „én”-től különböző, csak a költészet világában létező ént teremtsen, mivel számára e kettő nem vált el egymástól. Nem egy költői világ megteremtése foglalkoztatta, még csak nem is a nemzet jobbítása, hanem a helyi közösség, Debrecen város szolgálata. Ezért írhatta joggal Bíró Ferenc, ha Fazekast megkérdezték volna, minek tartja magát, akkor nem azt mondta volna, hogy költő, sem azt, hogy hazafi, hanem azt, hogy debreceni polgár.²⁰¹ Ugyanakkor mindezek ellenére a debreceniek sem maradtak érintetlenek az irodalmi én-teremtés diskurzusától. Diószegi halotti búcsúztatója még „a hagyomány diskurzusát beszélte”, Fazekas halotti verse azonban „már nem tudott kitérni a szerző Csokonai erős nyelvi hatása alól, ezáltal ki is tágította azt a rendet, amelybe verse beleilleszkedett”.²⁰² Ennek ellenére, bár Csokonai irodalmi alakjának megidézésével Fazekas kívül került a protestáns hagyományon, egyedül Kazinczy nekrológiájában győzte le Csokonai „irodalmi alakja” „egykori tényleges valóját”.²⁰³

A költői én és a mindennapi én, a költészet és az élet Csokonaijának összemosása és elválasztásának nehézsége már a költő életében megfigyelhető. Fodor Gerzson megörökített egy történetet, mely szerint a diák Csokonai egyik, Vénuszról szóló versével nagy megbotránkozást keltett, mert tanára annyira élményszerűnek találta leírását, hogy azt hitte, valódi tapasztalat áll mögött. Büntetését csak társai igazoló szavai hatására vonták vissza: „szaváért Vénusnak Martirja lett egy kevéssé, mivel éppen csak azért a sorért egy személlyel lejjebb tevődött, de mivel esmerősinek Tanúbizonyysága meg állította, hogy azzal a ’ mondással nem életét, hanem csak olvasását árulta el: elébbeni grádusára vissza tétetett”.²⁰⁴ Mindez talán lehetővé teszi azt a feltételezést, hogy itt nem a poétai klasszis megszokott gyakorlatáról van szó, hanem arról, hogy Csokonai számára nem vagy nemcsak az élet és a világ (erkölcsi állapota) volt az ihletforrás, hanem egy másik szöveg is. Inspiráló erővel hathatott rá egy-egy mű, alkotása így az erre való reflexióként, a hatástörténetbe való belépésként is értelmezhető. Dobby pedig arról mesélt, hogy Csokonait annyira el tudta ragadni a képzelete, hogy, ha megzavarták, nem tudta eldönteni, mi a való, s mi az álom.²⁰⁵ E két történet arra utal, hogy lehetett Csokonai magatartásában, megnyilatkozásaiban és önábrázolásában olyan elem, amely a közvetlen környezete számára is megnehezítette annak eldöntését, hogy valami tényleg megesett-e a költővel, vagy csak a képzelet játékaról van-e szó, vagyis erősen kérdéses volt, hol húzódnak a képzeletbeli és a mindennapi „én” határai. A

²⁰⁰ Borbély 2006c, 104.

²⁰¹ Bíró 1999, 358.

²⁰² Borbély 2006a, 80-82.

²⁰³ Borbély 2006a, 80-82.

²⁰⁴ Fodor 1805, 231.

²⁰⁵ Dobby 1955, 15.

visszaemlékezésekből azt is tudjuk, hogy Csokonai a mindennapi életben is használta a szöveg általi én-formálás technikáit, melyekkel aztán főleg épp azok nem tudtak mit kezdeni, akik személyesen és közlelről ismerték őt. Csokonai e játékanak megítélése megosztotta kortársait. A mindennapi én költőivé formálása példajaként ugyanazokat a történetek idézték fel Sárvári Pál és Domby Márton, csak különbözőképp értelmezték és értékelték. Az egyik történet szerint hazautazott a költő, hogy öngyilkos lett, másik szerint pedig nem oda utazott el, ahova mondta, s hiába keresték kétségbeesetten ismerősei. Vagyis mind a két esetben csak a képzeletével játszott, s mit sem törődött azzal, hogy mások valóságként értelmezik szavait. Mindkét emlékező a maga céljának megfelelően kommentálta a történeteket. Sárvári ezekkel vélte igazolni a költő erkölcstelenségét, hogy majd meggyőzően érvelhessen megbecsülése ellen.²⁰⁶ Domby pedig egyrészt azt szerette volna bebizonyítani, hogy a költő valóban önálló világot teremtett magának, s költői világa átformálta mindennapi életét is, másrészt pedig azt, hogy bemutassa milyen tréfás és jó humorú ember volt Csokonai. Vagyis egyszerre szerette volna elfogadtatni a költő és az ember Csokonait. Maga is érezte azonban, hogy a poéta e cselekedetei bemutatásával esetleg épp az ellenkező hatást éri el, és rossz fényben tünteti fel. Épp ezért azzal mentette föl a költőt, hogy nem személyisége vonásaként, hanem a költői lét általános jellemzőjeként értelmezte e cselekedeteket: „Ha ő poéta nem lett volna: azt semmi módon el nem lehetne neki engedni”.²⁰⁷ Csokonai tehát már életében is különös, furcsa embernek tűnt közelebbi és távolabbi ismerősei előtt, olyan embernek, aki egyszerre volt két – a költői és a mindennapi – világ polgára, ezek határai azonban nem voltak világosak mások számára. Kiismerhetetlensége különössé és titokzatos tette, ahogyan Édes Gergely visszaemlékezéséből tudható: „Én oda jártam, hogy állapotját kitanúlnám, de hiába: ő titkos volt. (...) Értjük meg ezzel - a' mi bizonytalan és a' mit rejtegetett, maradjon, ha másokkal tudatni nem kívánta.”²⁰⁸ Mindez bizonyára szerepet játszott abban is, hogy már életében kultikus alakká vált, olyanná, akiről csodás történetek és legendák születtek. Olyan gazdag mitikus történet-háló szövődött köré, amilyen Petőfin kívül egyetlen más magyar költő köré sem. Mindezek után nincs mit csodálkozni azon sem, hogy a két világ közti határ bizonytalansága következtében az olvasók Csokonai életeseménye tükröként olvasták költeményeit. Ezen olvasásmód olyan általános lehetett, hogy 1816-ban Márton József már úgy érezte, muszáj szembeszállnia ezen olvasatokkal.²⁰⁹

²⁰⁶ Sárvári 1844b, 399-400.

²⁰⁷ Domby 1955, 67-68.

²⁰⁸ Édes Gergely Csokonai Józsefnének, 1805. november 15. In: Vargha 1960, 235.

²⁰⁹ „Sajnálni lehet, hogy az ő erköltsi viseletéről némelyek balvélekedéssel vagynak, a' mire hihető egynehány a' bor és szerelemről írt remek darabjai adtak tsupán okot, sokan lehetetlenek tartván, hogy valaki tapasztalásbéli érzés nélkül úgy írhasson.” Márton 1816, XVI.

Az élet és költészet, a költői én és a mindennapi én elválasztása igényének megjelenése egyben *a profi és a laikus olvasók közti különbségtételt* is a felszínre hozta. A profik, mint Kazinczy vagy Márton ismerték, hol húzódik a határ irodalom és más tudatformák, a költői világ és a mindennapi valóság között. E megkülönböztetés elismertetése különösen fontos volt Kazinczy számára, hisz ennek segítségével igazolhatta, hogy művészethez speciális hozzáértés kell, és azon törekvését, hogy a debreceni ellenfeleket az irodalomértés számukra ismeretlen vágányára terelje. Épp ezért különös vehemenciával támadta a debreceniek polihisztorságát, mindentudását, mert akadályozzák, hogy a művészet mint önálló tudatforma és a szakértő-szerepkör általánosan elfogadottá váljon: „Ott minden a’ maga szemével lát, ’s próbálja bár valaki mondani, hogy az nem mindenkor jól lát! Ott minden mindent tud; a’ Werbőczy tanítványa leckét ad a’ Brovneének, a’ botanicus salétromtanít főzni, a’ salétromfőző Herschelt tanítja csillagokat nézni, ’s nyilakat lövöldöz Epaminodás ellen, hogy az ön fejétől indítatva tartotta meg hazáját”.²¹⁰ Kazinczy amellet érvelt, hogy az irodalmi-művészeti kérdéseknek is megvannak a maguk szakértői, éppúgy, mint a botanikának, a kémianak vagy a csillagászatnak. Az irodalom szerepek szerinti elkülönítése szükségessége és jogossága kinyilvánításával azt tette egyértelművé, hogy nem lehet mindenki egyaránt tudós az irodalmi és a művészeti kérdésekben, vagyis nincs mindenkinek egyformán joga a szólásra. Ennek megfelelően mutatta be Debrecen műveltségi rétegeit. Vannak a mindentudó urak, akik nem látják be, hogy „...kiki arról ítéljen a’ mihez ért, mert mindentudók nem vagyunk”. Vannak azon prédikátorok, tudósok és professzorok, akiknek barátságát élete legnagyobb szerencséjének tartotta, és akik „sem az első vádokban [Kazinczy nekrológja] nem vettek részt, sem az Arcadiára nem szűkölködtek magyarázat nélkül”. S végül vannak azok, akik „a’ kik kények kedvek szerint élnek egy napról más napra, akik magokat tudományos dolgokba nem avatják (...) a’ ki úgy suhant bé ebbe a’ világba ’s úgy suhant ki belőle, hogy senkisémet sejtette meg, hogy itt volt...”.²¹¹ Kazinczy tehát dilettánsokra, a saját tudományterületükön professzionális tudósokra-prédikátorokra és az ilyen kérdések kapcsán csak hallgatni tudó, érdektelen tömegre osztotta Debrecen társadalmát. Az Árkádia-pör során csak az első két csoporttal számolt, bizonyára attól a meggyőződéstől vezetve, hogy „Werke des Geists und der Kunst sind für den Pöbel nicht da”. Az első csoport fölött és a második mellett állóként tekintett önmagára. A Kollégium tudós tanárait és a prédikátorokat megdicsérte, de csak ezért, mert nem szólnak bele abba, amihez nem értenek, vagyis nem avatkoznak be a Kazinczyt illető szakkérdésekbe. Élesen bírálta viszont a mindentudókat. Őket elítélve fejtette ki újra és újra, hogy a közös tudás szét van osztva az egyes tudományok között, melyek speciális

²¹⁰ Kazinczy 1806d, 293.

²¹¹ Kazinczy 1807a, 294.

hozzáértőket feltételeznek: „én magamat *mindentudónak* nem tartom: de igen is hogy hibáznék én, ha olly dolgokban kíváná hallatni decidáló szavamat, a’ melly nékem nem volt soha stúdiumom ’s ezen értelemben vévén a’ kérdés alatt lévő dolgot, megbántás és kevélység nélkül mondhattam...”²¹² A mindentudók alkalmat adtak neki arra is, hogy újabb jelentéssel bővítse a debreceniség fogalmát. A mindentudás ugyanis arról árulkodik, hogy a debreceniek nem kellően tájékozottak, hogy milyen differenciálódás, elkülönülés játszódtak le a tudományok területén, mert különben be tudnák látni, hogy nem lehet mindenhez egyformán érteni. E tájékozatlanságot és bezárkózást a kisvárosban való eltemetkezéssel azonosította, amely a társaságtól, a vitáktól visszahúzódó magatartást és orákulumként való viselkedést szül. S szerinte Debrecenben épp e „kisvárosi lélek” üz „irtóztató játékot”.²¹³ A mindentudókkal szembeni határozott oppozícióval, a tudósok és prédikátorok maga mellé állításával egyszerre két dolgot ért el. Egyrészt a debreceni polihisztorok elítélése révén kinyilvánította, hogy az irodalmi-művészeti kérdésekbe való beleszóláshoz speciális, mással nem helyettesíthető tudás kell, másrészt e tudást egyenrangúként állította oda a megdicsért kollégiumi szakembereké mellé. Ezzel az ügyes taktikával Kazinczy el tudta érni, hogy az irodalomhoz és a művészetekhez való hozzáértés önálló területként jelenjen meg, önmaga pedig olyan szakemberként, aki szakismeretével utat mutathat mások számára: „Hazánkban melly felette kevés az, a’ ki a’ mesterséghez ért, a’ kinek szeme a’ szép érzésében gyakorolva van, sőt a’ ki csak azt is tudná hogy az efféle ismereteket honnan kell meríteni! Azt tartom, tehát, hogy valóságos szolgálatot nyújtok a’ Hazának, ha kimutatom, mellyik az az út, melly e’ szentségekhez vezet, ’s ezáltal az ízlést terjeszthetem”.²¹⁴

Az irodalom és művészet szerepkörök szerinti elkülönítésére való törekvés az irodalom különálló tudatformaként való értelmezésével függött össze, amely már a Csokonai-kiadásról szóló vitában is szerepet játszott. Mint ismeretes Kazinczy bizonyos korrekciókkal, Nagy Gábor pedig változatlanul szerette volna megjelentetni a debreceni költő munkáit. E konfliktus megoldására tett javaslata sokat elárul arról, hogyan is képzelte el Kazinczy az irodalom önálló rendszerként való működését. Természetesen védte a szövegkiadás klasszicista eszményét, hogy a közönség elé csak a hibátlanra csiszolt munkákat szabad bocsátani. Felhívása nyilvánosságra szánt, de Kultsár által kihagyott részében azonban világossá tette, hogy a kiadások vetélkedésében a *hozzáértő közönség*nek kell döntenie: „... a Publicum ezt a’ kedves Poétáját két kiadásban fogja bírni, mellyeknek egyike különböző

²¹² Kazinczy Ferenc Kis Imrének, 1806. október 26. KazLev. IV. 382.; Vö. Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, 1806. szeptember 30. KazLev. IV. 344.

²¹³ Kazinczy 1806d, 293.

²¹⁴ Kazinczy 1807b, 300.

néző pontokból tekintve vetekedni fog az elsőségért a' másikkal".²¹⁵ Kazinczy tehát az irodalom belső játéka és a hozzáértők ítéletére bízta volna, hogy melyik kiadásnak van helye a magyar irodalomban. Elit, szakértő közönségre gondolt tehát,²¹⁶ amelybe természetesen a debreceniek nem tartoztak bele. Fontos azonban az is, hogy a kiadásra való jogát nem pusztán hozzáértésére hivatkozva jelentette be, hanem az *irodalom egységének* elgondolásával is megalapozta. Különbséget tett ugyanis a művek tulajdonjoga és szellemi joga között: „A' megholt Író munkáji nem az Özvegy vagy árvák tulajdona, (nem a nyereséget értem, hanem a' munkát magát) hanem a' Nemzeté, 's a' kiadásra annak van jusa, a' ki azt legalkalmasabban teheti..."²¹⁷ Van olyan vélemény, mely szerint a nemzetre való hivatkozás csak újabb taktikai fogás volt.²¹⁸ Nem vitatva, hogy bizonyos kontextusban így is lehet érteni e sorokat, lehetséges tartok azonban másfajta értelmezést is. Kazinczy e kijelentése arra is utalhat, hogy egységesnek gondolta el a nemzeti irodalmat és a nemzeti kultúrát, amelyben lényegtelen, hol él az alkotó, a kritikus és ki a jogi értelemben vett örökös. Csak egy számít: az irodalomhoz és a kultúrához való hozzáértés. De mit is jelent a hozzáértés? Egyrészt a szerzőéhez hasonló tanultságot és műveltséget: „Az hogy tanult, tudós emberek legyünk, az erre [a kiadásra] nem elég. Arra az kívántatik, hogy a' studiumának hasonlatossága által rokon lélek legyen vele." Másrészt érzékenységet, egymás iránti szimpátiát és megértést: „der das ganz in dem Geist des Schriftstellers machen kann. Én Csokonainak személyes barátja voltam, 's úgy tartom, hogy stúdiumunk megegyezett".²¹⁹ Kazinczy sorai arra engednek következtetni, hogy saját körét, szerveződő irodalmi társaságát *értelmezői közösségként* gondolta el, melynek tagjait azonos ízlés és kulturális háttér köti össze, s akik egymás munkáit jóindulatú megértéssel fogadják, vagyis a tudáson túl erkölcsi szálak is összefűzik őket. Az így értett tudás, érzékenység és az értelmezői közösségbe való tartozás különíti el a profit a laikus olvasótól. Kazinczy nem hagyott kétséget afelől, hogy saját szellemi körét ezért is tartotta magasabb rendűnek a debrecenieknél, mert őket csak baráti-érzelmi szálak főznek össze, mintsem az irodalomról való gondolkodás közössége és tudatossága. Az Árkádia-pör tehát Kazinczy szemszögéből határmegvonásként is értelmezhető hozzáértő és laikus között. Fazekasék számára viszont nem létezett határ, az olvasó „teljes jogú tényezője volt az irodalmi életnek",²²⁰ sőt a szellem embereinek az írásaikba és a beszédekbe bele kellett kalkulálniuk az olvasó műveltségét és a művészettel

²¹⁵ Kazinczy 1806b, 286.

²¹⁶ Vö. Bodrogi 2010, 147.

²¹⁷ Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, 1805. március 31. KazLev. III. 302.; Kazinczy Ferenc Nagy Gábornak, 1805. április 30. KazLev. III. 322.

²¹⁸ Onder 2007, 121.

²¹⁹ Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, 1805. március 31. KazLev. III. 302.

²²⁰ Hász-Fehér 2000b, 59.

szembeni elvászásait. Kazinczy a protestáns prédikátori hagyomány továbbélését látta a debreceniek irodalom-felfogásában és abban, hogy az általa bírált értelmiségi kör olyan írásmódot vár el a költőktől, mint a protestáns lelkészektől, akik „úgy akartak írni, hogy mindentől megértettessenek. A' gondos Stalista' kötelessége az, hogy magához vonja fel Olvasójit, nem az hogy az Olvasóhoz száljon le”.²²¹ A művekben megformált irodalmi ént nem lehetett e gondolkodásmódba integrálni, hiszen e fölfogásban a költő által teremtett világ léte azt jelentette, hogy nem vetette alá magát a közösségi elvárásnak és ellenőrzésének. Sárvári Pál Csokonairól mondott ítélete is e hagyományon alapult, hisz olyannak rajzolta meg őt, mint aki csak a *maga* gondolataiban, a *maga* világában, vagyis a közösség számára ellenőrizhetetlen világban élt.²²²

Csokonai közösségei

Az Árkádia-pör során végül is arról vitatkoztak a felek, hogy *melyik közösséghez tartozik Csokonai. A Kazinczy által szerveződő, (még virtuális) irodalmi közösséghez, vagy a Fazekas által képviselt, a tudatformákat egymásmellettinek megélő és tudó emberi közösséghez.* A vitafelek megpróbálták amellett érvelni, hogy az ő közösségüket illeti meg a költő szellemi hagyatéka és a sírja fölötti rendelkezés joga.

Kazinczy érvelése kezdetben főleg arra a felvilágosodás korában többféle formában megjelenő hitre épült, hogy az írók és művészek fényt és dicsőséget hoznak a nemzetre, és további művelődésre ösztönöznek, s így méltán számíthatnak a társadalom megbecsülésére. Csokonai síremléke csak egy lett volna a nemzeti dicsőség emlékhelyei közül: „így adnánk bizonyosságát, hogy a' Nemzet azok eránt, a' kik magokat érdem által ditsóítván, ő reá is fényt vontak, nem háládatlan”.²²³ Az emlékezetre méltó „jók” közül külön is kiemelte az írókat és művészeket, mert „a história bizonyítja, hogy ha valahol a' Jó gyökeret vert, ott mindig a' Szép készítette az utat”.²²⁴ Kazinczy tehát a vita kezdetén – a felvilágosodás kora számos képviselője szellemében – nem önjogán, hanem előkészítő szerepe révén emelte ki az irodalmat és a művészetet. Cserey gondolatai szépen hozzásimulnak Kazinczyéhoz, ahogyan erről az 1805-ben írt, a síremlékállítást javaslatát fölvető levele is tanúskodik: „Az én ítéletem, sőt magamban el szánt valóságos vágyódásom a volna: hogy mi a *Háládatos Nemzet* nevében ezen Hazai Verselőknek emlékezete állandósítására lakta heljén álitatnánk egy leg főbb bizonyosságú Jele emeltessen. De Nemzetünkhöz is illő volna: hogy a midőn az Igaznak Világa

²²¹Kazinczy Ferenc Szabó Jánosnak, 1818. december 17. KazLev. XVI. 258.

²²²Sárvári 1844b, 400.

²²³Kazinczy 1806a, 284.

²²⁴Kazinczy Ferenc Berzeviczy Gergelynek, 1810. július 23. KazLev. XXII. 255.; Vö. Gyapay 2001, 143.

minden felé gyors előmenetellel terjed, mi is valahára annak szent ösztöneitől serkentetnénk az igaz Jónak követésire, hogy így mint a Régiség, mint az Ujabb, és a meg Világosodás felséges voltától lelkesítet Nemzetek dicséretes Példáinak követése által Hazánkfia érdemeit jutalmaztatnók úgy, hogy emlékezetek állandóságára iparkodó nemes fáradozásaink Nemzetünk dicsét gyarapítsák, edszersmint pedig a Jó igyekezetre is hatható ösztönű tüzet gerjesztenének az által Polgár társainkban”.²²⁵ A síremlék tehát azt igazolta volna, hogy a magyarság is képes a felvilágosodás tanainak a befogadására, vagyis semmivel sem alacsonyabb rendű a többi nemzetnél. Minden bizonnyal Kazinczy *irodalompolitikai* ambíciója is szerepet játszott benne, hogy nem önmaguk, hanem *a nemzeti közösség képviselőiben*, a „Háládatos Nemzet nevében” beszéltek. Láthatóan nem okozott számukra gondot, hogy önmaguk adtak önmaguk számára felhatalmazást. Kazinczy esetében minden bizonnyal azért nem, mert a nemzetre dicsőséget hozó „Jók”-kal egyenrangúnak látta azokat, akik a jeles „Magyar(ok) emlékezetét” fenntartják, akik a nemzeti emlékezetet ápolják: „Szolgáljon az is a’ Nemzet’ gondolkodásának ’s érzésének nemesítésére, melly örök törekedése minden Jóknak”.²²⁶ Öntudatát növelhette az a vágya is, hogy meghatározó szerepe legyen a *nemzeti panteon* kialakításában, amely egyben arról a fölismeréséről is tanúskodik, hogy *a kulturális emlékezet nem magától adott*, hanem létre kell hozni, s ennek egyik legfontosabb *eszköze a kultusz*, amely nem hagyja, hogy a „Jók” és a nemes cselekedetek feledésbe merüljenek. Cserey pedig azért érezhetett jogot arra, hogy a nemzet nevében beszéljen, mert Kazinczy, aki műveltségben magasan fölötte állt, s aki az irodalmi vezér szerepére készült, nemcsak szellemi társának, hanem barátjának is elismerte.

1806 őszén, majd másfél évvel a pör kirobbanása után Cserey kisebb módosítással ugyan, de továbbra is ezt a programot képviselte: „Mű azonban legyünk férfiak – nem az elvadult erő hatalmát, hanem az okosságtul gyámolított erőt követve – hajcsuk végre a fel tételt – talám nem aluszsa Nemzetünk még az örök álmat, hogy buta érzéketlen légyen minden Nagy és szépnek telyesítése iránt. Akár hogy is Barátom: de annak meg bizonyítására, hogy a Magyar forrón érzi a valódi igaz Érdemnek szépségét: Csokonai emlékezetének dicsőségessen és a magyar generositáshoz illő módon kell fen maradását és örökösítését eszközlenünk nem csak, hanem illendő telyesedésbe is hoznunk”.²²⁷ A síremlék fölállítsa tehát számára továbbra is a nemzet szépség és nagyság iránti vonzódásának, nemesedésének és kulturálódásának a bizonyítéka, csak talán még hangsúlyosabb volt a gondolat, hogy mindennek első bizonyítéka lehet, ha sikerül a Csokonai hamvai fölé tervezett síremléket fölállítani. Kazinczy számára azonban szép lassan megváltozott a síremlékállítást tétje.

²²⁵ Cserey Farkas Kazinczy Ferencnek, 1805. április 8. KazLev. III. 316.

²²⁶ Kazinczy Ferenc Kultsár Istvánnak, 1806. július 30. KazLev. IV. 248.

²²⁷ Cserey Farkas Kazinczy Ferencnek, 1806. szeptember 28. KazLev. IV. 339.

Csokonai rendkívüli megtiszteltetése révén *egyre inkább* azt szerette volna elfogadtatni, hogy az irodalmi és művészeti alkotások nem pusztán a tudományok kiteljesedése irányába haladó művelődés egy lépcsőfokát jelentik, hanem önmagukért érdemesek a megbecsülésre. Ezért emlékeztetett Gessner egyik gondolatára is, mely szerint a költők dicsősége még akkor is fennmarad, ha a hadvezéreké és az uralkodóké már elenyészett. A művészeket tehát a történelmi hősök fölé emelte.²²⁸ Az általa tervezett síremlék egy olyan közösség létének a jele lett volna, amelyet a közös irodalmi és esztétikai tapasztalatok kötnek össze. A vita során ezért emelte piedesztálra a kulturális-esztétikai élményeket.²²⁹

Az azonos irodalmi és a művészeti élmények révén kommunikáló és az általa megteremtett közösség létezésében való hite alapozta meg tervét, hogy Csokonai síremlékén egy ikonológiai program idézze meg a költő irodalmi alakját. Úgy tartotta, hogy csak a művészet eszközeivel jeleníthető meg az a Csokonai, aki a kortársak és a jövő nemzedékek feltétlen megbecsülésére érdemes, s csak *az esztétikai élményen keresztül lehet eljutni a késő nemzedékek számára is megőrzésre érdemes költői énhez, s lehet belépni az őt megidéző síremlék által megnyíló költői világba*. Épp ezért a sírkövet nem az embernek, hanem a költőnek, a művekben létező költői „én”-nek akarta emelni, aki „...minden emberségei [!] mellett érdemes arra, hogy emlékezetét fenn tartsuk; ’s minthogy neki, kinek gyönyörködve hallgatnánk kedves zengéseit, míg élt, kenyeret nem adtunk, adjunk most, midőn már nem él, követ”.²³⁰ Épp ezért gondolkodás nélkül utasította el a debreceniek javaslatát, hogy piramis kerüljön a költő hamvai fölé, mert ez csak annyit jelzett volna, hogy jeles ember fekszik a sírban, de arra nem utalt volna, hogy költő. Az általa javasolt felirat arról tanúskodik, hogy Kazinczy nemcsak autonómnak és önmagáért megbecsülésre méltónak gondolta a művészetet, hanem olyan rendszernek, amelynek fő jellemzője az *önreflexivitás*.²³¹ Az *Et in Arcadia ego* szerinte ugyanis azért alkalmas Csokonai helyének és hovatarozásának megmutatására, mert a műalkotások közti párbeszédet nyitja meg, vagyis *kizárólag* a művészet világán belül értelmezhető: „Az *Arakadiaban éltem én is!* (...) az olvasott Olvasónak azért volna kedves, mert Poussinra, Schillerre emlékeztetné, ’s a’ Classicusok’ boldog régiójába tenné által”.²³² A felirat tehát nem a költő életét idézné meg, hanem azokat a műalkotásokat, amelyek segítenek Csokonai költői világába belépni. E vonatkozásban nagyon beszédes Fazekasék azon kérdésére-vádjára adott válasza, mely szerint miképp

²²⁸ Kazinczy 1806a, 285.

²²⁹ Mint minden kultusz, Csokonai megbecsülése is alkalmat adott tehát valami más kimondására.

²³⁰ Kazinczy 1806c, 289.

²³¹ Vö. Hász-Fehér 2000b, 61.

²³² Kazinczy Ferenc Kis Imrének, 1806. szeptember 8. KazLev. IV. 310.

lehetséges Poussin képéről és a festő sírjáról való idézetet átemelni Csokonai síremlékére.²³³ Azzal érvelt, hogy a felirat olvasójának *különös örömet* jelent majd ez a felismerés: „Az et in Arcadia egot a' Poussin sarcophagusáról 's monumentumáról másra által vinni nem Plágium, sőt azért is megengedhető, mert édes örömmel lepi-meg az Olvasót, a Poussin festésére emlékeztetvén...”.²³⁴ Kazinczy tehát az idézést nem jogi kategóriaként értelmezte, amely a filológiai összehasonlítás tárgya, hanem művészi eszközként, a művészet világa által lehetővé tett eljárásaként. A művészetben belüli idézés szerepének hangsúlyozása és az esztétikai élvezet forrásaként való megjelölése mindennél beszédesebben árulkodik arról, hogy Kazinczy önreflexívnek tekintette az irodalmi rendszert, vagyis úgy hitte, hogy *az ihlet és az esztétikai élvezet egy másik műalkotás fölidőzésén alapul, a műélvezetnek tehát az esztétikai élményen túl nincs semmi egyéb célja*. Mindez azért is érdekes, mert az általa javasolt síremléknek mint műalkotásnak ezen túli célja is lett volna: a nemzeti emlékezet és a nemzeti panteon megteremtése. Kazinczynak tehát nem sikerült a művészet autonómiájának és közösségi szerepének az összehangolása. Az egymással össze nem hangolt kijelentések azonban nem okoztak problémát a számára. Többek között talán azért nem, mert nem elméletek, hanem heurisztikus fölismerések és élmények határozták meg gondolkodását.

A fentiek még két következtetés levonását teszik lehetővé. Egyrészt világosan megmutatják, hogy Kazinczy nem egy sírkövet szeretett volna állítani, hanem Cserey tervét átvéve és átértelmezve olyan *emlékművet* (műalkotást), amely művészi és irodalmi vonatkozásrendszere segítségével a költészet világába emelné át a sírhoz látogatót. Ahogyan Borbély Szilárd is írja: Kazinczy feltételezése szerint, aki a sírhoz vándorol maga is pásztorrá válik, ahogy a táj árkádiává.²³⁵ Vagyis az emlékmű csak abban az esetben jeleníti meg a költőt és költészete által teremtett világot, ha a sírhoz látogató alkalmas/méltó arra, hogy a költészet és a művészet által megnyíló világ lakójává váljon. Kazinczy mélyen bízott abban, hogy a művészet imaginárius tere képes kiszakítani az embert a mindennapok világából, s átléptetni a műalkotások által teremtett világba. Másrészt terve nemcsak azt mutatja meg, hogy számára csak „költői élettérré való átminősítés” révén értelmezhető a valóság, hanem azt is, hogy „a költészet Kazinczynál fölérendeltje, sőt szervezője az élettényeknek”.²³⁶ Ezért szerette volna a sír meglátogatását is művészi élménnyé formálni. Az is bizonyos ugyanakkor, hogy ez a lehetőség nem mindenki számára adott, hisz az Arcadia szó csak a beavatottak

²³³ „Ha úgy van is, illik é valakinek sírjáról a' felyül írást le venni és másnak adni, ha mindgyárt ugyan azon egy dologban excelláltak volna is mind a' ketten.” Fazekas Mihály Kazinczy Ferencnek, 1806. szeptember 23. KazLev. IV. 322.

²³⁴ Kazinczy Ferenc Kis Imrének, 1806. szeptember 4. KazLev. IV. 310.; Vö. Kazinczy Ferenc Fazekas Mihálynak, 1806. október 9. KazLev. IV. 358.

²³⁵ Borbély 2006a, 82.

²³⁶ Hász-Fehér 2000b, 95.

számára teszi minden korban egyértelművé, hogy a sírban poéta fekszik. A sírhoz kilátogató, aki műveltsége vagy egyéb más okból nem képes ezen imaginárius játékban részt venni, vagyis aki számára nem nyílik meg a síremlék révén megidézett művészi világ, értetlenül áll majd a költő sírja előtt. Kazinczyt azonban nem foglalkoztatta, mire is gondolnak majd ők a síremlék előtt állva.

A Kazinczy által elképzelt síremlék a fentieknek megfelelően mind anyagában, mind feliratával, mind pedig egész megjelenésével elkülönült volna a Hatvan utcai temető hagyományos, mindennapi, fából készült fejfáitól. Különösen fontosnak tartotta a tőlük való különbözőséget, hogy semmiben se hasonlítson ezekhez, hanem egy esztétikai ideálhoz, „mert különben megbotránkozthatná a szemet”.²³⁷ A sírkő épp ezért antik minták szerint készült volna, s olyan művészi jel lett volna, amely felidézné „a kedves, víg, tiszta és ártatlan e’ paradicsomi vidék[et]”.²³⁸ Kazinczy tehát ugyan síremlékről beszélt, de valójában emlékműre gondolt. Ezt az is igazolja, amikor végül kénytelen volt belátni, hogy a Hatvan utcai temető elhelyezkedése és a debreceni közállapotok miatt engednie kell, arra kérte Csereyt, hogy kertjében mindenképpen állíttassa fel az eredeti elképzelés szerintit.²³⁹ Márpedig csak emlékművet lehet fölállítani a sírtól távol, sírkövet nem.

A síremlék művészi jel volta miatt rajta és a környezetében mindennek volt valami *csak a művészet világán belül értelmezhető jelentése*. A rávésett lepke például egyszerre jelentette volna a Pszichét, a lelket, egyszerre idézte volna föl *A lélek hallhatatlansága* című költeményt és egyszerre „Gyönyörű dalát a’ Lepéhez”. A sírkő jelszerűsége miatt válogatott nagy gonddal a köré ültetendő fák között is: „Az aetheticai unitas 6 fa helyett egyet kíván. A’ Platanus hamar kivész a’ hidegben. Próbák bizonyítják. Osztán ez a’ szép fa bizonyosan zsákmányává lenne a’ zsványoknak, ha megmaradna is. Én azt tartom, hogy egy *babiloni fűz* elég lenne a’ monumentumhoz... A populus italica Debreczenben vesztegetve áll mindenfelé, ’s elvesztette az ujság becsét. (Die Reize der Neuheit).”²⁴⁰ Kazinczy tehát *az újdonság ígézetében* nem riadt vissza attól, hogy megtörje a Hatvan utcai temető sírkőállítási hagyományát. Mindenekelőtt azért nem, mert az általa tervezett síremlékkal a sírt áttemelhette volna a Hatvan utcai temetőből egy imaginárius, költői világba, vagyis sikerült volna a halált is esztétizálnia.²⁴¹ De nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a síremlék által sikerrel végződött volna Csokonai kisajátítására indított törekvése is, hiszen a művészi sírkő kiszakadt volna a helyi közösség és a hagyomány által megformált, a halottak és az élők találkozását szabályozó térből, s ezzel a költőt elszakította volna Debrecentől és a saját világa lakójává tette volna. A

²³⁷ Vö. Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, 1805. október 7. KazLev. III. 449.

²³⁸ Kazinczy 1807b, 299.

²³⁹ Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, 1807. április 7. KazLev. IV. 544.

²⁴⁰ Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, 1805. október 7. KazLev. III. 449.

²⁴¹ Vö. Pál 1988, 110-120.

pör elhúzóásával azonban az emlékműállítás egyre inkább a debreceniek megalázása eszközévé vált. 1808-ban Kazinczy és Cserey már arról leveleztek, hogy a debreceniek „Tökéletes meg aláztatásokra már csak a hibázik, hogy a Csokonai Sír köve mentül előbb fen álljon...”²⁴²

A debrecenieknek sehogy sem tetszett Kazinczy terve, úgy tartották, hogy Csokonai síremlékének a helyi szokásokhoz és a város kulturális hagyományaihoz kell igazodnia, muszáj figyelembe venni a közgondolkodást, sőt a kulturális- és közállapotokat is.

Fazekasék egyik ellenvetése épp ezért a síremlék helyére vonatkozott. Szerintük Kazinczy terve többek között azért sem valósítható meg, mert a hely és a síremlék alakja együtt nem feltétlenül a kevesek által ismert költőt juttatná az emlékezetbe, akit meg szeretetne idézni, hanem épp ellenkezőleg a tömegeket. A sírok közvetlen szomszédságában ugyanis gyümölcsös kertek voltak, ezért – vélte Kis Imre – „nem fog egyébként látszani első vagy messzéről való tekintettel a’ Priapus oszlopánál”.²⁴³ Vélhetően – de nem egyértelműen bizonyíthatóan – a salétrom inspektor másra is gondolhatott, mint amit kimondott. Mert igaz ugyan, hogy Priapus a kerteket őrző isten volt, de az is igaz, hogy benne egyben a termékenység istenét is tisztelték, akit a legtöbbször nagy fallosszal, vagy arra emlékeztető kővel jelenítettek meg. S ez ugyanúgy meglehetősen széles körben köztudott volt, mint az előbbi funkciója, hisz a kollégiumi diákok által hosszú ideig használt iskolai mitológiai könyv teljes nyíltsággal szólt a priapi versek istenének kultuszáról, s az efféle költemények nagy népszerűségnek örvendtek a diákság körében. Az is bizonyos, hogy a priapi jelző szorosan hozzátapadt Csokonaihoz. A költő ugyanis épp az ilyen alkotásai révén vált hallatlanul közkedvelté. Sárvári Pál egyik, Toldy Ferenchez írt levelében szintén „priapusi szemtelensége miatt” ítélte közölhetetlennek az *Istenek ostromozását*.²⁴⁴ Nem elképzelhetetlen tehát, hogy Kis Imre Priapus oszlopa emlegetésekor arra gondolt, hogy a Kazinczy által elképzelt sírkő, nem az árkádiai költőt, hanem a pajzán, erotikus versek szerzőjét juttatná a sírhoz kilátogatók eszébe. Kis minden bizonnyal azért számolt ezzel, mert tudta, hogy Csokonai a *széleskörű népszerűséget* főleg pajzán verseinek köszönhette.

A debreceniek azért sem értettek egyet Kazinczy javaslatával, mert számukra a temető nem volt kiemelt jelentőségű hely. A Hatvan utcai temető, a többihez hasonlóan, a város szélén helyezkedett el és meglehetősen elhanyagolt volt.²⁴⁵ Mindezen láthatóan nem tudtak, vagy inkább nem akartak változtatni. Kis Imre Kazinczynak írt levelében tényként és nem megváltoztatandó állapotként írt a Hatvan utcai temető rendezetlenségéről és az ott

²⁴² Cserey Farkas Kazinczy Ferencnek, 1808. január 5. KazLev. V. 268.

²⁴³ Kazinczy 1806c, 289.; Kis Imre Kazinczy Ferencnek, 1806. szeptember 3. KazLev. IV. 287.

²⁴⁴ Sárvári 1844a, 396.

²⁴⁵ Sági 1972, 61., 64.; Beregszászi 1860, 6-9.

tapasztalható vandalizmusról: „Csokonainak emlékeztető-Követ szerettem volna inkább emeltetni, mint Sírkövet, mert Temetésének Helye nem alkalmas ezen utolsóra. Sok nehézségek gátolják ott, ennek Felépítését, 's ha valamely Erőszak az akadályokat elhárítván felemeli is azt (...) igen kevés Idő múlva, nem fogunk ott egyebet látni egy idomtalan Kőnél, melynek levert szegletei 's a' rajta tett Kartzolások azt mutatják, hogy valaha akart az a' kő valamit jelenteni”.²⁴⁶ Kis tehát úgy látta, hogy a debreceni temetőbe csak sírkövet lehet állítani, emlékművet nem. Tudjuk ugyanakkor, hogy a város jeles prédikátorai sírjait kőből készült síremlékek fedték, míg körülöttük fából készült fejfák álltak. Joggal merülhet föl tehát a kérdés, ha a prédikátorok emlékeztetőt így lehetett fönntartani, akkor miért ne lehetett volna egy költőé is. A választ részben abban találhatjuk meg, hogy az említett sírkövek minden művészi formálás nélküli kőtömbök voltak, míg Kazinczy egy műalkotást szeretett volna a költő hamvai fölé emelni, vagyis míg az előbbieket egy erőteljesebb rongálás sem semmisíthette volna meg, addig az utóbbi alaktalan kővé válva elveszítette volna megformáltságát. Tiltakozásukban azonban ennél is fontosabb szerepet játszhatott, hogy tudták, *a helyi közösség egésze nem támogatja Csokonai kiemelt megtiszteltetését és megbecsülését*, míg a professzorok és a prédikátorok általános tiszteletnek örvendenek. Kazinczy Ferenc számolt be Kis Imrével folytatott egyik beszélgetéséről, amelyben Csokonai emlékművének helyéről volt szó. A megörökített párbeszédéből kiderül, hogy ekkor még voltak, akik elítélték, kárhoztatták vagy irigyelték Csokonait, mintsem a közösségi megtiszteltetésre és emlékezetre méltónak tartották volna: „Kértem tőle, megvallom egy kis megbántódás érzésével, hogy ha tehát nem a' sírnál kell neki lenni, hol legyen? Az utszán? Azt felelte, hogy az sok volna Csnak, és azt remélni nem lehet. – Hát a Nagy-Erdőben? Megvallotta, hogy még az is sok volna Csokonainak és hogy azt sem lehet reményleni. – »Hát hol?« – Bibliothecában? – »S azt hiszi az Úr, hogy a' Debreczeni Bibliothecában az irigység Vandalismusától bátorságosabb lesz a' kép mint a' sírnál?« – Nem, úgymond, de a' Széchenyiében' – Úgy? kérdém fülánkkal, hiszen ha *ott* kell, csinálja hát *Széchenyi*, mi pedig tiszteljük meg azt a *szent* helyet és tégyük azt *örökké tiszteletessé* a' hol egy jó ember fekszik.”²⁴⁷ A beszélgetést csak Kazinczy tudósításából ismerjük, azonban nincs okunk a kételkedni hitelességében. Annál is kevésbé, mert Sárvári Pál Toldynak írt leveleiben még majd negyven év múlva is hasonlóképp vélekedett. A fenti párbeszédéből tehát arra következtethetünk, hogy Csokonai alakjának megítélése a debreceni közösségben még egyáltalán nem volt egységes. Ennek részben az volt az oka, hogy Csokonai nemcsak mint költő élt a közösség emlékeztetőjében, hanem mint személy is. Igaz ugyan, hogy „a mindenkori

²⁴⁶ Kis Imre Kazinczy Ferencnek, 1806. szeptember 3. KazLev. IV. 287.

²⁴⁷ Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, 1806. szeptember 30. KazLev. IV. 344-345.

magyar diákság úgy tekinthetett rá, mint olyan személyre, aki közülük épp csak kinőve korszakos jelentőségű, sokoldalú költővé vált”,²⁴⁸ de igaz az is, hogy kultusza kialakulásában és fennmaradásában jelentős szerepe volt a debreceni poéta életmódjának és a kollégiumi renddel való összeütközésének is. Domy életrajzából és Gaál László visszaemlékezéséből azonban azt is tudjuk, hogy voltak, akik mindenekelőtt erkölcstelen életet élő (részegetes és szabados életű) emberként emlékeztek Csokonaira. S bizonyára nem kevesen lehettek az így gondolkodók, különben a szerzők nem tartották volna szükségesnek megvédeni e vádaktól. Domy abban látta e vélekedés okát, hogy Csokonai mindig szabadon kimondta véleményét: „Csintalanságot, tréfát, satírárt minden dologról a maga ítéletének szabad kimondását halhatott az ember tőle eleget, és ez a rossz vélekedésre adhatott alkalmatosságot eleget: igaz erkölcsi rosszra sohase vetemedett”.²⁴⁹ Gaál szerint pedig sokan „némely szabadabb szavai miatt sejtenek benne alacsony gyarlóságot”, pedig ilyenkor csak kényszerűen alkalmazkodott a társaság szórakozási igényéhez: „Elhiszem, hogy Csokonai, ki a társalgás törvényét szemé elől nem tévesztette, egy kedvben csapongó, vagy tósztozó társaságban se nem különködött, se nem hipokritáskodott, de azt tudom, hogy ha ilyen társalgási viszony nem kényszerítette, valamint mérsékletessége úgy tiszta erkölce és becsületessége ellen senkinek kifogása nem lehetett”.²⁵⁰ A debreceniek tehát érthető okból nem tudtak Csokonaira *csak* mint költőre gondolni. Az ő Csokonai-képük alapvetően a köztük élő személy megítélésétől függött. A mindennapi érintkezés révén túl közel voltak hozzá, hogy csak a költemények révén megformált „én”-t lássák.

Fazekas és társai gondolkodását a *közösségi horizont* határozta meg, s fontos volt számukra, hogy a tudás a közösség egésze számára hozzáférhető legyen. Ezért sem tudtak az Árkádia szóval kibékülni. Ismerték ugyan a szó metaforikus, a neoklasszicista költészetben és művészetben kialakult jelentését, de úgy látták, hogy az Árkádia újabb jelentése csak *kevesek* számára ismert. A kollégiumi műveltséggel rendelkezők többsége is csak a szó konkrét jelentésével (számárlegelő) tud valamit kezdeni. Olyan feliratot tartottak volna helyesnek, amelyet a kevésbé művelt társadalmi rétegek is megértenek. Igaz ugyan, hogy Kis Imre igyekezett elhárítani Kazinczy vádját, hogy ők olyan síremléket és olyan sírfeliratot szeretnének, amelyet „Külömbőség nélkül bóldognak bóldogtalanak meg-kellessen vagy lehessen érteni”.²⁵¹ Ezzel azonban inkább csak meg akarhatta előzni Kazinczy várható ellenvetését. Ugyanakkor e levelében szint is vallott. Azért nem tartotta ugyanis jónak a Kazinczy által javasolt feliratot, mert komoly értelmezési nehézségeket jelenthet az olvasók

²⁴⁸ Csörsz Rumen 2007, 278.

²⁴⁹ Domy 1955, 37.

²⁵⁰ Gaál 1955, 96.

²⁵¹ Kis Imre Kazinczy Ferencnek, 1806. szeptember 3. KazLev. IV. 288.

egy részének: „Az olvasónak is sokat közibe gondolni és nagy Hézakot kell kitölteni, ha tsak valamelyik Jesus szerzetességének Commentariusi vagy Notáji ki nem segítik Képzelő Tehetségét.”²⁵² Minden bizonnyal a közízlésnek való megfelelésben lelhetjük fel az általa javasolt síremlék-terv magyarázatát is. Hogyha már nyilvános téren emléket emelnek Csokonainak, az szerinte csak piramis lehet, mert ez *mindenki számára*, közérthetően a halhatatlanságot jelképezte: „De ha tsak ugyan Sirkő leszs, tartósnak, magosnak, és méltóságosnak kell annak lenni, hogy első tekintetével, és Messzéről is kimutassa származásának okát, mely a közönséges Megeggyezés. Erre a' Czélra pedig alkalmasnak tartanám a Pyramist”.²⁵³ A debreceniek közösségi tudásra figyelő magatartása bizonyára nem független attól, hogy a város legjelentősebb és egész társadalmára hatással lévő szellemi-oktatási intézményében, a Református Kollégiumban a műveltség, s vele együtt az irodalom is közösségi ellenőrzés alatt állt. Ez főleg azt jelentette, hogy az írásművek szerzőinek tekintettel kellett lenniük az egy vallási-művelődési közösséget alkotó, bár társadalmilag és műveltségében is tagolt közönség igényeire és befogadói képességeire, s arra kellett törekedniük, hogy a társadalom legalacsonyabb műveltségű rétegei is megértsék beszédüket. E közösségi meghatározottság és felügyelet a 19. század első felében való fennmaradását bizonyítja az egyházkerületi közgyűlés 1832. augusztus 10-i felhívása, mely arra intette a lelkészeket, hogy prédikációikban mindenk előtt legyen a közérthetőség, hogy azokat a hallgatók „legeggyübbike is fennakadás nélkül megérthesse és a nyelvtudósok által netalán behozandó új szavak és szólásmódok használásában ne elől járjanak sietve, hanem azoknak szokásba jövetelét és megállapodását várván, távolabbról kövessék a nagy közönséget...”²⁵⁴

Fazekas még az elkövetkező korokra is kivetítette jelenkora műveltségi állapotát, s nem gondolta azt sem, hogy megváltozna az irodalom mindennapi élet igényeinek való alávetettsége. Úgy tartotta ugyanis, hogy idővel még kevesebben lesznek, akik számára mond valamit az Árkádiára új jelentése. Szerinte a felirat értelmezésekor a többség ma is és a későbbi korokban is a lexikoncikkek történeti adataira (a szó elsődleges jelentésére) lesz utalva: „azt mindazáltal tudjuk, hogy Schiller és Poussin, *Hirsfelt Theorie der Gartenkunst*" T III. 135. L. kies és bóldog földet értettek alatta; de, hogy az ő töllük vett ARKADIÁBAN ÉLTEM. ÉN. IS. Alatt, *az érdelmes [!] olvasó századok múlva is azt fogja érteni*, ha a Cs. sírkövéhez *jut, hogy ott a' Muzsák felkentje fekszik és nem valamely pásztor, szentség törő,*

²⁵² Uo.

²⁵³ Uo.; Válaszlevelében Kazinczy józanságra intette Kist, mondván, ha egy egyszerű síremlékre nincs pénz, hogyan lenne egy megfelelő nagyságú piramisra: „Édes barátom, be járatlan az Ur a' Mesterség dolgaiban! Minden piramisok, a' mellyeket látunk és a' mellyeket erszényeink állíthatnának, mind merő bábjáték, és nem tiszteletes béhatást csinál a' látóra, hanem kaczagásra ingerli.” Kazinczy Ferenc Kis Imrének, 1806. szeptember 8. KazLev. IV. 311.

²⁵⁴ Barcsa 1971, 98-99.

philosophus, Ritter, hanem Poéta, még pedig Magyar Poéta Cs. V. M. arra a' maradékot nem foghattuk meg, mitsoda jusson lehessen erőltetni: de hiszen ő róllok is el lehet azt mondani, a' mit Debrecenről: *a' maradéknak tettzeni veszedelmes dolog*".²⁵⁵ Fazekas láthatóan nem bízott abban, hogy Csokonai neve a későbbi korokban is fönmarad, különben nem attól tette volna függővé közösségi emlékezetben való fönmaradását, hogy az utókor mit ért az Árkádia szón. Vagy talán mégiscsak hatott rá a vita és megérezte, hogy az általa megtestesített költői magatartás már a múlté, miközben természetesen a nyilvánosság előtt csökönyösen ragaszkodott álláspontjához? Elgondolkodtató ugyanis, hogy épp a pör idejére esik költői elbizonytalanodása. Julow Viktor ennek okát elsősorban abban látja, hogy Csokonai halála után senki sem volt, aki bízta volna és újabb költői teljesítményre ösztönözte volna.²⁵⁶ Valószínűbbnek tartom azonban, hogy az Árkádia-pör során átélt történések és fölismerések hatására kezdett el kételkedni saját költői teljesítményében. Az 1806 szeptemberében Kazinczynak írt gúnyos-békéltető levelében négy kérdésre várt választ. Az első hármát a sírfelirattal kapcsolatban tette föl. A negyediknek azonban látszólag semmi köze a fölállítandó síremlékhez: „Feltegyem é hogy a' Hazai Tudósítás XXIdik darabjában ki jött verseit Fabchich Úrnak helyben hadgya?”²⁵⁷ Fábchich József furcsa verséről van szó, amelyet Kazinczy lánya, Iphigénia halálára írt. Fazekas minden bizonnyal azért volt kíváncsi Kazinczy véleményére, hogy e gyöngé alkalmi vers kapcsán is olyan szigorúan ítélt-e mint más alkalmi költemények esetében. A város „bajnok”-a ezzel talán arra szeretett volna rámutatni, hogy az Árkádia-pörben nemcsak tudománybeli ügyekről van szó, hanem személyes motívumokról, szimpátiáról és ellenérzésről is. Erre következtethetünk abból is, hogy az ideális kritikust olyannak írta el, aki „indulattyait meg tudja először zabolázni”.²⁵⁸ Részben tehát Kazinczy vagy akár saját pörbeli magatartása kigúnyolásaként is értelmezhető e sor: egyikük sem tudott személyes elfogultságaitól megszabadulni. A folytatás azonban lehetővé teszi azt a feltételezést és értelmezést is, hogy Fazekas valóban a pör hatására vonult vissza az irodalmi élettől és kapcsolódott bele erősebben városa közügyeibe: „Én is irtam valaha verseket, de meg esmervén az emberséges emberek Krisisseiből, hogy nem Poétának születtem, letettem rólla, és Kriticussá lettem, mert ezt a' mesterséget leg könnyebbnek leltem, kivált ha az ember indulattyait meg tudja először zabolázni”.²⁵⁹ Fazekas épp a Csokonai megítéléséről szóló vita során tapasztalhatta meg, hogy az irodalmi életben megjelent az alkotóval azonos vagy talán még nála is több joggal felruházott *kritikus*, aki ítélt, s akit csak annyiban érdekel az alkotók élete, amennyiben alátámaszthatják érvelésüket. Úgy érezhette, hogy eltűnőben van az a világ,

²⁵⁵ Fazekas 1806, 291-292.

²⁵⁶ Julow 1982, 334.

²⁵⁷ Fazekas Mihály Kazinczy Ferencnek, 1806. szeptember 23. KazLev. IV. 322.

²⁵⁸ Uo.

²⁵⁹ Uo.

amelyben az irodalom baráti társaságok ügye, az írás pedig az együttlétek, az egymás szórakoztatásának az eszköze. Riaszthatta, hogy a közösségi életbe integrált irodalom helyett egyre határozottabban lehet érezni az irodalom elkülönülésének jeleit, vagyis hogy a művek már nem elsősorban a baráti beszélgetések és társasági alkalmak részei, hanem a kiadások és a kritikák tárgyai.²⁶⁰

Végül sem a Kazinczy javasolta, sem a debreceniek által ígért síremlék nem készült el. Az érthető, hogy Kazinczy Debrecenben engedély híján nem tudta felemelni az emlékművet, az már persze nem, hogy máshol sem tette meg. Érthető az is, hogy debreceniek pénz hiányában az általuk jónak tartott síremléket sem állították föl, az már azonban kevésbé, hogy a vita lanyhulásával el is feledkeztek róla. Van azonban más oka is, hogy végül elmaradt a síremlékállítás. Mégpedig az, hogy két olyan közösség keveredett egymással pörben, amelyek nem egymással szemben, hanem inkább egymás mellett léteztek. Ez nemcsak azt akadályozta meg, hogy vita végére egy kompromisszumos megoldás szülessen, hanem azt is, hogy a felek kellő elszántságot érezzenek a másik legyőzése helyett meggyőzésére. Javaslataikkal és viszontválaszaikkal csak bántást okozhattak egymásnak. A két világ összeütközhetett ugyan, de egyik sem érthette meg a másikat. Többek között ezért is érezhette úgy Kazinczy, hogy „az Árkádián támadt debreceni per” csak „aggatózás”.²⁶¹

A széphalmi mester által tételezett/szerveződő közösséget az azonos esztétikai elvek, egy közös művészi-esztétikai világ(látás) kötötte össze. Joggal lehet őket értelmezői közösségnek tekinteni. A debrecenieket viszont olyan közösségnek, melyet a közös életforma és a közös vallás font egygké, közös irodalmi-művészeti elvekről viszont nehéz beszélni, vagy legalábbis „a vélemények decentralitása” és a fennmaradt nyilatkozatok töredékessége miatt²⁶² lehetetlen rekonstruálni. Annyi mindenesetre világosan kiderült, hogy egészen másképp gondolkodtak az irodalomról. Míg Kazinczyék olvastak, addig a debreceniek felolvastak, míg az előbbieket kritikák írását szorgalmazták és csak hasonló műveltséggel, s hozzáértéssel rendelkezőknek engedték meg, hogy szóljanak, addig az utóbbiak megzenésítették, széténekelték és használták a verseket műveltségi korlát nélkül. Kazinczy otthona az esztétizált világ volt, Fazekasé Debrecen. Kazinczy ide-oda utazgatott (képzeletben mindenképpen) a saját és az idegen kultúrák között, amolyan kozmopolita módjára, aki „inkább az ellentéteket kutatja, mintsem az egyformaságot”, s aki a kultúrákat képes

²⁶⁰ Vö. „...a Halmiak jobban fogják tudni mint én? jobban e azok, a' kik soha egy sort is nem nyomtattattak, *ha színtén nékem kedves és becsült barátaim is?*” Kazinczy Ferenc Szentgyörgyi Józsefnek, 1805. március 13. KazLev. III. 288. (Kiemelés tőlem.)

²⁶¹ Kazinczy Ferenc Szemere Pálnak és Kölcsey Ferencnek, 1810. május 12. KazLev. VII. 445.; Vö. Tóth 1997, 84.

²⁶² Tóth 1997, 85.

„műalkotásként szemlél[ni]”.²⁶³ Úgy tartotta, hogy a műalkotás a mindennapi világ fölé emeli az olvasót. Kazinczy „a kultúrát birtokolta, és nem a kultúra birtokolta őt.”²⁶⁴ Fazekas számára viszont Debrecen volt az otthon és a világ, s kész volt közössége elvárásaihoz igazítani irodalomról, művészetről vallott elgondolását és költői létét.²⁶⁵ Az idegen hatást ebben az élettérben nem inspiráló, hanem inkább a közösségtől elidegenítő tényezőként értelmezték. Ahogyan Csokonaival kapcsolatban Budai Ézsaiás Kazinczy Ferencnek írt 1805. március 10-én kelt levelében ki is fejtette: a debreceni „poéta gyermek”-ként írt versei jobbak, mint a későbbiek, mert „akkor még igazán Magyarul írt, nem tudván idegen nyelveket, és nem szívánn bé azok Idiotizmusát. Most már inkább Poéta doctus vót: mint Poéta natus”.²⁶⁶ Az idegen nyelvek és az általuk megismert idegen világok tehát szerinte eltávolították Csokonait saját közösségétől és annak gondolkodásától. Fazekas szintén meg volt győződve arról, hogy a műalkotásoknak a közösség világához kell alkalmazkodnia és közösségi véleményt tükröznie. Ezért tanácsolhatta a *Dorottyát* bíráló levélben a költőknek, hogy „valami csak az emberi társaságban szemébeötlik, tartsa ahhoz: ami ott szép szint mutat, szép az, és szép lesz, ami pedig mocskos, mocskos az, és mocskos marad örökkön-örökké”.²⁶⁷ Főlemel vagy tükröt tart a művészet? A pör elhúzódása során nemcsak e kérdés maradt függőben, hanem az is, mely közösséghez tartozik Csokonai, aki épp az Árkádia-pör révén vált *megkerülhetlenné* a későbbi korok alkotói, művészei, kritikusai és nem utolsósorban a debreceniek számára.

²⁶³ Hannerz 2004, 180.

²⁶⁴ I. m., 181.

²⁶⁵ Bíró 1998, 357.

²⁶⁶ Budai Ézsaiás Kazinczy Ferencnek, 1805. március 10. KazLev. III. 284.

²⁶⁷ Fazekas 1804, 201.

III. A nemzeti panteon hőse: Ferenczy István Csokonai-büszjtje

Az Árkádia-pör mind a két fél számára eredménytelenül ért véget, pontosabban zárult le, hiszen a kérdések, amelyeket fölvetett, nyitva maradtak. Ennek következtében a vita egészen az 1820-as évek végéig többször is föl-föllobbant, hol az egyik, hol a másik fél érezte szükségesnek, hogy bírálja vagy kioktassa a másikat. Fazekas 1811-ben újra személyében sértette meg Kazinczyt halott-gyalázonak és renegátnak nevezve őt. Hálátlansággal, Debrecen szándékos bántásával és erkölcsileg kétes cselekedettel vádolva küldte figyelmeztetését: „Hitesse el magával, hogy valahányszor Debrecen és Csokonai ellen megcsapja a szelet, mindannyiszor a maga becsületiből sujt le egy szeletet, és ezt a maga ellen való harcot már annyira vitte, hogy ha egy-két bérlett tótok az Annaleszben néha nem povedálnának rólla, a világ egészen elfelejtette volna. Hitesse el magával, hogy egy philosophushoz semmi sem illetlenebb, mint a papismusz és aristocratismusz szüntelen tartó ostroma alatt szenvedő testnek utolsó rúgást akarni adni.”²⁶⁸ E Debrecenből érkező intelme Kazinczy személye elleni támadáson túl fölvetette a kritika létjogosultságának kérdését is. Pontosabban azt, hogy a művekhez és alkotókhöz való viszonyt a távlatos, mérlegelő magatartás határozza-e meg vagy a kritikus elfogultsága és kérlelhetetlensége. Fazekas Kazinczy gondolkodása arisztokratizmusát és tévedhetetlenségében való hitét bírálta. Úgy látta, hogy nemcsak normák, hanem indulat és kíméletlenség is vezeti a széphalmi ellenfél tollát: „Jól tudom, hogy a gramaticusok és versszerzők dühe sokkal engesztelhetlenebb a theologusokénál; mert ezek csak halálig üldöznek, amazok ellenben a holtakat még kevésbé kímélik, mint az élőket”.²⁶⁹ Fazekas tehát a pör intenzív szakasza lezárulta után továbbra is *morális tettnek* tartotta kritikát, amelynek a tárgya nem a mű, hanem az alkotó személyisége. Kazinczy pedig 1829-ben írt kritikájában a korábbiaknál is kíméletlenebbül bírálta a Csokonai-kiadásokat, ezen keresztül a költőt. Az Élet és Literaturából írásában ugyanis Csokonai halála után megjelentett köteteket mint értékteleneket és a költőre nézve károsakat vetette el: „Prof. Márton és Dombó Urak hálánkat érdemlik, hogy a’ mit Csokonay hagyta, és a’ mi ezekből nyomtatás alá mehet, kiadák. De ez homályt vet az ő nevére, nem fényt”.²⁷⁰

A vita eredménytelenségére utal a felek frusztráció-érzése is. A debrecenieket minden bizonnyal főleg az zavarta, hogy minden küzdelmük ellenére végül mégis távol került tőlük a költő, hiszen a vita azzal szembesítette őket, hogy egyáltalán nem magától értetődő, melyik közösséghez tartozik Csokonai: Kazinczyéhoz vagy Fazekaséhoz. Ráadásul még az az árnyék

²⁶⁸ Uo.

²⁶⁹ Fazekas 1810-11, 282.

²⁷⁰ Kazinczy 1829, 333-335.

is rávetült a városra, hogy valójában nem Kazinczy tervével volt bajuk, hanem egyáltalán nem akartak sírkövet állítani a kollégiummal összeütközésbe került költőnek: „De azt az a’ Debreczen, a’ ki Csokonainak nem engedte-meg, hogy a’ Collegium épületjébe belépjen, az a’ Debreczen, a’ ki a’ Deákokat kicsapattatás büntetése alatt tiltotta-meg a’ Csokonaival barátkozástól, - az a’ Debreczen, a’ ki azt kérdi, hogy minek Csokonainak Monumentum, ha Domokosnak ’s másnak nincs? azt, mondom, az a Debreczen nem ád...”²⁷¹ Azonban Kazinczy sem érezhette magát elégedettnek: sem a kiadás körüli harcban személyén esett csorbát nem tudta kiköszörölni, sem Csokonait nem sikerült a saját táborába besorozni. Ráadásul a debreceni poéta nemcsak kicsúszott a kezei közül, de túl is nőtt rajta, hiszen a vita kiemelte kortársai közül. Még egyetlen magyar költő hagyatéka fölött sem folyt ugyanis olyan pör, mint az övé fölött. Kazinczy csapdába esett: a költő kultuszával irodalmi kánonja megerősítését, a vezéri szerep elérésének elősegítését és az irodalom-művészet többi tudatforma fölé való emelését szerette volna elérni, de ez egyben Csokonai kultuszát is jelentette. Azon költőét, aki pedig szerinte önjogán nem érdemli meg. Azért nem tartotta emlékművét elhelyezhetőnek a könyvtárban, mert „azt Csokonai nem kívánhatja, mert nem érdemli. Csokonai szerencsés író volt, de nem érhetett meg valami classicus szépségű munkát írni. Az a’ hely pedig csak azokat illeti”.²⁷²

Mindezek ellenére mégsem tekinthető eredménytelennek a vita, kiderült ugyanis, hogy szembe kell nézni és számolni kell a költő népszerűségével. Jelentős volt ugyanis azon olvasók száma, akik ugyan közvetlenül nem szóltak bele a pörbe, de a mégsem lehetett figyelmen kívül hagyni a költő iránti rajongásukat, hiszen sokan voltak, többen, mint Kazinczy hívei és műveltek, nem olyanok, akik észrevétlen átsuhannak az életen.²⁷³ Azokról az olvasókról van szó, akik a bor, a szerelem, a tréfa és az erotika költőjét látták Csokonaiban, és akik számára a másolás, a művek továbbadása (felolvasása és éneklése) jelentette költeményeinek befogadását, s akik elsősorban szórakozást és időtöltést kerestek az irodalomban. A debreceni poéta hallatlan népszerűségével tehát számolni kellett, mind piaci, mind pedig esztétikai-irodalomkritikai szempontból. Az előbbi természetesen a kiadások kapcsán merült föl. Így Csokonai anyjának is fel kellett ismernie fia népszerűsége és könyvei eladhatósága közti sajátos összefüggést. György József, akire rábízta a Dorottya sárospataki terjesztését, arról számolt be, hogy azért nem tudta az összes példányt eladni, mert amire kézhez kapta, „már akkor tellyesek voltak véle az Ifjak Könyvtárjai”,²⁷⁴ minden bizonnyal egyes részletek

²⁷¹ Kazinczy Ferenc Rummy Károly Györgynek, 1807. április 8. KazLev. IV. 550.

²⁷² Kazinczy Ferenc Kis Imrének, 1806. szeptember 8. KazLev. IV. 311.; Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, 1806. szeptember 7. KazLev. IV. 345.

²⁷³ Vannak „akik magokat tudományos dolgokba nem avatják (...) a’ ki úgy suhant bé ebbe a’ világba ’s úgy suhant ki belőle, hogy senkisémet sejtette meg, hogy itt volt...” Vö. 211. jegyzet főszövege.

²⁷⁴ György József Csokonai Józsefnének, 1805. június 20. In: Vargha 1960, 216.

másolataival. Márton József Csokonai verseinek 1813-as kiadásakor pedig azért számolt 1000 példánnyal, mert úgy látta, hogy „Csokonai Poétai munkái[nak] az eddigvalóknál kellemetesebb formájú és tsinosabb nyomtatású kiadását igen sokan óhajtják”.²⁷⁵ Sokan voltak azonban olyanok is, akik nem számolni, hanem leszámolni szerettek volna a költő népszerűségével. E kritikusok Kazinczy nyomdokain haladtak, amikor szembeállították egymással a népszerűséget és a művészi értéket. A széphalmi mester szerint Csokonai költeményeinek a többsége azért nem hibátlan, mert rendetlen, terv nélküli, erkölcsileg kétséges életével és a pallérozott ízlés számára tűrhetetlen témájú műveivel a könnyű népszerűséget választotta a művészi kidolgozás helyett,²⁷⁶ s mereven elutasította azt a Fazekasék körében megfigyelhető költői gyakorlatot, amely a közösség igényeit is figyelembe vette.²⁷⁷

Halhatatlanság és népszerűség (I.)

Az Árkádia-pör Csokonai népszerűsége és rajongói kapcsán lobbant fel újra 1817-ben. Ekkor látott napvilágot Kölcsey Csokonairól írt bírálata, amelyben Kazinczy képviselőként vontta meg a debreceni poétától a halhatatlanságot és Domby Márton kultikus Csokonai-életrajza, amelyben halhatatlan zseninek ábrázolta a költőt. Talán nem merő képzelgés azt gondolni, hogy a Kölcseytől kért bírálatot Kazinczy a pör harmadik szakasza nyitányának szánhatta, hogy végül győztesként zárhassa le a hosszúra nyúlt vitát. Látva, hogy a debreceniekkal folytatott harcban semmivel sem lépett előrébb, most a Csokonaiért rajongó közönséggel és a pör révén felértékelődött költővel akart leszámolni. Domby viszont azért írta meg a debreceni poéta életrajzát, mert azt tapasztalta, hogy „az ő lelke, neve s versei győzedelmesen repkednek most is mindenfelé a magyar égboltozati alatt; (...) az ő lelkének meleg lehellete hevítgeti még ma is az általa megérezékenyült Hunnia fiainak s leányinak ajakait s melleit”,²⁷⁸ s a nemzet előtt ily kedves költő méltó arra, hogy életét megörökítsék. Tudta, hogy az életrajz a halhatatlanságot jelentheti szeretett poétája számára. S Domby

²⁷⁵ Márton 1813, 302.

²⁷⁶ „... az ő gondatlan, rendetlen, álhatatlan, plánom nélkül való, jámbor, szeretetre való élete...” Kazinczy Ferenc Szentgyörgyi Józsefnek, 1805. március 13. KazLev. III. 288.; „De Csokonainak (...) sok darabjain kitetszett, hogy ő nem mindig forgott szép társaságokban. Az efféle darabosságokon segíteni kell.” Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, 1805. március 31. KazLev. III. 302.; „Csokonay a' maga rendetlen, plánom nélkül folytatott, gondatlan, 's momentaneus örömeiket hajhászó (...) élete...” Kazinczy Ferenc Budai Ézsaiásnak, 1805. március 31. KazLev. III. 308.

²⁷⁷ „... 's nézzük azokat, a' kiken [Debrecen] meg nem botránkozik, az ízevesztett Tordai Gyöngyösit, Mátyási Józsefet etc. etc...” Kazinczy Ferenc Szentgyörgyi Józsefnek, 1805. március 31. KazLev. III. 310.; A protestáns lelkészek és írók „úgy akartak írni, hogy mindentől megértettessenek. A' gondos Stalista' kötelessége az, hogy magához vonja fel Olvasójit, nem az hogy az Olvasóhoz száljon le.” Kazinczy Ferenc Szabó Jánosnak, 1818. december 17. KazLev. XVI. 258.

²⁷⁸ Domby 1955, 11.

Csokonainak állandó helyet szeretne volna biztosítani a közösségi-nemzeti emlékezetben: „az ő formálódása, az ő környüállásai, az ő történeti s az ő élete igen kevesektől esmértnak, egy század múlva pedig talán senkitől se”.²⁷⁹ Ezt többek között úgy vélte elérhetőnek, ha az általa valósnak tartott élettények bemutatásával tisztázza a költőt a korábban már említett vádak és félreértések alól, épp ezért az életrajzban gyakran vette fel a vitázó pozícióját. Kölcsey éles kritikája és Dombó Csokonai iránti csodálatáról tanúskodó életrajza ugyanabban az évben jelentek meg. Tudjuk, hogy nem egymás ellen íródtak, mégis felelgetnek egymásnak, ami arra utal, hogy a debreceni költő és a körötte folyó vitában megjelent kérdések *folymatosan* foglalkoztatták az irodalmi élet szereplőit. Némethi Nagy János Kölcsey bírálatára írt válaszában épp ezért tudta könnyen párbeszéddé rendezni a két munkát.

Kölcsey már recenziója felütésekor világossá tette, hogy a költők megítélésében a népszerűségnek semmi szerepe nem lehet, egyedül a „tisztább ízlés”, vagyis a minta-szerzők szövegeiből kivont esztétikai normák szerinti vizsgálódás a mérvadó: „Azon aesthetikus, ki Csokonairól szól, kénytelen a nagyobb publicum értelmével megvívni; azonban, ha állításai a tisztább ízlésnek reguláival ellenkezni nem fognak, nem leszen oka, hogy akárki előtt is megpiruljon”.²⁸⁰ E felütésből arra következtethetünk, hogy Kölcsey egyik legfőbb célja *a rajongó magatartás értelmes olvasók előtti megsemmisítő bírálata* lehetett. Az első mondat látszólag mintha a rajongókat is megszólítaná, valójában azonban bírálatának csak egyik tárgya volt ezen olvasói magatartás. „Megvívni” nem velük akart, hanem az irodalmi élet azon szereplőivel, akik elfogadják, pártolják, vagy esetleg igénylik e befogadói magatartást. Kölcsey írásával vitázva szóvá is tette Némethi Nagy János: „A’ Recenseálás igazság szerint Tudósok dolga. Még ezek között is talpra esett, tökéletes Recensiókat, mellyek magának a’ dolognak épületes előmenetelére lévén, mind az Íróknak, mind az Olvasó Publicumnak egyaránt hasznos tanúságul szolgáljanak – tsak a’ Választottak írhatnak...”²⁸¹ E passzusban azt veti Kölcsey szemére, hogy a közönséggel egyáltalán nem törődik, nem tekinti partnernek, pedig az olvasó a maga szerepével ugyanolyan jogú résztvevője az irodalmi életnek, mint a tudós kritikusok. Így a bírálatnak olyannak kell lennie, hogy mind a tudós, mind az alkotó, mind pedig a szélesebb publikum megtalálja *a neki szóló* tanulságot. Némethi érvelése nagyon emlékeztet a debreceniek felfogására, akik szerint a mindenkire szólás nem hiba, ellenkezőleg, érték. Még inkább látható a rokonság, ha tovább idézzük a szöveget: „ki széles tudományok mellett, nagy lelki tehetséggel bírván, a’ közönség Tudósok serege felett olyan magasságra emelkednek fel, a’ honnan philosophusi szemekkel minden tudományok határait beláthatják”, továbbá tarthatatlannak és károsnak tartotta azt az nézetet, mely szerint

²⁷⁹ Uo.

²⁸⁰ Kölcsey 2003, 39.

²⁸¹ Némethi 2003, 585.

„valamely Munka’ tudományos felvizsgálására, tsak a’ kívántatik meg, hogy a’ bírálónak professiója legyen a’ mit megítél”. Némethi két szempontra hívta föl a figyelmet. Egyrészt arra, hogy van olyan nézőpont, amely nem tudományhoz kötött, hanem azokon felül áll: a „philisophusi szem”,²⁸² mellyel arra utalt, hogy a szaktudóssal szemben lehetséges olyan vizsgálódás is, amelyet nem az egyes szaktudományok, hanem az emberi élet kérdéseinek a megválaszolása foglalkoztat. Másrészt arra, hogy a szólás jogát nem a hivatásszerű hozzáértés, hanem az érdeklődés adja meg. Ezért írta, hogy a csizmadia nemcsak a csizmakészítéshez szólhat hozzá, hanem bármihez, ami érdekli. Mindkét állítása azt a gondolatot is magába rejti, hogy a megértés sohasem lehet csak szakszerű, mindig lesz benne valami személyes és esendő.

Kölcsey viszont épp az ellenkező álláspontot képviselte. Abban a hitében, hogy egyedül ő ismeri a „tisztább ízlés” szabályait, objektív és kioktató hangot ütött meg és a tudós ítésszerepét vette föl. Pedig Döbrentei Gábornak 1815. május 3-án írt leveléből jól tudjuk, hogy személyes érdekeltség is motiválta: „... Csokonainak igen sok bálványzói vagynak, ’s az voltam én is, de már az nem vagyok, és hogy miért nem? akarom a’ Publicummal tudatni. Nekem egy sok érdemű Úr nem régiben is azt mondá, hogy ő Csokonait minden más Magyar Poeták közt Elsőnek tartja: az ilyeneket szeretném, hogy a’ Recenziónak eleje érdekelné; ’s hagyjad azt a’ *gediegenes Golddal* együtt – ’s ezt egy kis capriczból kívánom; mert kiknek vagynak több szeszeik mint az Iróknak?”²⁸³ Kölcsey tehát elhallgatta személyes megtérésnek történetét. Minden bizonnyal azért, hogy objektivitásán ne essen csorba, az életrajzi vonatkozás ne tegye esendővé ítéletét. Sőt az is megkockáztatható, hogy e gesztusban benne van a vele egyetértőkkel való cinkos összekacsintás is, akik, mint Döbrentei leveléből láthatjuk, tudtak arról, hogy költői pályája indulásakor Kölcsey erősen vonzódott Csokonai költészetéhez. Talán csak e beavatottaknak szóló játék miatt rejtette bele a szövegbe megtérítője nevét. „Egy kis capriczból” ugyanis benne kívánta hagyni a „gediegenes Gold” kifejezést, amely a *Tövisék és virágok* Kazinczyjára utalt, aki ironikus-gúnyos verseivel szintén világos rendet kívánt szabni a magyar irodalomban. Az objektív kritikus azonban nem a csipkelődés és a gúny eszközével élt, mint a mester, hanem az észre akart hatni. Épp ezért racionálisan érvelt mindvégig. Akkor is, amikor a filológiai összehasonlítás során összevetette Csokonait Bürgerrel, Daykával és Kisfaludyval, s akkor is, amikor az életút művekre tett hatását elemezte. Az objektív hangnem minden áron való fenntartásának igénye miatt lett túlságosan didaktikus a kritikája. Igaz, Kazinczy a Berzsenyiről írott bírálatról mondta, hogy

²⁸² Uo.

²⁸³ Kölcsey Ferenc Döbrentei Gábornak, 1815. május 3. In: Kölcsey 2005, 371.

„nagyon el tudnám únni azt a 'didaxis' túnusát”,²⁸⁴ de megállapítása Kölcsey e szövegére is igaz. Célja ugyanis nem volt más, mint „az olvasó ítéletét orientáló, didaktikus célzatú megméretés”.²⁸⁵ Pedig Kölcsey nemcsak a befogadás tudós módját ismerte, hiszen saját „verseit magyarázva lelkületét, érzelmvilágát elemzi, s másokról szólva a reá gyakorolt lélektani hatás szerzői karakterisztikává projektált fikcióját teremti meg.”²⁸⁶ Mégis Csokonairól írt bírálatában meg sem próbálta megérteni, mi lehet az oka Csokonai versei népszerűségének, mit találhatnak benne az olvasók, amiért rajongásig szeretik azokat. A normatív kritika számára idegen volt az „olvasásszociológiai” megközelítés.

Minden bizonnyal azért is, mert eleve eldöntötte, hogy Csokonai számára nincs kegyelem. Bírálatában nincs olyan összehasonlítás ugyanis, amelyben ne a debreceni költő járt volna rosszul. Először a mesterkedő, alkalmi költeményeket író és hallatlanul népszerű, de Kölcsey szerint értéktelen Gyöngyösivel hozta rokonságba, s így le is értékelte költészetét. Majd a népi, „alacsony kifejezéseket” kárhoztatta, amelyek használata miatt nem tudta Csokonai levetkezni „az iskolai tónust, az alföldi provincializmust”.²⁸⁷ Aztán a *Karnyóné*-t, a *Gerson du Malheureux*-t és *A méla Tempefői*-t zárta ki „a mesterség szép köréből”, mert komikumuk az alacsony témájú és kétes kifejezéseket használó vásári komédia színvonalán van.²⁸⁸ Priapi verseit szintén azért kárhoztatta, mert velük csak az volt a célja, hogy alacsonyágaikkal közönséget és népszerűséget szerezzen magának.²⁸⁹ Igaz, elismerte, hogy megragadja és elismerésre készíti a „vidám lélek (...) melly a' paraszt dalban 's más hasonlóknak uralkodik”, de a következő tagmonddal vissza is vonta dicséretét: „ez vala a' pálya, melly Csnak megnyitott, de ő ezt gondatlanul futotta meg”.²⁹⁰ Vagyis eszerint a debreceni szerző a költészet azon a területén sem teljesedett ki, amely számára megadatott. Mivel népszerűsége törekedett, mint Bürger, s ezért kipróbált minden irodalmi műfajt, formát és hangot, félreismerte saját tehetségét. De a német költővel szemben is alulmaradt, mert „mindenütt látszik, hogy az érzésnek tónusa tanulva van, nem pedig együtt születve van”.²⁹¹ A gyanútlan olvasó ekkor még nem sejti, hogy mi is ezen állítással a kritikus valódi célja. Himfyhez érve aztán kiderül: *Csokonai költőként való teljes megsemmisítése*. A vele való összehasonlításban ugyanis a debreceni poétáról kiderül, hogy hiányzott belőle az a képesség, ami az igazi költőt megkülönbözteti a mestertől, a valódi költői teljesítményt a mesterségbeli tudástól: „Himfinél a' költés maga nem mesterség, ő lángol és teremt, némellykor bámulásra

²⁸⁴ Kazinczy Ferenc Berzsenyi Dánielhez, 1817. október 12. KazLev. XV. 332.

²⁸⁵ Bécsy 2009.

²⁸⁶ Bécsy 2009.

²⁸⁷ Kölcsey 2003, 43.

²⁸⁸ I. m., 44.

²⁸⁹ I. m., 46.

²⁹⁰ Uo.

²⁹¹ I. m., 45.

méltóképen, némellykor nem bámulásra méltóképen, mindegy, de ő teremt. Cs. az érzésnek hangját csak tanulta...”²⁹² Kölcsey nem állított kevesebbet, minthogy Csokonai csak tanult poéta, s nem teremtő zseni.²⁹³ Bírálata egy másik helyén is annak a véleményének adott hangot, hogy könnyelmű természete és fegyelmezetlensége elnyomta a „geniust”.²⁹⁴ Mindezek után nem meglepő, ha sokan „már-már halottgyalázás”-nak érezték a kritikát, hiszen azzal, hogy *megvonta tőle a költő nevet, a halandók közé sorolta vissza*: „Hát már ez az ember ilyen büntetlen gázol ’s motskolódik Nemzetünkön? élő ’s megholt embereinken? Már senki se leszs a’ ki egyenesebb gondolkodásra hozná?”²⁹⁵ Minden bizonnyal azért kellett Csokonait rekanonizálni, mert a mesternek az Árkádia-pör során nem sikerült megkaparintania a debreceni költő hagyatékát, a művei fölötti rendelkezés jogát, sikertelen maradt az a terve is, hogy egyedül ő rajzolhassa meg költő valódi karakterét, jelölje ki helyét a magyar irodalomban és a síremlékállítás terve is kudarcra végződött. Kölcsey álarca mögé bújt Kazinczy beszélt akkor is, amikor Csokonai kulturálatlan környezetében találta meg egyik okát, hogy nem futhatta meg saját pályáját. A recenzens mestere ítéletéhez alkalmazkodva úgy vélte, hogy Földi és barátai nem adhattak neki „olgy társalkodást, melly az úgy nevezett nagy világ’ csinosabb tonusát vele megismertethette volna”.²⁹⁶ Ítélete mögött tehát végig ott hallatszik Kazinczy hangja: a „kisvárosi lélek” űzött vele „irtóztató játékot”. A „nyelvújítási harcok pártoskodó”²⁹⁷ logikája vezeti a tollát akkor is, amikor meg sem próbálta megérteni Csokonai élethelyzetét, mely pártfogók és támogatók keresésére kényszerítette, helyette Lavotta életére utalva erkölcsileg kétesnek ítélte a költő életmódját.²⁹⁸

Az irodalom és művészet elkülönültsége hitében és a Kazinczynak való megfelelés igyekezetében Kölcsey számára gyanús volt a népszerűség, kétségei voltak az ilyen alkotások művészi értékét illetően. A művészet önállósága elismertetésére és a tisztán irodalmi közösség megteremtésére való törekvés előhívta belőle a republikánus retorikát, amely gyanúval tekint a művészek mindenfajta megbecsülésére. A kultikus befogadást, amelynek többek között a népszerűség a jele, épp ezért utasította el Kölcsey, az irodalomban csak a kritikai magatartás létjogosultságát ismerte el.²⁹⁹

De mi is volt a baja a kultusszal és a rajongókkal?

²⁹² I. m., 46.

²⁹³ Szauder 1958, 188-189.; Vö. Csetri 1990, 241.

²⁹⁴ I. m., 46-47.

²⁹⁵ Némethi 2003, 567.

²⁹⁶ Kölcsey 2003, 43.

²⁹⁷ Bécsy 2009.

²⁹⁸ Ebben szintén a népszerűség elítélését kell látnunk. A cigányok élete, életmódja ugyanis népszerű volt a diákok körében. Arra gondolhatott tehát Kölcsey, hogy Csokonai életmódjával is közkedveltségét akarta növelni. Vö. Szilágyi 1975, 437.

²⁹⁹ Vö. Csetri 1990, 239-240., 250-251.

Leginkább az, hogy a kultikus beállítottságú olvasók az irodalom minden műfajában otthonlévő, eredeti tehetségnek tartják választott költőjüket és *mértéken felüli* felmagasztalásban részesítik őket, ill. a rajongók magukról is úgy hiszik, hogy mindenhez értenek: „Embereink közt nagyon elhatalmazott azon hiúság, hogy magokat ’s kedveltjeiket Pancratiástáknak gondolják, ’s nem elég nekik, ha egyben nagyoknak ismerjük őket, mindent akarnak, vagy semmit”.³⁰⁰ Kölcsey tehát egyrészt azt állította, hogy minden költőnek megvan a maga tehetségéhez mért útja, amely egyszerre lehetőség, s egyszerre korlát is, másrészt elutasította azt a befogadói magatartást, amely a „Kedveltek” iránti rajongásban, túlzó tiszteletben nyilvánul meg.³⁰¹ Főleg azért tartotta veszélyesnek, mert a rajongók eltérítik a tehetséget a neki rendelt útvjáról, s így a kultikus befogadás, a feltétlen tisztelet nemhogy javára, hanem gyalázatára válik a költőknek: „Rec. Azt hiszi, hogy nem az dicsértetik igazán, a kinek hibái is vakon imádtatnak. Az a ki úgy tiszteli Csokonait, mint Hubay, meggyalázza őtet...”³⁰² Hubay neve természetesen elsősorban arra a költői gyakorlatra utal, amely kimerül a plágiumnak tekinthető másolásban vagy utánzásban, de arra a befogadási módra is, amelyet a művek továbbmondása, másolása és az azokkal való azonosulás, vagyis a hozzájuk való túlságos hasonulás és a kritikai távolságtartás hiánya jellemez. Az zavarta, hogy a kultikus befogadásból hiányzik az egyéni értelemadás és az értelmezés. Ő mindenekelőtt – erről árulkodik a kritikája – a racionális, explicitté tett értelmezésben, a magyarázat meglétében, az olvasatok eredetiségében és egyediségében találta föl a helyes olvasás kritériumait, amelyekre az irodalomhoz való speciális hozzáértés tesz képessé.³⁰³

Épp ezért tartotta úgy, hogy míg a rajongók lerángatják a művészt a halandók világába, addig a kritikus – s csak ő – halhatatlanságot adhat a számára. Kölcsey magatartása és írása tónusa alapján már-már úgy tűnik, hogy *a kritikus nemcsak a közönség, hanem az alkotó fölött is van*. Ezt érzékelve Némethi hosszabb passzust szentelt Kölcsey közönségtől és a magyar irodalmi élettől való elkülönülésének: „K. Úr, hogy böltseséggel párosított ízlésével nem tsak a’ pórsereget, de még a’ jobb lelkeket és béavatottakat is felyűlmultnak láttassék, annyira lehangolja magát ragadtatni az Eltávozás vagy paradoxia szent szerelmétől, hogy nem tsak azt nem átalja gyaláznai a’ mit a’ Közönség betsúl, hanem magokat is azon jólelkűeket, kik annyira tudnak valakit betsúlgni”.³⁰⁴ Némethi jó érzéssel vette észre, hogy Kölcsey kritikájából a „gyülölő, sőt kifigurázó Satiricus szöll”,³⁰⁵ s célja nem pusztán Csokonai költészete

³⁰⁰ Kölcsey 2003, 40.

³⁰¹ Vö. Csetri 1990, 251.

³⁰² Kölcsey: uo.

³⁰³ Az irodalmi kultuszt bírálók körében ma is megfigyelhető ezen álláspont továbbhagyományozódása. Vö. Lakner 2004, 225-226.

³⁰⁴ Némethi 2003, 568.

³⁰⁵ I. m., 582-583.

értékének megmérése volt, hanem támadás ellene és közönsége ellen. Az objektív kritika helyett így egy (ellen)kultikus szöveg született. Kölcsey nem igazságosan és mérlegelve bírált ugyanis, hanem ellenkultuszt teremtve. Láthatóan jól ismerte a kultusz működését. Nem volt számára ugyanis ismeretlen a kultikus beállítódás és magatartás. Kazinczy körében ugyanis lehetősége volt ennek elsajátítására,³⁰⁶ így hát minden bizonnyal tapasztalatból tudta, hogy a kultusszal szemben észérvek mit sem érnek, csak ellenkultusszal lehet megsemmisíteni a kultikus alakká formált Csokonait és rajongóit.³⁰⁷

Kölcsey ellenkultikus támadása mégsem érte el célját, s ezt maga is kénytelen volt belátni. Recenziója hatásáról elmélkedve a *Kritika és Antikritikában* ugyanis a következőt kellett megállapítania: „A’ Csokonairól hozott ítélet megnyitotta e az ötlet vakon tisztelőknél szemeiket? Bizonyosan nem! Sőt több rendbeli Sikoltozók keltek fel, tolcsatára készülvén; ’s meg kell adni, hogy ezen tolcsatának gyönyörű következései lettenek! Mert nem ekkor tanította-e bizonyos kéretlen Védelmesző, hogy a’ művészség’ tárgyairól az avatatlanok is ítélnének?”³⁰⁸ Úgy látta tehát, hogy épp az ellenkezőjét érte el annak, amit szeretett volna, mert olyanok is beleszóltak a vitába, akiknek szerinte ehhez semmi joguk („kéretlen”) nem lett volna. Ráadásul e hozzászólások annak a meggyőződésnek adtak hangot, hogy a műalkotások megértéséhez és megítéléséhez nem kell professzionális tudás. A kritikusnak a népszerűség fogalmát sem sikerült lejáratnia, hisz a vitapartnerek ezt épp a nemzeti irodalom megszületése feltételének látták, vagyis úgy tartották, hogy csak a közkedveltségnek örvendő művek és szerzők teremthetik meg a széles olvasó közönséget.

Kölcsey Csokonaival, közönségével és a népszerűséggel szembeni kifogásokat rendszerezte a kritikájában és próbálta megkérdőjelezhetetlenné tenni az objektív kritikus irodalomtisztító szerepét és kizárólagos jogát az ítéletre. Domby Márton pedig *a rajongást emelte be jogaiba*, mert életrajzában az olvasó tetszését tette az irodalmi művek és alkotók legfontosabb értékjelzőjévé. Már az Előbeszédben világossá tette, hogy beállítódását a kultikus rajongás határozza meg. Ezért fokozta le munkája jelentőségét, s Kölcsey objektív kritikusával szemben a megértő-lelkesülő olvasó-értelmező pozícióját foglalta el: „...esmerve a maga semmiségét, s tudván, hogy Akhillest Homerusnak kell siratni, sokkal alázatosabb, szemérmesebb, de együgyűbb is, mintsem csupa magában kísért szemekkel a világ piacára kiállani bátorodna, vagy a magyar közönség rá függesztett nézését kiállhatná”.³⁰⁹ Önmaga ilyen pozicionálásával egyrészt még jobban fölnövelte Csokonait, másrészt joggal remélhette, hogy sikerül elnyernie az olvasók szimpátiáját, hisz *velük*

³⁰⁶ Vö. Merényi 2000.

³⁰⁷ A kultusz-ellenkultusz kérdéséhez lásd. Margócsy 1990, 291.; Lakner 2000, 156.

³⁰⁸ Kölcsey 1826, 578-579.

³⁰⁹ Domby 1955, 7-8.

egyenrangú, egyívású Csokonai-rajongónak vallotta magát. Míg Kölcsey a szélesebb közönségtől való elkülönülését hangsúlyozta, addig Domby épp a közjük tartozást. Igaz ugyanakkor az is, hogy az önbemutató egyben az ő jelentőségét is megemelte. Mert amikor munkáját ajtónak nevezte „a Csokonaytól rakott épülethez”, vagy szolgálónak, „ki a gazdaasszonyáért teremtett”, akkor nem kevesebbet jelentett ki, minthogy rajta keresztül lehet belépni a költő által teremtett világba, ő az, aki olyan életrajzi és lélektani adatokkal rendelkezik a debreceni poétáról, mint senki más. Kivételezett helyzet tehát az övé, amire az a reménye is utal, hogy „hűséges szolgálataért az adoptációt is (leánnyá-fogadást) meg találná nyerni”.³¹⁰ A kultusz kitüntetett hőse tehát nemcsak a költő, hanem ő is, mert akármilyen semmisség is munkája, mégiscsak rajta (is) múlik, hogy Csokonai „egy század múlva (...) senkitől se” feledtessen el.³¹¹ Kultikus beállítódása érhető tetten abban is, hogy a költőtől fennmaradt csekély értékű munkákat ereklyének tekintette: „ha a szeretet és háládatosság, a mi elhunyt kedveseinknek csak holmi darab rongyait is úgy nézegeti velünk, mint valami becses ereklyét: úgy tartom, hogy ezen ereklyék [az általa közölt Csokonai-szövegek] is nem lesznek becstelének...”³¹² Nem okozott neki semmiféle gondot a kultikus magatartás, teljesen természetesnek gondolta. Olyan cselekedetnek, amely kijár az ily népszerű alkotónak. Számára ugyanis a népszerűség minden további nélkül egyet jelentett a nemzet megbecsülésével: Csokonai személyében ugyanis olyan magyarról volt szó, „kinek sírja körül most is a *nemzet* szeretete s hálája zsi bong”.³¹³ A népszerűség és a nemzet általi elismerés azonosítását az tette lehetővé, hogy a közönséget nem szűkítette le az avatottakra, hanem a nemzeti közösséget értette alatta. A hátra maradt munkák ugyanis csak a „magyarok előtt” ereklyék, mégpedig azért, mert „olyan embertől” valók, aki „magyar”.³¹⁴ A művek és az alkotók szerinte tehát *a nemzeti közösségbe integrálódva* lehetnek valóban jelentőssé és nagygyá. Vagyis akkor, ha nemcsak a művelt kevesek világához tartoznak, hanem a művelődésben kevésbé járatos, de nemzeti identitását megélő többségéhez, s így képesek *kötéléket* alkotni a nemzethez tartozók között. Tisztában volt azzal is, hogy a kultusz elsősorban az érzelmekre hat és nem az észre, ezért munkájában úgy festette meg a költő életének jeleneteit, mintha hódoló, egyes élettörténeteire mentségeket kereső és találó regényt írna, ámulni és „ámultatni” akart, megérteni és megértetni Csokonait és nem tudós vizsgálódást írni róla. Ha mégis ez utóbbi hibába esett, rögtön védekezett: „Itt erőszakosan tolja magát a lélekre a reflexió”.³¹⁵

³¹⁰ Uo.

³¹¹ I. m., 11-12.

³¹² I. m., 9.

³¹³ Uo. (Kiemelés tőlem.)

³¹⁴ Uo.

³¹⁵ I. m., 24.

Jól tudta, hogy a költő túlzott megbecsülésének vannak ellenfelei, épp ezért nem elégedett meg saját közönsége tetszése elnyerésével, hanem vitába szállt az ellentáborral és megpróbálta meggyőzni a kételkedőket. Ezért gyakran utal az ellenvéleményekre, ill. mentegeti Csokonai egyes cselekedeteit, amelyre a korábban említett „szolgáló” szerep miatt van joga és felhatalmazása, az igazi Csokonai képét ugyanis csak ő tudja megmutatni a közönségnek. Épp ezért egy percig sem kételkedett saját igazában: „Tudja is ezt minden órára, aki őtet esmérte, de nem tudja az, aki nem esmérte, sőt tagadja is az, aki őtet gyűlölte”.³¹⁶ Dobby nem a művek hibáit vagy erényeit, hanem Csokonai költői életét szerette volna megmutatni, amely csak a lélek megfestése által lehetséges, még ha úgy gondolta is, hogy „az ő lelke megmérhetetlen”.³¹⁷ Életrajza tehát nem egy emberi út, hanem *egy költői lélek kibontakozásának története*. Mégsem lehet nevelődési regénynek tekinteni, hisz az életrajz lapjain Csokonai nem változik, élete minden szakaszában ugyanaz a lélek mutatkozik meg, legfeljebb csak különböző módon és formában: hol gazdag képzeletében, hol bámulatos memóriájában, hol szabadságszeretetében, hol nevelési módszerében, hol csapongó életében, hol pedig költői teremtésében. S ha az olvasó e zseni-lélekbe betekint, ámulva láthatja, „mely nagy volt az originál”.³¹⁸

Dobby életrajzának hőse nem a mindennapi ember, hanem a zseni. Már az Előbeszédben Istenhez hasonlította Csokonait, anélkül, hogy szükségét látta volna kijelentését érvekkel alátámasztani. Szerinte a közvetlen életvalóságot és referencialitást nélkülöző munkái, mint a *Szeretet* vagy a *Csókok* meggyőzően igazolják állítását, mert ezek tisztán a képzelet szülöttei: „remekek (...), mivel ezekből látod, miképpen teremt a zseni semmiből is világokat, s miképpen lelkesíti meg a termékeny lélek ezen teremtett világot a maga lelkének szüleményeivel, mint kezdetben ama mindenhatóság s fő jószág teremtette, s meglelkesítette a mennyet, földet és tengereket!”³¹⁹ Számunkra most nem az a fontos, hogy Dobby zseni-elméletének a gyökereit keressük, sokkal inkább az a gesztus, mellyel Csokonai költői teremtését az Isteni teremtéssel állította párhuzamba, s ezzel a költőt kiemelte a teremtett halandók sorából. Életrajzában így kapcsolódik össze a halhatatlanság a világteremtés képességével.

A költő világteremtő erejéről szól munkája. Arról, hogy Csokonai a gyerekkorától kezdve hogyan tette költőivé és *jelentéssé* a világot, amely körülvette, s amely mindaddig halott, jelentés nélküli anyag volt, amíg ő lelket nem öntött belé: „Mert ő olyanokat jegyzett, amit ezredik se látott, vagy ha meglátott is, nem tartotta figyelmességre méltónak, aminthogy

³¹⁶ I. m., 37.

³¹⁷ I. m., 11.

³¹⁸ I. m., 12.

³¹⁹ I. m., 8.

sokszor nem is volt az magában semmi különös; de az ő lelke, kivált ha kedve volt, megfészkelvén egyszer magát, valamely észrevett csekélységen, addig melengette a két tojást, míg végre egy trójai hadakozás nem költ belőle.”³²⁰ Dobby szerint tehát a költő teszi láthatóvá és megtapasztalhatóvá az életet, s *alkotja meg a jelentéseket a közösség számára, amely révén a világ egy közös világgá lesz.* Az irodalom ezek szerint nem lehet keveseké, sőt az a jó, ha minél népszerűbb, hisz annál többen látják meg azt, amit addig nem láttak. Világ és irodalom, élet és költészet tehát nem különíthető el egymástól. Épp ezért Dobby életrajzában a költő élete és művei nem választhatók szét, egységet alkotnak, nem különül el az ember és a költő, az életrajzi és a költői én. Csokonai költészete teremtő erejét mutatja az *Árpádiász* is, amellyel képes lett volna a nemzeti közösséghez tartozókat összekötni, nemzetet teremteni. Dobby tehát számos kortársával együtt osztozott abban a hitben, hogy az irodalom a nemzeti közösséghez kötött, s az egyén az irodalmi művekben ismerheti fel és meg azt a közösséget, ahova tartozik. A magyar költő műveiben a magyar olvasó ismerhet magára. Ezért értékelődött föl Csokonai tervben maradt *Árpádiásza*: „...az amit nem írt, de írni akart és ahogyan írni akart: ez az ami őtet a vásári poétáknak seregétől megkülönböztette és neki tiszteletet szerzett volna. Ő tudniillik érettebb ésszel már többnyire minden eddig való munkáit haszontalanságoknak állítván, olyan munkára törekedett és szentelte életét, mely mind neki, mind nemzetének dicsőségére vált volna.”³²¹ Dobby szerint tehát Csokonai életének legfontosabb fordulata, hogy ráébredt: nemzete szolgálatára született. E fordulat, az irodalom *valódi* szerepének felismerése, mintegy visszamenőleg is igazolta a körülötte kialakult kultusz jogosságát, végérvényesen és vitathatatlanul.

Minden bizonnyal életrajza végén a nemzeti költő eszménye miatt módosította a zseniről vallott felfogását. Míg ugyanis könyve első lapjain a költőt az teszi zsenivé, hogy képzelete segítségével a semmiből teremt világot,³²² itt már az ítélő tehetség és az okosság képességével is felruházza. Ezek segítségével lesz képes ugyanis arra, hogy ne egy önmagába zárt, privát, hanem egy közösségi világot építsen: „az ítélő tehetség és okosság (Vernunft, ratio) – mely minden elmebeli tehetségeknek, kivált a vickándozóbbaknak mentora – vezérli, mérsékli és zabolán tartja”.³²³ E képességek révén tud hidat verni önmaga és a közösség tagjai között, hiszen ezek minden értelmes ember tulajdonai, melyek segítségével meg tudják érteni a költő által teremtett világot. Dobbynak tehát azért volt szüksége az új zseni-fogalomra, hogy szembe tudjon szállni azon, többek között Sárvári Pál által kimondott ítéletekkel, mely szerint Csokonai különös, *mások számára érthetetlen világot* teremtett: „Így a maga csendes

³²⁰ I. m., 34.

³²¹ I. m., 56.; Vö. Dávidházi 2007, 12-17.

³²² I. m., 8.

³²³ I. m., 59.

homályában munkálkodván az ő lelke mint a mély víz: ezen egynehány pajtásin kívül (...) nemcsak az ő tanítói, hanem maguk az ő tanuló társai is nem esmérték őtet annyira, mennyire érdemlette és arról az oldalról, mely őtet főképpen tiszteletre s becsületre méltóvá tette volna előttök. Csak holmi különösségei voltak azok, melyek többnyire mindenek előtt tudva voltak...³²⁴ Vagy más helyütt: „... az ő kollégiumi szerencsétlensége hirtelen más, sőt némely tekintetben csuda természetűvé tette őtet.”³²⁵ Csokonai magába húzódó, másoktól idegenkedő és így furcsának tűnő természetét a fenti két képesség megléte nemcsak megcáfolja, hanem e kijelentések éle azok ellen fordul, akik így vélekedtek. Az ítélségi képessége és az okosság ugyanis mindenki számára ellenőrizhetőek. Az igaztalan vélekedések valódi oka tehát, hogy sokan nem is igyekeztek megismerni a költőt. Mindezen túl azért is szüksége volt a zseni e fogalmára, hogy egyensúlyt teremthessen a képzelet természeti adománya és a szerzett műveltség között. Ezzel minden bizonyítással arra a Budai Ézsaiás által is megfogalmazott vádra reagált, mely szerint Csokonai „poéta gyermek”-ként írt versei jobbak voltak mint a későbbiek, mert „Most már inkább Poéta doctus vót: mint Poéta natus.”³²⁶ A fenti zsenifogalommal igyekezett igazolni, hogy Csokonaiiban egyensúlyban volt a képzelet adománya és a tanultság, a természet adottsága és a műveltség.

Életrajzában Domby teljesen más képet festett Csokonai baráti köréről és társaságáról is, mint Kölcsey. Szerinte Csokonai barátai nemhogy kárására lettek volna a költőnek, hanem épp ők voltak azok, akiknek társaságában „lehetett még egyedül feltalálni a régi Csokonayt, kit a nagy társaságban hiába kerestünk”. Egyedül nekik köszönhető, hogy a költő nem zárkózott be „a maga világába”, ugyanis „csak ez a kis zugoly hagyatott volt néki a reális világból”. Nem bírálni kell tehát e kis kört, intette Domby Kölcseyt. Milyen volt a régi Csokonai? Vidám, tréfálkozó, elmés, s ami ezeknél is fontosabb: „a maga egész lelkét megmeztelenítette, kiöntötte.”³²⁷ Nyílt és őszinte volt tehát, mert otthon érezte magát az őt körül vevő világban. S milyen volt az új Csokonai? „Lemondván az emberekről, a napvilágáról, egyedül a komor magánosságot, a puszta természetet, a barlangok éjjelét kereste, ahol ember nem volt, s a maga setét elmélkedéseivel hízott...”³²⁸ Elidegenedett régi, kedves önmagától.

Domby szerint a kétféle Csokonai közti fordulat a Református Kollégiumból való kicsapata után következett be. Ekkortól lett gyanakvóvá, emberkerülővé és cinikussá. A költő karakterének e vonásait nem kerülhette meg, hisz a nekrológ körüli vitában nyilvánosságot kaptak, ugyanígy foglalkoznia kellett a költő és a kollégium viszonyával is,

³²⁴ I. m., 19.

³²⁵ I. m., 41.

³²⁶ Budai Ézsaiás Kazinczy Ferencnek, 1805. március 10. KazLev. III. 284.

³²⁷ I. m., 43.

³²⁸ I. m., 43.

amely már az Árkádia-pörben is fontos szerepet kapott. Láthatóan nagy gondot okozott neki, hogyan tudná e tulajdonságokat és viselkedésmódot a külvilág számlájára írni, vagyis Csokonait menteni, mégpedig úgy, hogy közben a nagyhírű iskola professzorait se bántsa meg. A kollégiumi per bemutatása során eleinte mintha mind a két fél viselkedését megértette és elfogadta volna. Csokonait, aki poéta lelke miatt nem gondolt a „ceremoniális törvényekkel” és a kollégiumi tanárokat, akik abból indultak ki, hogy a költő tudta, mely törvényeknek adja magát alá, s így teljesen felmenteni nem tudhatták. Végül természetesen a költő felé billent a mérleg nyelve, mert úgy találta, hogy mégiscsak a tanároknak kellett volna megértőbbnek lenniük, s kivételt tenniük, hiszen tisztában voltak Csokonai rendkívüli tehetségével. Nem találhatta azonban elég meggyőzőnek okfejtését, további érvei pedig mintha elfogytak volna, hirtelen egy mesei fordulattal zárta le az egész ügyet: „Elég az hozzá, a törvény kijött. Jeruzsálem! Jeruzsálem!”³²⁹ Ezzel egyszerre vette elejét a további vívódásnak és akaszthatta meg az olvasót is az ítékezésben, másrészt e fájdalmas felkiáltással minden bizonnyal azt is el szeretne volna érni, hogy az olvasók a költő életére nézve sorsdöntő jelentőségű eseménynek tekintsék kicsapatását: „Itt kezdődik igazán az ő élete, az ő emberi és poétai epochája.”³³⁰ Ilyen érzelmi előkészítés után életrajza olvasói a költő iránti megértéssel és a későbbi történések iránti várakozással tekinthettek a folytatás elé, amelyben a kollégiumból való eltávolítása az emberi ész számára felfoghatatlan mitikus tragédiává változott át: „Így tehát ez a vidám reménységgel biztató plánta, éppen midőn a természet készült volna, egy zordon szélvész által gyökerestől kifacsartatott. Így ez a nap felé a magasságba tartó sas a maga merész repülésének közepette egy véletlen menykő által a porba lecsapatott. Ez a szerencsétlen ifjú számkivettétvén hazájából, megfosztatván múzsáitól, elhagyattatván barátaitól, szaggattatván fájdalomtól, elborítottatván a szégyentől, elbújdosott sírni és halni, mind a Kollégiumból, mind hazájából, vérhedző oldalában vivén mint megsebesített szarvas a halálos ívet, és fájdalomtól s szégyenétől vagy megemésztetni, vagy legalább abban a porban örökösen maradni gondoltatván, melybe őtet a szerencsétlenség mennyköve csapta”.³³¹ Dobby nemcsak a teljes kisémmizettség állapotaként írta le, mit érezhetett Csokonai, hanem egyben a költő teljes megsemmisüléseként is. Az érzékletes leírással el akarta hitetni az olvasóval, hogy ez az esemény Csokonait *az emberi élet és a költői lét végső állapotába* sodorta, hogy aztán annál csodálatosabb legyen *a költő föltámadása*: „De másképp tetszett a versek istenének. Az ő elasztikus erős lelke annál nagyobb erővel pattan vissza a földről a magosságba. mennél nagyobb erővel vágattatott

³²⁹ I. m., 24-25.

³³⁰ I. m., 25.

³³¹ Uo.

ahhoz”.³³² Domby tehát a maghaló és újra feltámadó istenek történetéhez hasonlóan átváltozásként értelmezte Csokonai megsemmisülését, emberi-erkölcsi-költői halálát, s ezzel mítoszi alakká formálta, aki a halálban újjászületett, s költészete feltámadását hirdeti. Csokonait emberként el lehetett taposni, de költőként soha – üzenik a sorok –, mert költészete révén halhatatlanná vált.

Kölcsey kritikája és Domby életrajza alapján arra következtethetünk, hogy Csokonai személyisége és költészete még halála után több, mint tíz évvel is elevenen foglalkoztatta az irodalmi közvéleményt. *A viták arra voltak jók, hogy vele kapcsolatban megszilárduljon az az értelem-mag, az a jelentősegtudat, amelyek révén kanonizálódhatott.*³³³ A kultusz és az ellenkultusz azt igazolta, hogy ugyan élete és életműve sokféleképp értelmezhető, de megkerülhetetlen. Kölcsey jelentősége minden bizonnyal abban van, hogy „recenziója megnyitja Csokonai előtt a jövőt, játékba hozza számára a jelentés folytonos felülbírálásának lehetőségét, a szövegek világának önkorrektív mozgását. És ily módon Kölcsey ugyanazzal a gesztussal, amellyel ítéletet mond, lehetővé teszi Csokonai számára, hogy megtalálhassa majd az igazságot, azt, amely Csokonait megilleti az irodalomban, amely végül is az irodalom igazsága”.³³⁴ Dombyé pedig abban, hogy megteremtette azt a költő-típust, amely a szélesebb közönség számára hosszú időn keresztül a költőt jelentette.³³⁵ Az olvasók e rétege számára éppúgy fontosak a szövegek (bizonyos szövegek!), mint a legendák, élet és költészet pedig szétválaszthatatlanok. Nem véletlenül lesznek sikeresek majd a költő életéről írt regényes életrajzok, s nem véletlen az sem, hogy Petőfi mellett egyedül Csokonai alakját szőtték körül mesék és legendák. S milyen tartósan! A 20. századi első felében zajló néprajzi gyűjtésekből tudjuk, hogy még az 1930-as években is eleven élt a hortobágyi pásztorok körében a költő legendásított alakja.

Csokonai e kétféle recepciója párhuzamosan élt egymás mellett. Olvasták és írtak róla az avatottak, énekelték, felolvasták és meséltek róla a laikusok. S talán épp a minden rendtől és nemtől való „olvasottság” tette tartóssá kultuszát, ahogyan Jan Gorak is vélte Shakespeare esetében: „Shakespeare-nek ahhoz, hogy »kanonikussá« válhasson, sok kulturális szinten kell szerepelnie. (...) Még Angliában is csak egy átfogó kulturális beilleszkedés révén vált kanonikussá”.³³⁶

³³² Uo.

³³³ Vö. Luckmann 1987, 38-47.

³³⁴ Borbély 2006b, 130.

³³⁵ Vö. Rohonyi 1975, 192-200.

³³⁶ Gorak 2001, 60.

Ferenczy István és a megkoszorúzott költő

1823. március 11-én megállt egy speciálisan kialakított szekér Böszörményi Pál, Debrecen főbírája háza előtt, rajta egy ajándék volt, Ferenczy István Csokonait ábrázoló alkotása. Sárvári Pál kollégiumi professzor híradása szerint a város lakói „minden felől siettek annak látására”.³³⁷ Néhány héttel később Ferenczy is kapott egy ajándékot: egy könyvet a kollégiumi diákok verseivel, melyek a szobrást dicsőítették.

Ferenczy István 1818 augusztusában, Rómában, Thorwaldsen műhelyében fogott hozzá Csokonai mellképe kifaragásához. E portré csak egy darabja lett volna a szobrász által megálmodott panteonnak. Az 1800-as évek elejének szellemi életében egyre inkább elterjedt az a gondolat, hogy a nemzet a nemzeti történelem és kultúra nagyjain keresztül tud láthatóvá válni tagjai számára és mutathatja meg magát, erejét és nagyságát a többi nemzet előtt. A 18. század végén már az európai kontinensen is megjelent az az angol eredetű emlékműtípus, amely az emberi vagy költői génusz tiszteletét hirdette. Legtöbbször ugyan még uralkodóknak emeltek ilyeneket, de Angliában már költőt is megtiszteltek vele.³³⁸ E szobortípus, mely egy-egy hősön keresztül a nemzet dicsőségét hirdette, már Rómába érkezve erősen foglalkoztatta a pályakezdő Ferenczyt: „Tudva vagyok, hogy Európának csak nem minden tartományi büszkélkednek, kisebb vagy nagyobb mértékben, Ősi derék emberek emlékoszlopaival, a' kik Tudomány, Erkölt, Virtus, Haza-szolgálatokkal magokat különböztetni tudták. Nem szükölködött Kedves Hazánk különböző időkben kijegyzett emberekkel, mellynek jele az ő virágzó állapotja; de mégis a' sok háborúság, viszontagságok, irigység, visszavonás, tán részrehajlás miatt is nem érdemelhetette meg azt egy valaki, hogy neve (bár ideig való emléke nincs) egy darab ércz, vagy kőbe bémetszessen”.³³⁹ Cifka Péter feltételezése szerint többek között Pálóczi Horváth Ádám *Hunniása*³⁴⁰ hathatott rá erőteljesen, amelynek előszavában a szerző oszlopot kívánt a hazának dicsőségét szerző hősöknek.³⁴¹ A döntő lökést azonban inkább Igaz Sámuelről kaphatta, aki mesélhetett neki a Nemzeti Múzeum igazgatója, Miller Jakab tervéről. Miller „Pinacoteca Hungariae”-t, a nemzet nagyjainak arcképcsarnokát szeretne volna létrehozni.³⁴² De nem lehetetlen, hogy olvasta is

³³⁷ Sárvári Pál Ferenczy Istvánnak, 1823. április 20. In: Vargha 1960, 347.

³³⁸ Sinkó 1983, 193.

³³⁹ Ferenczy István a debreceni Kollégium előljáróihoz, 1822. augusztus 7. In: Ferenczy 1912, 157.

³⁴⁰ Hunniás, vagy Magyar Hunyadi, az az Ama' híres Magyar Vezér Hunyadi János' életének egygy része, mellyet a' Virgilius' Éneisse' formájába öntve, négy sorú Magyar Strófákkal le-írt Horváth Ádám. Győrben Streibig Jó'sef Betűivel. 1787.

³⁴¹ Cifka 1978, 481.

³⁴² A panteon „falain Királyi Hertzegek, Királyok 's Országok eránt tett érdemekkel tellyes, akár régi, akár mostani időbéli Férfiak' Képei látszattassanak. Távúl légyen! hogy ezek szemtelen ditsekedés végett (a' mint

Miller Jacob írásait egy Nemzeti Panteon tervéről, amely az Acta Litteraria Musei Hungarici 1816-os és 1817-es köteteiben láttak napvilágot. Így lett Rómában „a pantheon program terveinek központjává”.³⁴³ E megálmodott panteonban kapott volna helyet Csokonai is. Hogy milyen mélyen foglalkoztatta Ferenczyt e gondolat, és hogy elhivatottságként és sorsaként élte át, arról egy 1819. októberi álma tanúskodik: „Én egy csendes álomban láttam magamat és egy egész légiótól körülvéve (...) Egyik a többek közül felém hajolva s fejét a jobb vállára lecsüggesztve, mosolygó csendes hangon mondá: hát nem esmeréd-e te őseidet?... hát megismerém magát a nagy Hunyadit, Zrínyit, Horváth Ádámot, Gyöngyössyt és másokat. Mindnyájan egy hangon felkiálták: Ne hagyj meghalni! Én megígértem minden lehetőséget elkövetni, csak magamat ezen szent árnyakhoz méltónak mutathassam...”³⁴⁴ A szobrászat nem művészi feladat és kihívás volt tehát Ferenczy számára, hanem hazafias küldetés: panteonja szobraival létrehozni a nemzeti emlékezet csarnokát.³⁴⁵ A szoborállítás a felejtés elleni küzdelem és a közösségi, kulturális emlékezet fenntartásának egyik eszköze. Ferenczy is „a halál utáni feltámadás egy nemeként” tekintett szobraira.³⁴⁶ Aleida és Jan Assmann szerint a kommunikatív emlékezet emlékei csak valamilyen közvetítőn keresztül lehetnek a kulturális emlékezet részévé. Ezek közül a legfontosabbak azok a kulturális alkotások és szimbólumok, melyek történeteket és hősökben testet öltő magatartásmintákat kínálnak fel a közösségi identitás számára.³⁴⁷ E jelek azáltal erősítik a kollektív identitást, hogy *meghatározott* azonosulási mintákat tárnak a közösség tagjai elé. Kazinczy is azt tervezte, hogy Széphalmon felállítja a nagy emberek galériáját, hogy vendégeinek példákat mutasson föl és fölébressze bennük az erény szeretetét.³⁴⁸ A modern nemzettudat megjelenésével és a modern nemzet létrejöttével párhuzamosan jelent meg a nemzet jeles embereit és cselekedeteit megőrkítő emlékművek állításának igénye. Ekkor vált fontossá ugyanis a nemzet tagjai közti kötelékek kialakítása, a közös értékek és célok elfogadtatása. Ferenczy számára is csak egy megrendelő létezett: a haza. Rudnay Sándor hercegprímással a székesegyház lépcsőjéhez készítenő

némely tettetős böltselkedésnek követői tartják) szerkeztessenek ide; hanem mivel az igaz Hazafiak' buzgósági azt kívánni látszatnak, hogy szemlélvén azoknak képeiket, kik Isteni tiszteletet, Hadí erejek, bőkezűségek, Hazájokhoz való hivségek 's Királyokhoz vonzó szeretetek által halhatatlanokká lettek, olly érzékenység gerjedjen szivekben, melly gyakran a ' Réligiónak, Királyunknak 's Hazánknak nem kevés hasznokra vagon.” Miller 1807, 12.; Vö. Cifka 1978, 481-482. és Fejős 1959, 285.

³⁴³ Cifka 1991, 636.

³⁴⁴ Ferenczy István szüleinek, 1819. október 15. In: Ferenczy 1912, 128-129.

³⁴⁵ Vö. Margócsy 2007.

³⁴⁶ Ferenczy István Ferenczy Józsefnek, Buda, 1844. március 19. In: Ferenczy 1912, 345.

³⁴⁷ Assmann 1999, 50.; Assmann 1994, 119-120.

³⁴⁸ „Religiózus tisztelet rázza meg a nézőt, [...] midőn azoknak körökbe látja magát emelve, kiknek nevek a nemzet előtt örökre szent marad.” Kazinczy 1987, 546.; Vö. Csatkai 1983, 51.; Porkoláb 2005, 98.

szoborról tárgyalva „megtagadta a megrendelő kizárólagos tulajdonjogát”, mert „úgy tartotta a mű (...) a nemzet szellemi tulajdona”.³⁴⁹

Miért épp Csokonai szobra készült el először? Minden bizonnyal azért, mert Ferenczyt is magával ragadta az új típusú „nagy ember” képzete, amelyeket mindenekelőtt költők, írók és művészek testesítettek meg. Már az álmában megjelent alakok között is feltűnő, hogy többen vannak az irodalmi, mint a történelmi személyiségek. Az 1819-ben megjelent *Közönséges történelmi-biographiai kézi-lexikon* szintén részletesebben és méltánylóbban írt a művészekről és az írókról, mint a hadvezérekéről és az államvezetőkéről, mert a lexikon szerzője szerint az előbbiek „az eredeti gondolkodású teremtő elmék (...) akik magoknak tulajdon új utat készítenek”.³⁵⁰ 1822-ben pedig Toldy egy jobbagysorból felemelkedett embert nevezett nagynak, mert a maga erejéből és alkotótehetsége révén emelkedett föl a többiek fölé és a nemzeti öntudatot vitte be a köztudatba.³⁵¹ Az *Élet és Literatúrában* megjelent írásában pedig kijelentette, hogy nem a született nemesség, hanem csak a szellem nemessége tehet valakit naggyá.³⁵² A *Hasznos Multságok* 1823-as *Héros és hős* című cikke szintén a vitézi érdem fölé emelte a szellemit: míg ugyanis a herosz „vitéz katona, a hadi erények birtokosa”, addig a hőst „elsősorban ész, műveltség és közéleti alkotás-igény jellemzi”.³⁵³ Ferenczy Csokonai büsztje is azt hirdette, hogy a „magyar (...) jó poéta”.³⁵⁴ Minden bizonnyal tehát a nemzeti génusz kötötkkel való azonosítása miatt esett a választása Csokonaira és nem Zrínyire, aki nemcsak kiváló költő volt, de nagyszerű katona is, s így azt hirdette volna, hogy „a magyar jó katona és jó poéta”.³⁵⁵ Erős művészi öntudata – nem véletlenül írta alá úgy a leveleit, hogy „Ferenczy István, a művész”³⁵⁶ – a hadvezér fölé emelte a szellem emberét: „Hajdan csak a kard szerze dicső nevet a hies Árpád nagy maradékinak, most pedig a tudomány s barátkozás élesztik forró kebleinket annyira, hogy messze tartományokból is hírből egymásba belészeretünk”.³⁵⁷ Ferenczy mondata bepillantást enged abba is, hogy az alkotó munka milyen összetartó erő volt az irodalmi-művészi értelmiség és pártfogóik körében. Kazinczy is ezért lelkesedett már akkor a *Csokonai-büszttért*, amikor még nem is látta.

Ferenczy döntését bizonyára befolyásolhatta a Csokonai körül élete vége felé kialakult kultusz is. Valószínűleg ismerhette vagy Mártonék körében hallhatott azokról az 1804 és 1805

³⁴⁹ Cifka 1978, 509.

³⁵⁰ Mokry 1819-1820 I., 413.; Vö. Fenyő 1976, 64.

³⁵¹ Toldy 1822, 641-646.; Vö. Fenyő 1976, 343.

³⁵² Toldy 1826 I., 305-310.

³⁵³ *Héros és Hős*. *Hasznos Multságok*, 1823. I. 225-226.

³⁵⁴ Ferenczy István Ferenczy Józsefnek, 1818. november 11. In: Ferenczy 1912, 116.

³⁵⁵ Uo.

³⁵⁶ Vö. Cifka 1991, 639.

³⁵⁷ Ferenczy István Vécsey Józsefnek, 1823. július 25. In: Ferenczy 1912, 176.

körül született versekről, amelyek megkoszorúzott költőként ábrázolták Csokonait. Ezek közös jellemzője, hogy bennük Csokonai költői híre és dicsősége legyőzi a rá „agyarkodó Halál”-t, s a halhatatlanságot a nemzeti emlékezet biztosítja a számára, ahogyan egy névtelen szerző írta: „Nem Halsz meg valamíg Hunnia élni fog”.³⁵⁸ Vályi Nagy Ferenc „drága Hazánk’ Fijá”-ként szólította meg Csokonait, akinek hamvai fölött „a’ Maradék’ kegyes Áldási” hangzanak föl”.³⁵⁹ Az elsőként említett vers szerint is a nemzet hálából emlékoszlopot emel a költőnek: „Gyémántból rakott Oszlopot a Magyar / Érdem gazdag arany rajzolatom közé / Fel metszé neved a tiszta babér alá / Mellyet rosa Levél takar”.³⁶⁰ Elképzelhető persze, hogy e verseket nem ismerete Ferenczy, az azonban bizonyos, hogy Márton József körében Csokonait emlegethették megkoszorúzott költőként. Márton az általa kiadott Csokonai kötet elé írt előszavában bizonyossággként jelentette ki, hogy a debreceni költő „valóban egy a’ Magyar Nemzet koszorús Versírói között”. Sőt még ennél is többet állított, azt, hogy Csokonai még „a’ legnevezetesebbek közül” is kiemelkedik: „az ő verselésbéli könnyűségével, mindenkor váratlanokat teremtő elmésségével, Poétáink közül még tsak igen kevés, vagy talám egy sem bírt”.³⁶¹ S ugyan Cifka Péter a szobrász egyik mondatára („a kezembe levő kupferstück után”) alapozva feltételezi, hogy Ferenczy csak a Márton-féle kiadásban megjelent képet ismerhette, magát a kötetet nem,³⁶² az azonban nehezen elképzelhető, hogy ne lett volna tudomása Márton értékeléséről, hisz jó és szoros viszonyban volt a Magyar Kurír szerkesztőjével, amit az is alátámaszthat, hogy Ferenczy *Pásztorlánykájáról* az első leírás az ő hírlapjában jelent meg.³⁶³

A *Csokonai-büszk* a *Pásztorlánykával* együtt országosan ismertté tette Ferenczy nevét, hírnevet és megbecsülést szerzett a számára. Nem túlzott Döbrentei Gábor, amikor azt írta a szobrászművésznek, hogy „az Urra minden mívelt érzésű Hazafi figyelmez”.³⁶⁴ A leglelkesebb azonban talán Kazinczy Ferenc volt, aki a „mesterség szép szeretetének a felébresztését” s a haza jobb megítélésének elérését remélte tőle: „Az Úr az első Magyar, a’ ki fényt von ezen a’ maga Nemzetére”.³⁶⁵

A Ferenczyről szóló hírek minden bizonnyal Debrecenbe is eljutottak, s megelőzték a szobor megérkezését. A művész növekvő híre és a vele kapcsolatban megfogalmazott remények is táplálhatták a debreceniek lelkesedését. Még Sárvári Pált is, aki pedig

³⁵⁸ Névtelen: Cs. Vitéz Mihályhoz. In: Vargha 1960, 172.

³⁵⁹ Vályi Nagy Ferenc: Csokonai Vitéz Mihályhoz magyar poétához. 1804-benn. In: Vargha 1960, 169.

³⁶⁰ Névtelen: Uo.

³⁶¹ Márton 1816, V.

³⁶² Cifka 1978, 484.

³⁶³ Ferenczy István született Magyar Képfaragó’ két munkája. Magyar Kurir. Bécs, 1828. december 20. 395.

³⁶⁴ Döbrentei Gábor Ferenczy Istvánnak, 1823. december 4. MTA Kéziratgy. M. Irod. Lev. 4 r. 55.; Vö. Cifka 1978, 485.

³⁶⁵ Kazinczy Ferenc Ferenczy Istvánnak, 1823. január 17. KazLev. XVIII. 236.

tudvalevőleg nem kedvelte sem Csokonait, sem verseit, elragadta az ihlet és költeményt írt Ferenczy dicsőítésére. Egy év múlva Kazinczy Ferenc sietett Debrecenbe – nyolc éve járt itt utoljára –, hogy láthassa Ferenczy alkotását és elragadtatással írt róla a Magyar Kurír melléklete, a Kedveskedő augusztus 3-i számában.³⁶⁶

Ferenczyt boldoggá tette a Csokonai-szobor fogadtatása, hisz megerősítette azt a reményét, hogy ő lehet a magyar nemzeti szobrászat megteremtője. Ennek tudatában írta a Csokonai-büsztt kapcsán előtte verssel tisztelő egyik diáknak, Széel Sámulnek, hogy „munkája nem annyira egy privát emberen való dicselárma, mint egy nemzeti fogásokon való örvendezés”.³⁶⁷ Vagyis az ünneplő vers nem a művésznek, hanem a nemzeti művészet megteremtőjének és magának a nemzeti művészetnek szól. Már 1818-ban tudatosan készült e szerepre, s témaválasztását is ez határozta meg: „Én az ő [Thorwaldsen] modelljei közül vehettem volna az egyiket, de derék hazafiakat találván, miért dolgoznék idegeneket?”³⁶⁸ A kortársak is történeti monumentális szobrokat reméltek tőle, még Kazinczy is, aki Mátyás király megmintázását javasolta neki.³⁶⁹ A siker megerősítette és fokozta művészi öntudatát: „Engem kevélyé, bátorrá, magam-magamnál erősebbé tesz annak meggondolása, hogy az én kis testemnek egyik ujja nagyobb, mint ezreknek egész teste”.³⁷⁰ Ekkor erősödött meg benne annak hite, hogy „nagyra hivatott művész, s hogy termékenyítő kovásza lesz szellemi életünknek”.³⁷¹

E történetnek tehát minden szereplője boldog volt, az irodalomtörténésznek nincs is más dolga, minthogy letegye a tollát, és velük együtt örüljön.

A Csokonai-büsztt debreceni fogadtatása

Van azonban néhány gyanút keltő mozzanat. Képzeljük el például azt a pillanatot, amikor Sárvári Pál megírja Ferenczynek a Kollégium köszönő levelét, s benne megvallja, hogy őt magát is oly elragadtatással töltötte el a szobor, hogy verset írt. Joggal merülhet föl a kérdés, mennyire higgyünk neki. Vajon valóban oly boldog és elégedett volt-e a professzor, ahogyan írta? Azért gyanakodhatunk jó okkal, mert ismerjük, mi volt Sárvári véleménye Csokonairól, az emberről és a költőről. Még évekkel később (1843-1844) Toldynak írt leveleiben is meglehetősen negatív, ellenszenves képet festett róla. Emberként teljesen elítélte. *A Talán felesleges toldalék a Csokonai élete töredékeihez* című visszaemlékezésében

³⁶⁶ Kedveskedő. Bécs, 1824. Harmadik kötet 71-72.

³⁶⁷ Ferenczy István Széel Sámuelnek, 1823. július 24. In: Ferenczy 1912, 175.

³⁶⁸ Cifka 1978, 484.

³⁶⁹ Vö. Lyka 1981, 184.; Margócsy 2007.

³⁷⁰ Ferenczy István id. Ferenczy Istvánnak, 1824. május 5. In: Ferenczy 1912, 181.

³⁷¹ Lyka 1981, 182.; Cifka 1991, 640.

vitába száll Dombival, aki a költő poéta voltával magyarázta néhány, sokak által furcsállt és a vele szembeni gyanúra okot adó cselekedeteit. A költőről emlékezve Sárvári is fölidézte ezeket és kommentárt fűzött hozzájuk. Az első történet arról szólt, hogy Csokonai egyszer levelet küldött anyjának Böszörményből, amelyben megírta, hogy mikor levelét olvassa, ő már halott, mert öngyilkos lett. Sárvári reflexiója: „Ezeknek Domby úr azt veti utána: »Ha ő poéta nem lett volna: azt semmi módon nem lehetne neki engedni.« Én pedig erre ezt merem mondani: Isten őrizz minden szülét és barátot az ilyen poétától!”³⁷² Ezt követően azt az esetet idézte föl, amikor Csokonai a Nagyerdőre indulva úgy ment el Pestre, hogy nem szólt anyjának, aki érthető módon aggódva kereste fiát. Sárvári: „Kérem, mellyik atya vagy anya engedhetné ezt meg fiának akkarmelley nagy poétasága mellett is?” S aztán újra fölemlítette az előbbi históriát, hogy még egyszer felkiálthasson: „Isten! őrizz az ilyen poétától minden szülét és minden jóbarátot!”³⁷³ A professzor e történetek fölemlegetését arra használta tehát föl, hogy emberileg elítélhesse Csokonait, s végül egy Horatius-idézzel a balgák rendjébe sorolhassa be: „Licent stultis pictoribus atque poëtis”.³⁷⁴ A költőt pedig – láttuk már – azért nem becsülte, mert nem tudós módon írt és nem tartotta magát a közösségi elvárásokhoz, hanem önálló, ellenőrizhetetlen világot teremtett. A professzor számára Csokonai testesítette meg a rendbontót, aki nem tisztelte a kollégium hagyományos rendjét, és aki kivonta magát a tekintélyek által őrzött közösségi tudás alól. Igaz, elismerte azt is, hogy a Kollégium vezetői is hibáztak, amikor megtették Csokonait preceptornak.³⁷⁵

Mit érezhetett hát akkor, amikor meglátta Ferenczy szobrát? A szobrász ugyanis nem olyannak formázta meg a költőt, amilyen életében volt, hanem eszményítve, ahogyan erre mesterei tanították. „Az út e [Márton-féle kiadásban közölt] képtől Ferenczy szobráiig iskolapéldája a klasszicista portréalakítás idealizáló irányzatának. Nem az arc megkülönböztető jegyeit és egyéni arányait hangsúlyozta, hanem a felismerhetőség szabta határok között, sőt azokat is veszedelmesen megkísértve úgy arányosította és szabályosította a részleteket, hogy „a »lóganéjon’ nőt hitvány pöfeteg« végül is az ókori istenszobrok eszményien törvényszerű, mértaniasan szabályos fejkalkata felé közeledjen.”³⁷⁶ A büszkét tehát nem utalt az esendő, az ember Csokonaira. Helyette a megkoszorúzott és megdicsőült költőt ábrázolta, aki fölött már nem uralkodik az idő, halhatatlan. Mindezt örömmel látta Kazinczy: „Nem Csokonai, s az nem is szükséges, s Ferenczy Csokonait soha nem látta. A plastica nem a hasonlóságot tett céljává, hanem a szépítést, s ez valóban szép fej. Ez vala a szükség. Éljen,

³⁷² Sárvári 1844b, 399.

³⁷³ I. m., 399-400.

³⁷⁴ I. m., 400.

³⁷⁵ Sárvári 1844a, 394.

³⁷⁶ Cifka 1978, 485.

éljen Ferenczy!”³⁷⁷ Nem úgy azonban Sárvári, ahogyan erről a Ferenczyhez írt levele és verse is tanúskodik.

A levél első passzusában a szobrász „tanult kezét” és „nemes érzésű szívét” dicsérte, majd áttért Péchy Imre palatinus magasztalására, aki addig gondosan őrizte a mellszobrot, amíg a debreceniek el nem készítették a posztamenst és az üveg ”piramist”, mellyel a portól óvhatják az alkotást. Debrecen gondossága bemutatása után a harmadik bekezdésében leírta a szobor megérkezését, a főbíró és a város lakói örömét, majd áttért arra, hogyan fogadták a professzorok és a felsőbb tanulmányokat folytató diákok. E részben is szinte kizárólag csak Ferenczyt dicsérte. A köszöntő verseket tartalmazó kötet megjelenését szintén azért tartotta fontosnak, mert a világ tudtára adja, hogy van már a magyar nemzetnek is avatott szobrásza. Mindezek után köszönetet mondott József nádornak, aki lehetővé tette Ferenczy itáliai tanulmányait, majd személyesebb hangra váltott, s megírta, hogy „vén kez[ébe még ő is] pennát” vett, hogy szeretetét és tiszteletét kimutassa.³⁷⁸

De hol van Csokonai? Rá egy szava sem maradt? Talán a versben!

A Ferenczyről szóló szakaszok a levélhez hasonlóan dicsérték a rimaszombati szobrász nagyságát. E részben Sárvári – a korábban említett diákversekhez hasonlóan – lelkesedését fejezte ki a művészet iránt, amely a hősokeket megóvjaa a feledéstől, s felidézta a közkeletű panteon-gondolatot, amelynek része az elkészült szobor is, amely révén „újjúlt életet, új nevet” nyert Vitéz. A következő rész a büszk megérkezése alkalmából született versekhez hasonlóan arról emlékezik meg, hogy Debrecenben elfeledték a költőt. Hiába „követte / A Mnemosyne kegyes Leányit”, mert elfeledték, sőt még az őt értő és kedvelő ifjak sem emlékeznek rá, hol is fekszik Csokonai, hol a sírja „melly nevetlen / Csontjait és porait takarja”. Majd tényszerűen, de inkább szenttelenül állapítja meg: „Sok ifjak érték, s ritka vezetne el / A' puszta dombhoz”.³⁷⁹ Ezek szerint senki sem volt, aki a költő emlékezete megőrzését fontosnak tartotta volna, s a kegyelet érzésétől vezetgetve kilátogatott volna a temetőbe. Ennek ellentmond a költő kollégiumi diákok körében tapasztalható kultusza, ill. az a tény, hogy egy méltó síremlék fölállítására 1819-ben a diákok mozgalmat indítottak, melyet a professzorok tiltottak be. Az 1820-as, sőt még az 1830-as évek elején is csak a Dombly által készítettett, erősen porladásnak indult fa fejfa jelölte a költő sírját. Igaz, a kor jeles, elhalt költői közül nem egyedül Csokonainak jutott osztályrészül a feledés. Vörösmarty Mihály még 1833-ban is Virág Benedek sírja gondozatlansága miatt kesereghetett: „Hamvait e környék fedi a szent keblű Virágnak; / Sírja fölött régen kis fakeresztje bedőlt...” S közismert

³⁷⁷ Busa 1995, 203.

³⁷⁸ Sárvári Pál – a debreceni professzorok nevében – Ferenczy Istvánnak, 1823. április 20. In: Vargha 1960, 346-347.

³⁷⁹ Sárvári 1823, 348.

Kazinczy széphalmi házának pusztulása is. 1847-ben Petőfi a nemzet hálátlansága jelképét látta benne.³⁸⁰ Mondhatni tehát a Csokonai-sír elhanyagoltsága nem volt rendkívüli a korabeli Magyarországon. De mennyire másképp fejezte be versét Vörösmarty, mint Sárvári: „Emléket neki egy jobb kor fog emelni, öröklőt, / S azt, hogy hú fia volt, a haza írja reá.” E sorokban annak a hite fejeződik ki, hogy el fog jönni egy olyan kor, amikor a kollektív emlékezet a nemzet egyetlen jeles fiát sem engedi kihullani az idő rostáján, s a nemzeti közösség majd méltó emléket fog állítani Virág sírjára. S mit ír Sárvári? Első olvasásra úgy tűnik, hogy szintén Csokonai halhatatlanságában való hit szól a befejező sorokból: „friss babérral megkoszorúzva áll...” De aztán különös folytatás következik: „...’S örökre ott lesz hív fijainknak is / Hatalmas ösztön, hogy maradó nevet / Keressenek: jót, szépet, illőt / A’ mi nagy és nemes azt követvén.”³⁸¹ Mire hív tehát a szobor? Csokonai tiszteletére és kultuszára? Nem, hanem olyan nagy és nemes tettek, amelyek révén a diákok a nemzet emlékezetére érdemes nagy emberré lehetnek. Sárvári számára tehát inkább csak a szoborállításnak volt morális üzenete, mintsem az alaknak, akit a büszkét ábrázol. E furcsa tisztelgő versben ezért az sincs világossá téve, kinek is köszönheti Csokonai a halhatatlanságot! Önmagának vagy Ferenczynek? S kit dicsér a vers? A költőt vagy a szobrászt? Hajlok arra, hogy talán csak az utóbbit. A fentiekből következően ugyanis a vers úgy is értelmezhető, hogy bár Csokonai bejutott az örök emlékezet szférájába, de ezt nem saját magának és verseinek köszönheti, hiszen láthattuk, még az őt szerető ifjak is elfeledték, hanem Ferenczynek, aki ilyen eszményi szobrot faragott róla. Igaz, Sárvári versei, a diákokéhoz hasonlóan, elsősorban a szobrász tiszteletére született, akinek művei „Százszorosan nev[ét] megóvják / Az Elfelejtés néma setétitől”,³⁸² de az ajándékozás *alkalom lehetett volna arra is, hogy a Kollégium visszafogadja kicsapott és magára hagyott diákját. Lehetőséget jelentett az Árkádia-pörben Kazinczy által megfogalmazott gyanú eloszlatására, mely szerint Debrecenben azért nem emelnek síremléket Csokonainak, mert a kollégiumi professzorok nem bocsátottak meg neki.*

Érdemes Sárvári verse mellett fölidézni a diákok költeményeit is, amelyek, noha sok bennünk a tanult kép és fogás, megbecsülést és szeretetet sugároznak. E Ferenczy előtt tisztelgő munkák a költő feltámadásán örvendeznek. Úgy ábrázolják Csokonait, mint aki *megdicsőülve támadt föl halottaiból*: levetette a mindennapi ember burkát és új, halhatatlan alakként lépett a nemzet színe elé. Az „örök babér”-ban, „ragyogó, csiszolt márványszoborban” és „új név”-ben föltámadó Csokonai legyőzte „a sorstól kilépet élet”-et

³⁸⁰ Vörösmarty Mihály: Budai temető. In: Vörösmarty Mihály összes költeményei. Bp., 2000, 239.; Petőfi Sándor: Úti levelek Kerényi Frigyeshez. In: Petőfi Sándor összes prózai művei és levelezése. Bp., 1960, 362-363.

³⁸¹ Sárvári 1823, 348.

³⁸² Uo.

és a „komor sors”-ot, s lerázta „mohodzó sírja bilintseit”.³⁸³ E képek előhívják Jézus feltámadása történetét, s ezzel már-már szakrális alakká avatják Csokonait és új jelentést adnak művészetének. Ugyanis az utalás révén föltámadása már nemcsak azt jelenti, hogy örök emlékezetre méltóvá, klasszikussá vált, hanem azt is, hogy ő a megváltó, *ő az, aki új életre képes kelteni Debrecent, megváltoztatni a művészethez és a művészekhez való viszonyát*. E föltevésre az ad alapot, hogy a diákköltők rendre arra a képre építik verseiket, hogy Csokonai végre *visszatért* Debrecenbe. E visszatérés jelentőségének fölismerését azzal készítik elő, hogy Sárvári Pálhoz hasonlóan ők is felemlegetik: a városban a sírt és vele együtt a költőt is elfeledték. Náluk azonban ez az önvád érzésével társult. Kovács Sámuel egyenesen a közvetlen utókor háládatlanságát helyezte előtérbe, és állította szembe a költő mostani megbecsülésével. Kitért az Árkádia-pörre is – melynek emléke ezek szerint elevenen élhetett a diákok körében –, amelyet hatalmi harcként értelmezett, mert szerinte a vitában egymás legyőzése volt a fontos, nem Csokonai, amit az is mutat, hogy szép lassan feledésbe merült a terv és elmaradt a sírkőállítás. Mindez azonban – vélte – nem menti a város lakói magatartását, kegyeletük hiányát: „Igy esvén, tested hova tétete nyúgodalomra, / Debrecen azt se tudá, úgy elenyésze helye”. A város azonban nemcsak emiatt bűnös, hirdetik a versek, hanem azért is, mert most sem polgárai részesítették megbecsülésben Csokonait, hanem egy idegen, Ferenczy István. Ezért aztán a költeményekben a korabeli várost a költő megdicsőülése történetének passzív szereplőjeként ábrázolják: „Debrecen őt - ime – visszakapta”, s Ferenczyt is azért ünneplik, hogy *Csokonait „újra visszaadta” a városnak*. Azt hirdették, hogy Debrecennek szüksége van Csokonaira, mert ő az, aki dicsőséget hoz a városra, s *ő az, aki művészete és Ferenczy művészi alkotása révén civilizálja Árkádia-Debrecent*.³⁸⁴ Különös jelentést ad e verseknek, hogy a Kármán- és Kazinczy-féle Árkádia-értelmezést idézik föl, mely szerint Árkádia-Debrecen művelődési állapotai csak a művészek segítségével változtathatók meg.

Sárvári magatartása megértéséhez érdemes néhány sort idézni *Csokonai életének töredék vonalai* című, Toldy számára 1844-ben készített írásából: „Íme Debreczen, noha sok jeles érdemekkel emlékezetes férfiaival, u. m. főbírái, püspökei, predikátorai, iskolatanítói, orvosdoctoraival, dicsekedhetik, soha csak egynek is oszlopot nem emelt: Csokonait pedig azzal tisztelte meg. Hát csak a’ verselő Musa érdemel köz emléket?”³⁸⁵ E részletből világosan kiderül, hogy Sárvári nem egyszerűen Csokonai emberi magatartásában és költészetében látott kifogásolni valót, hanem értetlenül és megdöbbenve állt az előtt a történés előtt, hogy a 19.

³⁸³ Németh Lajos: *Serenissimo...*; Lósy Imre verse; Széél Sámuel: *Rómában lakó...* In: Vargha 1960, 350.; 352.; 354.

³⁸⁴ Kovács Sámuel: *Csokonai mely-képére*. In Vargha 1960, 355.

³⁸⁵ Sárvári 1844a, 398.

század első felében a költők és a művészek egyre nagyobb, sőt egyre inkább meghatározó szerepet játszanak a közgondolkodás alakításában, miközben a lelkészek, a tudósok és a közösség helyi vezetői befolyása csökken. Igaz, ezt már a negyvenes években vetette papírra, de e folyamat már a 19. század elején megindult. Debrecenben épp az Árkádia-pör adott hírt róla. A kollégiumi professzor azonban talán csak ekkor értette meg igazán, mi is a jelentősége és jelentése Csokonai kultuszának, amikor mozaikról mozaikra haladva számba vette, milyen megtiszteltetésben részesült a költő. Már a temetését is különösnek tartotta, hisz szokatlan nagyságú tömeg jelent meg sírjánál: „Elsőnek teszem megkülönböztetett eltakaríttatását. (...) A' népes városnak szokatlan nagy tömegét díszesítették az előljárók, papok, professorok, az egész tanuló ifjúság, a' harmoniás éneklő karral egyetemben, kik minden jutalom nélkül tisztelkedtek”.³⁸⁶ Ugyanígy a megkülönböztetett tisztelet jelét látta a Domby által írt sírfeliratban is, amely Csokonait a klasszikus hagyományok letéteményeseként tüntette föl: „A' szerint Csokonaiban, míg élt, a' latinusoknak három legelső fényű poetája, Ovid, Virgil, és Horácz egyesítve éltek; ő meghalván, azok is eltemették vele”.³⁸⁷ A kortársi felmagasztalás Fazekas halotti versével folytatódott, amelyben a költő néhány „nevezetes vers”-sorának idézése révén „Csokonai a' menyei Musának mindegy felszenteltetett”.³⁸⁸ S tudta azt is, hogy a költő megdicsőülése Toldy életrajzával és a költő művei kiadásával tovább folytatódik. Sárvári tehát érzékelte a tudatformák differenciálódását és a rangsorukban bekövetkező változást, amelyről az Árkádia-pör is szólt. S fájdalmasan élte meg, mert úgy tapasztalta, hogy *a művészek kitüntetett megbecsülése a közösség helyi nagyságainak jelentőségvesztésével jár együtt*. Bántotta, hogy az irodalom nagyobb megbecsülésben részesül, mint más tudatformák és a közösséget szolgáló cselekedetek. S bizonyára megriasztotta az is, hogy a jeles emberek érdemei fölötti döntés kikerült a helyi közösség képviselői ellenőrzése alól. Különben nem fordulhatott volna elő, hogy egy költő, akinek tettei között a városért való hasznos cselekedetet nehéz volna fellelni, s aki ráadásul rendezetlen és erkölcsileg kétséges életet élt, nagyobb megbecsülésben részesüljön, mint a város érdekében tevékenykedő előjárók, főbírók, püspökök, prédikátorok, professorok és orvosok. Sárvári érezte a változást, de nem értette. Ahogyan azt sem, hogy mi az az új közösség, amely Csokonait ily különös tisztelettel veszi körül, s képviselői kitől kapták erre a felhatalmazást. Nem is érthette, hisz nálunk ekkor kezdett megformálódni az a virtuális közösség, melyet nemzetnek neveznek, s amelynek tagjai nem közvetlenül, hanem főleg irodalmi szövegek, könyvek és más kulturális alkotások révén érintkeznek egymással.³⁸⁹

³⁸⁶ I. m., 396-397.

³⁸⁷ I. m., 397.

³⁸⁸ Uo.

³⁸⁹ Vö. Anderson 1988.

A fentiek alapján bátran következtethetünk arra, hogy Sárvári Ferenczynek szóló levélét nem személyes meggyőződéstől vezetve írta, hanem kollégiumi alkalmazottként, aki tudja, mi az illő magatartás. Mindazonáltal talán másról is szó van. Arról, hogy Ferenczy szobra *közvetlen* módon nem vetette fel a költő és a kollégium viszonyát, s így a professzor nem kényszerült magyarázkodásra. Ferenczy Csokonaija ugyanis semmiben sem emlékeztet az egykor élt és – ami különösen fontos – a diákság emlékezetében élő lázadó és öntörvényű költőre. Szép klasszikus fej, a test nemzeti ruhába öltöztetve. Többek között azt hirdette: Csokonai a nemzeti panteon lakója.

A Csokonai-büsztt és Kazinczy

A szobrász egyszerre akart megfelelni a klasszicizmus és a nemzeti romantika ízlésének és esztétikai kívánalmainak. A fej megformálása, ahogy erről már volt is szó, mindenben a klasszicista ábrázolásmódot követte. Ferenczy nem az egyedi vonások megragadására törekedett, azt a klasszicista elvet vallotta, hogy a szobor ne az ábrázolt testi valóját idézze meg, a művészet célja ugyanis az idealizálás és a szebbítés. Csak így lehet megmutatni az ábrázolt alak nagyságát és áhítatot kelteni iránta. Az öltözet viszont Csokonai nemzeti hovatarozását volt hivatva jelölni és a szemlélőben ennek felismerése által a nemzeti érzést és büszkeséget felébreszteni. Ferenczy így írt erről egyik, szüleinek szóló levelében: „Csokonai melly-képét fejér márványból a’ természeti nagyságba a kedves magyar köntösbe”.³⁹⁰ A „kedves” arra utal, hogy reménye szerint jó érzéssel tölti majd el a szobor szemlélőjét, amikor sajátjaként ismeri fel a nemzeti viseletet és így a saját világához tartozónak a költőt. A szobor e kettős ábrázolás révén azt hirdette, hogy a magyarságnak is vannak klasszikus alkotói, a klasszikust a modern értelemben használva, vagyis örök érték jelentésben. Az arc eszményítése azonban virtualizálja a nemzetet, amelynek költőjeként a szobrász ábrázolta Csokonait. Nehezen megválaszolható kérdés ugyanis, hogy ki is tartozik ebbe a klasszicizált nemzetbe. Talán egy, a költőhöz való azonos/hasonló viszony révén létrejövő befogadói közösség tagjai, vagy azok, akiket a büszkeség érzése tölt el és köt össze, ha látják, hogy a magyar nemzetnek is vannak panteonizálható nagyságai. Esetleg mind a kettő? Volt olyan recenzens, aki elsősorban klasszicista művészi alkotásként méltatta, s volt olyan, aki nemzeti büszkeségének adott hangot. A *Gemeinnützige Blätter* 1822. évi XCVII. számában megjelent írás szerzője elegendőnek tartotta a klasszicista toposzokat, a szobor nemes érzelmet sugárzó voltát, finom kidolgozást és részleteiben is szép formáját kiemelni. Egy másik szerző viszont sokkal fontosabbnak gondolta kiemelni, hogy Ferenczy alkotása a magyar nemzet alkotóerejét

³⁹⁰ Ferenczy István szüleinek, 1819. január 23. In: Ferenczy 1912, 118.

és -képességét bizonyítja, s azt hirdeti, hogy egyenrangúak vagyunk más nemzetekkel: „A’ természeti erők nincsenek csak egy Nemzethez kötve, minden égalj alatt serken-fel genie ’s osztoztatja dicsőségében azt a’ Hazát, melly ötet fő pontjára léphetéseiben segítette...”.³⁹¹

Kazinczy látta, hogy a büszt egyszerre próbál megfelelni két művészi iránynak és ízlésnek, s kérdésesnek gondolta, hogy a különböző művészi látásmódok és eszközök összeegyeztethetők-e. A fej megformálásának szépsége teljesen lenyűgözte: „nem a Csokonai feje, de gyönyörű fej, s gyönyörűen dolgozva”,³⁹² mert teljesen megfelelt klasszicista ízlésének: „szeretném, ha nevezetesebb embereink’ büsztjüket dolgoznád, de ne a’ mint ők kívánják, hanem a’ hogy Te akarod. Azok azt néznék, hogy találva légyenek, Te pedig tudod, hogy a’ Plasztika’ a’ természeti fej helyett újat, mást, egy szobrot, egy varázst ad. Így adád te a’ Csokonaiét”.³⁹³ Főleg azért tetszett tehát neki a mellszobor, mert Ferenczy nem az egykor élt embert mintázta meg, hanem a hétköznapiak fölött álló, a reális világon kívül létező eszményi költőt. Azért tartotta helyesnek, hogy Csokonai arca semmiben sem idézi életbeli vonásait, mert így a szobrász elkerülte azt a veszélyt, hogy mindennapivá tegye az arcot, „a reális világ [ugyanis] halála a művészetnek”.³⁹⁴ Ferenczy Csokonaija nem a Kollégiumból kicsapott, nem az alkalmi megbízásokat elvállaló, nem a nélkülöző és beteges költő, hanem szinte félisten. Megdicsőülését nem pusztán a babérkoszorú jelzi, hanem az arc szépsége és nemes egyszerűsége, amely tökéletesen megfelelt a winckelmanni eszménynek: „Ferenczy a homlokot magasabbra és jelentősebbre mintázta, a szemöldök ívét szabályosította, egyenesebbre és vékonyabbra igazította az orrot, enyhítette az álkapocs vaskosságát: íme a Belvederi Apolló bajuszos testvére! Ezt az ízlést mutatja a fejtartás is: csak annyit mozdul el oldalt és fölfelé a vállához képest, hogy a kedély fegyelmezett nyugalma mellett a szellem éber készenléte is kifejezést kapjon.”³⁹⁵ „Fennkölt érzés” és „szent borzadály”³⁹⁶ tölthette el Kazinczyt, amikor a kollégium könyvtárában végre meglátta a *Csokonai-büsztt*öt, a szobor ugyanis felülmúlta várakozásait, ahogyan erről Dessewffy Józsefnek szóló levelében írt: „A fej feljebb van minden magasztalásnál”.³⁹⁷ Öröme azért volt különösen nagy, mert a szobor szerinte arra készíti a közönséget, hogy Csokonaiiban *csak* a költőt lássák és ne a mindennapi embert, ő ugyanis már csak az irodalomé. Joggal érezhette úgy, hogy a „költőkép”, amelynek a megteremtéséért és a közönség körében való elterjesztéséért az Árkádia-pör óta harcolt,

³⁹¹ Névtelen 1823, 345.

³⁹² Kazinczy Ferenc Dessewffy Józsefnek, 1824. július 1. KazLev. XIX. 144.

³⁹³ Kazinczy Ferenc Ferenczy Istvánnak, 1825. január 4. KazLev. XIX. 276.

³⁹⁴ Felső Magyar Országai Minerva, 1825. II. 158.

³⁹⁵ Cifka 1978, 485.

³⁹⁶ Kazinczy Ferenc Ráday Pálnak, 1803. szeptember 2. KazLev. III. 98.; „Religiózus tisztelet rázza meg a nézőt, [...] midőn azoknak körökbe látja magát emelve, kiknek nevek a nemzet előtt örökre szent marad.” Kazinczy 1987, 546.

³⁹⁷ Kazinczy Ferenc Dessewffy Józsefnek, 1824. július 1. KazLev. XIX. 144.

megszületett. Mert kétségünk ne legyen, Kazinczy most is úgy tartotta, hogy ez a megkoszorúzott, a reális világon túli Csokonai csak a keveseké: „A’ ki meg nincs a’ Mesterség mellett, azt kívánja, hogy a’ *Mester* úgy fessen, a’ hogy a’ sokaság szeme lát; a’ kik pedig be vannak avatva, azt kívánják, hogy a’ kép Szép is legyen, ne csak igaz”.³⁹⁸ Kazinczy itt is, mint oly sokszor a születőben lévő elkülönülő művészet híveként beszélt, amikor a művészt a közkultúrával, a közízlésével szemben, s attól való elfordulásként határozta meg.

A Csokonai-büszk az azonban csalódást is okozott a számára. Ferenczy ugyanis a klasszicista portrészobrászat szokásával ellentétben nem tógába öltöztette Csokonait (ahogyan majd később Kölcseyt), hanem „magyaros köntösbe”, ahogyan a közízlés kívánta. Dessewffy Józsefnek írt levelében még nem tudott úrrá lenni csalódottságán, hanem keserűen kárhoztatta a mellszobor hibáját: „De melly visszásság; mente, dolmány felöltve, a’ büszkön, ’s minden nyakravaló nélkül, úgy hogy a’ nyak egészen mezítelen. Vedd már ezt a’ modern cosztümöt a’ testen, és azt az ideálist az arczon, ’s azt a’ poétait a’ borostyán koszorúval, melly nem a’ homlokot veszi körül horizontális vonásban, hanem a’ fül mellette megyen fel, mint az Imperátorok fejeiken. Azért hogy némellyek modern costümban faragtatják magokat, Ferenczinek a’ poeta Csokonai poetai costümban kellett volna adni - mezítelen karral és mellyel, ’s horizontális koszorúval inkább mint a’ hogy itt adá, - noha ez nem olly vétek mint az elsőb.”³⁹⁹ A Kedveskedő 1924. évi harmadik kötetében megjelent írásában azonban már igyekezett magyarázatot találni arra, miért törte meg a szobrász a klasszicista hagyományt. Eleinte sehogy találta az okot, amely e durva hibáért menthette volna Ferenczyt: „Meg nem foghatám, mi indítá a mi Ferenczynket ennek a poetai s ennek a modern izlésnek egyesítésére”.⁴⁰⁰ Végül azonban sikerült meggyőznie magát, hogy nem hibáról, hanem nagyon is tudatos művészi döntésről van szó, ami Csokonai bajuszával függ össze. A költőről szélesebb körben elterjedt ábrázolás ugyanis – az utolsó éveikhez híven – bajuszos férfiként jelenítette meg Csokonait, ahogyan a Márton József-féle kiadásban is láthatjuk. Így tehát – vélte Kazinczy – Ferenczy sem tehetette meg, hogy bajusz nélkül ábrázolja a költőt. Ugyanakkor szerinte a római hagyományból az is köztudott, hogy bajuszt szakáll nélkül csak a gladiátorok viseltek. Ezért – érvelt tovább –, hogy a szobrász motiválja, érthetővé tegye, miért szerepel e klasszikus minta szerint készült fejen csak bajusz, magyar mentét kellett adnia Csokonaira.⁴⁰¹ Kazinczy tehát végül mégiscsak a klasszicista hagyomány alapján volt

³⁹⁸ Kazinczy Ferenc Kis Jánosnak, 1815. július 14. KazLev. III. 376–377.

³⁹⁹ Kazinczy Ferenc Dessewffy Józsefnek, 1824. július 1. KazLev. XIX. 144-145.

⁴⁰⁰ Busa 1995, 203.

⁴⁰¹ Busa 1995, 204.

képes értelmezni a szobrot, s ezzel elkerülte, hogy esztétikai elveiben is engednie kelljen a közízlésnek.

Ugyanakkor nagy örömeben, hogy végre a magyar nemzetnek is van szobrása és nagy igyekezetében, hogy Ferenczyt a nemzet tiszteletére méltónak láthassa, nem törődött azzal, hogy nem ragaszkodott rigorózusan saját művészeti elveihez, amikor elfogadta a büsztön látható egyénítő ábrázolást. Reményei és álmai beteljesülését látta ugyanis Ferenczyben, hogy vele egy winckelmanni kiindulású, canovai, illetve thorwaldseni típusú klasszicista magyar szobrászat születhet meg.⁴⁰² Egyedül tőle remélhette, hogy „ezen az uton is fénybe ragyog[jon] nemzetünk”,⁴⁰³ s ne legyen „feltűnő ritka a képmás-szobor”.⁴⁰⁴ A nemesség körében ugyan még akad itt-ott megrendelő, a városi honoráciorok és polgárok házában azonban nem.⁴⁰⁵ Ráadásul a kevés megrendelés is többnyire a külföldi művészeknek jutott. De most – örvendezett – végre megszületett a magyar képzőművészet első szobrása. Mindezen túl már csak azért sem fájhatott neki elvei időleges feláldozása, mert végre egy magyar *költőt* láthatott megdicsőülve, a klasszicista elvek szerint és a költészet világa lakójaként ábrázolni. Ezért is történetelt meg, hogy bár még nem is látta a szobrot, leveleiben máris lelkesedett érte, s felajánlotta barátságát Ferenczynek: „mi, az Ur és én, egy időben élünk, ’s illő, hogy egymást ismertük és szerettük legyen, mert egy Haza gyermekei s egy pálya futóji vagyunk”.⁴⁰⁶ Példaértékűnek tartotta Ferenczy azon tettét is, hogy az egyéni érvényesülés lehetőségét nem sajnálva ott hagyta Rómát, hogy művészetével a nemzetét, annak felemelkedését szolgálja: „Örök dicsőségére szolgál a megbecsülhetetlen férfinak, hogy ámbár maradhatott volna, ott hagyá a művészségnek szent városát (...), hogy honjának a mesterség szép szeretetét felébressze, hogy a hon dicsőségének éljen.”⁴⁰⁷

Az Árkádia-pörben megmutatkozó törésvonal azonban mindezek ellenére megmaradt. 1829-ben a Muzáronban ugyanis újra megtámadta Debrecent és Csokonait. Talán Kazinczy legkegyetlenebb támadásáról van szó. Nemcsak megvonta ugyanis a debreceni költőtől a halhatatlanságot, ahogyan Kölcsey tette, hanem ki is tagadta az irodalomból: „Rossz jel, midőn a mesterség barátai nem látszanak bennünket ismerni, de a sokaság tömjénezget”.⁴⁰⁸ Ezek szerint azokat, akik az irodalommal hivatásszerűen foglalkoznak, már rég nem érdekli Csokonai. Tudta, hogy már nem az a tét, ami az Árkádia-pör során volt, kié Csokonai, mert eldőlt: a közönségé. Ez azonban – vélte Kazinczy – *meg is pecsételte* a debreceni költő sorsát.

⁴⁰² Radnóti 2008, 1434.

⁴⁰³ Kazinczy Ferenc Dessewffy Józsefnek, 1823. február 13. KazLev. XVIII. 259.

⁴⁰⁴ Lyka, 1981, 16.

⁴⁰⁵ Lyka 1981, 48.

⁴⁰⁶ Kazinczy Ferenc Ferenczy Istvánnak, 1823. január 17. KazLev. XVIII. 236.

⁴⁰⁷ Kazinczy Ferenc Guzmics Izidornak, 1829. május 27. KazLev. XXII. 429.

⁴⁰⁸ Kazinczy 1829, 333.

Számára már nem volt kérdés: kié a költők és a költészet megítélésének a joga, a hozzáértőké vagy az olvasó közönségé, és melyik az igazi Csokonai-kép, a tudós literátoroké vagy az irodalomban szórakozást és élvezetet kereső szélesebb olvasóközönségé. Hitte és vallotta, hogy a költők csak a szakértő irodalmárok ítélete révén kerülhetnek be az irodalmi kánonba, s válhatnak halhatatlanná: „hogyan emlékezete a’ Mesterség’ barátjai közt szennyek nélkül maradjon fenn, ’s Géniuszának valamely barátja tégye, a’ mit Csokonay később bizonyosan megtett volna, – adjon a’ sokból keveset, de jót”.⁴⁰⁹ A bírálatra többek között Fáy András válaszolt, aki a közízlésre, a közönségre és az időre hivatkozott, mint amelyek egyedül dönthetnek arról, kinek a neve marad fenn. Korábban Kazinczy hívta bírónak a publikumot, most ellenfele tette ezt. Természetesen a publikum mást jelentett a széphalmi mesternél és mást Fáy-nál. Kazinczy azon kevesekre gondolt, akik kellő hozzáértéssel rendelkeznek, míg Fáy a széles olvasóközönségre, s Csokonai költészete értékmérőjének tartotta, hogy „a hazában minden Rendtől és Nemtől olvastatott”.⁴¹⁰ Fáy nem volt egyedül véleményével, Kazinczy Guzmics Izidornak írt levelében arról panaszkodott, hogy sokan vették védelmükbe Csokonait, azzal érveltek, hogy ne bántsa azt, aki a nemzet első díszje és nagy közkedveltségnek örvend.⁴¹¹ Ezek szerint sokan voltak már olyanok, akik számára a művészi érték és a népszerűség, a hallhatatlanság és a közkedveltség nem zárták ki egymást. S van itt még egy különös változás. Míg Kazinczy az Árkádia-pörben a művekben formált, a művészet által megmutatkozó „én” mellett érvelve utasította el a debreceniek életrajzhoz kötött Csokonai képét, addig most ő tette ugyanezt. Igaz, a pör során is többször utalt Csokonai számos költeménye értéktelensége és rendetlen élete közti összefüggésre, most azonban *kizárólag* ezen volt a hangsúly. Írásával azt szeretne bizonyítani, hogy a debreceni költő föltűnési vágyának és hiúságának köszönheti, amiért költészetében kevés az érték: „...a’ tömjén füstje elszédítette. Szerencsétlenségére inkább szerete csudálatni mint jónak illik”.⁴¹² Joggal vetette szemére Fáy, hogy irodalmi „arckép” helyett a költő erkölcsi rajzát adta: „Úgy látszik mindazáltal, mintha ezen Kritikai Jegyzet a’ Literatura’ körén túl csapongana, ’s az ecset Csokonay’ erkölcsi-képe’ rajzába tévedvén be, egy-kevésé vastagon árnyékolt volna”.⁴¹³

E vita visszamenőleg is igazolja, hogy Kazinczy Ferenczy első magyar szobrászművésszé avatása érdekében kész volt feledni, mit tart Csokonairól és kultuszáról. Egyedül a mellszobor elhelyezésével nem tudott kibékülni. A kollégium vezetői ugyanis a könyvtárban állíttatták föl. Joggal gondolhatnánk arra, hogy Kazinczy azért ellenezte e helyet, mert Csokonait nem tartotta klasszikusnak, márpedig szerinte csak ilyen alkotók emlékműve

⁴⁰⁹ Kazinczy 1829, 334.

⁴¹⁰ Fáy 1929, 336.

⁴¹¹ Kazinczy Ferenc Guzmics Izidornak, 1829. április 27. KazLev. XXI. 54-55.

⁴¹² Kazinczy 1829, 334.

⁴¹³ Fáy 1829, 335.

méltó a könyvtárhoz.⁴¹⁴ Most azonban erről egy szót sem ejtett. Kizárólag az zavarta, hogy nem művészi módon helyezték el az alkotást: „Két ablak közé állították, úgy hogy ezeknek egyike jobb, a’ másika bal oldalról veti reá az árnyékot és világosságot. Ennél fatálisabb gondolat senkit nem érhetett volna. De azt is ide kell tennem, hogy az alabastrom büsztre olly üveg tokot borítának, mint némelly helytt az órák felibe látunk téve”. A széphalmi mestert tehát a kiállítás módja zavarta, mert úgy tartotta, hogy a környezetet is mindig hozzá kell igazítani a műhöz. A műalkotást tehát nem tartotta zártnak és lehatároltnak. Volt is javaslata: „Ha majd a bibliotheka azon rendben lesz, melyben lennie kell, (most nem úgy van), marad a hely az ablakokkal általellenben álló fal előtt, hova egy oszlopocska állíttassék a büsztnek.”⁴¹⁵ Elképzelését elmondta Sárvári Pálnak, biztos volt azonban benne, hogy tanácsát nem fogadja meg.⁴¹⁶

⁴¹⁴ Kazinczy Ferenc Kis Imrének, 1806. szeptember 8. KazLev. IV. 311.; Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, 1806. szeptember 7. KazLev. IV. 345.

⁴¹⁵ Busa 1995, 205.

⁴¹⁶ Kazinczy Ferenc Dessewffy Józsefnek, 1824. július 1. KazLev. XIX. 145.

IV. Kegyelet és önismeret: a Csokonai-síremlék

1835. augusztus 25. egy csendes nyári délutánján Vecsey József népszószóló, Csokonai tanulótársa néhány barátjával együtt kísért a Hatvan utcai temetőbe, hogy felkeresse Csokonai sírját. Minden bizonnyal lelkiismeret-furdalás gyötörhette őket, pontosabban úgy érezhették, hogy ők a város lelkiismerete: meg kell szólalniuk. Arról beszélgethettek, hogyan lehetséges, hogy ugyan a költő „Még csak három évtizede enyésze”, mégis sírját „talán még azon kevés jelenleg is élők sem tudnák azt kimutatni, akik az ő gyász tisztességtétlén jelen valának”,⁴¹⁷ s hogyan lehetséges, hogy bár lelke „egész nemzetünk előtt” felemelkedett,⁴¹⁸ mégis sírját nem gondozták, nem állítottak fölé méltó síremléket, amiről oly sokat vitatkoztak harminc évvel ezelőtt. Úgy feküdt ott a költő a temetőben, mintha csak egy lenne a többi debreceni polgár közül: „Jegytelen alszol e itt Pannon koszorúsa: hol ezrek / Álma felett örként áll szomorú fa jegyül”.⁴¹⁹ Halála után semmivel sem részesítették más bánásmódban, mint azokat, akik csak észrevétlen suhantak át az életen,⁴²⁰ pedig mindenki tudta, hogy jeles, nagy tehetségű és népszerű költő.⁴²¹ Tudták vagy legalábbis sejtették az iskolázatlan, egyszerű emberek. Csokonai sírját ugyanis csak egy keskeny gyalogúton lehetett megközelíteni, oly sűrűn vették körül a sírhalmok, „mivel az ilyen jeles ember sírjához, mindenki közel kíván temettetni”.⁴²² S a műveltebbek közül is sokan gondolták úgy, hogy „ön szerezte borostyán” díszíti homlokát.⁴²³ Az magyarországi emlékmű-állítási törekvésekből⁴²⁴ arról is tudhattak, hogy általános az igyekezet a nemzet jeles alakjai megtiszteltetésére.

Csokonai emlékezete mint egyesítő erő

Vecseyék talán azért is mentek ki a temetőbe, mert úgy érezték, hogy megváltoztak az idők, s elérkezett az alkalom a síremlék felállítására. Egyre többet lehetett olvasni ugyanis arról, hogy a nemzet számára különösen fontos a költők megbecsülése, mert dicsőséget hoznak a nemzetre. S Csokonai is ezért érdemel emlékoszlopot, amely arra hívna föl: „Ifjak így díszítsétek a Hazát!”⁴²⁵ A nemzeti érzületre való nevelés már a kollégiumban is éreztette

⁴¹⁷ Vecsey 1835, 361.

⁴¹⁸ Uo.

⁴¹⁹ Baksay Dániel: Csokonai temetőjén. In: Vargha 1960, 361.

⁴²⁰ „a' ki úgy suhant bé ebbe a' világba 's úgy suhant ki belőle, hogy senkisé meg, hogy itt volt...” Kazinczy 1807a, 294.

⁴²¹ Csokonai népszerűsége az 1820-as években ért a csúcsára és a 40-es évekhez közeledve fokozatosan csökkent. Csörsz Rumen 2007, 289.

⁴²² Beregszászi 1860, 16.

⁴²³ Vecsey 1835, 361.

⁴²⁴ Az 1830-ban Kiszfaludy Károly emlékművére indították a legelső gyűjtést.

⁴²⁵ Dombay Márton Vecsey Józsefnek, 1835. december 6. In: Vargha 1960, 363.

hatását. A professzorok is foglalkoztak a hazaszeretet kérdésével, igaz, még az állam iránti lojalitás és a haza iránti szeretet nem különült el teljesen egymástól: „Hazánk szeretete nemcsak abban az édes vonzódásban áll, mellyel a haza földéhez viseltetünk, hanem a hazánk éránti igaz szeretetünk abban áll, hogy szeressük azt országot v. társaságot, amelyben élünk vagy szeressük nemzetünket, szeressük annak jó szokásait, törvényeit s rendtartásait, s amennyire tőlünk telik, mi is hazánk javát s boldogságát előmozdítani igyekezzünk, mivel ezt a tulajdon javunk s boldogságunk kívánja, a haza pedig azokért a sok jókért, melyeket velünk közöl méltán megérdemel”.⁴²⁶ A haza e megfogalmazásban inkább államot jelent, nem pedig kulturális és emlékezetközösséget, amely pedig a közgondolkodást egyre jobban meghatározta. A nemzeti szempont érvényesülése azonban a kollégiumi oktatásban is egyre inkább megfigyelhető. Egy korabeli diákjegyzet tanúsága szerint a nemzeti irodalmat már külön korszakként tartották számon, amelynek képviselői között Csokonai is ott volt.⁴²⁷ Vecsey és társai ennél is tovább mentek. Úgy tűnik, tisztában voltak a kultusz és a haza fogalmának összetartozásával is. Beregszászi Pál Csokonai síremlékét bemutató könyvecskéje ugyanis „jeles és magokat kitüntetett embereknek érdemeit, elhunytuk után is becsülni s tisztelni tudó lelkes hazafi”-ként nevezte meg a síremlékállítás szorgalmazóit.⁴²⁸

Minden bizonnyal a vártnál is erősebben döbbsentette meg őket, amikor meglátták a debreceni poéta sírját. A sírhalmot ugyanis teljesen benőtte a gaz, a fejfa félig kidőlt, a deszka pedig, amelyre a költő első életrajzírója, Dobby Márton által írt epitáfium szövege volt rávésve, erősen korhadásnak indult. Csak azért tudták beazonosítani Csokonai sírját, mert a korhadó fejfán még olvasható volt a Cs. V. M. felirat. Vecseyék megdöbbenése meglehetősen erős és felrázó erejű lehetett, saját megdöbbsent tekintetükkel és szégyenérzetükkel szembesülhettek ugyanis a többiek arcán, ezért aztán azonnal megbízták Beregszászi Pál kollégiumi rajztanárt a síremlék tervének elkészítésével.

A döbbsentet kiváltotta felindulásukban többféle érzelmi-gondolati szál fonódott össze. Az egyik bizonyára az önvád lehetett, hogy még a legközelebbi barátok, tisztelők is elfeledkeztek Csokonai sírjáról, ahogyan Vecsey idézett, a síremlék ügyében írt leveléből is kitűnik. Igaz, volt néhány felbuzdulás a költőhöz méltó sírkő felállítására, de ezek mindig elakadtak. Az Árkádia-pörben addig-addig vitakoztak egymással a felek, míg a síremlék ügye teljesen a feledésbe hullt. 1819-ben pedig a kollégiumi ifjúság fellelkesülését, hogy önerőből állítsanak síremléket, a tanári kar ellenállása és tilalma oltotta ki.⁴²⁹ Az érzelmek és gondolatok kavargásában talán az a felismerésük lehetett a legerősebb és egyben a

⁴²⁶ Menyhárt János tudományos gyűjteménye. Az előljárókról. TtREKK R. 1606.

⁴²⁷ Uo.; Tudományos gyűjtemény. Magyar Literatura. 1835. TtREKK R. 6254.

⁴²⁸ Beregszászi 1860, 7.

⁴²⁹ Vö. Beregszászi 1860, 14.; Felelet 1835, 369.

legfélelmetesebb, hogy a Csokonai-sír sorsa Kazinczy Árkádia-pörben hangoztatott lesújtó véleményét igazolja. Hogy e gondolat fölmerült, igazolja Domby Márton levele, amelyben világosan kimondta a síremlékállítástétjét: Debrecen mindaddig „műveletlen vidék”, Árkádia lesz, amíg nem rendezi Csokonaihoz való viszonyát és nem részesíti a neki kijáró tiszteletben. Épp ezért írta, hogy az emlékoszlop emelésével, melyet először még a kollégium előtti térre terveztek fölállítani, „valósággal tartoznak ezen nagy Hazafi emlékezetének, ki Debreczent annyira megdicsőítette; de tartoznak a magok becsülésének is, mert igen sokakul hallottam emlegetni és a Debreczenyiek culturájára rossz árnyékot vettetni abból, hogy ezen derék hazafit, ha életében nem is, legalább holta után, mikor az *irigység* elaludni szokott, meg nem becsülték”.⁴³⁰ Vecseyék tehát azért lehettek annyira megdöbbenve, mert Csokonai elhanyagolt sírja átvilágította a város szellemi-kulturális állapotát. A sokat és sokszor emlegetett „debreceniség” oly mértékben és oly hirtelen válhatott transzparenssé, hogy semmiféle ideológia sem rejthette el szemük elől a valót. A Domby által emlegetett irigység szó ugyanis arra is utalt, hogy Debrecen kultúrájájért felelős emberek nem tudtak túllépni a kisvárosi féltékenységen, képtelenek voltak elfogadni, hogy a kollégiumból kicsapott költő rendkívüli megbecsülésben részesülhet. Az elhanyagolt sír előtt állva hiábavalónak tűnhetett a történelmi sorsra való hivatkozás, mely szerint a keserű történelmi tapasztalatok tették oly lassan mozdulóvá, óvatossá, bezárkózóvá és bizalmatlanná a város lakosságát, és emiatt nem voltak a fogékonyak a lelkesedésre és a fölbuzdulásra. Vecseyéknek fel kellett tehát ismerniük, hogy sokkal többről van itt szó, mint a Csokonai sírja fölé emelt síremlékről: Debrecen becsületéről. A sírkő fölállításával nemcsak megtisztelnék a költőt, hanem el is oszlathatnák a várost övező gyanút, hogy költőjétől irigylit a megtiszteltetést, és cáfolná a hiedelmet, hogy itt kulturálatlan és a nemes ügyek iránt érzéketlen emberek élnek. Baksay Sándor versében az az Árkádia-pör során fölbukkant gondolat is megjelent, hogy az írók és költők csak ott lelhetnek otthonra, ahol van fogékonyosság a szépség és a művelődés iránt, megbecsülésük hiánya pedig a kulturálatlanságot fog eredményezni: „Elmegyen e kornak késő fija bús temetődhöz / Sírról sírra tekint: s nem leli hamvaitat. / S elbúsulva tovább megyen, és gondolva magára, / Lantja idegeiről ujja meredve lehull”.⁴³¹ A Péczely József által szerkesztett Lantban megjelent *A Csokonai temetőjén* című versben tehát a költő Csokonai-sírjának jeltelenségét, a megbecsülés hiányát látva értelmetlennek tartja, hogy továbbra is írjon, hisz, ha a város legjelentősebb költőjét sem becsülik meg, akinek művei már kiállták az idő próbáját, akkor milyen sors várhat a kortárs alkotókra. A költő elhallgatásának nagy ára: az irodalom és a kultúra halála.

⁴³⁰ Domby Márton Vecsey Józsefnek, 1835. november 22. In: Vargha 1960, 362.

⁴³¹ Baksay: i. m., 361.

Domby erősen félhetett attól, hogy a síremlékállítás körül mutatkozó buzgalom most is csak szalmaláng marad. S ezért, bár még egyetlen szobrászművésszel sem állapodott meg, és semmiféle tervet sem tudott bemutatni, szükségesnek érezte egy levélben beszámolni arról, hogy már – igaz eredmény nélkül – tárgyalt két művésszel. Levele megírását azért tarthatta fontosnak, hogy kényszerhelyzetbe hozza a síremlék állítása körül buzgólkodókat: „meg ne hűljön a debreczeniek lángja”.⁴³² Erre azonban nem volt szükség, Csokonai hiányzó síremlékében, mint tükörben ugyanis *önmagát* láthatta meg a társaság, mégpedig egy olyan közösség tagjaként, amely az Árkádia-pör során rossz hírbe keveredett és azóta sem tudta tisztázni magát a vádak alól. A kis társaság és támogatóik a jó hírnév visszaszerzésének a lehetőségét látták a síremlék felállításában. Már a Vecsey József által írt felhívás is ebben az értelemben beszélt „Debrecen dicsekedéséről”.⁴³³ Domby Márton pedig félreérthetetlenül kimondta, hogy Debrecennek szüksége van valami olyan tetre, amely eltörli a város rossz megítélését, s a síremlék „legalább nagyon emelné a Debreczen becsületét és kivenné az alól a már igen sokszor fájdalommal halott gyalázatából Debreczen városát, hogy az a pallérozottságban igen nagyon elmaradt”.⁴³⁴ Egy másik, szintén Vecseynek szóló levél szerzője, Németh Lajos, a későbbi udvari tanácsos szintén a fejlődés és a bezárkózás megszűnése jeleként, az „elmúlt idők hibáját” helyre hozni akaró törekvésként értelmezte a tervet: „szép remény bíztat, hogy ez anyaváros is nemzeti művelődésünk pályáján hátra maradni nem fog s többféle balítéleteket legyőzván, mind értelmi, mind gazdasági forrásaink célirányos használata által honunknak művelődéssel s polgári jóléttel díszlő városai közt a régen érdemlett helyet magának ki vívni képes lesz”.⁴³⁵ A fenti írások közös vonása, hogy cezúrárt láttak az Árkádia-pörben, a város hanyatlása kezdetét. Vecseyék felbuzdulása a fordulatot esélyét jelenthette. Nem kevesebbet ígért, minthogy a város visszaszerezheti a magyar művelődésben évszázadokon át betöltött, majd a pör során megkérdőjeleződő vezető szerepét. Erre is Domby hívta fel a figyelmüket, amikor tudósította a debrecenieket, hogy a tervezett emlékoszlop az első köztéri szobor lenne az országban: „Még mint tudom Hazánkba talán egy tudósnak sints közönséges emlékoszlop állítva, kivévén azt, hogy Virágnak a mult September 4-én emeltünk egyet a nemzeti múzeumba, de ez csak szobába rejtve van”, s megelőzte volna Kisfaludy Károly régóta tervezett szobra fölállítását is.⁴³⁶ E sorokkal bizonyára fel akarta kelteni bennük az egészséges hiúságot és versenyszellemet.

⁴³² Domby Márton Vecsey Józsefnek, 1835. december 6. In: Vargha 1960, 363.

⁴³³ Vecsey 1835, 361.

⁴³⁴ Domby Márton Vecsey Józsefnek, 1835. december 6. In: Vargha 1960, 363.

⁴³⁵ Németh Lajos Vecsey Józsefnek, 1835. december 24. In: Vargha 1960, 364.

⁴³⁶ Domby Márton Vecsey Józsefnek, 1835. november 22. In: Vargha 1960, 362.; Kisfaludy emlékművére rögtön halála után megkezdődött a gyűjtés, de csak 1875-ben sikerült fölállítani a Nemzeti Múzeum kertjében.

A debreceniek síremlékállítással szembeni magatartását minden bizonnyal jelentősen meghatározta a protestantizmus temetőhöz való viszonya. Többek között Takács Béla hívta fel a figyelmet arra, hogy a város és az egyház életében meghatározó szerepet játszó prédikátorok a katolikusokkal szemben egyáltalán nem tulajdonítottak központi jelentőséget a temetőknek és a városon kívülre temetették el a halottaikat. Méliusz és társai úgy tartották, hogy „Krisztus a városon kívül temettetett el. A kegyes királyok is mindannyian a zsinagógán kívül temetettek el. Sohase temetkeztek oda, ahol áldoztak vagy tanítottak. Gonoszul cselekszenek azért, akik a pápistáktól megfertőztetett földbe temetik, sokak botránnyára, halottaikat.” A temetőt „dögös helynek”, sőt „pervátának”, vagyis árnyékszéknek tekintették, amelynek ezért *nem volt jelentősége a személyes és közösségi emlékezetben.*⁴³⁷ E tovább élő hagyománynak is szerepe lehetett abban, hogy a klasszicizmus temetőkultúrája, amely a jelenkorig meghatározza a temetőről és a halálról való gondolkodást, alig hatott a város ízlésére, ahogyan ez az Árkádia-pör során is kiderült.

Nyugat-Európában a 18. század végéig a sírkőállítás a kevesek privilégiuma volt. 1794-ben Párizsban a halálban való egyenlőség elve jegyében megtiltották az ilyen, megkülönböztetett síremlékek állítását, s ez nagy hatással volt több nyugat-európai nagyvárosra is. Így 1800 körül a temetők közepén rendszerint egyforma sírok sorakoztak, s csak a temetőfalak mellett lehetett látni a privilegizált rétegek egyedi síremlékeit. A 19. század folyamán e díszes sírkövek aztán fokozatosan visszahódították a temetők belső terét. Mindez összefüggött azzal, hogy a polgári individuum autonómiája és megbecsülése alapvetően az egyéni teljesítményen nyugodott, amely a temetőkben felállított sírkövek egyediségében is kifejeződött. A síremlékek mindenki számára nyilvánvalóvá tették a világnézeti meggyőződéseket és életstílusokat, s megidéztek a sírban nyugvó személy egyéniségét és egyediségét. E változás során a temető és a sír olyan jelentős és jelentéssé váló helyé vált, ahol megmutatkozott a halott és a hozzátartozók társadalmi rangja, kifejeződött az egyéni teljesítmény nagysága, és ahol a sírnál állók nyilvánosan vallhatták meg érzelmeiket. A klasszicizmusnak kitüntetett szerepe volt e folyamatban. Azzal ugyanis, hogy elterjesztette a szép halál és az örök álmom gondolatát, megszelídítette a halált, a temető pedig a kertművészet alkalmazása révén egyre inkább művészileg formált helyé vált, elősegítve a gyász munkát és az emlékezést.⁴³⁸

A klasszicista temetőkultúra nehezen eresztett gyökeret Debrecenben. Az Árkádia-pörben a debreceni vitapartnerek a korábban mondottakon túl többek között azért nem értették meg Kazinczy szándékát, hogy a sír fölé akar emlékművet emelni, mert más jelentősége volt

⁴³⁷ Takács 1980, 134.; Vö. Zoltai 1928.

⁴³⁸ Etlin 1984.; Gerner 2001.; Krumrey 1997.; Robinson-Koontz 1996.

számukra a temetőnek. Fazekas és társai gondolkodását eleve megszabták a protestáns temetkezési szokások és hagyományok. A temető a város szélén, vagyis a városlakók életén kívül kapott csak helyet. Kazinczy számára viszont a temető és a síremlék esztétikai-morális jelentés hordozója volt. Ezért is lettek számára fontossá a meghalt jeles emberek sírja fölé emelendő sírkövek. Gondolkodásuk különbsége kifejeződött abban is, ahogyan a halottakról gondolkodtak. Kazinczy fontosnak tartotta a rájuk való emlékezést, amely során a nagyokhoz fölemelkedik a lélek, a debreceniek számára azonban, ahogyan ezt korábban láthattuk, ennek egyáltalán nem volt jelentősége, amit az is mutat, hogy a protestánsoknak hosszú időn keresztül nem volt olyan napjuk, amelyen megemlékeztek volna halottaikról. A széphalmi mester Árkádia-pörbeli magatartása arra utal, hogy szerinte a halottal való foglalkozás nem ér véget a temetés napján, a róla szóló megemlékezés az élők kulturális-morális kötelessége. Fazekas és társai számára viszont a protestáns hagyománynak megfelelően a temetéssel és a sírnál elmondott prédikációval lezárult a halottak és az élők közti kommunikáció.

A klasszicizmus temetőkultúrája még a 19. század közepén sem volt hatással a debreceni temetőkre. A kő hiánya miatt továbbra is szinte csak fa fejfákkal jelölték meg a sírokat, a temetők pedig fák nélküli, fűtől burjánzó, bekerítetlen és rendezetlen földterületek voltak.⁴³⁹ Így aztán nem meglepő, hogy az Árkádia-pör után harminc évvel ugyanazzal a kérdéssel kellett szembenézni azoknak, akik emléket szerettek volna állítani Csokonainak, mint a pör idején. Hol állítsák föl Csokonai emlékoszlopát: a temetőben vagy a Kollégium és a Nagytemplom közötti téren. Kísérteties a hasonlóság Domby Márton és a pörben megszólaló Kis Imre sorai között. Mind a ketten úgy gondolták, hogy a (sír)emlék(mű) számára a legalkalmasabb a temető, de aztán rögtön el is vetették ezt a lehetőséget. Domby szavai Kis Imréét ismétlik: „de egy az, hogy az nagyon félre való hely és alig alig vetődne oda esztendő alatt is egy néhány idegen, ki őtet meglátná; más az, hogy talán a jövő menő, Pásztor, szőlő őrző s más durvább érzésű emberek pajkosságának ki volna téve”.⁴⁴⁰ Ezek szerint az 1830-as években a debreceni temetők ugyanolyan elhanyagoltak voltak, s ugyanúgy a városon kívüli, a kultúra által sajátta nem tett helyek voltak, mint az elhíresült per idején. Mindezek után nem meglepő, hogy az emlékállítás debreceni hívei eleinte a város valamelyik belső közterén szerettek volna emlékoszlopot állítani, ami így értelemszerűen nem síremlék, hanem emlékmű lett volna.

Talán épp a Csokonai sírjánál állók döbrentek rá először, hogy az egyén és a közösség számára milyen fontos a temető, ahol a sírok és a föléjük állított síremlékek felébresztik az emlékezethez szükséges *képzelőerőt* és az elhunyt iránti áhítatos tiszteletet, a *kegyeletet*. Így

⁴³⁹ Sági 1972, 61., 64.

⁴⁴⁰ Domby Márton Vecsey Józsefnek, 1835. december 6. In: Vargha 1960, 363.

látta ezt Vecsey József és Péczely József professzor is, hisz, amikor a síremlékre való adakozásra hívtak föl, „az érdeemesek - élők vagy holtak - iránti tisztelet- és hála-nyilatkozatás” helyének tekintették a temetőt.⁴⁴¹

Beregszászi Pál, a kollégium rajztanára elvállalta, hogy megtervezi a síremléket. A Hatvan utcai temetőben uralkodó állapotokat is figyelembe vette, ezért vasból gondolta elkészíthetőnek: „hogya pedig a síremlék maradandóbb legyen, idő s más viszontagságoknak jobban ellenállhasson, az ne kőből, hanem öntött vasból készíttessék meg, mivel még abban az időben a temetők kerítés és felvígázata nélkül voltak”.⁴⁴² E passzus már önmagában is bizonyítja, hogy rendkívüli vállalkozásról volt szó, amely még hosszú ideig beilleszthetetlen volt a debreceniek gondolkodásába, olyan kiemelt jelentőségű helyként jelölte meg ugyanis a temetőt, ami abban a korban és még később sem volt elfogadott. Így 1864-ben is, amikor a temetők rendezése a városigazgatás szintjén is napirendre került, csak annyit sikerült elérni, hogy temetőcsőszöket alkalmazzanak a sírok védelmére. Sárvári Jakab javaslata viszont egy, a régi temető rendjét megőrző, de esztétikai látványként is funkcionáló temetőkert létesítésére, támogatók nélkül maradt. Sárvári parkká szerette volna átalakítani a Dobozi temetőt, amelyben a régi sírkövek emlékjelként emelkedtek volna ki a földből, az odatelepített fák pedig békés, emlékező sétára hívták volna a debrecenieket. A javaslatra reagáló írásokból világosan kiderül, hogy temető a többség számára még ekkor is főleg egészségügyi és közigazgatási, nem pedig esztétikai-morális kérdésként merült föl.⁴⁴³

A síremlékállítást főnt bemutatott jelentősége fényében feltűnő, hogy a társaság már a tervbe is mennyire belekalkulálta a lehetőségek korlátozott voltát. Beregszászi Pál a síremlék tervét ismertető könyvében szabadkozott, hogy nem tudtak egy országos jelentőségű és a magyar társadalom művelt rétegeinek általában tetsző emlékművet emelni. Nem találtam azonban nyomát annak, hogy a helyi közösségen túl máshol is kerestek volna támogatókat. Részben talán azért nem, mert a síremlékállítást erkölcsi hozadéka ekkor nemcsak Debrecenre illette volna meg. De talán főleg azért nem, mert kétségesnek látták egy „díszes, nagyszerű, és mindenkinek izlését kielégítő” emlékoszlopra összegyűlni a pénzt, „mivel még abban az időben az emlékek állítására a nagy közönség nem volt oly részvétel, mint az efélékre azóta felkeresni örömmel tapasztaljuk”.⁴⁴⁴ Mindennek ellenére van valami megdöbbentő abban, hogy nem a síremlék esztétikai értéke, formája vagy üzenete, hanem a megvalósításhoz szükséges összeg nagysága miatt tetszett a közönségnek a kaszinóban kiállított terv: „tud[ták] azt, hogy a begyülemelő pénzöszev, valami nagyszerű, pompás s mindenkinek izlését

⁴⁴¹ Beregszászi 1860, 7.; Felelet 1835, 366.

⁴⁴² Beregszászi 1860, 9.

⁴⁴³ Sági 1972, 62-63.; Sági 1980, 181-183.

⁴⁴⁴ Beregszászi 1860, 15.

kielégítő országos síremlék állítására nem lenne elegendő”.⁴⁴⁵ Vitatkozni lehetne azon, hogy magatartásukat a józanság vagy a kishitűség, a lehetőséggel számoló racionalitás vagy a nagyot álmodás hiánya jelének lássuk. Az azonban bizonyos, hogy a síremlék állításán fáradozók a lelkesültség és a kételkedés, a bizonyosság és a bizonytalanság, a felbuzdulás és a visszafogottság közt ingadoztak. Lelkesedtek azért, hogy a síremlék „a tudományok pályáján időről időre serdülő ifjaink serkentésére is”⁴⁴⁶ szolgál majd, de kételkedtek a város vezetői támogatásában: „talán édes anyavárosunk sem venné rossz néven tőlünk, jelenkorbeli fiaitól”.⁴⁴⁷ Bizonyosak voltak abban, hogy „valósággal tartoznak ezen nagy Hazafi emlékezetének”,⁴⁴⁸ de bizonytalanok, hogy elérhetik-e céljukat. Felbuzdultak azon, hogy talán visszaszerezhetik Debrecen elveszett dicsőségét, mégis a síremléket a legkisebb ünnepélyesség nélkül avatták fel. Hogy e kettős érzés nem volt alaptalan, igazolja a kollégiumi tanárok és Péczely József között kirobbant, a későbbiekben részletesen ismertetésre kerülő vita.

Ennek ellenére a pénz, ha lassan is, de szépen gyűlt. Ráadásul a Vecsey által vezetett lajstrom tanúsága szerint most az önérdékek érvényesülése helyett, amire Domby is panaszkodott, Debrecen társadalma *egységes* fellépését lehetett tapasztalni. Nem volt ugyanis olyan társadalmi réteg, amelynek tagjai ne adakoztak volna a felállítandó síremlék javára. Az adakozók között találunk cíviseket, ügyvédeket, jegyzőt, kereskedőket, bátorsági csendbiztost, szenátort, sótisztet, prédikátort, szuperintendenst, pénztári segédet, földmérőt, gyógyszerészt, táblabírót, asszesszort, iktatót, udvari ágenst, írnokot, városgazdát, közbirtokost, levéltárnokot, színészt, katonatisztet, salétromfelügyelőt, orvost, kollégiumi professzort, könyvnyomtatót, diákot, tanítót, kántort és asszonyokat, lányokat. Igaz a polgárok legtöbbször csak krajcárt adott, de nem is az adomány nagysága volt a fontos, hanem az, hogy a síremlékállítást a sajátjuknak ismerték el. Péczely József a diákok adakozásával kapcsolatban fogalmazta meg, de valamennyi adakozóra érvényesen, hogy „inkább csak az indulat’ s készség, mint maga az adomány fog tekintetni”.⁴⁴⁹ A támogató gesztus nyilvánítását azért tartotta fontosnak, mert ettől függött a síremlékért küzdők legitimitása és fölhatalmazottsága. Minél szélesebb volt a támogatók köre, annál inkább bizonyosak lehettek abban, hogy közösségük akaratát képviselik, s annál magabiztosabban léphettek fel városuk nevében. *Csokonai neve tehát ekkora olyan kulturális szimbólummá vált, amely képes volt maga körül egységet teremteni, és lehetővé tette, hogy az egyének egy közösség tagjainak, debreceni polgárnak érezzék magukat.*

⁴⁴⁵ Beregszászi 1860, 10.

⁴⁴⁶ Vecsey 1835, 361.

⁴⁴⁷ Uo.

⁴⁴⁸ Domby Márton levele Vecsey Józsefnek, 1835. november 22. In: Vargha 1960, 362.

⁴⁴⁹ Felelet 1835, 366.

E történetben szimbolikus jelentősége van a hiányzó sírkőnek. A síremlékek olyan kultúrahordozó jelek, amelyek megteremtik a kommunikáció lehetőségét egyfelől a halott és az élők között, másfelől a halottról az élők között. Vagyis helyet adnak a gyászmunkának, amelynek révén a meghalt hiányát felváltja az emlékezetben való jelenlét.⁴⁵⁰ Úgy tűnik, Csokonai kapcsán épp ez maradt el, s épp ezt *szimbolizálta a hiányzó síremlék*. A gyászmunka elmaradásának két legfőbb oka a kollégium Csokonaival szembeni magatartását és eljárását elítélő vélemény hagyományozódásában, valamint az Árkádia-pör debreceniség toposza elterjedésében kereshető. Mind a két esetben fontos szerepet játszott a bűnbakképzés. Az első esetben a Csokonai búcsúbeszédében megfogalmazott vád, hogy a kollégium kiteszította és sorsára hagyta, hagyománnyá válásáról és Kazinczy általi újra-tematizálásáról van szó, mely szerint Debrecen bűnt követett el a költővel szemben, de képtelen az ezzel való szembenézésre és a megbocsátásra. A város felvilágosodás kori irodalomtörténetét megíró Julow Viktor még az 1980-as években is úgy látta, hogy nincs eldöntve a kérdés: Csokonai a kollégiumnak köszönhetően vagy épp a kollégium ellenébe lett nagy költő.⁴⁵¹ A második esetben pedig az Árkádia-pörben nekik jutott szerep miatt váltak bűnbakká a debreceniek. Ugyan a korabeli Magyarországon a vidéki városokban hasonló kulturális-művelődési állapotok uralkodtak, mint Debrecenben, így sehol sem találni a jeles emberek tiszteletére emelt emlékkövet,⁴⁵² mivel azonban csak a debreceniek szálltak szembe Kazinczyval, így egyedül ők lettek meg bélyegezve. A költő sorsa és a hiányzó sírkő miatt érzett büntudat, amely láthatóan ott élt a debreceniek egy részében, megakadályozta, hogy feltegyék maguknak a kérdést: mit is tartanak Csokonairól, a költő és a kollégium viszonyáról és a sikertelen sírkőállítási kísérletekről. Attól való félelmük, hogy meg kell vallani bűnüket, hosszú időn keresztül erősebb volt, mint a szembenézés igénye.

A bűnbakképzés egyik legfontosabb következménye tehát, hogy megakadályozta a Csokonairól való indulatmentes és érdemi beszédet. A síremlékállítás elhúzóódása nem pusztán, s talán nem is elsősorban a város vezetői vagy műveltebb rétegei nemtörődömségére utal, hanem a költő kapcsán felmerült kérdések *tabuizálására*. A Csokonairól való beszéd tabuvá válása és a kérdések újragondolásának hiánya legsúlyosabb következménye, hogy meggyengült a debreceniek közösségi identitása. Azzal a negatív városképpel ugyanis, amit a fenti történetek átörökítettek, *nem lehetett azonosulni*. A kérdések újragondolásának hiánya viszont megakadályozta, hogy újraépítsék és újraértelmezzék a város történetét és újraformálják a kollektív emlékezetet, s vele együtt a közösségi identitást. A kollektív emlékezet láthatóvá tétele, a vele való foglalkozás olyan történeteket bocsátott volna a

⁴⁵⁰ Vö. Fischer 2005.

⁴⁵¹ Julow 1975, 6.

⁴⁵² Vö. Lyka 1981, 21-26., 80.

közösség tagjai rendelkezésére,⁴⁵³ amely révén szembe tudtak volna nézni a történetekkel. Ezért van kiemelt szerepe az emlékműveknek és síremlékeknek is. Azt tesz láthatóvá, milyen a közösség, ahova az egyén tartozónak tudja magát, s hogy e kötelek révén mivé vált. A Csokonai síremlék hányattatott sorsa a város kollektív emlékezete töredezett voltára, a kollektív identitás bizonytalanságára utal. S fontos tanulság, hogy kegyelet nélkül nincs önismeret, viszont önismeret nélkül nincs esély a kegyeletre. Ennek lehetőségét jelentette a tervezett síremlék.

Csokonai emlékezete mint törésvonal

Úgy látszik azonban, hogy e történet nem egy folyamatos ív mentén beszélhető el, hanem mellette még egy történetszál fut, amely megszakítja, széttöri e kezdetben egyenes vonalúnak tűnő mesét. A fentiek alapján azt lehetett gondolni, hogy az 1830-as évekre Csokonai a kollektív emlékezet egyik legfontosabb kristályosodási pontjává vált, a város közössége pedig emlékezetközösséggé. A síremlékállítást széles társadalmi támogatottsága ugyanis azt sejtette, hogy végre nyugvópontra jutottak a költő alakja körüli viták, s elnyerte (nem végleges) helyét a kollektív emlékezetben, s a közösség tagjai számára olyan szimbolikus, kulturális jelentéseket közvetít, amelyben mindenki fel- és megismerhette önmagát.

Történt azonban, hogy Péczely József, a Kollégium történettanára felhívását, hogy a diákok adakozzanak a leendő síremlék javára, az iskola rendjével nem egyezőnek nyilvánította a professzori kar, a gyűjtést megtiltották, a már beszedett adományokat pedig visszaadni rendelték. Péczely 1835 novemberében jelentette meg felhívását a Honművész hasábjain, amelyben teljes bizonyossággal fejtette ki, nincs kétsége afelől, hogy minden diák támogatja majd a Vecseyék által kezdeményezett síremlékállítást. A felhívás szövegéből úgy tűnik, hogy Péczely egy kissé sem látta kétségesnek a diákok adakozó kedvét, sőt magától értetődőnek: „készségéről valakinek csak kételkedni is bántásnak tartanám”.⁴⁵⁴ Az általa szerkesztett *Lantban* megjelent költemények és a diákjai által alapított, s általa támogatott Olvasó Társaság révén megtapasztalhatta, hogy mennyire élő Csokonai alakja a diákok emlékezetében, épp ezért tarthatta kihagyhatatlanoknak őket a gyűjtésből. A *Lantban* számos Csokonairól szóló vagy ő szellemét-magatartását megidéző vers látott napvilágot, a Társaság pedig – ahogyan később majd láthatjuk – joggal tekinthető Csokonai olvasó társasága szellemi utódjának. A felhívásból egyenesen úgy tűnik, mintha Péczely mindenekelőtt a

⁴⁵³ Vö. Ricoeur 1987d, 219-245.

⁴⁵⁴ Felelet 1835, 366.

diákok ügyévé szerette volna tenni a síremlékállítást. Erre utal az is, hogy, még mielőtt hivatalosan is megindulhatott volna az adományok gyűjtése, elsőként a diákokat hívta föl önkéntes adakozásra. A Sárvári Pál rektor által vezetett testület épp ezt sérelmezte. Egyértelműen kinyilvánították, hogy az adakozás *csak az ő döntésük* alapján lehetett volna a diákok által is támogatható kezdeményezéssé. A professzorok kifejtették, hogy nem a céllal nem értenek egyet, hanem azzal, hogy Péczely az engedélyük nélkül vonta be a diákokat olyan ügybe, amely fölötti rendelkezés nem őket, hanem szüleiket, támogatóikat és nem utolsó sorban a professzorokat illeti meg.⁴⁵⁵ Az önállóságra való biztatásban a kollégium rendjének megsértését látták. S valóban, nem Csokonai megtiszteltetésével lehetett bajuk, hiszen komoly összeggel támogatták a síremlék elkészítését és fölállítását.⁴⁵⁶ Péczely József azonban kételkedett szavaik őszinteségében, abban, hogy a rektor és professzortársai az engedélyt valóban csak formálisnak tekintik. Korábban ugyanis úgy tapasztalta, hogy a kollégium vezetését megijesztette a diákok önállóságra törekvése, a világban való tájékozódásuk és alkotásaik napvilágra hozatala: „ezen hatalmas párt ellenszegülésénél több hasonnemű, az ifjúság szív- és észbeli kiképzésére kezdett, a' hazai művészet és előhaladás barátaitól, utóbb magoktól az ellenszegültektől is célirányosnak ösmert, máshol még köz költség s serkentő jutalmak által is elősegített igyekezetek és vállalkozások szenvedtek már hajótörést”.⁴⁵⁷ Mindezek tehát óvatosságra intették a professzorok szavait illetően, s ezért a gyűjtés megtiltása azt jelentette a számára, hogy kizárólag ők akarják megszabni, mit lehet és mit nem lehet tenni, s csak ők határozhatják meg, van-e jelentősége valamely eseménynek a kollégium életében. Péczely a nyilvánosság elé vitte a vitát, mert érdekelt volt e helyzet megváltoztatásában, míg professzortársai csak a tanártársuk által megjelentetett írás miatt kényszerültek megszólalásra, mert a kollégium belügyének tekintették a történeteket, s változatlanul érvényesnek gondolták a kollégium tanítási módszereit és nevelési elveit. S bár a professzorok egy szót sem szóltak Csokonairól és megítéléséről, mégis a költő tragikus sorsa és a kollégium ebben játszott szerepe körüli viták ott húzódtak a mélyben. Péczely és a kollégiumi tanárok összeütközésében szerepet játszott, hogy eltérően vélekedtek Csokonairól és arról, mit üzen élete és megtiszteltetése az 1830-as évek diákjainak. A sírköre való gyűjtésről beszéltek ugyan, de többre és másra is gondoltak. A Péczely által kiadott felhívás tehát inkább csak fölszította a mélyben lappangó ellentéteket, alkalmat teremtett arra, hogy összeütköztessék nézeteiket, mit gondolnak az iskolai és a világi tudásról, a közösség és az

⁴⁵⁵ Felelet 1835, 369.

⁴⁵⁶ A síremlékre adakozó kollégiumi tanárok: Aranyi István, Buday Ézsaiás, Beregszászi Pál, Dobrosi János, Erdélyi József, Ercsey Dániel, Kerekes Ferenc, Kallós Mózes, Péczely József, Sárvári Pál és Zákány József. Beregszászi 1860, 18-32.

⁴⁵⁷ Felelet 1835, 367.

egyén viszonyáról, az irodalom szerepéről és helyéről, a szabadságról, a tekintélyről és a nyilvánosságról. S e kérdések kapcsán újra és újra föltűnik Csokonai neve és az Árkádia-pör.

Iskolai és világi tudás

A Kollégiumban a 19. század közepére az iskolai és világi tudás között már-már áthidalhatatlan szakadék keletkezett. A 18. század utolsó harmadától kezdve egyre erőteljesebben jelentkezett annak az igénye, hogy az iskola a világban való eligazodásra is fölkészítse a diákokat. Kölcsey Ferenc az *Élet és világ* című 1815-ben írt írásában elvi bírálatát adta a Kollégiumra is jellemző iskolai oktatásnak. Egyrészt arra kérdezett rá, mire való az itt elsajátítható tudás, mire használható az iskola falain kívül, másrészt korszerűtlennek mondta, hogy az oktatásban még ekkor is az ókori klasszikusokon alapuló műveltség megszerzésén volt a hangsúly. Kölcsey nemcsak azt cáfolta, hogy nem választható szét az iskolai és a világi tudás, hanem azt is, hogy *a* tudás sem létezik, mert amit tudunk, azt az általunk választott módszer szabja meg és teszi lehetővé. Arra pedig nincs mód, hogy a különböző módszerek fölé emelkedve eldöntsük, melyik a helyes. Ennek belátásakor Kölcsey szerint könnyen megszállhatja lelkünket a szkepszis, a bizonytalanság: „ha [ugyanis] minden szisztémákat megvetünk, örök bizonytalanság s tudatlanságunkat kízó érzélem lesz hóhéruk: ha valamelyiket elfogadjuk, bizonyosságunk kútfeje úgy sem lesz egyéb, mint tudatlanság”.⁴⁵⁸ Szerinte ezért kell leszámolni azzal a hittel, hogy a klasszikus műveltség szilárd talajt jelent e szkepszissel szemben. Úgy látta, egy lehetőség marad csak: a cselekvés. Amikor Kölcsey cselekvésre serkentette a diákokat, nem mondott mást, minthogy mindig a jelen kérdéseire választ keresve lehet *az itt és most érvényes és használható tudást* fölismerni. Mindebből következően a tanároknak a *kétkedő gondolkodásra* kell megtanítaniuk diákjaikat, a tanításnak pedig *a tanulók aktivitására és érdeklődésére* kell épülnie, valamint *szembe kell nézni az iskola falain kívüli világ igényeivel* is. Kölcsey gondolatai nehezen találtak utat a Kollégiumba. Érthető módon, hiszen a szabadon választott módszerrel történő megismerésnek és világkutatásának olyan etikai és metafizikai következményei lehettek, amelyek nem fértek össze az *intézményesen* garantált és a közösségi-egyházi ellenőrzés alatt álló tudással. Így továbbra is a hagyományos módszerekkel (ismétlés, kérdés-felelet) oktattak, a tananyag pedig egy egyetemesnek és egyedül érvényesnek vélt tudás átadását célozta meg.

Pedig számos jel mutatott ennek elégtelenségére. Közismertek Horváth Ádám és Mándi Márton István iskolai perei. Már az előbbi is azért került összeütközésbe a tanárokkal, mert hiányolta a világi pályára való fölkészítést. Emlékezetesebb lehetett azonban a professzorok

⁴⁵⁸ Kölcsey 1815.; Vö. Rohonyi 1996, 128-129.

számára Mándi Márton esete, aki többek között szintén azért volt elégedetlen, mert a nem lelkésznek készülő nemes ifjak nevelését elhanyagolták a kollégiumban. Mándi Márton ügye azért emelkedett ki a többi hasonló közül, mert maga Domokos Lajos főbíró avatkozott be az érdekében, semmibe véve a tanári kar véleményét lefeleltette a primariusok sorába lépésre jogosító vizsgán, a tanárokat pedig üres teologizálással és hasznavehetetlen ismeretek tanításával vádolta meg. A tanári kar nem pusztán a tekintélyén esett csorbát fájlalta, tudták, többről van itt szó: a létükről. Az egyházkerületi főkurátornak írt levelükben le is írták, hogy *a világi igények önállósodása és a világi törekvések egyházon belüli érvényesülése a létükben veszélyezteti őket*. Domokos ugyanis egyszerűen semmibe vette tekintélyüket és tudásukat. Attól félték, hogyha a világiak az engedetlen ifjak pártját fogják, abból támadás és pártütés fog következni a professzorok ellen.⁴⁵⁹ Ugyanilyen emlékezetes maradhatott számukra Csokonai esete is, aki nemcsak érdeklődött kora irodalmi és politikai kérdései iránt, de az iskola épületén belülre is behozta ezeket, s ő volt az is, aki nem vetette alá magát a kollégiumi törvényeknek, hanem saját erkölcsi meggyőződése szerint cselekedett. Ez utóbbiak közül leginkább a költő szokatlan és a Kollégiumban elfogadhatatlan tanítási módszerére, második perében tanúsított viselkedésére és a diákoknak engedély nélkül elmondott búcsúbeszédére gondolhatunk.

Mindezek érthetővé teszik, miért reagált a Sárvári Pál vezette testület olyan ingerülten arra, hogy a diákok engedélyük nélkül adakoznak Csokonai síremlékére. Dühüket növelte, hogy most még támogatójuk is akadt a tanárok közül: Péczely József, akivel egy új tanáregyéniség és új nevelési elvek jelentek meg a kollégiumban. Megérkezéséig kizárólag a tekintélyelv uralkodott a debreceni iskolában, ezért a státuszból vagy az életkorból adódó tekintély megelőzte a személyes érdemet. Kazinczy 1807 februárjában Vay Józsefnek írt levelében az új pedagógia liberális nevelési elveivel szemben állókként jellemezte a debreceni tanárokat, akik „azt tartják, hogy csak úgy megyen jól a dolog, ha a tanuló reszket, ha tanítóját meglátja. Angyalokat akarnának csinálni az ifjúból, s felejtik, hogy angyal nem lehet, hogy annak öröm kell...”,⁴⁶⁰ a Kollégiumot komor, barátságtalan helyként mutatta be, ahol a tanár nem sétálgat együtt tanítványaival, mert oda a „respectusa”. Egy diákjegyzet tanúsága szerint a tanárok még a század húszas éveiben is így gondolkodtak és viselkedtek. Gyakran intették egy Pliniustól származó gondolattal tekintélykövető magatartásra a diákokat: „[m]ely kevés ifjaink érzék gyengeségeket, azonnal okosok azonnal mindent tudnak, senkit sem tisztelnek, például senkit sem vesznek, hanem önmagokat követik”. Másik intelmük szintén az életkor által igazolt tekintély tiszteletére vonatkozott: „[e]gész oskolai Tudományok sem pótolhatják

⁴⁵⁹ Törös 1931, 114-119.; Trócsányi 1931, 13-20.; Balogh 1904, 225.

⁴⁶⁰ Kazinczy Ferenc Vay Józsefnek, 1807. február 22. KazLev. IV. 500.

ki egy öreg férjfiú tapasztalását”.⁴⁶¹ A kollégiumi professzorok tehát úgy tartották, hogy a helyes viselkedés- és értékminták, valamint a tudás egyszer s mindenkorra adott. Ennek hitében vádolták meg elvtelenséggel és következtelenséggel Péczelyt. A professzorok azt hányták a szemére, hogy 1819-ben többek között épp ő akadályozta meg egy síremlék fölállítását Csokonai sírján, most viszont ő a legnagyobb hangadó.⁴⁶² Péczely ebben nem látott sem elvtelenséget, sem pedig következtelenséget, hanem a kor fő kérdésihez kapcsolódó frissességet, korszerűséget: „Egyébiránt ha én 1819-ben az emléket akármi okon gátló professori karral teljesen egy értelemben lettem s most 16 év után értelmem változott volna is, ebben semmi szégyelni valót, hamarébb örömrre való okot látnék, ebből is azt gyanítva, azzal hízelve magamnak, hogy a haladó korszellemmel előmenve, én talán nem maradtam 1819-nél, s 1836-ban élek”.⁴⁶³ Úgy tartotta tehát, hogy a világ változása természetes módon vonja maga után a tudás és a belőle következő cselekedetek megváltozását. Péczely az új pedagógiai eszméket hozta be a kollégiumba: közvetlen, szinte baráti viszonyban volt a diákjaival. Így látta ezt Sárvári Pál is, akinek önéletrajza szerint tanártársa tevékenysége fordulatot jelentett az iskola életében.⁴⁶⁴ A tanári kar rossz érzését csak fokozhatta, hogy cselekedetei Csokonaiéra emlékeztetettek. Az adakozás elleni fellépésükkel a hagyományos kollégiumi rendet és a tekintélyvel szerették volna megvédeni. Úgy érezték, hogy a Péczely révén beáramló világi eszmék túlságosan is elbizakodottá teszik a diákokat, ami kikezdi a tanárok és a kollégium tekintélyét.⁴⁶⁵ Félelmüket indokolhatta, hogy a gyűjtést egy folyamat részének tekinthették. Péczely ugyanis korábban már megkedveltette diákjaival a kortárs magyar költőket, és föllelkesítette őket az egyesülés és a társaság alapítás eszméje iránt. Az előbbiről az általa szerkesztett *Lant* négy kötete tanúskodik, amelyben a diákok Kölcsey, Vörösmarty és már kortárs írók és költők modorában írt verseit és prózai munkáit jelentette meg. Az utóbbiról pedig a diákok által létrehozott, általa támogatott és szorgalmazott Olvasó Társaság, amelynek működési rendjét önállóan, a tanároktól függetlenül akarták megszabni. Az olvasás és a társaság révén a diákok egyre inkább ráláttak a kollégium falain kívüli világra, s egyre jobban vágyakoztak utána, amely szembefordította őket a kollégium zártságával és hagyományos tanítási rendjével.

Péczely a diákok világban való tapasztalatszerzését és tájékozódását egyáltalán nem gondolta a kollégium nevelési céljaival ellentétesnek. Sőt egyenes úgy tartotta, hogy az iskolának a világban való eligazodást segítő tudást kell adni a diákoknak. Vagyis az iskolai és

⁴⁶¹ Tudományos gyűjtemény (1830-as évek első fele). Maximák, józan okosságok s életregulák. A művelt Világi Férjfiúról. TtREKK R. 6254.

⁴⁶² Felelet 1835, 369.

⁴⁶³ Péczely 1835, 377.

⁴⁶⁴ Törös 1931, 77.

⁴⁶⁵ Felelet 1835, 370., 372-373.

a világi tudást nem lehet elválasztani vagy szembeállítani egymással. Kölcsey *Iskola és világ* című munkája szellemében írta: „én az oskolát az élet előkészületének tartván, szeretem az ifju embert még az oskolában, tanitói felügyelése vezetése alatt az étellel megösmertteni, hogy az oskolát elhagyva, ne legyen kénytelen egyszerre bebukni a világba, ez okon nem kívánom ugyan nyakra före az életbeli praxisba beavatni, de elszigetelni sem egészen. Éppen azért, hogy alkalma legyen önnön fogyatozásai és a mások érdemei megismerésére, nem akarom, hogy az engedelmesség esztendeiben igazgasson, de szolgálóvá sem kívánom tenni, ne hogy kitelvén a szolgaság ideje, annál zabolátlanabbul használja szabadságát. Nem akarom bizodalommal maga s kevés tudománya eránt eltölteni, de erejét, munkásságát elfojtó bizodalmatlanságra, örökös várakozásra sem akarom szoktatni...”⁴⁶⁶ Eszerint Péczely a világ modelljének tekintette az iskolát, ahol az életre fölkészítő tapasztalatot lehet szerezni úgy, hogy a hibáknak még nincs visszavonhatatlan következménye. Mindenekelőtt azt szerette volna elérni, hogy a sikerek és a tévedések révén a diákok megismerjék önmagukat, legyenek tisztában képességeikkel. Ahogyan Kölcsey, Péczely is úgy tartotta, hogy a diákok csak a cselekvés során tehetnek szert önismeretre, mert csak a gyakorlatban derülhet ki egy elgondolás, módszer és elképzelés érvényessége. Csokonai síremlékére való adakozást is ilyen cselekedetnek gondolta, amely révén a diákokban megtapasztalhatják a hazafiúi cselekedetekhez vezető „indulat[ot] s készség[et]”, s a magyarság jeles emberei iránti tisztelet érzését,⁴⁶⁷ amelyek egyre inkább áthatották a közvélemény formáló irodalmi és politikai réteg gondolkodását.

Nem értett egyet azzal sem, hogy az öregkorra felgyűlt tapasztalat eleve magában hordja az igazságot. Szerinte ugyanis az idő érlelte életbölcseesség értéke is csak abban mérhető, mennyire képes a kor igényeinek megfelelő cselekvésre ösztönözni. Az élettapasztalat ugyan adott esetben valódi bölcsességet jelenthet, de általában véve semmit sem mond e tapasztalat produktivitasáról. Péczely ekkor is az iskolai és a világi tudás szétválasztása ellen érvelt. Hisz valójában lehetetlen megmondani meddig tart a tanulás, mint ahogy az életproblémák sem tartják tiszteletben a kétféle tudás határát. A professzorok bizonyossága, hogy meg tudják mondani, hol húzódik e határ, semmi más, mint eszköz tekintélyük fönntartására. Péczely számára tanulás és önállóság, tudásszerzés és produktivitas egymást kiegészítő fogalompárok voltak. Ugyan korábban valóban az volt a kollégium hagyománya, hogy a diákok cselekvési terét és ismeretszerzési lehetőségeit a tanárok szabták meg, gondolhatta, de ez nem jelenti azt, hogy ennek mindig így is kell maradnia. Így például ha az iskolán kívüli világban egyre inkább teret nyer az egyén szabadságának gondolata,

⁴⁶⁶ Péczely 1835, 378.

⁴⁶⁷ Felelet 1835, 366-367.

amely többek között egyesületek alapítását eredményezte, akkor a kollégiumi tanárok nem tehetik meg, hogy megakadályozzák a diákok egyesületbe tömörülését. A diákokat ugyanis mind a szabadságra, mind az egyesületekben való tevékenykedésre föl kell készíteni.⁴⁶⁸

A világi eszmék beszüremkedése a professzorokban a Kollégium hagyományos rendjének fölbomlásától való félelmet élesztette föl: „mi a’ nevelői bölcsességet nem abban tartjuk: hogy az Ifjúval magát tudósak képzeltessek, minekelőtte tanult volna; hogy azt íróvá tegyük, míg az oskolai gyakorlásokon sem ment keresztül; hogy az életbeli praxisba bele vonjuk, minekelőtte oskoláját végezte volna; és arra szoktassuk, hogy igazgasson, minekelőtte engedelmeskedni tanult volna [...], hanem inkább abban, hogy a’ szerfeletti magában bizakodásra természettel hajlandó ifjúság[ot] [...] szerénységre, és a’ mások, kivált az ő felette hosszas tapasztalással, és életbölcsességgel gazdag Öregek, ’s Előljárók, és Felsőbbek megbetsülésére, tiszteletére, és arra szoktatódják, hogy gyakorolja ugyan magát az árnyékban, de ifjú próbatételeiről szerfelett sokat ne tartson, és azokkal világ eleibe lépni nagyon ne siessen...”⁴⁶⁹ *Feleletük* e részlete arról tanúskodik, mintha álláspontjukat csak valamivel szemben tudták volna megfogalmazni. Vitahelyzetben, a változástól és az újtól való félelem esetén ez természetes is, az azonban kevésbé, hogy érveik kizárólag tekintélyvel alapultak, s a tudást véglegesnek, nem pedig egy folyamat részének tekintették, pontosabban elszakították a gyakorlattól. Így a tudós tudását szembeállították a tanulással, mintha az előbbieknél többé nem kellene képezniük magukat. Az írói képességet a gyakorlással, mintha az íróvá válás nem gyakorlás és próbálkozások eredménye is lenne. A gyakorlatot, a mindennapi életben való cselekvést a tanulással, mintha az előbbi maga is egy tanulási folyamat lenne. Az önállóságot az engedelmességgel, holott az előbbi nélkül nincs egyéniség, az utóbbi nélkül pedig a közösséghez való alkalmazkodás. A tanárok és Péczely gondolkodásmódja közti különbség *korszakhatárt* jelez. Az ő gondolkodása már a tapasztalatok és az elvárások kettőségében mozgott, míg professzortársai számára a múlt nem tapasztalatot, hanem ismerettárt és cselekvési mintát jelentett.

A tanárok kollégiumi rendjét védő magatartása azonban nemcsak a tekintélyelvű gondolkodás és a múlt fetisizálásának a következménye. Mögötte ott van a félelem, amely főleg a Kollégium 18. századi története folyamán erősödött meg, hogy a Habsburg udvar beavatkozik az iskola életébe, sőt megszünteti autonómiáját. Így minden bizonnyal e vita folyamán is működésbe léptek azok a beidegződések, amelyeket a kollégium önállóságáért való évszázados küzdelem alakított ki bennük. Ez annál is inkább valószínű, mert még ekkor is érvényben volt a Helytartótanácsnak az a rendelete, amely az iskolákban megtiltotta

⁴⁶⁸ Péczely 1835, 378.

⁴⁶⁹ Felelet 1835, 372.

egyesületek alakítását.⁴⁷⁰ Ezért is próbálták a tanárok megakadályozni olvasó társaság létrehozását és töltötte el őket félelem a diákok önállósodási törekvése.⁴⁷¹

Közösség és egyéniség

A síremlék körüli vita megidézte az öntörvényű, a morális lázadásra kész Csokonai alakját, aki csak azt a közösséget ismerte el sajátjaként, amelyben megőrizhette szabadságát. Ennek egyik jelképes példájává vált az a történet, amikor a költő engedély nélkül mondta el búcsúbeszédét a kollégium diáksága előtt. E gesztus egyik üzenete az volt, hogy *nincs olyan közösség, amely ne szorulna rá az egyének hozzájárulására*, a tőlük kapott felhatalmazásra. Csokonai ugyanis nem várta meg a kizáró ítéletet, hanem nagyhatású beszédében ő vonta meg bizalmát a kollégiumtól. A másik pedig, hogy *az egyén csak akkor tudja megőrizni méltóságát, ha képes a közösségi elvárásokhoz való alkalmazkodásban a mértéket megtalálni*. Csokonai jól ismerhette azokat a kollégiumi történeteket, amelyek példaként szolgálhattak számára és találkozhatott néhány olyan gondolattal is, amelyekben támaszt találhatott. Az egyik példaadó történet Mándi Márton Istvánnal esett meg, aki az ellene indított fegyelmi tárgyaláson arra a vádra, hogy az esti imakor a tanítók és a „serény” patrónusok neve előtt a kegyes jelzöt kihagyta, azt felelte: „szabad neki lelke érzelmét (animi sui sensa) kifejezni”.⁴⁷² Mándi itt nem csupán a véleményszabadság jogosságáról és igényéről beszélt, hanem arról is, hogy az egyéni, szubjektív véleményeknek is van létjogosultsága, nemcsak a tekintély (hagyomány, intézmény, státusz stb.) által legitimáltaknak. Lengyel József erkölcsstanából pedig azt tanulhatta meg, hogy az embert szabadsága teszi önálló, cselekedeteiért felelősséget vállalni képes személlyé. S nála találkozhatott azzal a gondolattal is, hogy az egyén a szabadságot csak valamely közösséghez tartozás révén nyerheti el. Ahhoz, hogy az ember „a maga jussait a mások erőszaktételétől meg oltalmazhassa és azt a bátorságot fenn tarthassa melly az ő erkölcsi tétljaira meg kívánatik, innen szükségessé lett, hogy az emberek magukat polgári társaságba adják öszve”.⁴⁷³ Ezek szerint az egyén csak az általa választott közösség segítségével tudja érdekeit érvényesíteni és erkölcsi integritását megőrizni.

Péczynek tehát volt mire támaszkodnia, amikor a tanári kar kollektív véleményével szemben kiállt személyes meggyőződése és választott társasága mellett. Amikor látta, hogy Sárvári Pál rektor a diákok közti gyűjtést anélkül állította le, hogy arról őt értesítette és vele

⁴⁷⁰ Törös 1931, 149.

⁴⁷¹ Mindez *párhuzamba* állítható azzal az elgondolással, amely Csokonai kicsapatását a kollégium megmaradását szolgáló cselekedetként értelmezte. Eszerint a költőt azért zárták ki az iskolából, nehogy általa a jakobinusokhoz fűződő kapcsolattal vádolhassák meg a kollégiumot.

⁴⁷² Balogh 1904, 225.

⁴⁷³ Horkay 1977, 222.

megbeszélte volna, s a professzori kar ülésén sem adtak lehetőséget arra, hogy nézeteit kifejthesse, úgy döntött, hogy saját maga állítja magát vissza elvesztett jogaiba. Tette mindezt azért, „hogyan tisztársaitól való függetlenség[ét] mentül nyilvánban és hathatósabban kimutass[a], mert függeni a polgári társaságban mindennek kell, függés nélkül nincs rend, rend nélkül nem állhat fent társaság, de kinek-kinek csak attól kell függeni, kitől tartozik, különben a mindentől függés maga legnagyobb függetlenséget okozna, legszorosabb függés azoktól, kiktől tartozunk nem oly nyomó, mint bármely kicsi azoktól, kiktől nem tartozunk; függeni pedig velünk ugyanazon egy helyzetüektől éppen alacsonyító, minden lelki hiányát s kihalt becsületérzést mutató. Így tehát erőnek erőt, tettnek tettet tevők ellenébe...”,⁴⁷⁴ s újabb értesítést bocsátott az ifjúsághoz. Péczely tehát egyrészt azt állította, hogy az ember szabadon választhatja meg értékrendjét, amelytől cselekedeteit *függővé teszi*, másrészt azt is, hogy ez nem az egyén találmánya, hanem valamely közösségé, társaságé. *Szabadság és függés tehát szerinte nem állíthatók szembe egymással, hisz valamely társasághoz tartozás korlátozza ugyan az egyén szabadságát, de csak a társaságba tömörült ember nem eszköz, hanem magánvaló cél.* Csak valamely értékrend, valamely társaság választása teszi az egyént autonóm személyiséggé. Ezzel Péczely azt is kimondta, ami a legbántóbb lehetett tanártársai számára, hogy bizonyos helyzetekben nem a kollégiumi professzorok közösségének értékrendjét tartja mértékadónak. Azon társaság, ahova odatartozónak vallotta magát, a hazafiságot, „a tudomány, ’s elhunyt tudósok”, művészek iránti tiszteletet, a nemzeti irodalom és a nemzeti költők iránti feltétlen elkötelezettséget vallotta a cselekedeteit meghatározó értéknek.⁴⁷⁵ Ezért küldte el Toldy Ferencnek a professzorokat vádló *Levél-töredék-ét*,⁴⁷⁶ és ezért örült Kölcsey és Kazinczy szavainak, akik dicsérték a Kollégiumban tapasztalható változásokért, s ezért volt fontos az is, hogy ott legyen a Kisfaludy Társaság alapítói között.⁴⁷⁷ A társaság, amelyhez gondolkodását és cselekedeteit igazította, a nemzeti irodalom iránt elkötelezett íróké, költőké, kritikusoké és olvasóké volt.

A nemzeti irodalom és a szépirodalom helye a művelődésben

A síremlék, amely körül vitáztak, nem egy tudósé volt, nem egy főbíróé és nem is egy lelkészé, hanem egy *magyar* költőé volt. A vita részben akörül forgott, hogy megérdemel-e egy költő és általa a szépirodalom ilyen rendkívüli megbecsülést.

⁴⁷⁴ Péczely 1835, 374.

⁴⁷⁵ Felelet 1835, 366-367.

⁴⁷⁶ Péczely József Schedel Ferencnek, 1835. december 2.; Péczely József Schedel Ferencnek, 1835. december 30. In: Vargha 1960, 364-365.

⁴⁷⁷ Kölcsey Ferenc Bártfay Lászlóhoz, 1832. május 3. KFÖM III. 174.; Vö. Csorba 1982b, 165.

Amikor Sárvári Pál Toldy Ferenc felkérésére megírta Csokonairól szóló emlékeit, a professzornak egyetlen jó szava sem volt rá. Ennek legfőbb magyarázatát azon tapasztalatában kereshetjük, hogy miközben a kollégiumi tanárok társadalmi megbecsülése csökkent, addig a költőké meredeken emelkedet. Az egyházi iskolában oktató tudósok iránti tisztelet csökkenését személyesen is meg kellett tapasztalnia, hisz miközben régi érdemeit feledve tüntettek ellene a diákok,⁴⁷⁸ addig önként adakoztak egy költő, Csokonai síremlékére. A tudóst „legyőzte” a poéta. Az 1830-as évekre valóban látványosan megemelkedett az írás társadalmi rangja, aminek eredményeként az írás önálló polgári foglalkozássá vált. A költészet és a költők rangjának emelkedését láthatta abban is, hogy megnőtt a költők élete iránt az érdeklődés. Csokonainak már Domby is megírta az életrajzát, s lám most meg – gondolhatta – a Kisfaludy Társaság határozta el, hogy a Nemzeti Könyvtárban kiadják minden munkáit, amelyet Toldy Csokonai életútját bemutató írása vezet majd be. Keserűen kellett tudomásul vennie azt is, hogy a vélemények összeütközésekor nem tudós testületké a döntési jog, hanem a döntések tőlük függetlenül születnek meg, ahogyan ezzel a síremlékre való gyűjtés kapcsán is szembesülnie kellett. Ebbéli csalódottságát növelhette, hogy a Péczelyvel folytatott vitájukban a consistórium nem igazságot szolgáltatott, nem bíróként, hanem „atya”-ként lépett föl, s nem ítélni, csak békéltetni akart, hogy megóvja a Kollégiumot a botránytól.⁴⁷⁹ Az igazság megszületésének a helye ekkor már a nyilvánosság volt. Sárvári megnyilvánulásai szemléletesen fejezik ki azon értelmiségi réteg hangulatát, amelynek tagjai egyházi intézmények szolgálatában álltak, s tekintélyüket nem pusztán egyéni képességeiknek, hanem pozíciójuknak és a mögöttük álló intézménynek köszönhették. Az 1830-as években, amikor befolyásuk jelentős mértékben csökkent, azzal is szembesülniük kellett, hogy egyre kisebb a megbecsültségük.⁴⁸⁰ Ezek után nincs mit csodálkozni azon, ha olyan, a világi igényre egyébként nyitott⁴⁸¹ egyházi szolgálatban álló értelmiségi is, mint Sárvári Pál, a 19. század harmincas éveiben értetlenül állt az irodalom szinte korlátlan méretű térnyerése, az új irodalmi-nemzeti eszmék irányába tájékozódó és önálló cselekvésre igényt tartó diákok előtt és megakadályozta, hogy Csokonai síremlékére adakozzanak.

⁴⁷⁸ Törös 1931, 169-170.

⁴⁷⁹ „... a consistóriumunk mindnyájoknak tekintetét egyránt becsben tartván, s kímélve őrizni óhajtván és köteleztetvén, nem mint igazgatóság és bíró, de mint atya úgy kívánja a kedvetlen tárgyat elintézni...” Határozat 1835, 380.

⁴⁸⁰ E folyamat kezdete a századforduló környékére tehető. Kazinczy jegyezte föl, hogy a latin szakszavak magyarral való helyettesíthetőségét vizsgáló megyei bizottsága tagjai közül míg Budainak Ézsaiásnak csak a kegyelme megszólítás járt, addig Kazinczy Dienest és Rhédey Lajost az úr titulus illette meg. Kazinczy Ferenc Nagy Gábornak, 1806. június 12. KazLev. IV. 190.

⁴⁸¹ A világi igényekhez való alkalmazkodás mutatkozik meg többek között abban, hogy a rajzolás művészetéről írt könyvét asztalosok, fazekasok és más mesteremberek számára írta. Szintén a kollégiumi-egyházi világtól való távolság jele, hogy tekintélyt nem azzal szeretett volna magának szerezni, hogy teológiai végzettsége folytán pap is volt, hanem író és oktatói-professzori tevékenységével. Törös 1931, 102.

Számára a költői hivatás felértékelődése nemcsak azt jelentette, hogy az irodalom önálló területté vált, amely megfelelő hozzáértést követel meg, hanem azt is, hogy tagjaik a többi tudatforma képviselői fölött állónak képzelik magukat. Láta, hogy egyre inkább megerősödött az új értelmiségi réteg, a literátus értelmiség, amely egyre nagyobb szerepet játszott és egyre nagyobb jelentőséget vívott ki magának az átalakuló kulturális és társadalmi életben. Ráadásul részben épp azt a szerepet vette át, ami a lelkeszi hatalommal felruházott egyházi értelmiséget korábban elkülönítette a többitől: a közösségi gondok felvállalását. A lelkipásztori hatalmat,⁴⁸² mely *a közösség képviselőjére való jogosultságot* jelentette, s amellyel korábban az egyházi értelmiség volt felruházva, egyre inkább kisajátította magának az irodalmi értelmiségi réteg. Sárvári Pál Csokonai kultusza kapcsán tett, korábban idézett megjegyzéséből is kiolvasható, hogy a tudós professzorok méltatlan helyzetét a költők és az irodalmi értelmiség szerepének számára érthetetlen felértékelődésével hozta kapcsolatba: „Hát csak a’ verselő Musa érdemel köz emléket? Talán a’ köz hálás érzések emléke Csokonaival csak kezdetét vette, ’s azután valahára, többek is következnek?”⁴⁸³ Annak az egyházi értelmiségi rétegnek, amely csak részben tudott áthangolódni a világi igényekre, keserűen kellett tudomásul vennie, hogy helyükre a 19. században egy új értelmiség került. Mindez érthető módon kifejeződött a szépirodalommal szembeni ellenszenvükben is.

A nemzeti irodalom jelentőségének fölismerését és képviselőinek elismerését nemcsak az nehezítette meg a kollégiumban, hogy a tanárok az ideális műveltséget továbbra is az ókori klasszikus kultúrán alapuló képzés révén tartották elérhetőnek, hanem az is, hogy az oktatás nyelve egészen a harmincas évekig a latin maradt. Amikor a magyar nyelv mellett érveltek szinte mindig csak kommunikációs eszközként tekintettek rá. 1796-ban az Egyházkerületi Közgyűlés azért döntött a magyar nyelv bevezetése mellett, mert a latin akadályozza a tanulást, nehezíti a megértést és így lassítja a tananyagban való előrehaladás ütemét.⁴⁸⁴ 1833-ban a Professzori Gyűlés jegyzőkönyve tanúsága szerint még mindig a fentiekkel érveltek a magyar nyelvű tanítás mellett: „A tanulóknak nehogy a lehető haladásuk a tudományokban akadályoztassék a tudományoknak deákul tanítása által, másrészt nemzeti nyelvünk mostani általános és biztató lelkesedéssel munkába vett emelése tekintetéből, s főképp tudományos kifejlődésének elő segéllése végett; amott már több évvel ezelőtt némely tudományokra határozat vala, most általán fogva szükségesnek tartja törvényül tenni, a teljesítés végett kiadni ezen consistriumi végzést, hogy a Collégiumunkban a hazai törvényeket kivéven, melyeknek nemzeti nyelvünk taníttatását még mostan többféle akadályok hátráltatják, minden

⁴⁸² Vö. Foucault 1999a, 184-187.

⁴⁸³ Sárvári 1844a, 398.

⁴⁸⁴ Gáborjáni 1996, 87.

egyéb tudományok magyarul taníttassanak”.⁴⁸⁵ A nyelvre tehát elsősorban mint kommunikációs és mint a tudományok fejlődését és a nemzeti boldogulást elősegítő eszközre tekintettek. A lassú változás jelének láthatjuk azonban, hogy a consistorium indoklásában már helyet kapott a nyelv nemzeti jelként való értelmezése is. Egy, a 19. század első feléből származó II. József intézkedéseit számba vevő diktátum is úgy beszélt már a magyar nyelvről, mint a nemzeti lét biztosítékáról: „Látván a’ Magyarok, hogy ez által nyelvek s azzal együtt nemzetségek enyésztenek el: minden tehetségeket öszve szedték, hogy nyelveket az enyészettől meg menthessék”.⁴⁸⁶ A harmincas években Péczely József fellépésével jutott teljesen érvényre az a meggyőződés, hogy a nyelv mindenekelőtt nemzeti jel, s fejlesztése a nemzeti lét kiteljesedését segíti elő: „Magyarnak ugyan semmi elébbvaló nem lehet: hogy nyelvünk, ezzel együtt nemzeti létünk, minden lehető módon, minél teljesebb kifejeződést, virágzást, önállási pontot, életet és állandóságot” nyerjen. E gondolat szellemében ajánlotta az általa szerkesztett *Lant* című irodalmi antológia harmadik kötetét Kölcseynek,⁴⁸⁷ a negyediket pedig „A’ hazai nyelv, s’ nemzeti előhaladás elnemfogúlt barátainak”.⁴⁸⁸ A 1830-as évekre tehát gyökeret vert azt a nagy jelentőségű gondolat, hogy „[a] nemzet nyelvében él. Mely nép elég korcs nyelvről elfeledkezni, az csak egy lépésre szédeleg a nemzetiségét is eltörléssel fenyegető örvénytől. Csak az nemzet számolhat létre, mely drágábbnál drágább kincsét, nyelvét ápolja, műveli és a tökély legmagasabb fokára emelni igyekszik.”⁴⁸⁹

A nemzeti irodalom közösségi szerepe és jelentősége felismerésének akadálya volt továbbá az is, hogy mereven elutasították a magyar nyelvű szépirodalmat. A sedes jegyzőkönyve először 1800. november 22-i dátummal ad számot arról, hogy magyar regény olvasásáért diákokot idéztek meg. A végzésben az áll, hogy „ily haszontalan könyvek olvasása az éretlen elméknek inkább káros, mint hasznos, olvassanak inkább görög és latin remekírókat”.⁴⁹⁰ A magyar nyelvű regények az 1770-es években jelentek meg a magyar irodalomban. Különösen a heroikus és gáláns regények fordításai voltak népszerűek, amelyekben a kalandok és viszontagságok sokasága a szerelem beteljesülésével ér véget.⁴⁹¹ A kollégiumi professzorok e regények olvasását azért tartották veszélyesnek, mert megronthatják a diákok erkölcsét. Ugyanis nemcsak az iskola világán kívülre, hanem a kollégium értékrendjével ellentétes világba csábították az olvasót. 1808-ban Kölcsey még

⁴⁸⁵ Bajkó 1976, 86.

⁴⁸⁶ Bevezetés é. n., 12.

⁴⁸⁷ „Szeretve tisztelt barátjának / a’ haza nevelkedő reménye’ / a’ lelkes ifjúság’ / minden szépre, jóra, nagyra, / szóval és tettekkel buzdítójának, / mesterének, példájának; / Kölcsey Ferencnek. In: *Lant* III. 1834, 1.

⁴⁸⁸ *Lant* IV. 1835, 1.; Vö. Bodolay 1963, 657.

⁴⁸⁹ Töredékek a magyar nyelv s nemzeti irodalom történetéből. 1851. Kézirat, TtREKK R 2693.; vö. Törös 1931, 78.

⁴⁹⁰ Balogh 1904, 245.

⁴⁹¹ Mészáros Ignác Kártigámja, Báróczi Sándor Kassándrája és Haller Antal Argenise a műfaj jellegzetes darabjai. A 18. század végéig Mészáros fordítása négyyszer, Báróczié kétszer jelenik meg.

mindig arról panaszkodott Kazinczy Ferencnek, hogy tilos a magyar könyvek és a regények olvasása. A szépirodalom még a harmincas években is változatlan megítélésére következtethetünk Péczy pesti barátaihoz írt leveleiből.⁴⁹² A *Lant* miatt folyton ellenérzésekbe ütközött, a negyedik kötet kiadására már úgy kellett „még egyszer utoljára” rávennie magát.⁴⁹³ Az igazsághoz hozzátartozik, hogy a *Lantban* megjelent versek egy része nemcsak kilépett a kollégium által ellenőrzött világból, hanem bírálta is és el is utasította az iskolai tudást és rendet.⁴⁹⁴ A szépirodalommal szembeni ellenérzés volt az oka annak is, hogy Péczy az Atheneumnak mindössze két előfizetőt tudott szerezni.⁴⁹⁵ A Kisfaludy Társaság által kiadandó Csokonai-kötetet kapcsán pedig „szeméremmel” kellett szabadkoznia, „hogy az iskolában és iskolán kívül tett felszólításom után is, magamat leszámítva, több preanumeranst háromnál szerezni nem tudtam”.⁴⁹⁶ Ez utóbbiból arra is következtethetünk, hogy a kollégium értelmisége nemcsak elutasította a szépirodalmat, hanem gondolat- és érzésvilágukból *hiányzott az irodalom támogatásában kifejeződő patrióta öntudat* is.

A tanári kar mindezek után érthetően rossz szemmel nézte azt is, hogy a diákok felolvassák és megjelentetik szépirodalmi munkáikat. Részben azért, mert benne befolyásuk csökkenésének veszélyét látták, hiszen ezek nem az általuk ajánlott példákat követték, hanem a kortárs magyar költőket és írókat. Részben pedig azért, mert az iskolás klasszicizmus metodikájának megfelelően a tanulást fontosabbnak látták a tehetségénél, ezért tartották hibásnak Péczy nevelési elvét, „hogy azt íróvá tegyük, míg az oskolai gyakorlásokon sem ment keresztül”.⁴⁹⁷ A diákok szépirodalmi törekvéseitől való félelmüket tehát leginkább az táplálta, hogy benne annak a veszélyét látták, hogy diákokat könnyen elcsábíthatja a világ szírehangja. Erre Péczy egyik, 1840-ben Toldynak írt levele világít rá. Szerinte ugyanis a kollégium professzorai leginkább azért nehezményezték a szépirodalommal való foglalkozást, mert elvonta a diákokat a tanulástól.⁴⁹⁸ A Kisfaludy Társaság egyik ballada-pályázata után, az egyik tanár azzal mentegette diákjai csekély tanulmányi előmenetelét, hogy Péczy hatására az ifjúság „csak balladáz”.⁴⁹⁹ A kortárs irodalom iránti ellenszenv oka tehát főleg az volt, hogy általa olyan eszmékkel fertőződött meg a diákság, amelyek révén megkérdőjeleződött a Kollégium által közvetített tudás elsődlegessége és érvényessége. Erre utal az élete végére

⁴⁹² Kölcsey Ferenc Kazinczy Ferencnek, 1808. december 7., 1809. január 31. KFÖM III. 19., 22.; Vö. Taxner 1992, 58-59.

⁴⁹³ Péczy József ismeretlennek, 1834. január 14., Péczy József Toldy Ferenchez, 1835. július 23. In: Balkányi 1904, 64., 71.

⁴⁹⁴ „Miért pillogtok ősz szakállasok, / Lángzó szemekkel vad bosszút lövelve, / A' moh – fedett templom Gohtormain? // Az éj fut! ajkam senge csókjain, / Fény – élet ébred, biztatón feselve; / Kitelet időtök – ősz szakállasok.” In: *Lant* IV 1835.; Vö. Győri 1988, 660-661.

⁴⁹⁵ Péczy József Toldy Ferencnek, 1837. január 16. In: Balkányi 1904, 78.

⁴⁹⁶ Péczy József levele Toldy Ferencnek, 1844. december 13. In: Balkányi 1904, 323.

⁴⁹⁷ Felelet 1835, 372.

⁴⁹⁸ Péczy József Toldy Ferenchez, 1840. április 16. In: Balkányi 1904, 201.

⁴⁹⁹ Péczy József levele Toldy Ferenchez, 1840. április 16. In: Balkányi 1904, 201.

megkeseredett Sárvári Pál önvallomása is, aki a kollégiumi fegyelem lazulásának okát egyenesen a „diétai ifjúság”, vagyis a szabad véleménynyilvánítás megjelenésével magyarázta.⁵⁰⁰

A szépirodalom elutasításának másik oka abban keresendő, hogy tanárok a hagyományok ismeretét és az általuk rendelkezésre bocsátott minták követését tartották fontosnak. Azt gondolták, hogy a művészethez elsősorban nem (született) tehetségre van szükség, hanem alapos elméleti felkészültségre, gazdag irodalomtörténeti ismeretre és főleg az ókori klasszikusok tanulmányozására. Vagyis az egyéni invencióval szemben a (klasszikus) hagyomány szerepét látták döntőnek és meghatározónak. Az iskolás klasszicizmus felől ítélték meg az új irodalmi törekvéseket, amelyek pedig alapjaiban más ízlést, irodalomfogalmat és a hagyományhoz való új viszonyt tételeztek, a romantikus ízlés és esztétika jegyében születő művek, valamint a romantikus zseni képzete számukra érthetetlen és elfogadhatatlan volt. Még ekkor is azt a klasszicista elvet ajánlották diákjainak, hogy állandóan csiszolgassák műveiket. Nem számoltak tehát az ihlet időközben megnövekvő jelentőségével. Mindezek alapján arra következtethetünk, hogy a professzorok többsége (talán az intézmények nehézségi, megmaradási „törvényének” megfelelően) a Kollégiumban *a tudásszerzést még mindig ellenőrzés alatt szerették volna tartani, az egyént pedig alárendelni a hagyományos kollégiumi rendnek*. Ezért nem tudták elfogadni, hogy a költő világalkotó képességgel rendelkezik, ahogyan Dombó is ábrázolta Csokonait. Sárvári – láthattuk – ezt az önmagába zárkózás és a közösségi ellenőrzés alóli kibújás jeleként értelmezte. Úgy tűnik, hogy, bár morálról és vallásról való gondolkodását alapvetően határozta meg Kant filozófiája, a romantikus költőtípus idegen volt a számára, talán azért, mert nem hatott rá, nem foglalkoztatta⁵⁰¹ az a nagyhatású kanti gondolatot, hogy a megismerést az emberi fejben meglévő logikai ítéletformák teszik lehetővé, amely a világalkotó tudat karrierjét indította el.

A Kollégiumban az irodalom autonómiájának eszméje Péczely József fellépésével jelent meg, aki Kazinczy nyomdokain indulva megpróbálta lebontani az eruditus-aufklärista típusú irodalomeszményt. Az irodalom önálló világgként való értelmezése mutatkozik meg többek között abban, hogy Péczely a fordítást nem pusztán a megértés és műveltségterjesztés, vagyis nemcsak a tudásszerzés eszközének tekintette, hanem olyan irodalmi tevékenységnek, amely révén egyáltalán lehetővé válik az irodalmi hagyományhoz való hozzáférés. Már önmagában is jelentős, hogy nem tekintette magától értetődőnek a hagyományt, hanem *a kultúra olyan rétegének, amelyet csak megfelelő eljárások segítségével lehet érthetővé, jelenvalóvá tenni*. A

⁵⁰⁰ Törös 1931, 152.

⁵⁰¹ Bizonyára összefügg ez azzal, hogy Magyarországon Kant 18. század végi és 19. század eleji recepcióját politikai, etikai és teológiai szempontok határozták meg. Vö. Horkai 1974., Szauder 1974., Bíró 1992., Darai 1999.; Lackó é. n.; Mészáros 2000, 99., 103-104.; „A Kant megmérhetetlen lelke ötlet a filozófia óceánjába merítette, és ezt az egész óceánt ő örülő borzadással beúszkálta.” Dombó 1955, 50.

fordítás így olyan eljárás volt a számára, amely mítosztalanítja⁵⁰² a régi szöveget, vagyis újra hozzáférhetővé teszi, s ezzel léthez juttatja: „A’ Fordítások adtak, bizonyos tekintetben, lételt az Eredetieknek is, s’ vetnek világosságot átaljában az egészre...”⁵⁰³ Számára tehát az irodalom olyan önálló világ volt, amely szövegek kölcsönhatása, párbeszéde eredményeként születik meg. Épp ezért a klasszikusok fordításakor sem a művelődéstörténeti adalékok megismertetését tartott fontosnak, hanem az utat, ahogyan a régi szöveg a különböző olvasatok/fordítások során át eljutott a jelenbe. Például a Thermopülénél elesett spártai hősök emlékét megörökítő disztichonnak először az eredeti görög nyelvű szövegét közölte, majd Cicero latin nyelvű, Ungvárnémeti Tóth László és Kazinczy magyar nyelvű fordításait, s legvégül a sajátját, mindkét nyelven és több változatban.⁵⁰⁴

Péczy az irodalmat a nemzeti dicsőségszerzés legfőbb eszközének tartotta.⁵⁰⁵ S ezzel nem kevesebbet állított, minthogy az irodalom autonómiáját semmi mással nem pótolható nemzeti jelentősége alapozza meg, sőt minden más tudatforma fölé emeli, épp ezért kell mindenki másnál összehasonlíthatatlanul nagyobb megbecsülésben részesíteni az írókat és a költőket. Ez a meggyőződése táplálta a Csokonainak állítandó síremlék iránti lelkesedését is.⁵⁰⁶ S ezért bízta diákjait is szépirodalmi munkák írására. A *Lant*-ban napvilágot látott alkotások erősen epigon ízűek, folyton Kölcsey, a Kisfaludyak, Vörösmarty képeivel, nyelvével, szerkesztési fogásaival és történetfűzésével találkozhatunk. Vagyis a köteteken túlságosan érződik az iskolás jelleg, ami miatt Erdélyi János még mindig ott érezte rajtuk a „[t]heológia és tudja isten minő szag[ot]”.⁵⁰⁷ Tisztában volt ezzel Péczy is. A *Lant* kiadásában és a diákok írásra buzdításában nem is művészeti, hanem mindenekelőtt pedagógiai célok vezérelték, hogy diákjaival megismertesse és megkedveltesse a kortárs magyar irodalmat, lehetőséget adjon tehetségük megtapasztalására és az iskolán kívüli

⁵⁰² A mítosztalanítás „az eredeti helyzetre való visszatérést jelöli, ahol az evangélium még nem egy új írás, amit kommentálni kell.” Ricoeur 1987c, 256-263. A hagyományra alkalmazva Ricoeur Bultmann-interpretációja a gondolatát azt jelenti, hogy a tradíció a kommentárok révén lesz jelenvalóvá. Hagyománnyá azonban csak akkor válik, ha megértése már nem igényel külön reflexiót, külön munkát, léte természetes módon adott és „beszéde” érthető. A mítosztalanítás olyan eljárás, melynek révén a kultúra a jelenben már alig értett rétegei és jelentései újra magától értetődővé lesznek.

⁵⁰³ Vö. Zsigmond 1940, 71.

⁵⁰⁴ Ha meggondoljuk, hogy Péczy diákkori versengései eredményeként születtek ezek a fordítások, akkor egy kicsit más színben tűnhet föl a kollégiumi irodalomtanítás, a poeticae classicus is, s talán jobban látható az is, ami benne ekkora problematikussá vált. Elsősorban nem az volt vele a baj, hogy utánzó, epigon ízü és középszerű versek jellemezték a diákköltészetet, hanem az, hogy nem adott lehetőséget széles irodalmi tapasztalatra, amely jelentős művészi teljesítmények megszületéséhez elengedhetetlen. Arany is hasonlóképp gondolta: „Nagy fontosságot helyezünk tehát abba, hogy a költészet s általában a művészet terén minél több jó középszerű, s ha tetszik, »utánzó« fussa szabad versenyét; nem mintha a középszerűséget becsülnők nagyra, de mivel ezek teszik lehetővé, hogy koronkint lángész álljon elé s mivel egy ily pezsgő, szélesen kiterjedt, hagyományos művészi élet nélkül a genie megszületik ugyan, de meg is hal, a nélkül, hogy léteztéről valamit tudna a világ.” Arany 1998, 108.

⁵⁰⁵ *Lant* I. 1832. 1-2.

⁵⁰⁶ Vö. Bodolay 1963, 657.

⁵⁰⁷ Erdélyi János Csengery Imrének, Pest, 1840. március 12. In: Erdélyi 1960, 103.

világban szükséges képességek csiszolására: „egygyik, hogy bizonyosága, másik hogy ösztöne és mintegy köszörű-köve lenne Ifjaink igyekezetének és munkásságának...”⁵⁰⁸ Így tartotta ezt Kölcsey is, aki az irodalmi társaságok feladatát elsősorban szintén az iskola falain kívüli életre való felkészítésben látta: „Az ifjunak sokat kell olvasni is, írni is; mert csak olvasgatás és irogatás tesz akár polgári, akár literatori pályára alkalmasokká. Azért ily olvasó s író társaságok nagy eszközök a jövő férfi kikészülésére.”⁵⁰⁹ A *Lant* egyik jelentőségét az adja, hogy tanártársaival megpróbálta elfogadtatni: a diákok szépirodalmi próbálkozásainak helye van a kollégium nevelési-oktatási programjában, mert a nevelés nem térhet ki a világban zajló történések elől, valamiképp alkalmazkodni kell hozzájuk. Abban bízhatott, hogy tanári kar belátja, már nincs olyan hatalma a tudás fölött, mint korábban, mert a világot nem lehet kizárni az iskola falain kívülre. Annál is inkább gondolhatta ezt, mert látta, hogy tanártársai sem tudnak kitérhetni a világi gondolkodásban jelentőségre szert tett filozófiai elgondolások és eszmék elől. Így például Sárvári Pál is kénytelen volt előadásában alkalmazkodni a diákság filozófiai érdeklődéséhez. Bár ki nem állhatta az ekkor oly népszerű Wolffot, mégis hivatkozni kellett rá, ha azt akarta, hogy a diákok meghallgassák.⁵¹⁰ Számunkra ennél fontosabb azonban, hogy a *Lant* megjelentetésével szűnt meg Debrecen irodalmi kánonon kívüli helyzete, az a makacs kívülállás, amelyet Kazinczy tett szóvá az *Árkádia-pörben*. Épp az uralkodó kánonhoz és ízléshez való alkalmazkodás miatt becsülte ugyanis nagyra Péczelyt és a köteteket mind Kazinczy, mind Kölcsey, mind pedig a Kisfaludy Társaság: „Elálmékom a szertelen változáson ezen mostani Debrecen és a régi közt. Ez a kor szellemében élő ifjúság, s ez az ifjúságot így pártfogoló professzor. A történet, mivel Debrecenben történt, felette fontos”.⁵¹¹ Debrecen megtért, a debreceniség már a múlté. Az elzárkózás helyett a nyitottság, a saját igazsághoz való makacs ragaszkodás helyett mások megértése és a kisvárosi szellem helyett a világban való tájékozódás igénye volt egyre inkább a jellemző, vagy legalábbis az új gondolkodásmód képviselői már jelen voltak és hallatták hangjukat.

Irodalom és szabadság

A diákok önképzésének helyet adó diáktársaságok utáni erős vágy az egyik legfontosabb jele volt annak, hogy a kollégiumi világ zártsága és tekintélyelvű rendje fölött eljárt az idő. A kollégiumi professzorok természetesen mindent megtettek fönntartása érdekében, ezért igyekeztek megakadályozni, hogy a diákok olvasó társaságot alapítsanak.

⁵⁰⁸ Bodolay 1963, 655-656.

⁵⁰⁹ Kölcsey Ferenc Ormos Lászlónak, 1837. január 24. KFÖM III. 768.

⁵¹⁰ Julow-Tóth 1981, 436.

⁵¹¹ Kölcsey Ferenc Bártfay Lászlónak, 1832. május 3. KFÖM III. 174.; Vö. Csorba 1982b, 165.

Mikor látták, hogy tiltással nem érik el céljukat, működését megpróbálták a kollégium hivatalos intézményi keretei közé szorítani. A diákok önszerveződésével szembeni magatartásukat bizonyára befolyásolhatta az az *emlékkép*, amit Csokonairól és önképző köréről őriztek. A költő és társai ugyanis ugyan azzal a céllal alapították meg irodalmi körüket, hogy megismerkedjenek koruk irodalmával, de aztán, gondolhatták a tanárok, *a szabadság a kollégiumi rend ellen fordította őket, vagy legalábbis Csokonait*. Emlékezhetek arra is, hogy ugyan a költő kivételezett bánásmódban részesült, de hála helyett, nyilvánosan szembefordult az iskola nevelési elveivel és módszereivel, s nem fogadta el a professzorok tekintélyét. Az ellene indított per egyik célja épp ezért minden bizonnyal az volt – ahogyan erre Győri János rámutatott –, hogy elejét vegyék a diákok további engedetlenségének, amelynek okát Csokonai szabad gondolkodása és tekintélyre nem ügyelő magatartása hatásában látták.⁵¹² A 19. század harmincas éveiben alakult irodalmi diáktársaságokkal kapcsolatban a professzorok joggal érezhették úgy, hogy bennük a költő szabad szelleme és az önálló tájékozódás iránti igénye éled újjá, hiszen a kései utódok „respublikát képeztek az iskolában”.⁵¹³

A tanárok magatartása megítélése szempontjából fontos, hogy a Helytartótanács a diáktársaságok tevékenységét az 1700-as végétől a könyvek olvasására korlátozta. 1836-ban pedig arra figyelmeztette a tanári kart, hogy „a tanulóifjúságnak minden szövetkezései, bármineműek legyenek is azok, a legszorosabban megtiltassanak”.⁵¹⁴ Az osztrák hatalom képviselőinek félelme nem volt alaptalan. 1831. május 11-én a Nagytemplom falára minden bizonnyal egy kollégiumi diák szögezte föl a *Melly édes nevezet légyen a polgári szabadság* kezdetű radikális költeményt.⁵¹⁵ 1841 októberében pedig egy izgató levelet kellett a rektornak felkutatnia. „Ha ti is tespedésbe merültök, nem lészen e honban szabadság... a nagy feladat megoldása a jelen nemzedéknek tartatott fel...éljetez a köznek...vezérelvetek legyen: vesszen az önkény, éljen a szabadság!” - írta a szerző és a szatmári 12 ponthoz való csatlakozásra hívta fel a debreceni diákokat.⁵¹⁶ A kollégiumi vezetők szeme előtt újra az intézmény állami ellenőrzés alá vonásának és autonómiája elvesztésének a réme tűnhetett föl. Joggal, hisz a Habsburg-katolikus állam továbbra is a protestánsokban látta a legfőbb veszélyt, ahogyan ezt Hoffmann pesti szenátor titkos jelentése igazolja: „[h]a kálvinista uraink célt [a magyar nyelv lesz a hivatali állások betöltésének feltétele] érnek, ezzel vége a katolikus egyháznak s mindazoknak, kik a legmagasabb osztrák ház iránti ragaszkodást fönntartani kívánják.”⁵¹⁷

⁵¹² Győri 1996.

⁵¹³ Bodolay 1963, 69.

⁵¹⁴ Törös 1931, 149.

⁵¹⁵ Bán - Julow 1964, 653.

⁵¹⁶ Bodolay 1963, 26.

⁵¹⁷ Bodolay 1963, 26.

A legnagyobb lökést a társaságok megalakulásához az egyesületi eszme széles körű elterjedése jelentette, amely az irodalmi közbeszéd meghatározó eleme volt. Az egyesületek célja a polgári szabadság megteremtése és nemzeti lét kiteljesedésének előmozdítása volt. Épp ezért a kollégiumban megalakult társaság tagjai sem csak „a’ magu[k] tökéletesítése”-ben látta feladatukat, hanem „a’ nemzeti nagy lét elér[ése]” elősegítésében.⁵¹⁸ Az önálló cselekvési tér megteremtése, ahol a diákok a nemzet hasznos polgárainak érezhették magukat, természetesen nem egyik napról a másikra történt. Először 1833-ban titokban alakítottak egy egyesületet. Céljuk az önművelés volt, olvasmányaikat és önálló munkáikat beszéltek meg. Csak 1834 novemberében léptek a tanári kar elé, s kérték engedélyezték nyilvános működésüket. Kérelmüket elutasították, „minthogy az oskolai ifjúságban bárminémű olyan társaság álljon össze, mely magának statumokat készítsen, az oskolai igazgatóság a legfelsőbb kegyelmes parancsolatok értelmében semmi esetben meg nem engedheti”,⁵¹⁹ s arra kötelezték a diákokat, hogy mutassák meg könyveiket és írásaikat. A tanári kar tehát megpróbálta a diákok gondolkodását továbbra is szoros ellenőrzés alatt tartani. Ezért szorgalmazták azt is, hogy a diákok „minden társasági forma és a gyülekezés nélkül”⁵²⁰ szerezzék be a tanárok által engedélyezett könyveket. Mint láttuk, a szépirodalom különösen gyanús volt a számukra, hisz általuk ellenőrizhetetlenül áramolhattak volna be a világi eszmék, amelyek révén a diákok egyre inkább szembe kerültek volna a kollégium tanítási rendjével és elveivel. A tanári kar végül engedélyezte működésüket, de csak mint Olvasó Társaságét, s szigorúan megtiltották, hogy saját munkáikat felolvassák. A tiltás, úgy látszik, hogy még a tanári kar és Péczely közti vita után is érvényben maradt. A diákok ugyanis 1839-ben újra titokban alakítottak egy Egyesületnek nevezett társaságot, hogy szépirodalmi és egyéb írásaikat egymásnak felolvassák. Helyzetükről és a kollégium nevelési-oktatási rendjében elfoglalt helyükről egy, 1842-ben az Atheneumban megjelent cikk számolt be, amely az oktatók közönyösségéről és hidegségéről tudósított. Az Egyesület végül e cikk hatására a tanári kar elé állt nyilvános működésük engedélyezését kérve. Tevékenységüket csak az Olvasó Társasággal összeolvadva folytathatták. Ettől kezdve azonban az Egyesület hanyatlásnak indult.⁵²¹

A tanárok félelme abban az értelemben jogos volt, hogy a diákok egyesület utáni vágyában a szabadság utáni vágyuk fejeződött ki. Azon igényük, hogy bekapcsolódhassanak azon irodalmi és politikai törekvésekbe, amelyek célja a magyar nemzet „tökéletesítése”. E vágyaikkal, melynek az önszerveződő egyesületeik adtak testet, kiléptek a kollégium falai közül, gondolkodásukat és magatartásukat többé már nemcsak az iskolai keretek, a tanrend és

⁵¹⁸ Bodolay 1963, 465.

⁵¹⁹ Törös 1931, 148.

⁵²⁰ Felelet 1835, 373.

⁵²¹ Bodolay 1963, 205-206., 261-267.

a tanárok határozták meg, hanem azok a világi és nemzeti eszmék, amelyek legfőbb megjelenési helye az irodalom volt. Cselekedetük hasonlít Csokonaiéra, aki engedély nélkül elmondott búcsúbeszédével kimondta, hogy nem akar a Debreceni Református Kollégium diákja lenni. A diáktársaságok pedig azt nyilvánították ki, hogy nem akarnak *csak* diákok lenni.

Tekintélyelv és nyilvánosság

Érdemes felfigyelni arra is, hogy a professzorok és Péczely más-más legitimációs eszközt használtak. A tanárok, ahogyan láthattuk, az intézményesített tekintélyre hivatkoztak, arra, hogy hivataluknál fogva övék a tudás, s övék annak eldöntésének a joga, hogy a diákok számára mi a szükséges és hasznos ismeret, s mi a káros és haszontalan. A Kollégiumban a tekintélyelvet az 1807-es Budai Ézsaiás által készített „álmosdi Ratio” erősítette meg: visszavetette a világi művelődés érvényesülését és az egyház és a vallás szekularizáció előtti tekintélyének visszaállítására tett kísérletet. Ennek szellemében rangsorolta az ismereteket és engedélyezte a különböző művelődési formákat. A diákok kevés olyan művelődési-szórakozási lehetőséget kaptak, amelyeket ne elsősorban az iskolai keretek és a kollégiumi oktatás érdekei szabtak volna meg.⁵²² Ezért akarták ellenőrzésük alatt tartani a diáktársaságok tevékenységét vagy a Csokonai síremlékre való gyűjtést is. Az utóbbit ugyan nem tudták megakadályozni, de az előbbi működését sikerült ellehetetleníteniük. Azzal ugyanis, hogy hivatalossá tették, a társaság elveszítette vonzerejét, hiszen az ellenőrzés révén hivatalos művelődési formává vált. Ezért aztán a diákok többsége közönyösen viseltetett iránta.

A tekintélyelvvvel szemben Péczely a nyilvánosságra támaszkodott, mert „[m]inél több felől, 's több módon nyilatkozik a' köz vélekedés: annál kevésbé merik ellenfeleimet a' Felsőbb oskolai Directionál a rokon gondolkozásuak pártolni”.⁵²³ Nemcsak taktikai megfontolás vezette, amikor Csokonai síremlékre való gyűjtés kapcsán a nyilvánosság elé tárta a diákok helyzetét, a tanárok magatartását és saját nevelési elveit, hanem az a meggyőződése, hogy az iskolában történtek nem tekinthetők pusztán a Kollégium belügyének, a nyilvános okoskodás tárgyát kell, hogy képezzék. A *Levél-töredék* megküldésekor is azért kérte neve elhallgatását Toldytól, hogy ne személyes ügynek tűnjön a vita: „Az irottakért mind egy betűig jót állok, ha kívántatni fog, nevemmel is, azonban – mivel ezen ügy bár az egész közönséges is, de közelebb engemet illet, szeretném, ha nem

⁵²² Nagy 1933, 177.; Bajkó 1981, 467.; Gáborjáni 1996.

⁵²³ Péczely József Schedel Ferencnek, 1835. december 30. In: Vargha 1960, 365.

tudatnék...”⁵²⁴ Bízott a nyilvánosság erejében, amely segíthet a Kollégium oktatási és művelődési állapotai megváltoztatásában: „Ideje volna már egyszer, hogy lássa a világ, egy ilyen nagy tudományos intézetben, mint ez a mienk, mik is történnek; s’ esmerje némely vonalokban lefelébb azon Urakat, kik legközelebb itt helyben, de azon kívül is az egész széles M. Hazában minden szépet, jót, ha új, s’ megfordítva csirájában megfojtani igyekeznek...”⁵²⁵ Úgy gondolta, hogy a nyilvánosság olyan kontrollt jelenthet, ami az iskolai és a világi tudás közti szakadék fölismerésére készítheti a professzorokat, a konzisztóriumot pedig arra, ne tekintse belügynek a Kollégiumban történeteket. Reménye azonban e vonatkozásban nem igazolódott, hisz a testület nem bíróként, hanem atyaként lépett föl, s ezzel az egyház és a kollégium belső ügyévé tette a vitát. A nyilvánosság iránti igény a formálódó nemzeti közösség és polgári társadalom hírnöke volt, ahol a nemzet és a társadalom egésze számára fontos, mi történik az egyik vagy másik városban és iskolában. Így ami Debrecenben zajlott, nem volt helyi érdekű. Péczely is azért gondolta úgy, hogy be kell számolnia a kollégiumi professzorok magatartásáról, mert a nemzeti közösség egésze számára fontos tanulsággal szolgálhat: „a’ publica opinio mellettem van; ez nekem, ’s hogy a’ közügy veszekedésünkben minden esetre nyert, elég”.⁵²⁶ Döntését igazolhatta Szilágyi Sámuel, aki a *Lant* pápai párjáról, a *Tavaszi*ről írt tudósításában hasonló állapotokról számolt be. A pápai kollégium tanárai úgy gondolkodtak, mint debreceniek: „Ne akarjunk tudósnak látszani, ’s ha egypár magunknak tetsző sort összeférelünk, ne gondoljuk magunkat nyibusban lenni, ne áruljuk szemtelen kofa módjára éretlen gyümölcsseinket...”⁵²⁷ A Debrecenben és a Pápán történetek közti párhuzam arra utal, hogy a Sárvári és Péczely közt zajló vita a vidéki, református városok oktatási és művelődési állapotaira vetett fényt, amelyek pedig meghatározó szerepet játszottak a magyar művelődéstörténetben.

Legitimációs bázisaik különbsége összefügg nevelési elveik különbözőségével. Ennek megértéséhez Arisztotelész techné és praxisz fogalmát hívhatjuk segítségül. Eszerint míg a cselekvés egyik fajtája, a techné célja rajta kívül van, addig az ember erkölcsi világára irányuló praxisz maga a cél. Ez alapján azt mondhatjuk, hogy míg a professzorok számára a nevelés elsőrendűen eszközjellegű volt, lényegében alárendelődött egy ezen túl lévő egyházi-vallási célnak, addig Péczely számára maga a nevelés is önérték, öncél volt. Ezért számára az oktatás és az iskola legalább annyira az erkölcsi-társadalmi cselekvés gyakorlótere volt, mint a tudásszerzésé. Világosan látta azt is, hogy van olyan tudás, amely könyvekből tanulható meg és van olyan, aminek elsajátítása csak a gyakorlatban lehetséges. Ezért bízta Kölcsey

⁵²⁴ Péczely József Schedel Ferencnek, 1835. december 2. In: Vargha 1960, 364.

⁵²⁵ Uo.

⁵²⁶ Péczely József Schedel Ferencnek, 1836. január 19. In: Vargha 1960, 379.

⁵²⁷ Bodolay 1963, 107.

szellemében tettek a rábízottakat: „[a] cselekedetek, a publikumban forgás formáinak hasznos embert...”⁵²⁸

A debreceniség alkonya⁵²⁹

Csokonai síremlékét 1836 augusztusában állították föl. Igaz, különösebb ünnepélyesség nélkül, amelynek oka talán abban kereshető, hogy nem akarták föléleszteni az épp csak elalvó vitát. De így is hirdette a „Felállítása’ dicsőségében osztozott Ifjúság”⁵³⁰ önálló tettek és szabadság utáni vágyát. S ami ennél is fontosabb, hogy mindenki által látható jele volt a debreceniség alkonyának. A Péczely és a kollégiumi tanárok közt kirobban vita ellenére is Debrecen *önerőből és a legszélesebb társadalmi támogatottság mellett* emelt síremléket Csokonai sírja fölé. A tanárok a gyűjtés betiltásával nem akarták megakadályozni a költő megtiszteltetését, csak azt, hogy a diákok szabadsága és önállósága ne forduljon a kollégium ellen. E félelem azonban nem akadályozta meg a *kegyeletet*, a nyilvánosság előtt zajló vita pedig hozzájárult a kollégium és rajta keresztül a város *önismeretéhez*.

⁵²⁸ Kölcsey 1815, 1174.

⁵²⁹ A címet Ó. Nagy Gábortól kölcsönöztem. Ó. Nagy 1939.

⁵³⁰ Péczely József Schedel Ferencnek, 1836. augusztus 16. In: Vargha 1960, 379.

V. A népszerű, nemzeti költő: Izsó Miklós Csokonai-szobra

A síremlék fölállításával – úgy tűnhet – lezárult az Árkádia-pör. Ekkortól kezdve ugyanis már nem lehetett Debrecen szemére hányni, hogy hálátlan lenne Csokonai, a város legjelesebb alakja iránt vagy lennének, akik irigyelnék tőle a népszerűséget és a dicsőséget. Ugyanakkor a tanári karon belül kirobbant vita mégiscsak árnyékot vetett az eseményre, a síremlék-avatás csekély nyilvánossága miatt pedig nem jelenthette a debreceniség felett aratott *végső* győzelmet. A kéziratos költészet tanúsága szerint a diákság körében a síremlék fölállítását követően hanyatlani kezdett a költő kultusza. Részben talán azért, mert a diákok elérték céljukat: állt Csokonai sírköve. Részben pedig azért, mert a városban a diákságon kívül is támogatókra talált Csokonai kultusza, mert a modernizációs törekvések mögött mindig ott kísértett az Árkádia-pör emléke és a debreceniség szelleme. Vagyis a kultusz elveszítette „tiltott gyümölcs” jellegét. E változás továbbá azzal is összefüggésben lehet, hogy a költő alakja a kollektív emlékezet részévé lett, s ezért csökkent a személyes emlékezések jelentősége, amely a diákok kultuszát jellemezte.

Halhatatlanság és népszerűség (II.)

Csokonai egyes költeményei és legendásított alakja hallatlanul népszerűek voltak Debrecenben és a Kollégium szellemi hatókörében. A városban „ő volt a kéziratos versgyűjtemények leggyakrabban másolt szerzője, és a szabadságharc leverése után is főként az ő emlékéhez fordult a város értelmisége. A civisek még a 19. század végén is inkább énekelték Csokonai dalait, mint népdalokat.”⁵³¹ Népszerűsége fokát mutatja, hogy művei sokkal tovább maradtak fenn a kéziratos hagyományban, mint kortársaié. A költő kultuszának fenntartásában különösen nagy szerepet játszottak a kollégiumi diákok. Számos verse, a költőről szóló igaz vagy legendásított történetek fontos elemei voltak a diákság világának, élete emlékezete pedig erősítette a diáköntudatot. Másolgatták, mondogatták és énekelték verseit. Arany János saját kezűleg másolta le *Az istenek osztozása* és *A tolvaj isten* című munkáit, Petőfi is megismerkedett a kollégiumi kéziratos hagyatékkal, Jókai pedig atyja gyűjteményében olvasta a költő kiadatlan, radikális verseit.⁵³² A debreceni poeta népszerűsége nem korlátozódott a kollégiumra. Egyrészt a diákok a legációik során elterjesztették népszerű verseit és a róla szóló történeteket, másrészt egyes költeményei az énekes könyvek és kalendáriumok állandó darabjaivá váltak. Csokonai populáris kultúrába

⁵³¹ Gáborjáni 2005, 58.; Csörsz Rumen 2007, 278-279.

⁵³² Szilágyi 1975, 292-293.

való mély beágyazódására utal, hogy az említett kiadványokban legtöbbször a szerző megnevezése nélkül szerepeltek versei. Ugyanerről árulkodik, hogy számos olyan költeményét is énekelték, amelyek eredetileg nem voltak dallammal ellátva, „a nép kezdte önként énekelni meglévő dallamokra”.⁵³³ Voltak olyanok is, amelyek színdarabok betétdalaiként váltak népszerűvé.⁵³⁴

Csokonai népszerű versei főleg két téma köré csoportosíthatók. Az egyikbe azon művei sorolhatók, amelyeknek politikai jelentőségük és élük volt. Így például a *Békaegérharc*-ot Habsburg-ellenessége és rendiségutálata miatt kedvelték, s nemcsak az önkényuralom éveiben, hanem kiegyezés után is. Az 1860-as években kinyomtatott és ponyvaként árult kötetek Szilágyi Ferenc szerint annyira népszerűek lehettek, hogy mindössze egy csonka példány maradt ránk, mert a köteteket rongyosra olvasták.⁵³⁵ A másik csoportba azok a versek tartoznak, amelyek a szerelemről, az erotikáról és a borivásról szóltak meglehetősen szókimondón. A dévajkodó, szerelmeskedő és borozó Csokonai alakja – ahogyan majd látni fogjuk – alapjaiban határozta meg kultusza e szakaszát. Nagyon kedveltek voltak azok a költemények is, amelyek a költő tréfálkozó kedvének lenyomatai. Darabjai közül minden bizonnyal ezért volt hallatlanul népszerű a *Gerson* is. S bár Julow Viktor remélte, hogy ez talán dramaturgiai erényeinek köszönhető, de minden bizonnyal inkább „bumfordi mókái” nyerték meg a nagyközönség tetszését.⁵³⁶

Csokonai népszerűségével tisztában voltak kortársai. Márton József kiadóként számolt vele, s így 1816-ban azért merte újra kiadni a debreceni poéta munkáit, mert látta, hogy „Olly kedvesen vette Édes Hazám Csokonai Vitéz Poétai Munkáinak azt a’ kiadását, mellyet én 1813-ban nyomtattam vala...”.⁵³⁷ Az 1836-ban Kassán megjelent Csokonai kötet előszava is arról tanúskodik, hogy az irodalommal és a kiadással foglalkozó professzionális olvasók figyelembe vették a költő népszerűségét, melyet ekkorra már a nemzeti érzület is táplált. Az életrajzi bevezetést jegyző N. G. szerint „azon eredetiség és nemzetiség által, mellyek költeményeit bélyegzik ’s a’ nagy publicum’ mellében is mindenkor viszhangot ébresztenek, olly popularis költő lett, hogy csaknem minden dalai ma is zengenek, hol magyar ajk dalol”.⁵³⁸ Ivancsics Zsigmondnak 1817-ben bizonyára már megérte közönséges kölcsönkönyvtárába négy Csokonai-kötetet beszerezni, ugyanannyit, mint Kazinczytól. S csak utána következtek Pálóczi Horváth Ádám, Báróczi Sándor, Ányos Pál, Aranka György és

⁵³³ Szilágyi 1975, 252.

⁵³⁴ Uo.

⁵³⁵ Szilágyi 1981, 381.

⁵³⁶ Julow 1991, 97. ; Csörsz Rumen 2007, 293.

⁵³⁷ Márton 1816, III.

⁵³⁸ N. G. 1836, ; Vö. Szilágyi 1975, 292.

Kisfaludy Sándor, Kis János, Orczy Lőrinc és Barcsay Ábrahám kötetei.⁵³⁹ A Kollégium és az egyház befolyása alatt álló református lelkészek sem utasították el teljesen Csokonai költészetét. Kenézy Lajos lelkész könyvtárában található jegyzetek tanúsága szerint ugyanis, bár igényének nem feleltek meg a költő alkalmi versei, ódái és Kleist-fordítása, de Lilla-dalait „a kétségbeeső szerelem utolsó fellobbanásainak” festéséért nagyra tartotta, s úgy látta, hogy „Csokonaitól nem tagadhatni meg a szép költői lelket”.⁵⁴⁰ A költő elleni, korábban említett támadások és bírálatok is inkább növelték az iránta érzett szimpátiát, együttérzést és így közkedveltségét, mintsem ellenérzést váltottak volna ki vele szemben. Erről tanúskodik Herepei Károly 1832-ben a Nemzeti Társalkodóban megjelent írása, mely szerint várja a Közhasznú Ismeretek Tára III. kötetét és előre készül „a szegény Csokonai gyalázását s az Y úr magasztalását olvasni”.⁵⁴¹

Nemcsak a közönség körében lehet tapasztalni a költő egyre növekvő népszerűségét és kultikus alakká formálódását, hanem biztos helyet kapott a magyar irodalom kánonjában is. Csokonai kanonizációja mindenekelőtt Toldy Ferenc nagy hatású életrajzának köszönhető, amelynek megírására a körülötte zajló korábbi viták adtak lehetőséget, amelyek Csokonait kiemelték a kortársak közül. Az a költő ugyanis, akiért harcolnak az irodalmi élet különböző térfelén lévő szereplők, vagy aki körül kultusz és ellenkultusz teremődik, különös jelentőségre tesz szert: értéke megkérdőjelezhetlenné válik. A kánonba való beemeléshez Toldynak szintén kultikus befogadói magatartásra kellett készítenie az olvasókat, és *saját kora közönsége számára* kellett Csokonaiból hőst faragnia: nemzeti költőként bemutatni és fölmagasztalni. Ehhez a költő kultusza és közkedveltsége kellő alapot teremtett. Toldy ugyanis Kazinczyval szemben nem ítélte el a népszerűséget és a minden rendtől való olvasottságot, épp ellenkezőleg: Dombyhoz hasonlóan a nemzeti költő ismérvének tekintette. Az 1827-ben megjelent *Handbuch der ungarischen Poesis* c. munkájában Kisfaludy Sándor kapcsán teljes egyértelműséggel fejtette ki e kritikai alapelvét. Épp azért értékelte különösen nagyra Kisfaludy költészetét, mert minden kor és minden olvasó megtalálhatja benne a neki tetszőt, a számára fontosat, vagyis mindenkire szól, s ezzel a nemzeti összetartozás érzése megteremtésében pótolhatatlan szerepet játszott.⁵⁴² Toldy számára tehát fontosabb volt a művészet közösségi hatása, mint bizonyos esztétikai normáknak való megfelelés. S ezzel elősegítette, hogy az irodalom, a költők és az írók közösségi jelentősége hallatlanul felértékelődjön, kultikus tiszteletre alkalmas és érdemes hőökké váljanak. Az olvasók számára eleve a kultikus viszonyulást írta elő az alkotók, s köztük Csokonai költői lángésszel

⁵³⁹ Fülöp 1978, 60.

⁵⁴⁰ I. m., 206-214.

⁵⁴¹ Nemzeti Társalkodó 1832. I. 155-157.

⁵⁴² Vö. Fenyő 1978, 444.

való felruházása. Kazinczyval szemben, de nem ellene fejtette ki, hogy „szükséges volt akkor az izlés érdekében vívni, mert ez fogyatoszott leginkább”, de rögtön hozzáfűzte, hogy „az izlés [viszont] nem maga a művészet, s habár szükséges feltétele minden szépműnek, hogy ellenállhatatlanul hasson (...) [de] van, a mi nálánál szükségesebb (...) s ez a költői lángész...”.⁵⁴³ E mondat kapcsán érdemes arra is felfigyelni, hogy Toldy nem bírálta, nem utasította el a széphalmi mester álláspontját, csak történeti értékévé változtatta, de úgy, hogy közben Kazinczy tekintélyén nem esett csorba.

Az egész életrajzra ez a szintetizáló, egységteremtő szándék a jellemző. Toldy ugyanis munkájába beépítette a Csokonairól korábban született írások egymástól különböző, egymást kiegészítő vagy tagadó meglátásait. Kölcseytől, Dombytól, Némethitől vagy Fáytól származó gondolatok szépen összesimulnak a szövegben. Dombyhoz köthető, ahogyan fölépítette Csokonai költői életútját, melyet a tervezett, de el nem készült nemzeti eposzra futtatott ki. Az Árpádiász terve ugyanis úgy jelent meg mint az egész életművet beteljesítő és hitelesítő alkotás. A meg nem valósult nemzeti eposz azt bizonyította Toldynál is, hogy a debreceni poéta nemzeti költő volt: „Nem kevésbé teszi őt becsessé előttünk forró hazafisága, melly (...) szándéklaiban vezér indulatképpen tör ki”.⁵⁴⁴ Csokonai gondolkodását és törekvéseit tehát szerinte a nemzet szolgálata határozta meg, még ha műveiben ez nem is ill. későn tudott megjelenni. Így aztán az eposz befejezetlensége nála nem Csokonait, hanem a nemzetietlen kort minősítette, amelyben élnie kellett, s amely megakadályozta költői kiteljesedését: „Csokonai pedig olly korában tűnt fel irodalmának, mellyben nagy még nem lehetett semmiben”.⁵⁴⁵ Kölcsey bírálatát juttatja viszont eszünkbe a Lilla-versek értékelése. Toldy felfogásában Csokonai csak költői témának tekintette a szerelmet, mert e verseivel nem volt más célja, mint „a hatás s az ezt jutalmazó költői babér”⁵⁴⁶ elnyerése. E Kölcseyre emlékeztető megállapítást azonban életrajza saját logikájába illesztette. Kicsit később ugyanis erre hivatkozva arra kérte az olvasót, hogy ne ítélje el a költőt a mecénásokhoz írt alkalmi verseiért, ezekkel ugyanis szintén nem akart mást, mint hatást elérni, hogy támogatásukat elnyerhesse, s csak a költészetnek élhessen.⁵⁴⁷ Fáy és Némethi véleményét idézheti fel, ahogyan a népszerűségről és a kritika feladatáról gondolkodott. Eszerint ahogyan a műveknek, úgy az irodalmi életrajzoknak és a kritikának sem csak a keveseknek, hanem a szélesebb közönséghez kell szólaniuk. Toldy épp ezért „nem szöveghű kritikai kiadást akart adni, hanem olvasmányt, amely »éldelhető« legyen”.⁵⁴⁸ Nagyon beszédes e vonatkozásban az

⁵⁴³ Toldy 1844, XCIII.

⁵⁴⁴ Toldy 1844, LXXXV.; Vö. Dávidházi 2007, 22-23.

⁵⁴⁵ Toldy 1844, XCIV.

⁵⁴⁶ Toldy 1844, XXXVII-XXXVIII.

⁵⁴⁷ Toldy 1844, XXXVIII.

⁵⁴⁸ Korompay 1998, 57.

is, hogy Csokonai életrajza és életműve a *Nemzeti könyvtár* sorozatában látott napvilágot. E könyvsorozatot ugyanis a nemzeti közösség szolgálata érdekében, vagyis a többség és nem a kevesek miatt indították el szerkesztői: „a nemzeti szellem az irodalomban nyilatkozik meg legintenzívebben, s amely nemzet annak termékeit kegyelettel őrzi, meg nem tud halni”.⁵⁴⁹ A sokaknak tetszés így esztétikai fogalomból morális jelentésűvé változott át. Hogy Csokonai művei e sorozat részeként jelentek meg, már eleve meghatározta, hogyan kell az olvasóknak a debreceni poétára gondolniuk. Toldy épp ezért az esztétikai szempontok mellett a morálisakat is figyelembe vette Csokonai arcképe megrajzolásakor. Azért nem közölte például erotikus verseit, mert nem illettek bele a nemzeti költőről kialakított képbe.⁵⁵⁰ Azzal az eljárással, hogy életrajzába beépítette egymással vitatkozó elődei gondolatait, azt érte el, hogy mindenki találhatott benne olyat, amely számára ismerős volt, vagy amellyel azonosulhatott, s így az egész művet is könnyebben el tudta fogadni, s a magáénak érezni. Azért törekedett arra, hogy mindenki megtalálja benne a neki valót, mert Csokonai megítélésében *egyesíteni akarta a közönséget*.⁵⁵¹

A szerző fontosnak tartotta, hogy hitelesítse megállapításait, ítéleteit és egyesítő eljárását. Épp ezért emelte ki már az előszóban, hogy célja nem a bíráló, hanem a megértés. *Filológusként és nem kritikusként mutatta be önmagát*. Majd miután bevezette az olvasókat egy filológus mindennapjaiba, annak a reményének adott hangot, hogy alapos munkája elősegíti *Csokonai igazabb megismerését*: „Ki nem únja az életrajzot figyelemmel olvasni, s annak eredményeit a szöveggel és a jegyzések közt előfordulókkal együtt venni, reményem, igazságosban és valóbban fog Csokonairól ítélni, mint a miképen eddig az ő bírálói vagy ítéltettek, vagy ítélni igyekeztek”.⁵⁵² Toldy tehát azzal, hogy beavatta az olvasókat a filológus munkájába, nemcsak azt érte el, hogy hitelt adjanak szavainak, hanem azt is, hogy igazolja jogát a szólásra. Az életrajz megírására való felhatalmazottsága elfogadottságát tehát egyrészt azzal teremtette meg, hogy úgy írt, hogy mindenki megérthesse, ahogyan az íróktól és költőktől is elvárta, másrészt azzal, hogy irodalomtörténészként speciális képességgel felruházottnak mutatta be önmagát. Egyszerre volt nemzete és az irodalomtudomány szolgálója, pontosabban az utóbbi művelésével is nemzetét szolgálta.

Volt még egy fontos fogása a szerzőnek, mellyel minden bizonnyal az olvasók jóindulatának a megnyerését szerette volna elérni. Toldy ugyanis munkáját *egy személyes történetbe, a megbánás és a bűntudat megvallásába ágyazta be*. A nagy nyilvánosság előtt vallotta meg bűnét, hogy minden kételkedés és vizsgálódás nélkül fogadta el Kazinczy és köre

⁵⁴⁹ Dorogi-Ortutay 1936, 47.

⁵⁵⁰ Toldy 1844, V.; Vö. Korompay 1998, 55., 57.

⁵⁵¹ Törekvése összhangban volt a Nemzeti Könyvtár céljával: „A régi conservatív és ellenzéki párt *egyesülve* (...) egyetlen irodalmi vállalatot indított meg, a »Nemzeti Könyvtár«-t...” Gyulai 1870, XV. (Kiemelés tőlem.)

⁵⁵² Toldy 1844, VI.

Csokonai-kritikáját. Munkáját elégtételnek is szánta tehát: „Ezen elégtétellel pedig épen én tartoztam a megsértett árnyéknak, ki ifjabb éveimben elszédítve mestereim által, eleget hívék tenni kötelességemnek, ha minden önálló vizsgálat nélkül ismétlem, mit ők előttem mondtak, és Csokonainak a magyar költészet történetében nem azt a díszes helyet mutattam ki, mellyet a szellemben, nyelvben, sőt még csínban is korának legtöbbjei felett álló olly annyira érdemlett.”⁵⁵³ Toldy e bűnbánattal nagyon behatárolta a lehetséges olvasatok körét, pontosabban egyetlen lehetőséget hagyott: az azonosulását, amely a kultikus olvasás és magatartás jellemzője. Ki mondana ellent a vizsgálódás, a filológiai kutatások által hitelesített és a damaszkuszi úton történt megtérését megvalló szerzőnek. A szöveg tehát nemcsak Csokonai arcát konstruálta meg, hanem az olvasóét is.

Toldy munkája nagy hatással volt a későbbi értelmezésekre, ettől kezdve nincs olyan életrajz, amely ne ehhez a Csokonai-képhez igazodna. Így például 1871-ben Izsó szobrának avatójáról megjelent egyik cikk is szinte szó szerint megismételte Toldy szavait. A szerző szerint hálát kell adni azért, hogy a magyar irodalom Kazinczyt követte, de el kell ismerni azt is, hogy vádjai igaztalanok voltak. A szerző elégtételt adott a városnak és a szerzőnek: „tösgyökeres magyarosságában csak csiszolatlan durvaságot akartak látni, s ha bevallották is, hogy Csokonainak lángészt adott a természet, egész pályáját a fékezetlen lángész egy aberrációjának tartották s mondták. Még oly emelkedett szellemű kritikus, mint Kölcsei is igazságtalan volt iránta”.⁵⁵⁴ A szobor felállítását Toldy életrajzához hasonlóan szintén elégtételnek és a bűnbocsánatkérésnek tekintette a költőt ért sok bántás és késői, de nem elkésett megbecsülés miatt.

Toldy nemzeti költője mellett egy másik, népszerűbb Csokonai-kép is élt a köztudatban. Bizonyára a legáció diákok kezdték el terjeszteni Csokonairól, hogy szerette a bort, a mulatást és a szép lányokat. Valószínű, hogy Petőfi is debreceni diákoktól ismerte meg a hajdúböszörményi történetet, amely alapján a *Csokonai* című versét írta. A diákok által mesélt történetek aztán szép lassan elterjedtek, igaz, eleinte főleg a legációs területekre korlátozódtak. A nagy áttörésre Petőfi versével került sor. Petőfinél a debreceni poéta mindig anakreóni alakként és népköltőként jelenik meg: dévaj, szép lányokat kedvelő, borozó és a tréfát kedvelő vándorköltő.⁵⁵⁵ Mint láttuk, ez a kép már korábban is ismert volt. Akkor azonban, ahogyan többek között Márton József már idézett előszavából vagy Gaál László

⁵⁵³ Toldy 1844, XCVII.

⁵⁵⁴ -á -r 1871, 1.

⁵⁵⁵ „Az iskolából kicsapott, bort, mulatást, szép leányokat kedvel, szintén nagy szegénységben élő, de a dévaj, diákos humornak hódoló vándorköltő Csokonai képe mintegy biztató példaként jelenhetett meg neki s oly költőtípust láthatott benne, melyhez anélkül, hogy a részletekben utánozná, már is hasonlítani kezd.” Horváth 1922, 34.; (Petőfi Sándor Csokonairól szóló versei: Csokonai, Irtóztató csalódás, Tompa Mihályhoz.)

emlékezéseiből⁵⁵⁶ láthatjuk, még tiltakoztak e beállítás ellen, s igyekeztek eloszlatni a borívó és dévaj költő képét. Ennek ellenére egyre népszerűbb lett a víg poéta alakja. Petőfi versének jelentősége abban van, hogy nemcsak elfogadtatta ezt a Csokonai képet, hanem kanonizálta is, amikor mintaképpül választotta a csikóbőrös kulacs poétája életmódját és magatartását.⁵⁵⁷ A közönség elfogadta a két költő világának rokonságát, 1855-ben Kelemen Mór Csokonait a „múlt század Petőfijének” nevezte.⁵⁵⁸ Ezt a képet elsősorban az a tanult, iskolát végzett réteg (tanítók, lelkészek, kollégiumi diákok) terjesztette, amely közvetlen kapcsolatban volt az alsóbb, iskolázatlan társadalmi rétegekkel. Ennek következtében a borívó és dévaj Csokonai alakja vált a széles közfelfogás részévé. Petőfi népszerűsége pedig szintén ahhoz járult hozzá, hogy ez a költő-kép terjedjen el és rögzüljön a köztudatban.⁵⁵⁹

Petőfi hatására számos költő az ő modorában és felfogásában verselte meg Csokonait. Az 1850-ben induló Csokonai Lapok, amely a debreceni poétának állított „emlékoszlop” akart lenni,⁵⁶⁰ első évfolyamában három vers jelent meg Csokonairól, s ebből kettő az anakreóni költőről szólt. A lap legelső számában látott napvilágot Bús Andor verse, amelyben az Isten előbb vizet teremt, ami nem tetszik Csokonainak, majd bort, s ekképpen fordult a költőhöz: „Öcsém, Csokonai! Szó a mi szó, / De ez bizonynal megtetszik neked”.⁵⁶¹ A lap 21. számában Losonczi László arra kérte a debreceni lányokat, hogy menjenek ki Csokonai sírjához: „Ültessetek fejéhez / Egy-egy butella mását (...) Hogy újra énekeljen”. Természetesen azért a lányokat kérte erre, mert „Ő a ti szíveteknek / Érzelmait dalolta”.⁵⁶² Az 1871-ben megjelent *Csokonai szobor-émlék*ben Kovács Gyula a hazáját, a szabadságot szerető poéta mellett megidézte a borozgatót is, aki épp a bornak köszönhetően alkothatta meg saját költői világát. Van egy másik említésre érdemes motívuma is e versnek. Kovács olyan költőként ábrázolta Csokonait, akit a nép *maga közül valónak* tartott, verseit pedig a magáénak érezte: „Magas, dicső a költő hivatása, / Ha visszazengi énekét a nép, / Ha lelke milliók rokon szívéén”. E lelki azonosság tételezése adott lehetőséget aztán számára arra, hogy Csokonaiban a magyar karakter megjelenését lássa.⁵⁶³ 1855-ben írt munkájában hasonlóképp vélekedett Gyulai Pál is: „Csokonainál a népszellem nyilatkozott, öntudatlanul, s félénken bár, de erélyes életjelet

⁵⁵⁶ Gaál 1960, 417.

⁵⁵⁷ „Csokonai inkább csak mint költőtípus, a mindennapi, nyárspolgári életmód tagadója hatott rá egész egyéniségével.” Uo.

⁵⁵⁸ Kelemen Mór: Csokonai. In: Müller Gyula Nagy Naptára 1855, 182.

⁵⁵⁹ Bús Andor: Csokonai. Csokonai Lapok, 1850. 7.; Debreceni: Csokonai sírján. Csokonai Lapok, 1850. 65.; Bonyhai József: Anacreoni dalok. In: Csokonai 1871, 278-279.; Losonczi László: A debreceni lánykákhoz. (Anakreoni dal.) Csokonai Lapok, 1850. 160.; Stépan Géza: Csokonai Vitéz Mihály hordója. In: Csokonai 1871, 197-201.; Pájer Antal: Petőfi és Csokonai. In: Csokonai 1871, 161.; Szathmári Károly: A magyar Anakreon. In: Hamar szerk. 1871, 38-41.; Kovács 1871a, 31-33.

⁵⁶⁰ „Íly ígétekkel kívánjuk mi a t. közönséget Csokonai emlékoszlopánál – a szépirodalom érdekében koszorúba gyűjteni.” Olvasókhöz. Csokonai Lapok, 1850. 1. 1.

⁵⁶¹ Bús Andor: Csokonai. Csokonai Lapok, 1850. 7.

⁵⁶² Losonczi László: A debreceni lánykákhoz. (Anakreoni dal.) Csokonai Lapok, 1850. 160.

⁵⁶³ Kovács 1871a, 32.

adva. (...) *Magyar népköltőnek születve*, majd a görög, latin, majd német és olasz iskolák igájába kell-e hajtania fejét, s a helyett, hogy néphez szóljon, népszelemnek legyen szolgája, melynek szülötte volt, az arisztokraták multságait kellett megénekelnie... mintegy titokban vétkezett, midőn eszményének áldozott... *Dorottyából* s népdalaiból, melyek legjobb művei, sejtjük mivé kellett volna válnia s minő irány képviselőjévé hivatott”.⁵⁶⁴ Míg Toldy nemzeti költőt faragott Csokonaiából, addig Gyulai a népiesség első hírnökét láttatta meg benne, teoretikusan is megerősítve a Petőfi révén általánosan népszerűvé lett Csokonai-képet. Szana Tamás Csokonairól írt életrajzában szintén a népies irány első öntudatos bajnokaként rajzolta meg a költő alakját.⁵⁶⁵ A költő népies és nemzeti fölfogása az 50-es évekre fonódott össze elválaszthatatlanul. A Csokonai Lapokból is egyszerre tekint ránk a Petőfi-féle Csokonai és Toldy nemzeti költője. A lapban napvilágot látott versek ugyanis nemcsak a borozó és dévaj poétát idézik meg, hanem azt is, aki dicsőséget hozott a nemzetre, s nem is akármilyet: „Csillag volt ő hazánk egén, / Lángrózsáján éget az észvilág, – / *S már a világdicsőség napja félt,* / Hogy e csillag fénye föléje hág.” A szerző szerint az emlékezés a nemzeti büszkeség érzetével kapcsolódik össze: „Örülj magyar, hogy élt Csokonaid, / És sírj, hogy itt már hült porát leled!”.⁵⁶⁶ A lap szerkesztői beköszöntőjükben Csokonai emlékezete fönmaradását szintén összekapcsolták a nemzeti öntudattal, amely a nemzeti irodalom támogatásában mutatkozik meg: „És – mert nyelvében, irodalmában él és hal a nemzet – ennek életét irodalmunk virágoztatása által fenntartani minden honfinak szent kötelessége”.⁵⁶⁷

Udvardy Géza 1871-ben a *Hazánk s a Külföldben Izsó szobra avatása* alkalmából megjelent verse szinte foglalatát adja az eddigieknek. A szerző először nemzeti költőként ábrázolta Csokonait: „S föltámadását érezve a nemzet / Éled a *költők* énekeinél”. Majd a szerelmes versek írója következett, aki „A szerelemnek édes melegségét / Milliók szívében gyúllasztotta fel”. Aztán megjelent a csikóbőrös kulacsból iszogató költő alakja. Udvardy tehát olyan motívumokból és képekből építette fel versét, amelyek ekkorra már közkezen forogtak. Érdekes azonban még egy pillantást a borivó Csokonaira vetnünk, a vers ugyanis át is értelmezte a közkeletű képet, ugyanis nála a költő nem jókedvében, hanem kétségei és fájdalmai enyhítése miatt iszik: „A fájdalomnak önkívületében / Szürcsölte a felejtés poharát”. Bizonytalan lehetett azonban ábrázolása fogadtatásában, mert rögtön szükségét is érezte a védekezésnek: a borozgatás felemlítésével nem bántani akarta Csokonait, mert „A mámorban is ott az ideál”.⁵⁶⁸ Udvardy verse tehát már nem egyszerűen folytatta a hagyományt, hanem megkezdte a közkeletű borivó Csokonai-kép átértelmezését. Ady *Magyar*

⁵⁶⁴ Gyulai 1908, 39.

⁵⁶⁵ Szana 1871, 163.

⁵⁶⁶ Debreceni: Csokonai sírján. Csokonai Lapok, 1850. 65. (Kiemelés tőlem.)

⁵⁶⁷ Szerkesztők: Olvasókhöz. Csokonai Lapok, 1850. 1.

⁵⁶⁸ Udvardy Géza: Csokonai emlékezete. *Hazánk s a Külföld*, 1871. október 12. 358.

pimodánja elődjének is tekinthető, hiszen arra a kényszerre utalt, „mely a tatáros, turkos magyarokat, ha magyarok s egy kicsit zsenik, beleviszik az ivásba”.⁵⁶⁹ Ekkor még azonban szokatlan volt ez az értelmezés, a többség, ahogyan Izsó szobra is mutatja, a vidáman borozó, másokat szórakoztató, dévaj és nemzeti érzelmű költőt ismerte és kedvelte.

Emlékkert és modernizáció

A fentiek után érthető, hogy az 1850-es évektől egyre erőteljesebben fogalmazódott meg Debrecenben is annak az igénye, hogy többszöri elhatározás után végre állítsanak köztéri szobrot Csokonainak. Csak lassan gyökeresedtek meg azonban azok a társadalmi eszmék, amelyek egy ilyen szoborra való adakozásra ösztönözték volna a helyi polgárokat, és egyre inkább csökkent a város gazdasági potenciálja is, amely lehetővé tette volna e terv megvalósítását. Debrecen a 19. század folyamán egyre inkább elveszítette gazdasági és kulturális jelentőségét, sőt az 1840-es évek után nemcsak az ifjú és pezsgő életet élő Pesttel szemben volt a város kulturális és szellemi élete szegényes, hanem a vidékiek közül is az egyik legbezárkózóbb volt. Nincs itt terünk e folyamat részletes bemutatására, s nincs is szükség rá, hiszen Balogh István *A cívisek társadalma és A cívisek világa* és Irinyi Károly *A politikai közgondolkodás és mentalitás változatai Debrecenben 1867-1918* című könyvében és még számos szerző alaposan dokumentálva megtették. Arra azonban utalni kell, hogy e változás vesztese az a cívis réteg volt, amely évszázadokon keresztül fenntartotta a város kulturális és egyházi intézményeit. A cívis polgárság vesztesként élte meg a modernizáció folyamatát, s egyre inkább saját kisvilágába zárkózott be. A 19. század végének elemzője azt rögzíthette, hogy a cívis „a boldogságot az elzárkózásban látta, a családban, a kiegyenlített kisbirtokban”, s nem érdeklődött a társadalmi eszmék és mozgalmak iránt.⁵⁷⁰ Mindez a város gazdasági-kulturális életében azért okozott különösen nagy gondot, mert folyamatos erodálódásuk ellenére is megmaradt társadalmi tekintélyük és megőrizték szerepüket a várospolitika irányításában. Ezért Debrecen kulturális életét irányító értelmiség – ahogyan majd később a debreceni Csokonai Kör esetében is látni fogjuk – még hosszú ideig e világtól elzárkózó, a kulturális változásokra kevésbé fogékony, érzéketlen társadalmi réteg érdekei és eszméi képviselőjében látta a feladatát. Ez azért volt káros, mert – ahogyan Ignotus és Ady Endre látták – „multassá” és „avittá” tette a város kultúráját,⁵⁷¹ amelynek többek között az volt az oka, hogy a helyi irodalmi értelmiség elutasította a kortárs irodalmi és művészeti törekvéseket. A szellemi élet határai jobbára a város földrajzi határaival estek egybe. Mit sem

⁵⁶⁹ Ady 1908, 20.

⁵⁷⁰ Matkó 1987, 67-73.

⁵⁷¹ Ady 1914, 497-498.

változtatott ezen, hogy megjelentek a modern társadalmi és kulturális élet intézményei: a kaszinó, az állandó színház és a világban való tájékozottságot segítő sajtó. Csanak József, az egyik leggazdagabb és legműveltebb debreceni kereskedő 1862-ben Nyugat-Európában járva döbönt rá mennyire hiányzik a város még művelt polgáraiból is a tetterő, az új iránti fogékonyság, a szellemi bátorság és kezdeményezőkézség. „Ha káros nem lenne anélkül is szegény országunkra nézve, hogy pénzünket idegen földön költjük el, mindenkinek ajánlanom kellene, hogy nézzen szét e világon, s vegye észre: mennyi minden szükséges és alkotható még azon kívül, ami nálunk, különösen a mi széles Debrecen városunkban nemcsak megalkotva, de senkinek csak gondolatában sincs, azon egy-két honfitárs pedig, aki a szükségét belátja, s az alkotásban közreműködni kész volna, erőtlenségünk és nehézkedésünket látva, hozzáfogni nem mer” – írta az új típusú polgárság keserűségének hangot adva.⁵⁷² Csanak a polgárságnak azt a típusát képviselte, aki számára a világra való nyitottság, a vállalkozásra való hajlam és kockázatvállalás fontosabb volt a helyi társadalom csendes nyugalmánál és békéjénél. Mindezek után érthető, ha a Csokonai-szobor felállítása is mindvégig legfeljebb egy tucat ember ügye maradt. Lassan és nehezen ment a pénz gyűjtése, s kezdetben szinte teljes érdektelenség vette körül Izsót és szobortervét is. Amikor 1866-ban a kaszinóban kiállították a szobor kismintáját, a helyi lapok alig foglalkoztak vele, ami a szélesebb érdeklődés hiányáról (is) tanúskodik.

Voltak azért, ha kevesen is, akik megpróbálták modernizációs pályára állítani a várost. Egyik céljuk Debrecen városi jellegének a kialakítása volt. Egy, a 19. század közepén gyakran használt lexikon szerint a város legfőbb specifikuma minden más településformával szemben, hogy vannak szimbolikus jelentőségű monumentális épületei és terei.⁵⁷³ Ez utóbbi létrehozása érdekében 1861-ben Debrecenben is megalakult az Emlékkert Társulat, amely a Nagytemplom és a Református Kollégium közti dísztelen és riasztó területet széppé és közösségi térré szerette volna alakítani. A bűzös és kietlen teret díszfákkal ültették be, hogy a debreceni polgároknak legyen hol sétálniuk, találkozniuk és társalogniuk. S olyan *szimbolikus térré* szerették volna formálni, amely mind a helyi lakosok, mind az idegenek számára hirdette volna a város kulturális és történelmi szerepét, amely a kollektív identitás láthatóvá és belsővé tételét tette volna lehetővé. Olyan nyilvános teret képzeltek el tehát, amely nem pusztán egy szép tér lett volna, hanem ahol a polgárok megtapasztalhatják és megélhetik debreceniségüket. Debrecen önmagáról kialakított képének egyik fő tartópillére az volt, hogy a város „kálvinista Rómaként” meghatározó szerepet játszott a nemzeti sajátosságok megőrzésében és a nemzeti kultúra fennmaradásában, továbbá minden szorongatás ellenére is

⁵⁷² Csanak 1987, 5.

⁵⁷³ Walter 2003, 189.

képes volt megtartani autonómiáját. A tervezett Emlékkert az 1849 és 1867 közötti nemzeti ellenállás részének is tekinthető. Az emlékkert egyik felében már ott állt a *Haldokló oroszlán* című szobor, amely az 1849. augusztusi debreceni csata hőseire és Debrecen szabadságharcban viselt szerepére emlékeztetett, s amelyet éveken át befalazva rejtegettek és csak 1867 után állítottak fel. Az Emlékkert Társulat tervei szerint a nemzet jeles alakjainak szobraival bővítették volna a kertet, amelyek még inkább megerősítették volna az Emlékkert funkcióját: alkalmat adjon a nemzeti érzület és büszkeség megélésére: „amikor a Csokonai szobor eszméje megpendített, felvillant agyában azon eszme, hogy a főiskolai tér olyan helyiséggé változtassék át, hol a haza és tudományok közül magoknak, különösen a városunkban nagy érdemeket szerzett emberek emlékszobrai álljanak”.⁵⁷⁴ Az emlékkertben tehát elsősorban a nemzeti történelem és kultúra azon alakjainak szobrait szerették volna fölállítani, akiknek szoros kötődése volt Debrecenhez, hiszen ők mindennél jobban igazolhatták volna a város nemzettörténeti jelentőségét. Egy nemzeti panteon első darabja lett volna tehát Csokonai szobra. Elgondolásuk különösen figyelemre méltónak tekinthető, ha meggondoljuk, hogy 1863-ban, amikor a Széchenyi Istvánnak állítandó szobor terve fölmerült és Ormos Zsigmond egy erre vonatkozó (a magyar emlékműszobrászat kezdeteit jelentő) röpiratot tett közzé Arany János lapjában, a Koszorúban, Pest-Budán is még csak egyetlen – a szó szoros értelmében vett – emlékmű állt: az 1849-ben Pestet lövő és eleső Hentzi tábornoké.⁵⁷⁵ Elképzelésük arra enged következtetni, hogy felismerték, a városiasodás és a modernizálódás érdekében szükség van olyan szimbolikus térre, ahol a város polgárai öntudata megerősödik, szívüket a büszkeség érzete tölti el és buzgalmat éreznek a közösségért való cselekvésre. Csanak épp ezek hiányában látta a város és az ország fejlődésének akadályát: „Ha hazámra gondolok, el kell szomorodnom, mily elhagyatott ott minden. Jóformán csak gázolunk mindenben, ami utunkba esik. Sok emberélet folyt le hiába, nagyon sokat kevesen tesznek azért is, amiért a pénzt felveszik. Kénytelenség a rugója legtöbb dolgainknak, nem egyszerűen, azért nem is igen van látszatja”.⁵⁷⁶ A társulat tagjai azt remélték, hogy az általuk tervezett tér, majd a közösség dolgai iránti figyelemre sarkalja a polgárokat.

A nyilvános terek kitüntetett szerepének a felismeréséről tanúskodik az is, hogy 1860-ban emléktáblával jelölték meg Csokonai lak- és halálozási helyét. Az emléktábla közösségi kegyeleti helyé tette az egyébként magántulajdonban lévő, rossz állapotú házat. Az emléktábla elhelyezői úgy látták, hogy a ház egyszerre rendelkezik történeti és egyszerre *ereklye-értékkel*, noha az utóbbit sokkal fontosabbnak tartották, amit az is mutat, hogy „a

⁵⁷⁴ Balogh 1953, 100.; Vö. Csanak 1987, 56.

⁵⁷⁵ Nagy 2001.

⁵⁷⁶ Csanak 1987, 56.

nemzeti irodalom kincse”-vé szeretnék volna tenni. 1871-ben ezért javasolták a város vezetőségének, hogy vásárolja meg és hagyja meg eredeti formájában, „külsőjét óvja meg a modern ízlés kívánalmaitól”.⁵⁷⁷ Intő példaként ott volt előttük Kazinczy érsemlyéni szülőháza, amelyet nem óvtak meg pusztulásáról, s így nem lehetett belőle nemzeti emlékhely. A lelkesültséghez azonban nem párosult anyagi támogatás. Legalábbis erre következtethetünk abból, hogy továbbra is a régi tulajdonos kezében maradt az épület, s a helyi legenda szerint a költő által festett falképekkel díszített szobát istállónak használta. E legendát Oláh Károly, a Csokonai-kultusz egyik legszorgalmasabb ápolója meg is verselte: „Babérai elhervadhatnak-e / Egy ily költőnek mint Csokonai, / Nem szégyen-e, hogy istálló legyen / Ős háza, édes atyámfiái?! (...) Repül az idő... Limlom-tár ma is / Ó nagy magyar költő, lakó szobád!”⁵⁷⁸ A vers olyan hatásosra sikerült, hogy máig tartja magát a vélekedés, hogy nem legendáról van szó.⁵⁷⁹ Úgy tűnik egyébként, hogy a 60-as években, bizonyára nem függetlenül a szoborállítási buzgalomtól és a kulturális törekvések általánosan megfigyelhető megszorodásától, a korábbiaknál intenzívebbé vált Csokonai kultusza. A Református Kollégiumban 1861 januárjában „Csokonay halálozási napján elragadó fellángolás tört ki a kollégiumi tanulósg kebelében is, nagy irodalmi ünnepet tartott a költő emlékére, lobogókkal vonult ki a hatvan-utcai sírkertbe. Egy évre határozattá emelte a tanulók önképző-társulata, hogy ezután, évről-évre, nyilvános tanodai ünnepélyt rendez Csokonay születése napján, s azóta folyvást nem lankadó hévvel üli ez ünnepélyt s Csokonay szellemét minden évben felidézvén dicsőíti”.⁵⁸⁰

Az Emlékkert, a szoborpark és benne a Csokonai-szobor terve Debrecen modernizációs programjának is tekinthető. Több értelemben is. Egyrészt elősegíthette volna, hogy a civis polgárság kilépjen bezárkózásából, múltas kultúrájából és családja mellett szánjon időt és energiát a közösség ügyeire is. Másrészt hozzájárulhatott volna annak a belátásához is, hogy a kultúra elősegíti a gazdaság fejlődését. Csanak útinaplójából ugyanis is kiderül, hogy a kultúrát a gazdasági élet élénkítése eszközének is tekintette. Nyugat-Európai útja során Münchenben járva megtudta, hogy épp ekkor öntik a még élő Lajos bajor király szobrát, amely szerinte közvetlen gazdasági hasznot is hajt a városnak: „A szobrot a művészet és ipar

⁵⁷⁷ „Csokonai lak- és halálozási helye mindig szent marad a magyar nemzet előtt. És Debreczenre vár a kötelesség, hogy e helyre plántálja bé a kegyelet örökzöld virágát. Ez a ház jelenleg magánbirtok. Ki tudja, nem fogna-e e hely is azon sorsra jutni, mint a Kazinczy szülőháza Ér-Semlyénben, hogy az ott lakók sem tudják, mily áros kincse azon elhanyagolt épület a magyar nemzetnek. (...) Debreczen városának nem szabad ez időt bevárni. Emlékezetessé kell tenni e helyet... Vásárolja meg ünnepelt költőnknek egykori házát, kegyelettel őrizze meg azt, s külsőjét óvja meg a modern ízlés kívánalmaitól. Legalább úgy épen fog maradni archeológiai becse, legalább úgy ez ereklye nem veszítendő fölemelő erejéből.” Csokonai lak- és halálozási helye. In: Hamar 1871, 15-16.

⁵⁷⁸ Oláh Károly: Csokonai Vitéz Mihály. In: Hamar 1871, 87- 96.

⁵⁷⁹ Szilágyi 1998a, 440-447.

⁵⁸⁰ Vö. Györi 1988, 657.

meghonosításáért München város készítette egyedül, kizárva Nürnberg és más bajor városok felajánlott közbenjárását”.⁵⁸¹ Vagyis azt tapasztalta meg, hogy *egy kulturális vállalkozás a gazdaságra és a kultúra más területére is jótékony hatással lehet*. Az Emlékkert Társulat elnöke, aki egyben a nagyhírű István-gőzmalom egyik igazgatója is volt, úgy tartotta, hogy sikeres gazdaság nincs kultúra és morál nélkül. S hitte azt is, hogy a kultúra nem a tudással azonos, hanem inkább olyan beállítódás, amelynek révén az egyén képes egy magasabb cél alá rendelni saját érdekeit. Egyik, 1868-ban elmondott beszédében a következőképp foglalta össze ebbéli nézeteit: „Amint bármely állású férfiúnak kívánatos, hogy a kereskedői szellemből legyen benne, úgy a kereskedői pályán levőnek is főkötelessége, hogy ne legyen félszeg, egyoldalú, hanem bírjon érzékkel más műveletek, más tudományok, a haza ügye, a szép, jó és nemes iránt is, és bírjon a társadalomban megkívántató egyéni jó tulajdonokkal, mert ezek nélkül – szaktudománya egetérő is – annak sem maga sem más hasznát nem veheti”.⁵⁸²

Egy nyilvános, közösségi tér, a nemzeti panteon kialakítása és a modernizációs törekvések része volt tehát a Csokonai-szobor felállítása. Régóta dédelgetett elképzelésről volt szó. Már a síremlék emelésével egy időben, 1836-ban a *Honművész* című folyóiratban egy köztéri szobor felállításának óhajáról olvashatunk: „ha a közkívánat teljesülend, nemcsak a távollévő temetői magányban mutandja hideg márvány a tisztelt költő porainak sírját, az őt meleg kebelével keresőnek, hanem a város közepén, a ref. nagytemplom s iskola közötti téren is szívelégülve fogja szemlélhetni minden széplelkű hazafi szeretett költőjének emlékoszlopát”.⁵⁸³ Egy negyedszázaddal később azonban még mindig azért kellett küzdeni a szoborállítás híveinek, hogy támogatókat találjanak. Pedig joggal remélhették, hogy a tervezett emlékmű valóban képes lesz szélesebb társadalmi rétegek mozgósítására, hiszen tudták, Csokonai kultusza mélyen átjárja Debrecen egész társadalmát. Minden bizonnyal a város polgárai aktivizálása érdekében igyekeztek az ügy alakulásának minden egyes mozzanatáról tájékoztatni a nyilvánosságot. Annál is inkább megalapozott lehetett reményük, hogy sokan támogatják majd a tervüket, mert Izsó Miklós tervezett szobrának modellje *a garabonciás költőt* ábrázolta, vagyis úgy, ahogyan Csokonai alakja a szélesebb néprétegek körében elterjedt legendákban élt. Bár a szoborbizottság kiírásában ez feltételként nem szerepelt, csak az, hogy a szobor „a költőt első költői lelkesültségében lantjához nyúlva, mintegy átszellemülten”⁵⁸⁴ jelenítse meg, úgy tűnik, Izsó felfogása különösen tetszhetett a bizottság tagjainak. Csokonai nemzeti költőként való ábrázolása ugyanis önmagában nem

⁵⁸¹ Csanak 1987, 7.

⁵⁸² Csanak 1987, 57.

⁵⁸³ *Honművész* 1836. január 3. 4-5.

⁵⁸⁴ Balogh 1953, 102.

lehetett elégséges a számukra. Legalábbis erre következtethetünk abból, hogy az Izsóval folytatott tárgyalásokkal egy időben elutasították br. Vay Miklós tervét, amelynek költsége pedig szinte teljesen azonos volt az Izsó-féle szoboréval és maradéktalanul kielégíthette a nemzeti jelleg kifejezésére vonatkozó igényeket is. A korabeli újságok épp ez utóbbiért dicsérték: „van a szobrászatnak is nemzeti iránya, van a magyar szobrászat, van, aki a magyar nemzeti jellemet szobrászat által is megörökíteni (...) képes”.⁵⁸⁵ Sajnos a rendelkezésre álló adatok alapján nem lehet megmondani, mi volt Vay terve visszautasításának pontos oka, de nem minden alap nélkül feltételezhetjük, hogy Izsó terve azért nyerhette el a bizottság tetszését, mert jobban igazodott a szélesebb közönség Csokonai-képéhez, vagyis sokkal inkább képes lett volna *kollektív egységként* megszólítani a város polgárságát.

Az sem kizárt azonban, hogy egyszerűen csak jobban megfelelt Csanak József ízlésének, hisz minden bizonnyal övé lehetett a döntő szó. Az Emlékkert Társulat tagjai közül ugyanis egyedül ő volt jártas a művészetekben. Többször járt Nyugat-Európában, ahol szorgalmas látogatója volt a képtáraknak és köztereknek. 1862-ben a londoni világkiállításra utazva gondosan tanulmányozta a holland és német városok parkjait, s a látottakról beszámolót közölt a helyi lapokban. Útja egyik legnagyobb felfedezését a kertek jelentették: „Alig viszek utazásomból erősebb benyomást haza, mint amelyet a külföld kertépítményei reám tettek. Csak most tudom: mit tesz az a szó, hogy »kert«, megtanultam oly helyeken, hol a tájviszonyok kedvezők, s ész, pénz és akarat nem hiányzik”.⁵⁸⁶ Az sem lehetetlen, hogy olvasott valamit – esetleg épp Arany lapjában – a korabeli művészeti elgondolásokról is, melyek közül – a Széchenyi-szobor körüli vita szerint – az egyik legfontosabb kérdés az volt, hogy a művésznek életszerűsége vagy eszményítésre kell-e törekednie. Ez annál is inkább valószínű, mert – ahogyan később majd látni fogjuk – a Csokonai-szobor kismintáját az előbbi és a kész művet pedig az utóbbi felfogás szerint formázta meg Izsó. Talán épp Csanak volt, aki a változtatást javasolta. Művészet iránti érdeklődésével és művészeti jártasságával kiemelkedett nemcsak az Emlékkert Társulat tagjai, hanem a város többi polgára közül is, a korabeli Debrecenben ugyanis a képzőművészeti érdeklődésnek szinte semmi nyomát sem találjuk. Épp ebből adódóan döntő szerepe lehetett mind az Emlékkert Társulatban, mind a Csokonai szoborbizottságban. Annál is inkább, mert magasabb képzettségű embert néhány ügyvéd, kereskedő és főiskolai tanár kivételével, alig találhatunk a tagok között. Tekintélye azonban nemcsak ezzel függött össze, hanem azzal is, hogy a korabeli Debrecen egyik leggazdagabb és legsikeresebb „self-made man” polgára volt. A Hölgyfutárban 1862. április 13-án megjelent rövid kis hír egyedül Csanaknak tulajdonította az István gőzmalom sikerét:

⁵⁸⁵ Balogh 1953, 101.

⁵⁸⁶ Csanak 1987, 28.

„Hogy most e társulat oly virágzásnak örvend, azt főleg tisztelt hazánkfia, Csanak József úr fáradhatatlan buzgalmának köszönheti, kinek egyedül tulajdonítható, hogy e szép jelenü vállalat meg nem bukott”.⁵⁸⁷ Csanak a 19. századi magyar társadalom ritka típusát képviseli – írja Csanak Dóra –, aki a paraszti sorból szorgalma és önereje révén lett sikeres kereskedővé, európai látóköri, művelt és a közösségért cselekedni akaró polgárrá.⁵⁸⁸ A kultúra és a közösség iránti elkötelezettségét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a helybeli gőzmalom igazgatóságáról való lemondása után az őt illető részesedésből Szabó Lajos igazgatótársával együtt 14.000 Ft-nyi alapítványt tettek az emlékkert és a felállítandó szobor javára.

A szoborállítást támogatói főleg az újságírók, a helyi költők és értelmiség köréből került ki. Ők voltak azok, akik cikkek, kiadványok és rendezvények segítségével igyekeztek megnyerni a nagyközönség támogatását. 1861-ban kiadták a Csokonai Albumot,⁵⁸⁹ 1865-ben pedig táncmultságokat és a kollégiumi tanulók részvételével műkedvelő előadásokat tartottak. A támogatók fontos körét jelentették még azok a társulati tagok, akik a frissen meggazdagodó új polgárság köréből kerültek ki, s akiket a Debrecenben is a lassan kibontakozó kapitalizmus tett vagyonossá. Így például Simonffy Sámuel a kaszinó és a gőzmalomtársulat elnöke, Szabó Lajos az István-gőzmalom alelnöke vagy Komlóssy Imre takarékpénztári elnök. A korabeli források hiányossága miatt nehéz igazolni, de némi elkötelezettséget éreznünk kellett a művészet és a kultúra támogatása iránt, különben nem léptek volna be az Emlékkert Társulat tagjai közé és nem támogatták volna anyagilag is a Csokonai-szobor fölállítását. A Csokonai-kultusz tehát jelentős közösségformáló és -összetartó szerepet töltött be Debrecen életében.

A kultusz haszna a kultúrateremtésben és -gyarapításban is megmutatkozott. Debrecenben a 19. század közepén a Nagytemplomon, a Kollégiumon és néhány piac utcai polgár házán kívül alig-alig volt városias jellegű épület, művészeti alkotások pedig egyáltalán nem díszítették ezeket. Az Emlékkert kialakításával a város történelmi magjának és a városközpontnak a megjelölése, kiemelése történt meg. A történelmi jelentőségű épületek (Nagytemplom, Református Kollégium, a híres professzorok lakása helyén álló egyházi épületek) körülhatárolása és szoborral való gazdagítása révén lehetőség teremtődött arra, hogy a város polgárai megtapasztalják, a tér nem homogén, vannak szimbolikus pontjai, amelyek közösségi-kulturális gondolatokat és érzelmeket keltenek, vagyis hozzájárulnak a közösségi identitás kialakításához, megerősítéséhez és a kulturálódáshoz. Ami az utóbbit illeti mérhető változásnak lehetünk a tanúi. A szoborállítási terv megszületésekor a szoborbizottság tagjai számára még szinte teljesen ismeretlen volt az aktív befogadói magatartás és a műalkotások

⁵⁸⁷ Csanak 1987, 55.

⁵⁸⁸ Csanak 1987, 49.

⁵⁸⁹ Kulini 1861.

megítélésének módja. Gondy Károly, a város híres és népszerű fényképésze ennek egyik példáját örökítette meg: „A Csokonai szobor-bizottság egy szép verőfényes napon műbírálati tisztét végzete az ev. Ref. nőnövelde udvarán épült Izsó szobrász műtermében. A bizottság minden oldalról fényes nappal meggyertyázta a Csokonai szobor lucskos agyag mintáját, csodálkozásában a nagybizottságnak szava sem akadt, végre Komlóssy Imre, a bizottság elnöke megtörte a nagy csendet, mondván: »Jól megnézték az urak?... no most már mehetünk, mi ehhez úgy sem értünk«”.⁵⁹⁰ Csanakék számot vethettek ezzel a helyzettel és megváltoztatására törekedtek. Annak reményében ajánlottak fel ugyanis Izsó számára egy, a város lakói által is szabadon látogatható épületet, „hogy Debreczeni publicum ugy sem látott szobor készítést, ez által érdeklődni fog, adakozni fog a szoborra”.⁵⁹¹ A pénz ugyan továbbra is lassan gyűlt, de Izsó munkája nagy látványosságot jelentett a város lakói számára. A szobrász taposó embereket fogadott „egy gyermek cigánybandát és négy napig zene mellett taposták, és táncolták az agyagot. Az ezt látó és okát nem tudó nép több megjegyzést tett a cselekedetről, mondták sokan, ennek az új lakónak nagyon táncos világa van: megjegyzendő, hogy a táncolók a zenésziük muzsikája mellett nem éppen szárazon járták”.⁵⁹² Bárhogy is, már a készülő szobor is hatással volt Debrecen polgárai műveltségére és a művészetről való gondolkodására, hisz lehetővé tette, hogy tapasztalatot szerezzenek a műalkotások születéséről és bepillantassanak egy szobrász munkájába. Talán az ízlés csiszolódása jeleként értékelhetjük, hogy a szobor nagymintája megtekintésekor a bizottság már nem megadóan legyintett, mint korábban, hanem kifogásokkal és javaslatokkal élt. Így például szóvá tették, hogy a mellényt a magyaros ruházathoz kell igazítani és a ruhák gallérjainak arányosnak kell lenniük.⁵⁹³ Igaz, ezek nem szigorú értelemben vett művészeti szempontú hozzászólások voltak,⁵⁹⁴ de mégiscsak aktív befogadói magtartást sejtetnek. Az is lehetséges, hogy Izsó épp az itt elhangzó vélemények hatására változtatott eredeti elképzelésén, s a garabonciás helyett a népszerű, nemzeti költőt mintázta meg.

⁵⁹⁰ Gondy Károly: Lux. Debreczeni Hírlap, 1900. március 14. 5.

⁵⁹¹ Izsó Miklós a Csokonai-szobor bizottságnak 1869 (?) In: Soós 1958, 89.; Vö. Weis 1939, 54.

⁵⁹² Izsó 1874, 112.

⁵⁹³ A bizottság tagjai voltak: Csanak József, Balogh Péter ref. püspök, Sombori Imre táblai elnök, Vecsey Imre építómester, Rácz György kereskedő, Simonffy Sámuel gőzmalomtársulati elnök, Oláh Károly újságíró, Csányi Dániel volt 48-as őrnagy és kollégiumi matematikatanár, Sárvári Elek színészegyesületi titkár. Balogh 1953,102.; Gondy: Uo.

⁵⁹⁴ Vö. Lyka 1981, 29-30.

Debrecen népszerű, nemzeti költője

A történet csúcspontját az 1871. évi avató ünnepség jelentette, amelyen kiderült, a kezdeti célok megfogalmazása után tíz évvel mi volt (mivé lett) a szoborállítás jelentősége Debrecen számára.

A szobor tényleges felállítását megelőzte a híre. A szoborbizottság Gondy Károllyal lefényképeztette a nagymintát, és a fotót elküldték az Akadémiára, melynek nevében Arany János köszönte meg a küldeményt. Értesítette őket, hogy az akadémia tagjai „egy részről örvendetes elismerést fejeztek ki hazai szobrászatunk ily haladása és Izsó Miklós annak egyik jeles képviselője iránt; másfelől és nem kisebb mértékben, magasztalták Debreczen város, az Emlékkert Társulat, a szobor létrehozásának megpendítői és eszközlői nemes buzgalmát, kik ily mű életre segítése által kétszeresen tisztelik meg a művészetet: a múltban és a jelenben”.⁵⁹⁵ Arany tehát már e levelében rámutatott a szoborállítás és az ünnepség tétjére és jelentőségére. Egyrészt kimondta, hogy e tett növelte *Debrecen kulturális jelentőségét*, ami annyit jelentett, hogy a város kiköszörülte a csorbát, ami az Árkádia-pörben és az azt következő évtizedekben a híren esett. Másrészt, amikor kifejezte hódolatát Izsó előtt, aki a nemzeti szobrászat megteremtésére való alkalmasságát és a magyar kultúra iránti elhivatottságát épp e szoborral bizonyította, azt mondta ki, hogy *Debrecenben újra otthonra lelt a művészet*, hiszen e város adott lehetőséget arra, hogy a szobrászművész megmutassa a magyar nemzet művészetteremtő erejét. Debrecen a nemzeti kultúra őrhelyeként ünnepelték a szoboravatón is, amely végül a magyar nemzet ünneplésébe torkollt.

Csokonai ünnepe részben tehát *Debrecen (ön)ünneplése* volt. Nem ok nélkül, hisz a város teljesen önerejéből állította fel a szobrot. Néhány korabeli pesti lap a debreceni makacsságot és kivagyiságot (debreceniség?) látta abban, amiért nem tették országos körűvé a gyűjtést és az ünnepet,⁵⁹⁶ mások viszont dicsérték a lokálpatriotizmust és a kitartást. Szana Tamás például a *Hazánk s a Külföldben* írt cikkében épp Debrecen e példaadó szerepére helyezte a hangsúlyt. Már az első mondatokkal világossá tette azt a kontextust, amelyben a Csokonai-szobor fölállítása értelmezhető és értékelhető: „Jeleseink emlékéért csak kevés helyen hirdeti szobor”.⁵⁹⁷ Számba vette, hány terv maradt megvalósítatlan, s hány szobor sikerült

⁵⁹⁵ Balogh 1953, 102.

⁵⁹⁶ „Élve-halva ő Debreczené volt, e tős-gyökeres magyar városé, mely kitűnő fiát akarván megtisztelni e szoborral, leginkább önmagát tisztelte meg, midőn az irodalomnak, a költészetnek ily tisztelet-oltárt emelt, s emelte azt egészen maga erején, a nélkül, hogy a köz-adakozást országszerte fölhívta s fénybe vette volna. Mint Csokonai egészen Debreczené volt: szobra is egészen az. Valami piritán zordság és büszkeség van ebben, mely oly jól illik Debreczenhez.” –á –r 1871, 1.

⁵⁹⁷ Szana 1871b, 372.

rosszul. E hiányokkal és e sikerületlen alkotásokkal összevetve mutatkozott meg aztán Debrecen jelentősége: „Eddig a legszerencsésebb Debrecen, mely Izsó művében Csokonainak díszes emléket állított, utánczandó példát mutatva a többi nagyobb városnak is. (...) Debrecen megmutatta azt is, hogy országos adakozás nélkül is tud díszes emléket állítani”.⁵⁹⁸ A szerző tehát a vidéki nagyvárosok között első helyre állította Debrecen, ahol önerőből emeltek emlékművet a nemzeti költőknek. A szoboravatót követő banketten Toldy Ferenc szintén ezt emelte ki: „Debrecen olyat tett most, melyért tiszteletét érdemli ki az országnak, Debrecen valóban fontos tényezője jövőnknek”.⁵⁹⁹ Szavai minden bizonnyal a közhangulatot fejezték ki, hisz az ünnepségről szóló tudósítások elmaradhatatlan része volt Debrecen dicsérete. Csokonai kultusza azonban nemcsak ahhoz járult hozzá, hogy a várost újra a magyar művelődés egyik legfontosabb tényezőjének, a jeles emberek megbecsülése egyik fő szorgalmazójának tekintsék, hanem ahhoz is, hogy újra bekerüljön a magyar irodalomba: „Az irodalomtörténet fényes lapra irandja fel Debrecen város e mai napi történetét, s méltán”.⁶⁰⁰ E sor annak is a bizonyossága, hogy *az irodalmi kultusz ekkora az irodalom rendszerének elismert elemévé vált.* Debrecen ugyanis nem egy alkotó vagy egy jeles alkotás révén került vissza a magyar irodalomba, hanem Csokonai kultusza révén. Mindez érthetővé teszi, miért lett a későbbiek során is kiemelt jelentőségű a költő kultuszának ápolása. A 20. század húszas éveig szinte minden kulturális kezdeményezés hozzá kapcsolódott. Fontos megemlíteni azt is, hogy a szoboravató ünnep úgy emelte vissza a várost a régi dicsőségébe, hogy komolyan nem vetette föl Csokonai és a kollégium viszonyának addig lezáratlan kérdését, amelyet újra és újra ki lehetett használni a nagyhírű iskola és a város ellenébe. Igaz, egy, erre az alkalomra megjelent cikkben a tudósító megemlítette, hogy a költő tisztelete még ma sem teljes, mert a kollégium tanári kara nem tett meg mindent az ünnep sikere érdekében,⁶⁰¹ a szoboravatón elhangzottak azonban rögtön felülírták, törölték azokat a gondolatokat, amelyek Csokonai és a nagyhírű iskola összeütközésének történetét idézhették volna föl. Az szoborállítás és fölavatása egyik legfontosabb üzenete ugyanis az volt, hogy a város és a kollégium mennyire megbecsüli a költőt: „Debrecen sokáig nem tudta méltányolni nagy költőjének érdemeit, melyeket még a síron túl sem szüntek meg kisebbíteni a vaskalaposság előítéletei”, most azonban igen.⁶⁰²

A Csokonai-ünnep másik lényeges vonása, hogy a *szoborállítás nemzeti üggyként* jelent meg. Debrecen a szoboremeléssel a nemzetért hozott áldozatot: a város azzal, hogy meghívta az ünnepre a magyar kultúra és a sajtó jeles képviselőit „ismét annak adott kifejezést, hogy a

⁵⁹⁸ Uo.

⁵⁹⁹ Balogh 1871, 511.

⁶⁰⁰ Uo.

⁶⁰¹ Uo.

⁶⁰² Imre 1871, 3.

mit az egyes tesz, lendít, áldoz: annak csak terhe, fáradalma az övé, sikere kell, hogy közrehasson s az egész országgé legyen”.⁶⁰³ Az ünnepi beszéd és a korabeli tudósítások is nemzeti ünnepnek tekintettek a szoboravatót. Mindez persze nem meglepő, hisz az ünnepség szervezői és pártolói kezdettől fogva így értelmezték. A fent említetteken túl egy korabeli újsághír is erről tanúskodik: Czelder Márton Galaczból egy cs. aranyat küldött a szoborra, s azt írta: „Az irodalom és szentebb eszmék úttörőinek legalább halálok utáni elismerésre, éltető láng, mely a jövő nemzedékre hatását nemcsak el nem téveszti, sőt azt komoly és határozott lelkesedésre buzdítja.”⁶⁰⁴ Érthető hát, ha az ünnep szónoka is *csak* a nemzeti költőről emlékezett meg. Beszéde legalább annyira szólt az ünnepségen jelen lévő nemzeti irodalomtörténetet megteremtő és a költőt kanonizáló Toldynak, mint Csokonainak, mert lényegében a neves irodalomtörténész Csokonai-kiadása előszavában írottakat ismételte meg. Épp ezért nála is az el nem készült nemzeti eposz került az életmű csúcsára: „Csokonai nem alkotott nagy nemzeti hőskölteményt, nem varázsolta a nemzet elé a múltnak magasztos képét, az ősök és nagy tetteik sorát, melylyel a jelent a múltból oktatva a jövőre előkészítené. Ezt csak tervezte...”⁶⁰⁵ Mégis Csokonai megítélése *kizárólag* e meg nem valósult munka felől történt. Nem az életmű létező és közkedvelt darabjai voltak tehát a fontosak, hanem az a mű, amelynek ugyan csak a terve született meg, de amely révén a nemzeti romantikában megformált költőalakot lehetett fölismerni Csokonaiban. A szónok szükségét látta annak is, hogy megmagyarázza, miért nincs, ami nincs, miért is nem született meg az Árpádiász. Ennek egyik okát Csokonai korai halálában vélte felfedezni, a másikat pedig, ismételve Toldyt, a nemzetietlen korban, amely „nem értette, mi a költészet, s a legkevésbé, hogy mi a nemzeti költészet”.⁶⁰⁶ Azonban nem állt meg e megállapításnál, ahol az életrajz szerzője, hanem Csokonai sorsáért és költészete beteljesületlenségéért e nemzetietlen kort tette felelőssé. Nem a költő életmódját, nem iskoláját, lakóhelyét és baráti körét, hanem a kort, amely nem értette meg a nemzeti költészet megteremtésére törekvő költőt. Ezzel Imre számára lehetővé vált, hogy Csokonai sorsa kapcsán fölmerülő felelősséget el- és áthárítsa Debrecenről. A beszéd későbbi részében szót ejtett ugyan a kollégiumból való kicsapatás okozta keserves öt évről, amely azonban nem az iskolára és nem is Debrecenre, hanem az egész „nemzetre nézve szégyenítő”.⁶⁰⁷ Vagyis nem a helyi közösség, hanem a nemzeti eszmékre és művészetre érzéketlen nemzeti közösség a felelős a költő szenvedéséért és neki kell szégyenkeznie a miatt

⁶⁰³ -á -r 1871, 1.

⁶⁰⁴ Czelder Márton (Vásárosnamény, 1833. november 11. – Nagybánya, 1889. augusztus 23.) református lelkész, költő.

⁶⁰⁵ Imre 1871, 2.

⁶⁰⁶ Imre 1871, 3.

⁶⁰⁷ Uo.

is, hogy meg kellett alázkodnia a kor „elkorcsosodott hatalmasai előtt”.⁶⁰⁸ Imre beszédének e mozzanata is arra utal, hogy a szoboravatón Debrecen mellett a másik ünnepelt a nemzeti öntudatra ébredt nemzet volt, amely az ünnepségen egységes, a nemzeti művészetért, művészekért tenni akaró közösségként jelent meg.

Mindezek után nem meglepő, hogy a résztvevők nem pusztán irodalmi, hanem *politikai ünnep*ként élték meg az eseményt. A debreceni Csokonai-ünnep az 1859-es Kazinczy ünnephez mérte magát, amikor az elnyomás és a hallgatásra ítéltetés évei után újra önmagát ünnepelhette a nemzet.⁶⁰⁹ Balogh Ferenc nyíltan ki is mondta, hogy a Csokonai-szobor fölállítása – az Emlékkerthez hasonlóan – egy politikai folyamat része, amelyben az irodalom a nemzeti identitás megerősítésének eszközeként funkcionál: „Kazinczy százados ünnepe után (1859) az elnyomás alatt tömörülő és növvő nemzeti szellem városunkban is erős emelkedést vón s nyomban megindult a nagyobb mozgalom városunk tisztességes és előkelő polgárai között a Csokonay-émlék állítása ügyében”.⁶¹⁰ Egy másik tudósítás is a politikai eseménytörténet egyik állomásaként értelmezte a szoboremelést: „A politikai lét fölpezsdülésével legelőször a honvédelemek fölállítása körül támadt érdekeltség, s a 48-49-iki csatateretek egy részét, a harcban elhullottak sírjait kőoszlopok jelölték”.⁶¹¹ A szoborállítást és az ünnepséget a résztvevők tehát a nemzeti önállóság és a magyar nemzet egysége kinyilvánításának újabb alkalmaként élték meg. Ebben a kontextusban többletjelentése van annak az életképnek, amelyet az ünnep estéjén mutattak be, s amely Csokonai sírból való föltámadását mesélte el és a költő szobra megkoszorúzásával fejeződött be. A megkoszorúzott költő az értelmezés első szintjén természetesen azt jelképezte, hogy bár Csokonai mint ember meghalt, de mint költő ma is él, „meghalt”, „de szellemét nem emésztheti meg enyészet”.⁶¹² Egy másik szinten azonban a nemzeti költészet ünneplését, amely a politikai rabság idején is megtartotta a nemzetet. Hiszen maga Csokonai nem pusztán költőként érdemelte ki a szobrot és a fölmagasztalást, hanem *nemzeti költőként*, a csak tervben maradt nemzeti eposz szerzőjeként. Amikor a szónok arról beszélt, hogy „[a] régi világ bölcse mondja, hogy a költőket nekünk Isten adja”,⁶¹³ akkor bizonyára a résztvevők mindegyike magában áldotta a magyarok Istenét, hogy ilyen hazafias költőt adott a magyar nemzetnek. Izsó alkotása tehát nem egy szobor volt csupán, hanem *nemzeti emlékmű*, amely arra hívta föl az előtte elhaladót, hogy a nemzeti múlt emlékeire gondolva ő is buzgó és hűséges hazafivá váljon: „Én nem hiszem, hogy ezek s kivált e néma de igenis sokat mondó szobor előtt könnyel haladhatna át a hazafi, ki

⁶⁰⁸ Uo.

⁶⁰⁹ Fábri 1997.; Margócsy 2001.

⁶¹⁰ Balogh 1871, 509.

⁶¹¹ Szana 1871b, 372.

⁶¹² Hamar 1871, 1.

⁶¹³ Balogh 1871, 511.

nemzetének jövőjére gondol. Nem hiszem, hogy honfi kötelességeinek, kivált a nyelv és szellem ügyei iránt komoly teljesítésére ne gerjedne, a bekövetkező lanyhaság és hidegség korában is az, kinek szíve van. Sőt azt hiszem, hogy emez emlékek megszegyénítik századok után is, ki a sokat szenvedett nemzet gyermeke létere, honát, nemzetét, nyelvét megtagadná.”⁶¹⁴

Ezek szerint tehát a múltban lehet föltalálni a jelenben is érvényes cselekvési- és értékmintákat. Vagyis az emlékezés közösségi és morális cselekedet. A szoborállítók és a szónok is úgy látták, hogy az emlékművek olyan jelek, amelyek a múlt megértésére, tanulságai megfogadására buzdítanak és a kollektív identitás, a nemzeti közösséghez tartozás megélését teszik lehetővé. Csokonai kultusza, mint általában az irodalmi kultusz, az egyén kollektív énjét szólította meg, ahol a közönség *eleve egy közösség tagjaként* jelent meg. A kultikus ünnepek, ahogyan ez is, az igenlés alkalmi, vagyis a kultusz világa és az általa megjelenő világértés dicsérő helyben hagyása.⁶¹⁵ Funkciója nem más, minthogy újra felmutassa a közös értékrendet, a közös értelmet és a közösség egységét.

A városon és a nemzeten túl volt még egy ünnepeltje a szoboravatónak. Mégpedig az irodalmi értelmiség. Imre Sándor ugyanis fontosnak tartotta kiemelni azt az ekkorra már közvélekedésnek tekinthető gondolatot, hogy nemzet csak kulturális alkotásokban nyilatkozhat meg és csak ezek révén maradhat fenn. S ezeket a művészettel és irodalommal foglalkozó értelmiség hozza létre: „S ha a végzet könyvében írva az állana, hogy e nemzet helyén egykor más nyelvű, s más fajta nép foglaljon helyet: e szobor fogja e város és vidéke magas törekvésének, s nemzete nyelve és a műveltség iránti szerelmének emlékezetét hirdetni –, megmaradnak ez emlékek mint őseink és a mi nemzedékünk létezésének tanúi s a maig már 1000 éves állam-életre s négy százados irodalomra mutatva, az idegenek és késő utódok becsülésére tartanak fenn jogot”.⁶¹⁶ Az irodalmi értelmiség önaffirmációja minden bizonnyal összefügg a kultuszok sajátos természetével is, amely a debreceni ünnepeken is megmutatkozott. Bár a szónok, a pohárköszöntők és a tudósítások az egész nemzetről beszéltek, ennek ellenére az ünnepeknek csak kevesen lehettek közvetlen részesei. Maguk a szervezők akarták így, hiszen ahelyett, hogy valamiféle népünnepély jelleget adtak volna az eseménynek, csak a társadalmi elite koncentráltak. A szoboravató helyszínét lezárták, az emlékkert e részét 48-as honvédek állták körül és csak belépő megfizetése ellenében lehetett e körön belülre jutni. A kordon kettéosztotta az ünnepek résztvevőit: voltak a kiválasztottak, akik közvetlen közel kerülhettek a szoborhoz és volt a többség, akiket egy élő lánc tartott távol. A résztvevők kettéválasztása azt sugallta, hogy vannak olyanok, akik méltók arra, hogy

⁶¹⁴ Imre 1871, 3.

⁶¹⁵ Pieper 1964, 19-20.

⁶¹⁶ Uo.

aktívan részt vegyenek Csokonai ünneplésében és kultusza ápolásában és vannak, akiknek csak a szemlélődés juthat, vagy fizetniük kell érte.⁶¹⁷ Az irodalmi kultuszok állandóan megfigyelhető kettősségéről van itt szó: tudókra és nem-tudókra, beavatottakra és laikusokra osztja a világot. Vagyis a kultuszok működését a szimbolikus hatalom logikája szabja meg. *A beavatottak tudás- és szerepértelmezése a reprezentáció elvén alapul.* Úgy tekintenek ugyanis önmagukra, mint akik egyedül képesek a közösség egésze számára érvényes cselekvési- és értékmintákat a múltban meglátni, a jelenben fölmutatni, s a többségnek nincs más lehetősége és feladata, minthogy ezeket elfogadja. Ahogyan beszédében Imre Sándor is előírta, hogyan kell a Csokonai-szoborhoz viszonyulni. A közvélemény-formálók, a kultusz papjainak helyzete azonban csak látszólag ennyire biztos, valójában ki is vannak szolgáltatva azoknak, akik számára érvényes gondolkodási és cselekvési mintát szeretnének adni. Egyszerre van szükségük arra, hogy biztosítsák elkülönülésüket, zártságukat, mert ezáltal mutatkozik meg kiválasztottságuk, s egyszerre arra, hogy minél több hívet szerezzenek maguknak, mert így legitimálhatják képviselési szerepértelmezésüket. Esetünkben egyszerre volt szükségük a 48-as honvédekből álló kordonra, és egyszerre arra, hogy nagy tömeg vegyen részt az ünnepségen.

A szervezőknek az ünnepség után szembe kellett nézniük azzal, hogy voltak társadalmi rétegek, melyek közömbösek maradtak a Csokonai-ünnep iránt. Az egyik csoporttal, amelynek tagjai szórakozással töltik idejüket,⁶¹⁸ kellő öntudattal számoltak le: „sok fiatal nem fiatal mágnás és sportman pedig, kik előtte való nap a lóversenyben részt vettek, a költő ünnepét nem tartották méltónak arra: hogy, ha már ott voltak Debreczenben, (mert ki követelné, hogy csak azért oda utazzanak?) ott maradjanak »a holtak emlékére s az élők tiszteletére«? Sportmanjeink szeretik fitymálni a lateinereket; pedig az irodalom minden nemzeti ünnepben meleg részt vesz; ők az irodalom ünnepein ezt, még csak udvariasságból sem viszonzozzák”.⁶¹⁹ Az irodalmi értelmiség tehát kétfelé osztotta a társadalmat: vannak ők, akik az irodalom ápolása és az alkotók ünneplése révén elkötelezetten szolgálják a nemzeti kultúrát és ápolják a nemzeti múltat, s vannak a „mágnás’-ok és „sportman”-ek, akiktől idegen ez az *irodalomközpontú kultúrafölfogás*, s távol áll tőlük, hogy *morálisan tekintsenek az idő eltöltésére*. A lateiner értelmiséget képviselő Balogh Ferenc, a cikk szerzője nemcsak világossá tette a választóvonalat, hanem magasabb rendűnek is nyilvánította irodalmi

⁶¹⁷ Egyes forrásból arra következtethetünk, hogy így akarták pótolni a szoborállítás még hiányzó költségeit, s kifizetni Izsót.

⁶¹⁸ Irinyi 2002, 213.

⁶¹⁹ Balogh 1871, 509.

értelmiséget. Arról beszélt ugyanis, hogy nincs a társadalmi életnek olyan területe, ahol az irodalom és az irodalommal, művészettel foglalkozók ne lennének szükségesek.⁶²⁰

A másik társadalmi réteg távolmaradása az előbbinél fájdalmasabban érintette őket: a cíviseké. Szana Tamás éles hangon szólt *Debrecen ősi polgársága közönyösségéről*: „Maga a szorosán vett Debrecen közönyös volt, s a leleplezéskor annyi érdeklődést sem mutatott, hogy a szobor körüli tért betöltötte volna.”⁶²¹ Vagyis kénytelen volt bevallani, hogy az ünnepély helyben nem érte el a célját, hisz „akiket ott láttunk, kevés kivétellel a Pestről meghívottak, a vidékről lerándultak csoportjából állott. Maga a debreceni polgári osztály pedig alig-alig volt képviselve, és a kert körül álló tömeg azokból alakult, kiket a kíváncsiság mindig tömeggé alakít, mihamint látványosság kínálkozik”.⁶²² A cívisek hiányát azért érezték olyan fájdalmasnak, mert az Emlékkert Társulat épp abban látta egyik fő célját, hogy aktivizálja és modernizálja e réteget, amely a történelem során meghatározta és sajátossá tette a város arculatát, s amely bár gazdasági súlyát elveszítette, de a politikai döntéshozó testületekben továbbra is meghatározó szerepe volt. Keserűen kellett levonniuk a következtetést, hogy e réteg távolmaradása arra utal: nem érték el céljukat. Ugyanakkor, ahogyan majd a Csokonai körőről szóló fejezetben láthatjuk, a város humánértelmisége még hosszú ideig nem tudott megszabadulni attól a gondolattól, hogy szerepét a cívis társadalom szolgálatába lássa.

Az ünnepség legfurcsább mozzanata, hogy egyetlen szó sem esett Csanak Józsefről és hiányzott a szobrász is. Az újságok is épp csak megemlítették Csanak kezdeményező szerepét, aki 1869-ben lemondott elnöki tisztéről. Sőt azt tervezte, hogy végleg elhagyja Debrecen. Mindezek pontos okát nem ismerjük. Bizonyára valami sértődés, megbántódás állhat a háttérben. Az azonban biztosan tudható, hogy nem a szobor tervével vagy végső formájával volt gondja. Izsóval ugyanis végig jó és baráti volt a kapcsolata, bizonyosság rá az a Déri Múzeumban őrzött nyulacska, amelyet a szobrász a Csanak családnak ajándékozott. Ugyanakkor azt is lehet tudni, hogy gyanú övezte vagyonát és sikereit. Források hiányában azonban még csak sejteni sem lehet, mi volt az oka, hogy nemcsak a társulattól lépett ki, de szinte teljesen visszavonult a közélettől is. Talán a szélmalomharcból lett elege, abból, hogy hiábavaló áldozatnak érezte mindazt, amit tett.⁶²³ Mindez nem elképzelhetetlen, mert mindvégig csak egy maroknyi ember ügye volt a szobor felállítása és az ehhez szükséges pénz előteremtése, „a nagy Debrecen épp az a része [ugyanis], amely nagyságát alkotja, alig érdeklődött a szobor körül, s az értelmiségnek csak egy zöme buzgólkodott”.⁶²⁴ Nem

⁶²⁰ Uo.

⁶²¹ Szana 1871, 372.

⁶²² Uo.

⁶²³ Csanak 1987, 60-61.; Csanak József városáért való áldozatos munkálkodásáról és mecénási tevékenységéről lásd. Csanak 1987, 56-58.

⁶²⁴ Balogh 1953, 100.

lehetetlen, hogy Csanak, aki saját vagyonából is jelentős összeget áldozott a szoborra, a tartós érdektelenség láttán jobbnak látta „kertjébe” visszahúzódni. Sajnos az sem deríthető ki pontosan, miért maradt távol Izsó Miklós. Az Emlékkert társulat jegyzőkönyve szerint azért, mert úgy érezte, hogy méltánytalan és hálátlan volt vele szemben a társulat, s ezért visszautasította a meghívást. A korabeli fővárosi újságok is arról írtak, hogy Izsó munkáját nem fizették ki tisztességesen. Az Emlékkert Társulat ugyan visszautasította e vádat,⁶²⁵ a vita azonban mégis beárnyékolta az ünnepet.

Csokonai-szobor és a költő alakváltozatai

Van még egy fontos, de egyelőre megválaszolhatatlan kérdés. Miért van lényegi különbség a szobor első modellje és az elkészült mű között. A modell a garabonciás hírében álló Csokonait ábrázolta, a kész mű viszont a népszerűvé vált borivót, szerelmeit és a nemzeti költőt. A modellen látható alak „szokatlanul vékony”, „lába szára, karja cingár, dereka karcsú, arca is nyúltabb”,⁶²⁶ talán a sok éhezéstől, arca karakteresebb, van benne valami ördögi, a köpenye is inkább csak úgy rá van vetve, mint aki egy pillanatra megállt a vándorlás közben. Fülep Lajos szerint, aki „a modellt megpillantja, önkéntelenül kiszalad a száján: ez az igazi! (...) érzik, hogy ifjúságra termett, csak ifjúságra, nem illik hozzá a vastagodás, elnehezedés, öregedés”.⁶²⁷ Csanak József a nagymodellről készült fényképek megküldésekor viszont már arról írt Arany Jánosnak, hogy a „népköltő” Csokonainak szeretnének szobrot emelni.⁶²⁸ A kisminta nem ezt a költőt idézi meg, hisz bár ruhája magyaros, mégis kevésbé tűnik hangsúlyosnak, mint Csokonai vándor volta és a költői lét bizonytalansága. A megrendelők és a szobrász elképzelése közti eltérést látszik megerősíteni a modell fogadtatása is. Egy korabeli visszaemlékezés szerint ugyanis, amikor a szoborbizottság és az érdeklődők megtekintették a modellt, „úgy felfogásra mint kivitelre, mindenkit meglepett”.⁶²⁹ Sajnos az emlékező nem írta le pontosan mit is ért meglepetés alatt, de mindenképp valami csalódásra kell gondolnunk. Ha csodálatukat akarta volna kifejezni, nem meglepetés szót használta volna, Izsótól ugyanis a megrendelő igényét kielégítő szobrot vártak el. A meglepődés tehát inkább a várakozásukban való csalódottságukra utalhat. Ezt mindenekelőtt az válthatta ki, amilyen alakként Izsó

⁶²⁵ „Olvastatott Izsó Miklós szobrász levele, amelyben az Emlékkert Társulat meghívását kemény kifejezésekkel visszautasítja, azon állítással, hogy a szoborbizottmány méltánytalan és hálátlan volt iránta. Továbbá olvastatott a Hon és a Fővárosi Lapok ide vonatkozó cikkei, amely szerint Izsó Miklósnak csak 880 frt. adatott, holott neki a munka 1400 frt-nál többbe került. Végül olvastatott a jegyző által ezek ellenében megfogalmazott válasz.” Balogh 1953, 104.

⁶²⁶ Fülep 1976, 561.

⁶²⁷ Uo.

⁶²⁸ „... a Debrecenben született, élt és kiszenvedett Csokonai Vitéz Mihály népköltőnek emel engesztelésül emlékszobrot...” Csanak 1987, 56.

⁶²⁹ Csokonai 1871, 2.

Csokonait ábrázolta, erre utal az idézett mondat „felfogás” szava. A kismodell tehát nem a szoborbizottság (többsége?) által megrendelt „népköltőt”, hanem a garabonciást, a legendák Csokonaiját idézte meg. A kész szobor már tökéletesen megfelelt a bizottság elképzelésének. Szana Tamás a *Hazánk és Tudósítások* 1871. évi 42. számában hosszú cikket írt Izsó Miklósról. A művészt a nemzeti szobrászat megteremtőjeként mutatta be, mert a szobrász az általa megformált alakokban ösztönösen képes kifejezni a magyarságukat. „Izsónak kiváló érzéke van a magyar alakok hű ábrázolására. Ezeken nem a ruha a magyaros, hanem más egyéb. Az arcon meg az egész alakon van valami, amit látva fölkiálthatunk: mily ismerős.” – írta lelkesülten. Nem hagyott kétséget a felől sem, hogy mit ért ismerősségen: „Csokonai szobrán is van valami, ami eszünkbe juttatja a »csikóbőrös kulacs« költőjét”.⁶³⁰ A kortárs tehát úgy látta, hogy a fölállított szoborban arra a költőre ismer rá a néző, aki szereti a bort és szerelmet, vagyis a széles közönség körében ismerős, népszerű és a 19. század közepén kanonizált népköltőre. S valóban a szőlőtöke, a költő derűs vonásai és a rendkívüliséget nélkülöző alak ezt a képet hívják elő. A modellhez képest nagyobb hangsúly esett a ruha magyaros voltára is. A kész szobor masszívabb, „mozdulatai kerekesebbek”, „testalkata normális, szinte szabályszerű”,⁶³¹ talán egy kicsit kövérebb is a kelleténél. A sokat nélkülöző garabonciás helyett egy jól táplált, semmiben hiányt nem szenvedő, vagyis megbecsült nemzeti költő szobrát állították föl. Hogy mi lehetett a koncepcióváltás oka, egyelőre rejtély. Talán Izsó változtatta meg művészi koncepcióját. Fülep Lajos azonban semmi ilyenek nem találta nyomát, noha az egyik korabeli újság arról írt, hogy Izsó saját elhatározásából változtatott a szobron. A változtatás okáról azonban nem szólt. Arról sincsenek adataink, hogy a bizottság vagy maga Csanak kérte volna e felfogás szerinti ábrázolást. A források hiányában úgy tűnik, e kérdés jelenleg megválaszolhatatlan. Egy azonban bizonyos, hogy a nagyminta és a kész alkotás felelt meg a szoborbizottság óhajának: „A választmány a sármintát a hely színén megtekintvén s azon semmi változtatni valót nem találván, azt mint a várakozásnak teljesen megfelelőt minden változtatás nélkül elfogadta”.⁶³² Az 1870-ben Debrecenbe érkező kész szobron már ezt az „ismerős”, népszerű „népköltő”-t láthatták az érdeklődők, s a korabeli tudósítások szerint mindenki ráismert Petőfi és más költők közkedvelt verseiben megjelenő Csokonaira.

Az Árkádia-pör emlékműve

Izsó és Ferenczy szobrai kétféle Csokonait örökítettek meg.

⁶³⁰ Szana 1871a, 361.

⁶³¹ Fülep 1976, 561.

⁶³² Balogh 1953, 103.

Az utóbbi mindenekelőtt a művészet világa lakójaként ábrázolta a költőt, még ha nemzeti mentét is adott rá. Olyan alakként, akit csodálhatunk ugyan és kell is csodálnunk, de akivel szemben más magatartást nem is tanúsíthatunk. A szobor nézője *nem ráismer Csokonaira, hanem megismeri* azt a költőt, aki túl van téren és időn, s akinek az örök élet adatott meg. Így azonban bizonyos értelemben ki is vonta magát a földi olvasók világából. A klasszicista szobrász egy idealizált, megdicsőült, s épp ezért a szemlélőtől bizonyos távolságra lévő költőt mintázta meg.

Izsó viszont a földi életet élvező, mulató és mulattató, a szerelemért könnyen hevülő költőalakot formálta meg. Azt a költőt, aki ugyanazt *a mindennapi életet éli, mint hallgatói és olvasói*. Izsó szobra kapcsán, mint hasonló felfogású ábrázolást, gyakran emlegetik Jankó János *Csokonai a lakodalomban* című festményét.⁶³³ A képen Csokonai az ábrázolt jelenet fő alakja, de csak annyiban, amennyiben ő az, aki a lakodalmi nép jókedvéről gondoskodik. Egyébként épp olyan, mint a többiek, semmi jele annak, hogy rendkívüli, tőlük különböző, nagyra hivatott költőről lenne szó. Alkalmi verseket író, a közönség szórakoztatására törekvő, velük egy húron pendülő és borozgató alakot láthatunk mind Jankó festményén, mind Izsó szobrán.

A megdicsőült, idealizált, a művészet világában élő költőt ég és föld választja el a népszerű, mindennapi, másokat szórakoztatótól. Ez az ellentét pedig minden különösebb leleményesség nélkül is rögtön eszünkbe juttathatja az Árkádia-pör vitázói által megrajzolt Csokonai-képeket. Természetesen nem arról van szó, hogy a két szobrász tudatosan törekedett volna arra, hogy az egyik vagy a másik felfogáshoz közeledjék. Arról azonban minden további nélkül beszélhetünk, hogy a két alkotás, alkotóik szándékától függetlenül, „kőbe véste” a pör két eltérő Csokonai alakját. S ezzel együttesen megalkották az Árkádia-pör emlékművét.

E kettősség figyelhető meg hatásukat tekintetében is. Ferenczyének szinte alig volt hatása a város irodalmi és művészeti gondolkodására, és arra a képre, ahogyan Csokonai alakja a közönség számára megjelent. Lyka Károly ezt azzal magyarázza, hogy „a művészet iránt való fogékonyság nem tartozott Debrecen erényei közé”.⁶³⁴ Nem vitatva, hogy kizárólag művészetszociológiai szempontból igaza lehet, szükségesnek tartok azonban egy másik okot is megjelölni. Ez pedig a szobor elhelyezése. A kollégiumi könyvtárat kevesen látogatták, csak a tanárok, az értelmiség tagjai és a diákok voltak oda bejáratosak. A többség viszont zárt, csak a beavatottak számára való helyet láthatott benne. Ferenczy szobra így csak a keveseké volt, ahogyan Kazinczy Csokonai képe is csak az irodalommal hivatásból foglalkozók

⁶³³ A Déri Múzeum jelenlegi állandó kiállításán látható.

⁶³⁴ Lyka 1981, 231.

felfogására hatott. Izsó szobránál viszont nincs népszerűbb alkotás Debrecenben. A 19. század végén és a 20. század elején keletkező kultusztárgyakon látható Csokonai-ábrázolások számára az ő szoboralakja volt a minta.⁶³⁵ Így nemcsak versekben és történetekben, hanem mézeskalácsformán, tányérokon, kapufaragványon, kulacsokon és faragott boton terjedt tovább a Petőfi-Izsó-féle Csokonai-kép. Alakjával tehát az is megismerkedhetett, aki esetleg egy verssorát sem olvasta. Azzal a Csokonaival, aki embertársai szolgálatára és szórakoztatására jött a világra.

⁶³⁵ Julow 1975, 219. Keresztesné 2000.

VI. Az intézményesített Csokonai-kultusz: A debreceni Csokonai kör⁶³⁶

A 19. század végére a Csokonai körüli viták elültek. Már senki számára nem volt kérdéses a költő irodalom- és várostörténeti jelentősége. A kultikus alak elfoglalta helyét a nekirendelt piedesztálon. A viták elcsendesedésével párhuzamosan azonban a kultusz papjait szép lassan fölváltották a hivatalnokok, akik számára már kész volt a Csokonai-kép, s akik többsége már semmit sem akart hozzátenni ehhez, csak ünnepelni. A „kegyelmi ajándék”, amelyben a költő körül vitázóknak volt része, „hétköznapi hivatássá” vált.⁶³⁷ Kazinczy, Fazekas, Kölcsey, Domby, Ferenczy és Izsó esetében tétje volt a szólásnak, s szenvedélyesen hittek saját Csokonai-képükben, s írásaikban és alkotásaikban mindig *önmagukról is* vallottak. A Csokonai kör ünnepeit látva és írásaikat, beszédeiket olvasva épp az a föltűnő, hogy megszólalásaik többsége mögül hiányzik a személyes hitvallás. Nem arról van persze szó, hogy a kör tagjai kijelentései hiteltelenek lennének vagy, hogy tagjaik közül többen is ne nyújtottak volna jelentőset saját tudományterületükön, arról azonban igen, hogy *az intézményesüléssel* valahogyan *elveszítették egyéni arcukat*. A kör tagjaként elmondott beszédek és megjelentetett írásaik a legtöbbször frázisokból épülnek föl, s épp ezért egymással fölcserélhetők. Vagyis az intézményesülés során az „én”-t fölülírt a „mi”, már nem önmaguk nevében, hanem a Csokonai kör nevében szóltak, alávették magukat a kör céljait és érdekeit szolgáló ideológiának, amely intézményesítette személyiségüket. A kultuszok olyan „kollektív képzetek”, amelyek túl vannak az egyén lehetőségein, olyan értelem-összefüggések, amelyekben „az egyénnek megvan a maga funkciója és szerepe, az egész azonban olyasvalami, aminek aktualizálhatósága az egyének valamilyen többesére van ráutalva, s ebben az értelemben felülemelkedik az egyes lelken”.⁶³⁸ Mindez nem törekvéseiket

⁶³⁶ A debreceni Csokonai kör 1890-ben alakult meg a Felolvasó kör és az Emlékkert társulat utódjaként. A népszerűsítő, az irodalmi műveltséget terjesztő előadásokon túl magukra vállalták az Emlékkert gondozását és a város szépítését is. Felolvasó estjeik vendégei többnyire a Petőfi és Kisfaludy Társaság tagjai közül kerültek ki, de szerepeltek erdélyi írók, néha Ady és a nyugatosok is. Legkedveltebb költőik Szabolcska Mihály és Szávay Gyula voltak, legkedvesebb írójuk Herczeg Ferenc. A körhöz tartozó írók és költők: Oláh Gábor, Szabolcska Mihály, Szávay Gyula, Zivuska Andor, Szombati Szabó István, Móricz Pál, Madai Gyula, Gyökössy Endre, Baja Mihály, Liszt Nándor és Nadányi Zoltán. Tagjaik között találjuk Gulyás Pált és Juhász Gézát, de nem játszottak fontos szerepet a kör életében. A kör arculatát Vértesi Arnold, Széll Farkas, Géresi Kálmán, Pap Károly, Szávay Gyula, Kardos Albert és Csobán Endre határozták meg. Támogatták Szombati Szabó István verseskötetének a megjelentetését és a pályakezdő Kis Tamást, Tóth Endrét valamint Szabó Magdát. *Új Debrecen* címmel válogatást jelentettek meg a pályakezdő írók, költők munkáiból. A saját könyvsorozatukban (Csokonai-könyvtár) láttak napvilágot Oláh Gábor költeményei, Zsigmond Ferenc Herczeg Ferencről szóló tanulmánya, Szabó Mária *Sorsok és akarások* c. novelláskötete és Pintér Jenő előszavával a *Bokréta* (Oláh, Baja, Gyökössy, Madai) negyedik kötete. Az I. világháború és a forradalmak idején mérsékeltek tevékenységüket, a gazdasági válság idején pedig elveszítették működésüket biztosító megtakarításaikat. 1944-től szinte teljesen beszüntették működésüket, majd 1946-ban egy belügyminisztériumi rendelet feloszlatta a kört. Ingóságai, iratanyaguk és gyűjteményeik a Déri Múzeumba kerültek.

⁶³⁷ Weber 1987, 255.

⁶³⁸ Mannheim 1995b, 232.

minősíti, csak magyarázat arra, miért nem az egyes személyekről lesz szó, mint korábban, hanem a körről, mint intézményről.

Történetük tárgyalása során elsősorban *ideológiakritikai* szempontokat érvényesíték, amelyet az tesz lehetővé és szükségessé, hogy legitimitásukat és tekintélyüket nem a város társadalmi rétegei biztosították, hanem a kor, hivatalos kultúrpolitika által támogatott intézményei, a Petőfi, és főleg a Kisfaludy Társaság. Vagyis társadalmi szükségességük igazolása „hatalmi szóval”, az irodalom hivatalos fórumaihoz való igazodás révén történt meg. Ezért volt jellemző beszédmódjuk a kinyilatkoztatás. Szavaik mögött a kétely nyomát sem találjuk. Igazságuk önmaguk által megalapozott. Mindez rövidlátóvá, a saját igazságához feltétlen ragaszkodóvá, önmagával megelégedetté és önhitté tette a kört. Kazinczyval szólva elmondhatjuk: a kisvárosi lélek üzött velük gonosz játékot. *Debreceniség*-ük azért volt baj, mert ugyan olyan célokat tűztek maguk elé, amelyek a város kulturális életének gazdagítását, a kultúra, mentalitás megváltoztatását és Debrecen városiasodását és modernizációját szolgálták volna, társadalmi bázis hiányában azonban ezeket többnyire nem tudták megvalósítani.

Kulturális modernizáció vágya és a középosztály társadalmi helyzete

1902-ben a Nagyváradai Naplóban Ady Endre tollából olyan éles bírálat jelent meg Debrecenről, amelyet nem hagyhatott szó nélkül Zoltai Lajos, a város egyik legműveltebb várostörténet-kutatója és újságírója, a költő korábbi munkatársa.⁶³⁹ Ady írásának már a címe is (*Zsíros város*) erősen negatív képzeteket keltett (tunyaság, csak evés-ivással törődés, a szellem hiánya) a városról, a szöveg pedig talán még a vártnál is megsemmisítőbb volt: a nyitottság hiányával, szellemi elsivárosodással és a tetteket helyettesítő kurucos magyarkodással vádolta meg Debrecenét.⁶⁴⁰ Vagyis arra mutatott rá, hogy a debreceniség nemcsak a múltban, hanem a jelenben is jellemző magtartás- és viselkedésmódja a városnak. Zoltai viszontválaszában felhívta a figyelmet a modernizálódás és világra nyitottság jeleire: a szemmel látható gazdasági fejlődésre és a városiasodást jelző intézmények és társaságok meglétére, a hangsúly azonban mégis a város történelmi jelentőségén volt. Debrecen jelenkori szerepe értékelésekor felsorolt ugyan néhány nemes cselekedetet, amelyek azt bizonyítják, hogy a város kész áldozatot hozni, ha nemzeti jelentőségű ügyről van szó (a Ludovica, a Nemzeti Múzeum és a Nemzeti Színház létrehozásának támogatása, a székelymentő mozgalom segítése stb.), de aztán visszatért ahhoz az érvhez, hogy a város évszázadokon át a

⁶³⁹ Debreceni Ellenőr, Debreceni Reggeli Újság szerkesztőségében dolgoztak együtt.

⁶⁴⁰ Ady 1964a, 119-120., Ady 1977a, 293-294.

magyar kultúra és a nemzeti identitás megőrzésének legfőbb támasza volt, s jelenbeli megítélésénél történelmi érdemeit is figyelembe kell venni. Úgy vélte tehát, igaz ugyan, hogy Debrecen a jelenkorban sem gazdasági, sem kulturális téren nem mutathat fel igazán jelentőset, de múltbeli szerepe képes ezt ellensúlyozni. Végző érvként Kossuth szavaira emlékeztette Adyt, aki Debrecent a szabadság őrvárosának nevezte, vagyis utolsó érvként is *történelmi érdemre és tekintélyre* hivatkozott.⁶⁴¹ Zoltai cikke nem tudta megcáfolni Ady kritikáját, mert a múltbeli érdemek nem pótolhatják a jelenkori tettek hiányát. A város iránti lokálpatrióta elfogultsága miatt nem vette észre, hogy a múlt ilyenfajta használata nem segít Debrecenen, amely épp a századforduló környékén ért történelme talán legmélyebb pontjára.⁶⁴² Így Zoltai viszontválasza nem elfödte, hanem még nyilvánvalóbbá tette, hogy milyen komoly bajban van a város, ha már csak a múltban található fel értékei.

Ez az az időszak, amikor a cívis polgárság gazdaságilag jelentősen meggyengült, s bár politikai befolyását megőrizte, de a város irányítása egyre inkább a középosztály kezébe került. A cívisek bár megtartották politikai hatalmukat a különböző testületekben, de egyre inkább visszahúzódtak a nagy társadalmi tettektől és a közösség ügyeivel való foglalkozástól.⁶⁴³ Bezárkózásuk, kiváráó magatartásuk és minden újjal szembeni bizalmatlanságuk talán sokkal inkább jellemző volt rájuk, mint korábban. Ennek oka, hogy számukra a 19. század második felében történt modernizáció egyet jelentett elszegényedésükkel, korábbi gazdasági és társadalmi súlyuk elvesztésével. Ezzel párhuzamosan viszont megnőtt a szerepük az ügyvédeknek és a kereskedő családok tagjainak. S ugyanígy fontossá váltak az újságírók is, mert ők voltak a modern propaganda-gépezet legfőbb kezelői.⁶⁴⁴ Nőtt a súlya az értelmiség magasan kvalifikált és nagy tekintélyű tagjainak is, akik nemcsak a város kulturális életét alakították, hanem komoly szerepet vállaltak a politikai életben is. Azzal azonban, hogy cívisek még hosszú ideig ott ültek a városi közgyűlésben és beleszólhattak a várospolitikába és a gazdálkodás irányításába, arra kényszerült a feltörekvő középosztály, hogy továbbra is számoljon velük és alkalmazkodjon hozzájuk. Hosszú ideig nem mondtak le arról a törekvésükről, hogy átalakítsák e réteg kulturális szokásait, értékrendjét és gondolkodását. A középosztály ezt annál is inkább erkölcsi kötelességének érezhette, mert a korabeli közfelfogás szerint a cívis határozta meg Debrecen arculatát.

A debreceni középosztály egyik legfontosabb tömörülése a város kulturális életét 1890-től az 1920-as évek végéig alapvetően meghatározó Csokonai Kör volt. A kör két társaság, az

⁶⁴¹ Zoltai 1909, 8., Vö. Szabó 1977, 12-13.

⁶⁴² Vö. Irinyi 2002, 232.

⁶⁴³ Irinyi 2002, 148.

⁶⁴⁴ Vö. Irinyi 2002, 147.

Emlékkert Társulat és a Felolvasó Kör utódjának vallotta magát.⁶⁴⁵ Így egyrészt fontosnak tartották a városszépítést, s ezért magukra vállalták a Kollégium előtti Emlékkert gondozását, másrészt felolvasásokkal, irodalmi délutánokkal művelni és szórakoztatni szerették volna a debreceni közönséget.

Az Emlékkert gondozását különösen is a szívügyüknek tartották, ott ugyanis olyan szobrok álltak, amelyek mind a debreceni polgárok, mind az ide látogató idegenek számára felhívták a figyelmet Debrecen nemzeti történelemben játszott szerepére. Igaz, a Nagytemplom és a Kollégium közti panteonba megálmodott szobrok közül csak három állt még, ezek azonban a történelem azon pontjaira terelték a kertben sétálgatók vagy áthaladók gondolatait, amelyek a magyarság történetében meghatározó jelentőségűek voltak: a gályarabságra ítélt prédikátoroké, az 1849-es debreceni csata hőseié és Csokonaié. A *Gályarabok emlékműve* a hithez való hűségéről és a magyar vallásnak is nevezett kálvinizmusért áldozatot vállaló erkölcsiségről és rendíthetlenségről tanúskodott, az 1849-es áldozatok emléke a nemzet szabadságáért meghalni is kész város hősiességére emlékeztetett, Izsó szobra pedig azt hirdette, hogy Debrecen is adott a magyar nemzetre dicsőséget hozó nagy embert. A város közepén lévő, központi tér tehát viszonylag könnyen értelmezhető jelképek révén mutatta meg, milyen nagy történelmi és kulturális jelentősége volt a városnak. Így lehetővé tette a debreceni polgároknak, hogy büszkék legyenek lakóhelyükre és önmagukra, vagyis megerősítette közösségi identitásukat. Az idegeneket pedig arra készítette, hogy elismerjék a város erkölcsi, történelmi és szellemi nagyságát.

A Csokonai kör ugyan egy költő nevét vette fel, de vezetői nem akarták, hogy szűken vett irodalmi társaság legyen, hanem közösségi-társadalmi feladatokat vállaló egyesületként szerették volna működtetni. Céljuk nem az volt, hogy az irodalom profi művelőit fogják össze, s nem is csak azokat, akik fontosnak tartották a művelődést és a város kulturális modernizálását, hanem mindenkit, aki *debreceninek tartja magát*. A megalakulásukat követő évben megfogalmazott céljaik között épp ezért sok olyan volt, amelyek a debreceni polgárok életét közvetlenül is érintették: „Végre is a Csokonai Kör nem kívánja, hogy irodalmi társaságnak tartsák, legalább nem olyan értelemben, mint például a Kisfaludy Társaság. (...) Helyesebb lenne, ha a Csokonai Kör a debreceni társadalom szellemére igyekeznék közvetlen hatást gyakorolni. A műveltséget, a jó ízlést, a nemesebb gondolkozást, az irodalmi képzettséget terjeszteni, hirdetni, kedveltté, a szalonokban divatossá, a lélekben nélkülözhetetlen szükségé emelni: ez lehetne részben a Csokonai Kör feladata. Más részről a város kulturális fejlődésének, haladásának előmozdítása mellett e célok praktikus szolgálata:

⁶⁴⁵ Vö. Szabó 1993.

utcák rendezése, elkeresztelése történeti nevekről, hagyományos emlékekről...⁶⁴⁶ A kör tehát éppúgy feladatának tartotta az irodalmi ízlés formálását, mint a művelődés iránti vágy felkeltését vagy a városszépítést, s éppúgy számítottak az átlagosan művelt polgárra, a műkedvelő alkotókra, mint a hivatásos költőkre, írókra, művészekre, tudósokra és újságírókra, vagy azokra, akik csak egy szebb és rendezettebb városban szerettek volna élni. A tisztán irodalmi társasággá alakulás elutasításának több oka is volt. Egyrészt érezhették, hogy a kör tagjai többségének irodalmi munkái csak a műkedvelés körébe tartoznak. Erre a fölismerésükre utalhat, hogy hosszú ideig ódzkodtak a tagok munkáiból szerkesztett évkönyv megjelentetésétől. Félelmüket a kritika vissza is igazolta: „Mi célja, mi értelme van hát az évkönyv irodalmi részének? Ezt mi nagyon önképzőkörösnek tartjuk.”⁶⁴⁷ Másrészt minden bizonnyal arról is szó lehetett, hogy Debrecen sem anyagi, sem szellemi tekintetben nem tudott volna fenntartani két kulturális egyesületet, egyet is csak nagy nehézségek árán. A városi támogatás még így is kevés volt és ezért rá voltak szorulva a tagdíjakra, amelyek legtöbbször lassan és hiányosan csordogáltak a kör pénztárába. Harmadrészt a művelődés iránti kedv felélesztése, az olvasás utáni vágy fölébresztése és a művészetek megkedveltetése csak eszköz volt a város modernizálásához, ahhoz, hogy Debrecen a történelem során korábban betöltött szerepére *újra* alkalmassá és méltóvá váljon. Az volt tehát az érdekük, hogy *minél több debrecenihez szóljanak*. Sokszínű kulturális közösségnek látták lehetséges társadalmi bázisukat, épp ezért mindenféle igényt ki akartak elégíteni. Délutáni matinéikon ezért szerepeltek egyszerre ismeretterjesztő előadások, zeneszámok, komoly irodalmi értékkel bíró alkotások és csak a délutánt kellemessé tevő szórakoztató darabok.⁶⁴⁸ Voltak ugyan köztük olyanok is, akik üdvösebbnek látták volna szűken vett irodalmi társasággá alakulásukat, ez azonban csak a 30-as években történt meg, amikorra egyre inkább be kellett látniuk, hogy eredeti céljaik megvalósításához nincs meg sem a társadalmi és sem az anyagi bázisuk.

Az irodalmon túli társadalmi szerepvállalásuk összefügghetett azzal is, hogy vezetőinek és meghatározó tagjainak nemcsak a kulturális életben volt döntő vagy legalábbis meghatározó szavuk, hanem ott találhatjuk őket a várospolitikát irányító vagy befolyásoló hivatalokban és pártok kötelékében vagy közelében. A kör meghatározó tagjai közül így sokan egyszerre voltak (alkotó) értelmiségiek és egyszerre egy párt vagy a hivatal

⁶⁴⁶ Szemlélő: A Csokonai Kör. Debreczeni Hírlap, 1891. október 27. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 381.

⁶⁴⁷ Uo.

⁶⁴⁸ Ez utóbbira példa lehet Herczeg Ferenc egyik szereplése: „Apró, ragyogó ötleteket olvasott fel olyanképpen, mintha csak legdrágább keleti gyöngyszemeket dobott volna felénk. Játszva, nevetgélve, bájos könnyedséggel, örök igazságokat. Csak egyet említünk fel. A szegény lány elindul az oltár felé és a körülötte tolongó férfiakhoz fordult, mondván: - Aki szeret követ engem... Mindem epekedő férfi elmaradt tőle, de mikor a mocsár felé indult a szegény leány, akkor is hátrafordult: - Aki szeret: követ engem... Száz- és száz férfi tódult hozzája”. Debreceni Független Újság, 1904. március 6. 4.

alárendeltjei/kiszolgálói. Vértesi Arnold a kör első elnöke novellákat írt és jó tollú újságíró volt, a városba viszont kimondottan politikai megbízatással érkezett. Azért küldte a Szabadelvű Párt Debrecenbe, hogy lapja, a Debreczeni Ellenőr segítségével megerősítse a párt társadalmi hátterét. Bakonyi Samu, aki 1890-ben a kör főtitkára, 1902-14 között választmányi tagja volt, a függetlenségi párti kerületi képviselőjeként és egy ideig a párt elnökeként tevékenykedett. Tüdös János 1890-től a Kör választmányi tagja, az irodalmi szakosztály titkára, 1902-től főtitkára, 1906-ban pedig másod-alelnöke országgyűlési képviselő volt. Találunk köztük olyanokat is, akiknek gondolkodását és magatartását az értelmiségi szerep és köztisztviselői lojalitás kettőssége határozta meg. Csobán Endre levéltárosként, a város statisztikusaként és a politikai színezetű olaszbarát Monti kör vezetőjeként töltötte be a titkári pozíciót. Széll Farkas, a kör második elnöke királyi ítélőtáblai tanácselnök volt. Komlóssy Arthur, a kör alapító tagja, névadója és az első, vagyis a szépítési szakosztály alelnöke, az ereklyetár őre, a színészeti- és Csokonai-kiállítás rendezője és a társaság mindenese főjegyzői és polgármester-helyettesi tisztséget töltött be. Csűrös Ferenc, többszörös választmányi és örökös tag közművelődési tanácsnok volt. Zoltai Lajos, aki a város kulturális életében és a Városi Múzeum megalapításában komoly szerepet játszott, annak a Dégenfeld főispánnak volt a pártfogoltja, akinek is köszönhető volt, hogy a kormánypárt a századfordulóra érdekcimboraságra szűkült,⁶⁴⁹ s egy időben ő állította össze a polgármesteri jelentéseket is. Most csak néhány, a kör arculatának alakításában meghatározó jelentőségű tagot említettem meg, de talán eleget ahhoz, hogy belássuk a kör vezetőinek gondolkodását és értékválasztását kisebb-nagyobb mértékben befolyásolta a politikai-társadalmi struktúrában vagy a közigazgatásban vállalt szerepük, és a velük szemben érvényesülő hivatali és politikai elvárások. A kör két elnöke Géresi Kálmán és Pap Károly sem elsősorban szakértelmiségi tevékenységük miatt részesültek társadalmi megbecsülésben, hanem főleg azért, mert egyetemi tanárok voltak. Esetükben joggal beszélhetünk a szakmaiság látszatáról.⁶⁵⁰ Szorgosan végezték történészi és irodalomtörténészi feladatukat, ahogyan erről kéziratári és könyvtári kutatásaik során fennmaradt jegyzeteik is tanúskodnak, de tanulmányaikat, tudományos értekezéseiket inkább csak rendszerező jellegükért becsülhetjük. Tekintélyük elsősorban nem értelmiségi tevékenységükből, hanem a társadalmi ranglétrán elért tisztségükből adódott. Voltak közülük olyanok, akiknek a függőséget és kiszolgáltatottságot személyesen is meg kellett megtapasztalniuk. Ady Lajos például, aki tankerületi főigazgató volt, azért nem mert kiállni a liberális szellemű Vásáry polgármester mellett, mert félt a

⁶⁴⁹ Irinyi 2002, 178.

⁶⁵⁰ Bibó 1986, 512.

kényszernyugdíjazástól.⁶⁵¹ S bizonyára nem ez volt az egyetlen eset, amikor a hivatalos elvárásoknak való megfelelést részesítette előnyben. A fentiek alapján elmondhatjuk tehát, hogy a kör tisztségviselői helyzetét és gondolkodását szabadság és függőség, értelmiségi lét és pártpolitikusi/hivatalnoki szerep közti ingadozás határozta meg, amely egyébként a század első fele fő kérdése volt a középosztály számára.⁶⁵²

Ugyanakkor jelentőségük tudata és elhivatottságuk kellő öntudattal vértette fel vezetőit. Olyan szellemi és erkölcsi testületnek tartották kört, amely joggal várhatja el a debreceni polgárok támogatását: „aki debreczeni ember és kissé is számottevő, született tagja a Csokonai Körnek”.⁶⁵³ Hitük szerint ugyanis *a kör azokat az értékeket, hagyományokat és gondolkodást képviseli, amelyek debrecenivé tesznek valakit*, s ezért a debreceni identitás megőrzésében kitüntetett szerep illette meg őket. Céljuk elérésében fontos szerepet szántak a helyi sajtónak. Elvárták, hogy az újságok ne csak a jelentősebb rendezvényeikről, hanem a kör kisebb fontosságú eseményeiről is beszámoljanak. A korabeli lapok a '20-as évekig szinte minden jelentős és kevésbé jelentős megmozdulásukról hírt adtak, részletesen beszámoltak közgyűléseikről, ismertették az ott elhangzó felszólásokat, foglalkoztak a jelentősebb tagok életével és tevékenységével, valamint rendszeresen közölték írásaikat is. Így azok a debreceni polgárok is kellően tájékozottak lehettek a kört illetően, akik esetleg egyetlen felolvasásukra és ünnepségükre sem mentek el. A sok újságcikk révén ugyanis ismerős volt számukra a Csokonai kör, s szinte úgy érezhették, hogy elválaszthatatlanul hozzátartozik nemcsak a város, hanem az ő életükhöz is. Az ismertség e foka következtében a kör minden debreceni polgár képviselőjeként tűnhetett föl. Jól ismert fogásról van szó. A műkereskedelemben már korábban is számoltak az ismerőség-érzés hatásával. Tudatosan használta például Munkácsy Mihály impresszáriója, Sedelmeyer is. Hónapokkal korábban, mielőtt Munkácsy képei megérkeztek volna egy-egy városba, a művészről apró híreket helyezett el a helyi lapokban. Így, amikor a kiállítás megnyílt, a lakosok többsége úgy érezte, ismerik a festőt, s meg kell nézniük képeit. Hasonló módon gondolkodhattak a kör vezetői is, állandó szereplői szerettek volna lenni a debreceni polgárok életének, kevésbé voltak azonban ügyesek, mint Sedelmeyer és kevésbé sikeresek, mint Munkácsy.

A Csokonai kör és a megálmodott Debrecen

Az alapítók tisztában voltak azzal, hogy a Csokonai kört csak akkor tudják a város kulturális és társadalmi életét meghatározó erővé tenni, ha olyan célokat tűznek maguk elé,

⁶⁵¹ Tóth 1986, 251.

⁶⁵² Vö. Timár 1993, 262.

⁶⁵³ Jelentés 1906. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 346.

amelyek támogatókra találhatnak a város polgárai széles körében. Azért is jelöltek meg oly sokféle célt az alapító oklevélben, hogy minél többen találhassanak olyat, amely számukra is fontos: „A kör célja szellemi központ létesítése Debrecen város művelt elemei részére, ápolni a magyar irodalmat, tudományt és művészetet, buzdítólag hatni a kiváló irodalmi termékek közlése és terjesztése által az írói tehetségre, elősegíteni azok műveinek megjelenését, előmozdítani a művelődést általában, de különösen fejleszteni a szép iránti érzéket, s közreműködni a város, annak közterei, utcái, és környéke szépítésében. Végül Debrecen város halhatatlan nevű költőjére, annak úgy életrajzára, mint irodalmi működésére és műveire vonatkozó mindennemű adatok beszerzése, a homályban feledett költemények felelevenítése, kiadatlan és ösmeretlen munkáinak kikutatása, kéziratainak s minden reá vonatkozó tárgyaknak, emlékeknek összegyűjtése által a Csokonai-kultusz művelése”.⁶⁵⁴ Célkitűzéseik arra is rávilágítanak, miben látták Debrecen szellemi-kulturális életének hiányosságait: *a nemzet történetében korábban játszott vezető szerep elvesztése, a kulturális és ízlésbeli elmaradottság, a nagyvárosias jelleg hiánya és a város nagyjainak nem kellő megbecsültsége*, ahogyan Kazinczy is látta száz évvel korábban.

Első s legfontosabb feladatuknak tartották, hogy *újra szellemi központtá, „a magyar nemzet erős várává tegy[ék]”*⁶⁵⁵ *Debrecen*. Tapasztalva a város múltja és jelene közti szinte áthidalhatatlan különbséget, joggal merült föl bennük, hogy akkor tudnák visszahozni a régi dicsőséget, ha sikerülne regionális központtá fejleszteni városukat.

E cél fölismerésében döntő szerepet játszott az ekkor általánosan megerősödő *regionalizmustudat*, vagyis annak az igénye, hogy „a vidék nagyobb városai ne csupán passzív, hanem aktív tényezők legyenek a nemzet szellemi életében”.⁶⁵⁶ Hasonló törekvéseket figyelhetünk meg az ország számos városában, ahol gomba módra szaporodtak a hasonszőrű egyesületek és társaságok.⁶⁵⁷ Debrecen regionális szerepének erősítése 1897-ben még csak a környező nagyvárosokkal szembeni elsőséget jelentette: a kör „számot vetett Debrecen központi jellegével és tőle telhetően azon volt, hogy városunkat társadalmilag is vidékének szellemi központjává tegye”.⁶⁵⁸ A helyi kultúra és a város jelentősége növelésének igénye ekkor még nem jelentette a fővárosi és a vidéki szellemi-kulturális élet szembeállítását: „Át kell mennie a köztudatba annak a gondolatnak, hogy az ország távoli vidékeinek szellemi és anyagi felemelése, felvirágoztatása közszükséget képez s magának az egész országnak közérdekével azonos”.⁶⁵⁹ 1902-ben az Országos Irodalmi Szövetség megalakulásakor azonban

⁶⁵⁴ Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 46.

⁶⁵⁵ Jelentés 1894. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 322.

⁶⁵⁶ Vértesi 1894. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 321.

⁶⁵⁷ K. Lengyel 1993, 25-29., 47-62.

⁶⁵⁸ Jelentés 1897. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 326.

⁶⁵⁹ Jelentés 1902. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 333.

már nem kevés öntudattal jelentette ki Komlóssy Arthur, a kör alelnöke, hogy „...ami az irodalom *nemzeties* mivoltát illeti, a magyar irodalmat különösen a fajmagyarság lakta vidék irodalmi egyesületei nélkül el sem lehet képzelni”.⁶⁶⁰ A vidéki írókban és irodalmi társaságokban tehát már a nemzeti irodalom és kultúra megmaradásának kizárólagos zálogát látták. A kör ez évi jelentésében arról is beszámoltak, hogy az egészséges debreceni hagyományokból és a nép nyelvéből táplálkozva felvették a harcot “a felületesség, az idegenszerűség, a léhaság és a frivolság rossz szellemeivel”.⁶⁶¹ Igaz, mindez ekkor még elsősorban a fővárosi sajtóra vonatkozott, de annak is a jele volt, hogy a kör már kész volt a fővárosi irodalom elleni támadásra. Hamarosan a holnaposok és a nyugatosok lettek támadásaik legfőbb célpontjává. Ezek közül talán a legfontosabb, a korabeli irodalmi életben is indulatokat szító támadás Oláh Gáboré volt Ady ellen.⁶⁶² A kör tevékenységét végigkísérte a kétféle irodalom szembeállítása, csak a frazeológia vagy a hangnem változott.⁶⁶³ A 1930-as évektől egyre támadóbban hangoztatták, hogy „a vidéki író (...) írjon magyarul, magyar szívvel, virágos mezőkön színesedett magyar lélekkel. Ha tehetsége van, értékesebbet fog alkotni a maga útjain, mint a nem lelkére szabott fővárosi speciális irodalmat utánozva”.⁶⁶⁴ E sorokat író Csobán Endre, a kör főtitkára 1936-ban pedig már azt hirdette, hogy „a fővárosoknak külön szempontjaik vannak, és ezek a szempontok sosem egyeznek meg a vidék *egészségesebb* szempontjaival”.⁶⁶⁵ Regionalizmustudatuk tehát a 30-as évekre elveszítette kulturális és modernizációs töltetét, hisz a vidéki magyarság ekkor már mind kultúrája, mind pedig faji tisztasága folytán eleve fölényben volt az idegen fővárossal szemben.

Az 1930-as évektől kezdve Debrecen *egyre inkább az érintetlen és igazi magyarság képviselőjeként jelent meg a kör hivatalos közleményeiben, már szó sem volt a modernizáció szükségességéről*. Az 1935-36-os évről szóló jelentés a magyar lélek és a debreceni lélek azonosságát axiómaként kezelte: „A magyarság tudatának kialakítása érdekében mi, a Csokonai Kör úgy érezzük, hogy részt kell vennünk a nemzet jelen feladatai és jövő céljai megállapításában is. Ezért vette munkába a tudományos szakosztály Debrecen lelkének megismerését. Ezen keresztül akar behatolni a magyar lélek legmélyébe”.⁶⁶⁶ Debrecen tehát e meggyőződés szerint különleges hely illeti meg a városok sorába, hisz „az ősi magyar kultúrát

⁶⁶⁰ Nemzeti Irodalmi Szövetség. A Csokonai Kör vezetői a mozgalomról. Szabadság, 1902. december 17. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 408.

⁶⁶¹ Jelentés 1903. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 334.

⁶⁶² Oláh 2002, 127-131.

⁶⁶³ Ady ellenes verseskötet (Szombati Szabó István: Pirkadatkor. Debrecen, 1908.) megjelenését támogatták. A Nyugat-matinén Ady Lajos a hivatalos irodalom Ady-képét propagálta, melyet Oláh Gábor így örökített meg: „A zsidók úgy látszik most már [Ady Lajos előadása után] teljesen ki fognak ábrándulni Adyból.” Oláh 2002, 329-330.; Vö. Bakó 1984., Szabó 1977.

⁶⁶⁴ Csobán 1932.

⁶⁶⁵ Jelentés 1936. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 371. (Kiemelés tőlem.)

⁶⁶⁶ Jelentés 1935-1936. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 369.

a legtisztább formában őrizte meg az összes magyar városok között”.⁶⁶⁷ S ebben az értelmezési keretben aztán már Csokonai sem pusztán a magyar költők egyike volt, hanem *a legmagyarabb alkotó*, s e rang elérését mindenekelőtt az őt fölnevelő városnak köszönheti. Csobán Endre, a kör főtíkára szerint „Csokonai olyan városban nőtt fel, melynek népessége kezdettől fogva magyar és ezzel magyarázható, hogy a magyarságának egyetemessége bármelyik magyar író fölé emeli. Csokonai programja a magyar művelődés felemelése. Debrecennek örök dicsősége lesz mindig, hogy Csokonait szülte és nevelte”.⁶⁶⁸ A főtíkárt tehát Csokonait nem költészete gazdasága miatt emelte minden magyar költő fölé, hanem mert azt hirdeti, hogy *Debrecen a legmagyarabb város*. Csobán egyébként ezzel a véleményével csak továbbvitte, kora frazeológiájához és szellemiségéhez igazította a kör hagyományát. 1891-ban, tehát a megalakulását követő évben kiadott jelentésükben ugyanis már hasonló kijelentést olvashatunk: „Debrecen városa büszke rá, hogy fiának vallhatja”, mégpedig nemcsak költészetére, hanem „hazafiúi szellemé”-re is.⁶⁶⁹ A folytatás nem hagy kétséget a felől, hogy ez utóbbit gondolták fontosabbnak, hiszen ezt szerették volna „drága hagyományként” unokáikra hagyni.⁶⁷⁰ Csokonai tehát elsősorban nem költői teljesítményéért, hanem hazafi voltáért, költészete nemzeti irányáért érdemel szerintük tiszteletet. Látszólag a kör nem tett mást, mint elfogadta Toldy értelmezését. Míg azonban a nemzeti költőszerep az irodalomtörténész esetében az életrajzi értelmezés révén *közvetve* kapcsolódott kora ideológiájához, addig a kör esetében az interpretáció munkája elmaradt, s írásaik *közvetlenül* a kor hivatalos ideológiáját mondták föl. Alkalmazkodásukat már az 1894-ben kiadott évkönyvükben észrevette Asztalos Dezső, a kör szorgalmas krónikása. E kötetben megjelent Csokonai-tanulmányok kapcsán joggal állapította meg, hogy *társadalmi érdekeiknek megfelelően* mutatták be a költőt. Tisztázni szerették volna a vallástalanság vádját alól és kisebbiteni a francia racionalizmus hatását. Másutt pedig azt bizonygatta Széll Farkas, hogy idegen munkák befolyásáról szó sem lehet Csokonai esetében. A költőt nem érinthette meg sem a teológiai vallásosságban való kétely, sem a francia romantika liberális szelleme, mert számítottak az egyházak és konzervatív eszmeiségű közönségük támogatására.⁶⁷¹ Nem lehetetlen, hogy a költő többször ígért életrajza azért nem készült el, mert e *tisztogatás* eredményeként semmi sem maradt volna Csokonaiból.

Nemcsak a debreceni irodalomról és kultúráról tartották úgy, hogy tisztán megőrizte a faji sajátosságokat, hanem a nemzeti kultúrát is idegen hatásoktól mentesnek gondolták el.

⁶⁶⁷ Uo.

⁶⁶⁸ A Csokonai Kör félszázados jubileumi ünnepe. Debrecen, 1940. november 22. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 498.

⁶⁶⁹ Jelentés 1891. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 320.

⁶⁷⁰ Uo.

⁶⁷¹ Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 86.

Még a szellemtörténeti összehasonlító módszertől megérintett, külföldi tanulmányútjai tapasztalatait levéltárosi és statisztikusi munkájába beépítő Csobán Endre, a kör főtítkára is sürgősen ítélt az idegen példákot. Adyt azzal gondolta megvédeni a magyartalanság vádjától, hogy a költő „nyugat-rajongása”-t csak külsőségnek tartotta.⁶⁷² Sőregi János, a Déri Múzeum igazgatója is azzal gondolta emelni Zoltai Lajos érdemeit, ha tagadja, hogy a város történetét feldolgozó alampunkák szerzőjét bármiféle külföldi szellemi hatás érte volna: „ez az ízig-vérig magyar lélek úgy bevágódott és oly mélyen a Tiszántúl őstalajába, mint a magyar égből lefutó meteorvas. (...) Innen nem vágyott ő sohasem külföldre, nem igyekezett egyetlen idegen nyelvet sem elsajátítani, és talán halóporában is tiltakozna az ellen, ha valaki idegen eszmeáramlatokkal hozakodna elő az ő munkáséletének mérlegelésénél”.⁶⁷³ Talán a kornak is köszönhető, hogy Sőregi oly fontosnak látta ezt hangsúlyozni, de mint Zoltait jól ismerő közeli munkatárs bizonyára nem minden alap nélkül írta le e sorokat. Mindez annak a veszélyét hordozta magában, hogy a nemzeti kultúra érintetlenségének a hite és kultusza bezárkózáshoz vezet. Zoltai Lajost talán pozitívista szemlélete és a történeti tényeket tisztelő tudósi magatartása védte meg attól, hogy higgyen valamiféle igaz és érintetlen fajiságban. A kör azonban, ahogyan láthattuk is, nem tudta elkerülni ennek veszélyét.

A fentiek alapján érthető, hogy a jobbára debreceni középosztályból verbuválódott Csokonai Kör különösen a civis polgárság támogatását szerette volna maga mögött tudni. A civisek történelmi szerepe és a kör által is gyakran hangoztatott tiszta magyarsága ugyanis a közvélekedés *bizonyításra nem szoruló* eleme volt. Általuk egyrészt minden további magyarázat nélkül igazolódott volna a kör nemzeti jelentősége, másrészt olyanokat is elérhettek volna, akik ugyan nem foglalkoztak irodalommal, de tisztelték a civiseket. Épp ezért nagyon fontos volt számukra, hogy tagjaik vagy legalább támogatóik között tudják az „ösmagyar” civisek képviselőit. 1908-ban Szávay Gyula főtítkár minden addiginál világosabban mondta ki, hogy a Csokonai Kör azokat az értékeket képviseli, amelyek a civis polgárság számára is fontosak, s a kör kiegyenlítő józanságát a debreceni polgármentálisával hozta összefüggésbe, aki „úgy veszi a dolgot, ahogy van, s a helybeli akusztikához igazítja”.⁶⁷⁴ Pedig egy 1897-es tudósításból az is kiderül, hogy a kör tagjai tisztában lehettek azzal, hogy a civis réteg a társadalmi és gazdasági átalakulások vesztese. A cikk írója ugyanis nemcsak azt állapította meg, hogy „a polgárság pedig állandóan és rendszeresen hiányzik”,⁶⁷⁵ hanem gazdasági jelentőségvesztésükben meg is találta bezárkózásuk, a kultúra és a művelődés iránti érdektelenségük okát. A szerző ugyanakkor

⁶⁷² Csobán é. n.d

⁶⁷³ Sőregi 1940, 48.

⁶⁷⁴ Jelentés 1908. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 348.

⁶⁷⁵ Kohányi Gyula: A Csokonai Kör és a közönség. Debreczen, 1897. április 26. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 389.

tisztában volt azzal is, hogy a középosztály viszont mind gazdasági, mind politikai téren is megerősödött, sőt fölé is nőtt a cíviseknek. Mindez kellő alapot jelenthetett volna ahhoz, hogy a műveltség és az új iránti nyitottság tekintetében öntudatosan a régi polgárság fölé állónak mutassa be a középosztályt. Azonban mégsem ez történt, egy különös gondolati játék révén ugyanis egyenrangúnak nyilvánította e két társadalmi réteget: „azt hiszik talán [a cívisek], hogy a többi osztályok tagjai lenéznek? Ne higgyék azt. A Csokonai Körben csak azok jelennek meg, akik csak egy rangot ismernek: a szellemi előkelőséget, az előtt meghajolni pedig már magában is érdem, s maga a kör hajt fejet azok előtt, akik megjelenésükkel ezt az előkelőséget elismerik”.⁶⁷⁶ Minden bizonnyal azért tartotta szükségesnek meghajolni a „szellemi előkelőség” tekintetében mögöttük lévő cívisek előtt, mert úgy gondolta, hogy csak az ő tiszta magyarságuk *hitelesítheti* a vidéki irodalomról és kultúráról mondottakat, valamint az ő meggyerésükön keresztül vezethet út a már említett szélesebb támogatottsághoz. Vagyis miközben a cívis réteg fokozatosan kiszorult a gazdasági és a politikai hatalomból, addig a középosztály modernizációs ideológiájának továbbra is fő társadalmi bázisát jelentették. Ennek azonban az lett a következménye, hogy a Csokonai körnek nem volt valódi társadalmi támasza, így az a közösség, amelynek nevében beszéltek csak *egy virtuális, megálmodott közösség* volt. A kör vezetői is érzékelték a valódi közösség hiányát. Jelentéseikben rendszeresen arról panaszkodtak, hogy a „cívis réteg alig látogatja” rendezvényeiket.⁶⁷⁷ 1895-ben keserűen állapították meg, hogy „a tulajdonképpeni debreceni polgárosztályról még mindig nem lehet elmondani, hogy lelkesedni tudna mindazon eszmékért, amelyekért való munkás küzdelmet a Csokonai kör mint legelsőt írta zászlajára”.⁶⁷⁸ Tíz évvel később ugyan már a középosztály támogatása is fontos legitimációs bázist jelentett a számukra, de a cívisek érdektelensége továbbra is komolyan bántotta őket: „az egyházi férfiakat, tanárokat, a régi törzspolgárság tagjait tüntető nagy számban szerettük volna a felolvasó teremben látni”.⁶⁷⁹

A Csokonai Kör a debreceni és a magyar lélek azonossága és a pusztai (debreceni és környéki) „nép” szabadságszeretete, faji érintetlensége miatt tulajdonított a regionálisnál is jelentősebb szerepet Debrecennek, s ebben a régi dicsőség feltámadásának a lehetőségét látták: „Hivatást és rendeltetést érez magában ez a kör, hogy e téren a magyar hagyományok őrzője legyen, s tiszteletreméltó múltak itt élt kimagasló nagyjainak emlékéhez támaszkodva, megvesse lábát az irodalom nemzetietlen művészkedésével szemben, tárt karokat mutatva a velük együtt érzőknek, ide törekvőknek. Megillet minket – akármilyen szerények legyenek is

⁶⁷⁶ Uo.

⁶⁷⁷ Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 86.

⁶⁷⁸ Jelentés 1894. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 323.; A Csokonai-kör. Debreczen, 1903. április 27. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 411.; A Csokonai ünnep lefolyása. Debreczeni Független Újság, 1905. május 22. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 414.

⁶⁷⁹ A Csokonai-kör. Debreczen, 1903. április 27. 8. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 411.

erőink és eszközeink – megillet ez a díszes szerep, mert a keleti szabad síkság ezer év óta itt őrt álló magyarsága öntudatlan is őrzője érzésben, gondolkozásban, maga hozzátartásában annak, ami hamisítatlan magyar és kell is, hogy az maradjon”.⁶⁸⁰ E sorok arra utalnak, hogy a kör irodalomszemléletére, kultúráról való gondolkodására nagy hatással lehetett Beöthy Zsolt irodalomtörténete.⁶⁸¹ Az ő felfogását tették normává akkor is, amikor kifejtették, hogy az irodalom csak a nemzeti lélek értékes, eszményi vonásait mutathatja meg, mert a nemzeti érzések ébresztőjének, a nemzeti eszmények őrzőjének, a nemzeti jellem konzerválójának és a fajszeretet megtestesülésének kell lennie.⁶⁸²

A Csokonai kör az egységes társadalom megteremtéséért

A Csokonai Kör a megalakulásakor azt a célt tűzte maga elé, hogy újra olyan egységessé tegye a város közösségét, mint amilyenek a magyar társadalom a századvégről a reformkor és a szabadságharc időszakában látszott. A kör tagjai abban is hittek, hogy újratehermenthető a magyar irodalom 1840-es éveit jellemző egységes világgép, amely lehetővé tette a társadalmi és politikai ellentétek feloldását: „a Csokonai Körnek egyik célja, mint ahogyan ez a nemzeti kultúrának is egyik legmagasztosabb feladata: az *egységes nemzeti társadalom létesítésének* a különböző társadalmi osztályok közös szellemi életének megteremtése által való előmozdítása”.⁶⁸³ Az irodalomtól várták ennek az óhajtott társadalmi egységnek a megteremtését: „Az egységes nemzeti szellemet sok tényező hozza létre, de a legfontosabb ezek között a tényezők között az irodalom”.⁶⁸⁴ Nem minden mű tartozott azonban bele a társadalmat egyesíteni képes irodalomba. Csak azok, amelyek *közvetlenül* a nemzeti célok elérését szolgálták. A kör a népnemzeti iskola századforduló idején uralkodó alakváltoztatást avatta nemcsak eszménnyé, hanem normává is. Igaz, azt hangoztatták, hogy számukra „Arany János mozdíthatatlan nemzeti tőkévé, nemzeti erőforrássá változott”,⁶⁸⁵ valójában azonban a 19. század végi népies-nemzeti irány ízléskonzervativizmusát tekintették mértékadónak.⁶⁸⁶ Már 1891-ben rögzítették, csak azok a művek tartoznak a nemzeti

⁶⁸⁰ Jelentés 1906. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 345.

⁶⁸¹ „Mindnyájunkban van egy csepp a Volga-menti lovas véreből... A Volga pusztáinak végtelenén szerető ámulattal csüggő vitéz szemei: a bihari rónán s a Tisza síkján gyönyörködő Petőfinek és Aranynak szemei, melyeknek tekintetét fajunk ősi fejlődése élesítette ki s legnyájasabb melegök és legtüzesebb szikráik is e faj tulajdonaiból és szeretetéből áradnak.” Beöthy 1896, 180-181. Beöthy felfogásában az irodalomtörténet-írás feladata a magyar sajátosságok megmutatni, s úgy tartotta, hogy Csokonai a tiszai magyarságot testesíti meg. Vö. Németh G. 1963.; Dávidházi 1998a.

⁶⁸² Pap 1894, 207.; Jelentés 1902. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 334.; Csobán 1932.; Csobán 1935.

⁶⁸³ Jelentés 1897. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 325. (Kiemelés tőlem.)

⁶⁸⁴ Csobán 1939. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 495.

⁶⁸⁵ Géresi Kálmán elnöki megnyitóbeszéde a Csokonai Kör 1917. március 27-i Arany-émlékünnepén. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 456.

⁶⁸⁶ S. Varga 1994, 289.

irodalomba, amelyek „költői és hazafiúi szellem”-et áraszt. A költői szellem idealizmust, az érdekek szabdalta és rút mindennapi világtól való elfordulást jelentett, a hazafiúi szellemet pedig csak olyan művekben találták meg, amelyek *közvetlenül a nemzeti érzület felébresztésére törekcszenek és erősítik a nemzeti összetartozás érzését*. Láthattuk, Csokonaiban is azt szerették a legjobban, hogy költészete „hazafiúi szellemet” sugároz. Géresi Kálmán a *Csokonai kora* című tanulmányában pedig azért tartotta elfogadhatatlannak a mecenatúrát, mert mindenféle külön érdeknek szolgáltató ki az irodalmat. Szerinte a mai költőnek *közvetlenül* a nemzetet kell szolgálnia: ma „a költőtől a nemzet várja a dalt, és a nemzet nyújtja a jutalmat és a borostyánt”.⁶⁸⁷ Mindeközben azonban a századutón a magyar irodalomban és kultúrában épp az ellenkező folyamat játszódott le: „A teremtett egy-világból a társadalmi csoportok szerint különböző »objektív« világok pluralizmusába érkez[ett]” meg a magyar társadalom.⁶⁸⁸ A kör által óhajtott egység nem véletlenül maradt mindvégig csak ábrándkép.

Az egységes társadalom utáni vágy és a századforduló népies-nemzeti ízléseszménye kánonná avatása teszi érthetővé, hogy számukra a legfőbb esztétikai érték és mérce a *közérthetőség* volt. Elengedhetetlennek tartották, hogy „a művészet mindenkitől egyformán érthető nyelven” beszéljen.⁶⁸⁹ Pap Károly 1894-ben írt értekezésében minden esztétikai gyengesége ellenére is azért tartotta kiváló alkotásnak a *Falu rosszá-t*, mert összhangban van a közönség ízlésével: „gyenge ott a műve, mely iránt a nagyközönség érzéke meglehetősen közönyös, előnyei ellenben oly részben mutatkoznak meg, melyre a közönség első sorban vágyakozik, a mi iránt van érzéke is, ítélő ereje is”.⁶⁹⁰ Ezen ideológia aztán az 1930-as években – a központosító törekvésekkel párhuzamosan – a nemzeti közösséget képviselő állam megrendelésére dolgozó költő ideálképéhez vezetett. Csobán Endre, a kör főtitkára azért látta vonzóbbnak a fasizmust a demokráciánál, mert egyértelmű követelményeket állít a művészekkel szemben és kielégíti az „igaz és közvetlen érzések utáni vágyat”.⁶⁹¹ A kör ekkori vezetőinek fel sem tűnt, hogy a nemzet szolgálata az állam szolgálatává változott át.

Elítélték mindazt az irodalmat, ami a felfogásuk szerinti nemzeti irodalom eszményétől eltér. Volt olyan tagjuk, aki mindent elutasított, ami nem a magyar költészettörténet saját fejleménye volt. Az irodalom nemzeti felfogásának ezen abszurd változatát képviselte Körösi Kálmán, a kör választmányi tagja, aki nem értette, „hogyan lehet magyar poétának szonettet írni. A szonett olyan, mint az előre megfontolt szándékkal elkövetett gyilkosság: nincs rá

⁶⁸⁷ Géresi 1894, 17.

⁶⁸⁸ S. Varga 1994, 85.

⁶⁸⁹ Mitrovics 1916, 30.

⁶⁹⁰ Pap 1894, 161.

⁶⁹¹ Csobán é. n.a.

mentő körülmény, sem enyhítő”.⁶⁹² Különösen Ady Endre és a nyugatosok költészetét tartották idegennek és a közízlés számára elfogadhatatlannak: „idegen hangúak és idegen nyelvűek”.⁶⁹³ Szávay Gyula, aki 1906-tól a kör főtisztviselői tisztségét töltötte be, ahol csak tehette támadta és kigúnyolta a holnaposokat és a nyugatosokat.⁶⁹⁴ Nem egyszerűen rossznak, a magyar költészettörténeti hagyományoktól eltérőnek látták Ady költészetét, hanem nemzetietlennek is, mert a költeményei által teremtett világ individuális volta és dekadenciája ellentétes a nemzeti egészséges gondolkodással. Számukra elfogadhatatlan volt, hogy versei nem a magyar nemzet szép lelkéről és dicsőségéről, hanem kulturális és mentalitásbeli elmaradottságáról is tudósítottak. A századvég naturalista regényirodalmát is azért ítélték el, mert az eszmények helyett rútt, mindennapi valóságot mutatja meg.⁶⁹⁵ Kardos Albert még Ady halála után is szükségesnek érezte, hogy elhatárolódjon költészete hatásától, s úgy tüntesse fel a kör vezetőit, mintha azon kevesek közé tartoztak volna, akik képesek voltak megőrizni függetlenségüket Adyval és kultuszával szemben, képesek voltak költészete és hatása kiegyensúlyozott mérlegelésére: „a Csokonai Kör, mint a nemzeti irodalmi hagyományok hű ápolója természetesen nem hódolt meg Ady merész, sőt forradalmi irányának, de nem is átkozta ki az irodalomból, mint eretneket, és nem zárkózott el előle mereven, mint újíto elől”.⁶⁹⁶ Csobán Endre pedig 1920-ban Ady egykori ellenfelében, Rákosi Jenőben látta a nemzet apostolát: „apostol ő, a magyar nemzeti gondolat apostola. Minden cikke igehirdetés. Minden beszéde apostoli cselekedet”.⁶⁹⁷ Az Adyval szembeni elutasításuk szorosán összefügg azzal, hogy a *közösség iránti kötelesség*-et tekintették az egyén belső magjának, akinek így mindenekelőtt az a feladata, hogy, ha kell egyéni vágyairól és ambícióiról is lemondva, szolgálja közösségét. Erre jó példát adott a mozdíthatatlan eszménnyé faragott, mandátumos költő: Arany János. E nézőpontból Ady érthető módon a „szélsőségesen individualista és korlátok nélküli” szabadság megtestesítőjének látszott.⁶⁹⁸

A kör irodalomszemléletére és kultúráról vallott felfogására jó rálátást nyújt Pap Károly, a kör 1921-46 közötti elnöke és Schöpflin Aladár Vargha Gyula költészetéről írt bírálatának összehasonlítása.⁶⁹⁹ Pap Károly csak a hazafias ódákat emelte ki: „csupán a könyv egyetlen ciklusáról, Vargha *óda költészetéről* szeretnék egytmást elmondani”.⁷⁰⁰ S a nemzeti eszmék

⁶⁹² Oláh 2002, 350.

⁶⁹³ Oláh 2002, 150.

⁶⁹⁴ Kardos Albert: Szávay Gyula. Debrecen, é.n.; Bakó 1984.

⁶⁹⁵ Asztalos 1942, 85.

⁶⁹⁶ Kardos Albert: Ady Endre és a Csokonai Kör. Debreceni Független Újság, 1919. január 29. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 458.

⁶⁹⁷ Csobán 1920.; Vö. Irinyi 2002, 253.

⁶⁹⁸ Csobán é. n.d.

⁶⁹⁹ Pap Károly: Vargha Gyula költeményei. Protestáns Szemle, 1916.; Schöpflin Aladár: Vargha Gyula. Nyugat, 1916.

⁷⁰⁰ Pap: i. m., 179.

feltétlen érvényessége jegyében szembeállította a jelenkor költészetével: „Míg úton, útfelen a »sacra egoismo« jelszavát halljuk, amely csak magát és a holnapot emlegeti; íme egy meleg szív, mely a múlt felé dobog, eszményeinek és hazájának él...”⁷⁰¹ Amellett érvelt, hogy a jelenben csak a népnemzeti irodalom és ennek hagyományát követő költészet teremthet értékeket. Schöpflin viszont a személyes hangú dalokra helyezte a hangsúlyt, miközben nem feledkezett meg e költői világ egyéb színeiről sem: az ódák mellett a dal „a líra öregkori költészetében bukkan föl újra (...) az egészen szubjektív líra (...) éppen öregkorában ér el tetőpontjára, öregkori verseiben mutatja a legigazibb és legmélyebb művészt”.⁷⁰² Nem állította szembe a kortársi irodalommal, hanem elhelyezte kora költészete palettáján: „Varga Gyula költészete még nem tartozik a múltba, ahova előszavában némi csöndes rezignációval sorolja. Az a generáció, amelyhez ő tartozik s e generáció érzésvilága, élet-koncepciója éppúgy hozzátartozik a mai magyar élethez, mint a fiatalságé”.⁷⁰³ Pap Károly tehát mintegy bezárta a múltba Vargha költeményeit, míg Schöpflin a jelen teremtette jelentésre is figyelt, a kor igényei és elvárásai felől is értékelte azokat. Pap biztosan ítélő irodalomtörténészként viselkedett kritikusként is, míg kortársa vállalta a kritikus korlátozottságot, véleményt mondott, és nem ítelt. A kör elnöke tér-idő felett állónak tartotta Vargha költeményeit, s befogadói magatartását a hódolat, a feltétlen elfogadás jellemzi, míg a másik kritikus a szociológiai tényezőket is fontosnak látta, s magatartása elemző, értékelő. Egy erősen *retorikus, nemzeti-erkölcsi frazeológia* áll szemben egy közvetlen, *természetes hangú szociológiai-esztétikai* nyelvezettel.

Szabolcska Mihály, Szávay Gyula és Herczeg Ferenc voltak a kör legkedveltebb alkotói, Beöthy Zsolt és Rákosi Jenő pedig a leginkább követett ideológusai. Közvetlen példaképüknek pedig a Kisfaludy Társaságot tekintették. Azonban nyilvánvaló ideológiai kötődésük és irodalomszemléleti elkötelezettségük ellenére is hosszú ideig fenntartották a minden iránti nyitottság látszatát. Az egységes társadalom megteremtésének vágya irodalomközvetítő tevékenységükben *a különböző irodalmi irányzatok közti kiegyenlítő szerepben* öltött testet: „a kör az ő irodalmi kertjében ágyat adott mindenfajta virágnak, csak virág lett légyen az, s amikor közönsége előtt megjelent a kör, a bemutatott csokorban egymáshoz kötve, egymást emelve díszlettek a régi kertészet el nem múló szépségű virágai a bizarrabb szirmú új divatúakkal”.⁷⁰⁴ Részben e nyitottság igazolásaként Adyt többször is meghívták a kör felolvasó estjeire, 1909-ben több nyugatos társával együtt. A tízes évek végéig gyakran fejtették ki, hogy „és nem is egyéb a Csokonai Kör irodalmi politikája, mint

⁷⁰¹ Pap: i. m., 177.

⁷⁰² Schöpflin: i. m., 672.

⁷⁰³ Schöpflin: i. m., 674.

⁷⁰⁴ Jelentés 1908. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 348.

ennek a kölcsönös szabad áramlásnak kellemes és okos legyezgetése”.⁷⁰⁵ Kardos Albert Ady halálakor írt cikkében szintén fontosnak érezte nyitottságuk és kiegyenlítő szerepük hangoztatását: „A Csokonai-kör fölolvasó ülésén sokszor felhangzott az Ady Endre neve. Reá vonatkozott Szávay Gyulának egy szellemes allegóriája, amely az erzsébettéri verebekről⁷⁰⁶ szólt. Ezek ugyanis könnyen felzúdultak, hadakozó gyűléseket tartanak, mikor maguk fölött egy idegen madarat látnak keringeni, a mely nem úgy röpül, és nem úgy csiripel, mint ők. Ez a költemény megértő üdvözlés volt Ady iránt, amikor Adyt mindenképp ki akarták kergetni az irodalom berkeiből.”⁷⁰⁷ Megengedő viselkedésük utalhat mérsékelt liberalizmusukra, amely képessé tette őket arra, hogy azokat is meghívják fölolvasó üléseikre, akiknek költészetét nem kedvelték vagy egyenesen elítélték. Talán abból a meggondolásból is a szerepeltetésük mellett döntöttek, s ebben felelős gondolkodásuk is megmutatkozik, hogy tudták, a Csokonai kör az egyetlen művelődési-irodalmi társaság a városban, s ezért nem tehetik meg, hogy véglegesen elzárkózzanak az ízlésüktől és irodalom-felfogásuktól eltérő irodalmi iránytól. Noha a nyugatosok meghívásában bizonyára szerepe lehetett annak is, hogy egyszerűen nem lehetett nem tudomást venni róluk, s Debrecenben is volt olyan közönségréteg, melynek tagjai kedvelték őket, s akiknek támogatására is számítottak. Az idézett virágoskert hasonlat azonban azt a következtetést is lehetővé teszi, hogy a kör hosszú ideig múzeumnak látta az irodalmat, amelyben „az alkotások egymást nem törik össze”,⁷⁰⁸ hanem jól megférnek egymás mellett. Az irodalom muzealizálása azonban kivonja a műveket abból a folyton változó kontextusból, amelyben jelentőségüket és jelentésüket megkapják.

A különböző olvasói igények közti kiegyenlítő törekvésük ragadható meg abban a dilemmában is, hogy *nemzeti feladatot is vállaljanak-e, vagy maradjanak-e meg a szépség utáni vágyat kielégítő szórakoztató szépirodalom mezején*. A nemzeti irodalom szolgálatára – ahogyan láttuk is – predesztinálva érezték magukat, hiszen Debrecen a magyar művelődés egyik szent helye volt, amelynek „oltárait pusztán áldozat nélkül hagyni nem szabad”.⁷⁰⁹ E szerepüket annyira komolyan vehették, hogy 1912-ben okkal írhatta róluk a kör tevékenységét támogató Debreczeni Szemle, hogy még irodalmi vacsoráik is „nemzeti erőnk, faji sajátosságunk érvényesítésére kulturális jelentőséggel bírnak”.⁷¹⁰ Ugyanakkor folyamatosan jelen volt a másik elképzelés is, mely szerint az olvasás és az irodalmi estek elsősorban a kikapcsolódást szolgáló alkalmak. A szórakoztató irodalom számukra azt jelentette – főleg

⁷⁰⁵ Jelentés 1909. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 351.

⁷⁰⁶ Szávay Gyula: Az erzsébettéri verebek. In: Sz. Gy.: Az ezüstpohár és más újabb versek. Debrecen, 1908.

⁷⁰⁷ Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 458-459.

⁷⁰⁸ Jelentés 1908. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 348.

⁷⁰⁹ Jelentés 1896. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 324.

⁷¹⁰ Czippott György: Irodalmi vacsorák. (A Csokonai-kör estélye.) Debreczeni Szemle, 1912. december 29. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 449.

Szávay Gyula főtktár intenciói alapján –, hogy az olvasók „messze elkerül[ik] a kővilág érdekkockákkal kövezett lármás útjait”,⁷¹¹ s e művek „a napsugaras, csendes lelki vasárnapot hozz[ák] el”.⁷¹² Először 1904-ben Szávay Gyula javaslata révén merült föl a szűken vett irodalmi társasággá alakulás eszméje. Ő kizárólag azokra számított volna, akik profi szereplői az irodalmi életnek, vagyis a Kisfaludy Társasághoz hasonlóan működő, választott tagokból álló társaságként szerette volna a kört működtetni.⁷¹³ Kardos Albert viszont amellet érvelt, hogy a kör ne csak a professzionális irodalmároké legyen, hanem a társadalom minden rétegéből várja a tagokat, s ugyanígy a felolvasásoknak sem csak a komoly ismeretterjesztést kell szolgálniuk, hanem ki kell elégíteniük a közönség szórakozás utáni vágyát is. Továbbá ne mondjanak le társadalmi feladatvállalásukról sem: a művelődés terjesztéséről, Debrecen korábbi kulturális és nemzetvédelmi szerepének visszaállításáról, az Emlékkert gondozásáról és a cívis társadalom megerősítéséről.⁷¹⁴ E kétféle igény egészen az első világháborúig jól megfér egymás mellett. A trianoni trauma hatására azonban a művészet és az irodalom kizárólagos feladatává a magyar nemzeti érdek szolgálatát tették, amely az idegenszerűség, a haszonelvűség elleni fellépést és a határon túli területek visszaszerzéséért folytatott harc támogatását jelentette. Trianon egyébként egy időre el is bizonytalanította a nemzeti célú irodalomban való feltétlen hitüket. Géresi Kálmán 1921. november 19-én elmondott beszédében azzal a kérdéssel volt kénytelen szembenézni ugyanis, hogy az ország szétdarabolásával nem kérdőjeleződött-e meg a nemzeti szellemű és érdekű gondolkodás, melynek „légkörében éltek a magyar történelemben az Eötvös Józsefek, a Kossuth Lajosok, a Deák Ferencek. Pedig ezen eszmék és ezen férfiak nélkül elsötétednek, érthetetlenek lesznek történelmünk legfényesebb korszakai, ki vannak tépve történelmünkben a legdicsőbb lapok”.⁷¹⁵ Az lehetetlen – győzte meg végül magát és hallgatóságát –, hogy ez a gondolkodás (és ez a politika) vezetett a háborút követő megalázó és igazságtalan békéhez. Végül a határokon kívülre került magyarság érdekei végérvényesen beláttatták vele, hogy szükség van nemzeti irodalomra és gondolkodásra, valamint szükség van arra is, hogy átértelmezzék a kör és Debrecen feladatát, amelyet ettől kezdve *a magyar nemzet újraegyesítésében* látták.

⁷¹¹ Jelentés 1911. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 356.

⁷¹² Jelentés 1906. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 344.

⁷¹³ Jelentés 1904. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 344.; A Csokonai-kör – irodalmi társaság. Szávay Gyula indítványa. Debreczeni Újság, 1904. november 13. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 412.

⁷¹⁴ Kardos Albert: A Csokonai Kör hivatása. Szabadság, 1902. október 5. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 404.

⁷¹⁵ Géresi Kálmán megnyitóbeszéde. A Csokonai Kör a hamis frázisok ellen harcba hívja az intelligenciát. Debreczeni Független Újság, 1920. november 19. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 461.

Berzeviczy Albert 1929-ben, a Kisfaludy Társaság vándorgyűlésén ebben az összefüggésben beszélt Debrecen megnövekedett irodalmi és nemzeti jelentőségéről.⁷¹⁶

Pap Károly elnöksége idején szűkebb értelemben vett irodalmi társasággá alakultak. 1933-tól már csak két szakosztállyal és választott tagsággal működtek tovább. Úgy tűnik, hogy ez az átalakulás rendelkezik valamiféle morális töltettel. E lépésük ugyanis a politikai jobbratolódás, a cívis és a konzervatív liberális értékrendet képviselő Vásáry-Jóna-Őry csoport törvényhatósági választásokon való bukása idejére esik. Emellett gesztusukban talán benne van annak belátása is, hogy le kell mondaniuk a cívis rétegről mint társadalmi bázisukról, helyette a középosztályra kell támaszkodniuk. Csobán Endre főtitkár erre tett kísérletet, amikor újra megerősítette a kör társadalmi-politikai hivatását. Csobán ugyanis politikai töltettel rendelkező társadalmi kérdéseket hozott a kör tagjai és a felolvasások közönsége elé, olyanokat, amelyek a középosztály szerepéről szóló viták során merültek föl. Pap Károly arra még hajlandó volt, hogy a falukérdésről értekezzen, de aztán 1942-ben – ahogy erről Oláh Gábor naplójában részletesen beszámol –, amikor már komolyan veszélyeztetve érezte a kör irodalmi társaságként való létét, Kölcsey polgármesterhez fordult, hogy akadályozza meg a kör elforradalmasítását.⁷¹⁷ Pap számíthatott a konzervatív politikai beállítottságú polgármester beavatkozására, hiszen Kölcsey Sándor rossz szemmel nézte a jobboldali radikalizálódást. S Csobán tevékenysége joggal keltette fel benne ennek a veszélyét, hiszen rendszeresen előadott az olasz-magyar baráti társaságban és az olasz fasizmus művészetpolitikáját propagálta. Valójában azonban nem akarta politikai szervezetté alakítani a kört, ahogyan ezt Pap Károly hitte, ebbéli becsvágyát ugyanis az említett társaságban, a Monti körben élte ki. Nem akart mást, mint a középosztály aktuális társadalmi kérdések iránt érdeklődő tagjaiból a kör társadalmi bázisát megerősíteni és segítségükkel a decentralizáció programját megújítani.

A kör nem tudta eredményesen betölteni a vágyott kiegyenlítő-egyensúlyozó szerepet. Ennek egyik oka *önállóságuk hiányában* kereshető. Bár a debreceni lélekről beszéltek, a cívist akarták megnyerni, modernizálni és a helyi, vidéki alkotókban látták a nemzeti irodalom fenntartóit, mégis szinte teljesen kiszolgáltatták magukat a Kisfaludy Társaságnak. Már a század elején úgy látták egyes újságírók, hogy a körnek nem futja ereje önálló programra, hanem csak e társaság követésére.⁷¹⁸ A Kardos Albert által írt viszontválaszukban nem tudtak másra hivatkozni, mint arra, hogy a Kisfaludy Társaság a Petőfi Társasággal együtt méltán

⁷¹⁶ A Kisfaludy Társaság vándorgyűlése Debrecenben. Nagyjelentőségű irodalmi ünnep a vármegyeházán. Debreczeni Független Újság, 1929. április 30. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 474.; Mindez természetesen nem független attól, hogy Trianon után Debrecen újra stratégiai jelentőségű város és kulturális centrum lett.

⁷¹⁷ Oláh 2002, 613-615., 624-625.

⁷¹⁸ Petur: A Csokonai Kör. Szabadság, 1902. szeptember 7. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 402.

„fényes példa” és minta a vidéki körök számára.⁷¹⁹ Igaz, majd csak Pap Károly mondta ki nyíltan, hogy a kör „program[ja] voltaképp a Kisfaludy Társaság programja, amelyet mi is igyekszünk követni legjobb tudásunk szerint”,⁷²⁰ de már 1904 körül is e függőség határozza meg a Csokonai Kör szemléletét. 1902-ben Géresi Kálmán még fontosnak tartotta, hogy a vidéki irodalmi társaságok fenntartsák függetlenségüket. Azért óvakodott a Nemzeti Irodalmi Szövetséghez való csatlakozástól is, mert attól félt, hogy hamarosan csak egy vidéki fiókéntézménnyé degradálódnak.⁷²¹ 1904-ben Kardos Albert már semmi rosszat nem látott a Kisfaludy Társaságnak való alárendelődésben.⁷²² Függetlenségükre jellemző, amikor egyik tagjuk az Ady-kérdés újragondolását vetette föl, a többség azzal az érveléssel utasította el javaslatát, hogy még a Kisfaludy Társaság sem tárgyalta meg.⁷²³ Mindeközben azonban nem vették észre, hogy önállóságuk feladása eredeti programjukról, a város regionális szerepe megerősítésére irányuló törekvésükről, a civisek és a helyi középosztály megnyeréséről való lemondást jelentett.

Sikertelenségük másik oka, hogy a nemzeti irodalom ígérete *szociológiailag vak*á tette őket, s ezért nem tudták fölmérni sem a középosztály, sem a civisek helyzetét és társadalmi igényeit. A kör nem tudta megszerezni a civisek támogatását, akikben pedig – ahogyan láthattuk is – legitimitásuk biztosítékát látták, hiszen általuk lett olyan várossá Debrecen, „ahol a legegészségesebb táplálékot lehet találni a magyar vér számára”.⁷²⁴ A kör által hangoztatott nemzeti ideológiával ugyanis nem lehetett megszólítani őket és nem lehet feltörni bezárkózásuk kapuit. A nemzeti eszmék ugyanis legfeljebb csak a civis polgárság legfelsőbb rétegére lehetett hatással, a többséget alkotó középbirtokosok és bérlők ugyanis szociális gondokkal küszködtek. A legtöbbjük kiköltözött a városból a tanyájára, s alig tudott valamit arról, hogy mi történik a városban. A „nemzeti erőből duzzadó”⁷²⁵ eszmék életidegenek voltak a számukra. Ha fontos volt számukra e réteg sorsa, akkor mindenképp azzal kellett volna foglalkozniuk, hogy a civisek a végpusztulás óráiba jutottak, társadalmi erőből anekdota-figurává váltak. A középosztály támogatását sem tudhatták maguk mögött. Újra és újra arra panaszkodott a kör vezetése, hogy rendezvényeikről állandóan hiányoznak a tanárok, az egyházi férfiak és a szabadpályás értelmiség. Távolmaradásuk oka meglehetősen összetett. Az 1890-es években leginkább arról lehetett szó, hogy a középosztály polgári rétege

⁷¹⁹ Kardos Albert: A Csokonai Kör hivatása. Szabadság, 1902. szeptember 14. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 402-403.

⁷²⁰ Pap 1942, 8.

⁷²¹ Nemzeti Irodalmi Szövetség. A Csokonai Kör vezetői a mozgalomról. Szabadság, 1902. december 17. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 408.

⁷²² Kardos Albert: A Csokonai Kör hivatása. Szabadság, 1902. szeptember 14. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 402-403.

⁷²³ Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 250.

⁷²⁴ Csobán 1943. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 523.

⁷²⁵ Zichy 1903, 5.

sokkal inkább vonzóan érzete az úrinak nevezett réteg magatartását, mint a nemzeti kultúra szolgálatába szegődött irodalmi értelmiségét. 1897-ben Kohányi Gyula úgy látta, hogy e társadalmi rétegből hiányzik a szellemi előkelőség tudata, nem a kultúra létrehozásában és terjesztésében játszott szerepük köti össze őket, hanem a társadalmi tiszttségért folytatott küzdelem.⁷²⁶ Mindezen túl a kör – Csobán igyekezetét leszámítva – nem tudott olyan eszméket nyújtani a számukra, amely a középrétegek számára vonzóak lehettek volna. Az egységes társadalom megteremtésére való törekvésben a kör esélyt sem adott a középosztály érdekei megjelenésére és társadalmi szerepük megerősítésére. Miért támogatták volna a kört a tanítók, akik bár a középosztályhoz tartoztak, de ehhez megfelelő életmódra nem volt lehetőségük? Miért támogatták volna az ügyvédek, akik az államigazgatási szférában megtalálhatták számításukat? Miért támogatták volna az újságírók, akik foglalkozásuk révén sokkal inkább alakíthatták a város közvéleményét, mintha a kör tagjai lettek volna? Miért támogatták volna a középosztály zsidó tagjai, ha azt látták, hogy ugyan mind szellemileg, mind pedig anyagilag segítik a kört, ennek ellenére társadalmi integrálódásuk csak látszat? Ráadásul a független értelmiségi lét mindvégig bizonytalan, kiszolgáltatott helyzetet jelentett a korabeli Debreczenben. Ebből a szempontból sokat mondó, hogy Csobán Endre még 1941-ben is fontosnak érezte annak hangsúlyozását, hogy „a magas társadalmi pozíció még senkit nem [tesz] képessé arra, hogy az irodalomban vagy a művészetben bíró legyen”.⁷²⁷ Ezek szerint még a 40-es években is szembeállítható volt az értelmiségi-művészi érdem és a társadalmi rang. Nemcsak a középosztály esetében figyelhető meg a kör támogatásának a hiánya, hanem

A kört övező érdektelenségnek mindezek mellett volt más oka is, ami meghatározó tagjaik már említett *függőségében* keresendő, abban, hogy egyszerre akartak megfelelni az értelmiségi, s egyszerre a hivatalnoki szerepnek. Függő helyzetük révén könnyen fölmerülhetett a gyanú, hogy pusztán egyéni érdekeik miatt léptek be a körbe, mert az ünnepi alkalmakban fölismerték a reprezentáció és az (el)ismertség megszerzésének a lehetőségét. A kör betagozódása a hivatalos kultúrába pedig kapcsolati tőke megszerzését ígérhette a magasabb pozícióba vágyó tagok számára. Függő helyzetük és a kultúrpolitika által támogatott irodalomhoz és képviselőihez való alkalmazkodásuk azonban a közönség egy része szemében hitelteleníthette szavaikat és ünnepeiket. Tóth Árpád egyik éles kritikája épp erre mutat rá: „Önök elmulatoznak az emlékemmel, elmondják, hogy én voltam a legelső magyar bohém, és más ilyen hízelgő és nyájas dolgokat csevegnek rólam, valami jóízű derű és meglegedettség suvikszolja ragyogóra az Önök arcát, mikor velem foglalkoznak. Derék és

⁷²⁶ Kohányi Gyula: A Csokonai Kör és a közönség. Debreczen, 1897. április 26. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 387-390.

⁷²⁷ Csobán 1941. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 499.

nyugodt polgárok módjára meglehetősen simogatják a lelki gyomrukat, amely végre engem is bevehetőnek talált, megdicsérik a főztömet, s azt hiszik, hogy no: ennek a Vitéznek is megadtuk mindazt, ami dukál”.⁷²⁸ Tóth azzal vádolta a kör vezetőit, hogy *szavaiknak nincs súlya, mert nincs hitele*. Ehhez az kellene, hogy szájukból ne csak retorikailag jól szerkesztett szónoklatok hangozzanak el, ne csak üres frázisokat írjanak le, hanem személyesen tegyenek tanúbizonyságot Csokonai mellett. Az ünnepi szónoklatok ehhez kevesek, a debreceni poéta sorsával egyénként kellene számot vetniük és tragikus sorsán mérlegre tenni életüket, valamint végiggondolni és számot adni, miért maradt el oly hosszú ideig Debrecenben a költő megtiszteltetése. Hasonló indítatásból gúnyolódott több más helyi lap is: a kör csak látszatevékenységet folytat, üléseik érdektelenek, működésük öncélú és ünnepeiken önmagukat ünneplik. Megalakulásuk után még csak céljuk világos megfogalmazását hiányolták, majd tíz év múlva pedig már maró gúnnal írtak fölöslegességükről. Sokan vélték úgy, hogy a kör az örök nyugalom szigete, „alszik, s nincsen, nem akad megváltó, ki e szavakkal költse fel”, „névben él, de mikor kell, nincs jelen”.⁷²⁹ A külső szemlélőknek, tudósítóknak nem kellett persze sokat töprengeniük azon, mivel támasszáik alá ítéletüket, hisz mindennél bizonyítóbb erejű volt a kört övező érdektelenség. A kör vezetői már 1897-ben keserűen fakadtak ki: „...mit látunk? Közönyt, nemtörődömséget és lassúságot, sőt némely tekintetben szinte ellenszenvet a kör működése iránt. (...) Egész társadalmi osztályok folyton hiányzanak. (...) Hiányzik a polgárság, közönyös a tanárság és ügyvédi kar. (...) De hiányzik még egy osztály, amelyet szándékosan hagytunk ki a fenti felsorolásból: a dzsentri és a mágnás”.⁷³⁰ S ez – ahogyan láthattuk – később sem változott meg.

A tagság és a közönség érdektelensége és közömbössége annak a bizonyítéka, hogy a kör nem tudta elérni legfontosabbnak tartott célját: „az egységes nemzeti társadalom létesítésének a különböző osztályok közös szellemi életének megteremtése által való előmozdítás”-át.⁷³¹ E tanúságot olvashatjuk ki egyik legtevékenyebb tagjuk, a zsidó származású Kardos Albert sorsából is, akit 1902-ben a kör titkárává, 1920-ban főtitkárává, 1923-ban pedig örökös tiszteletbeli titkárává választottak meg. Jelentős szerepe volt abban, hogy a Csokonai kör hosszú ideig nem mondott le társadalmi-közösségi feladatokról. A kör által képviselt eszmékkel való azonosulása teljes volt, amelyre abból is következtethetünk, hogy írásaiban mindig egyszerre beszélt a kör és egyszerre a maga nevében, szavain átsüt a személyes érintettség. Kardos minden bizonnyal az asszimiláció lehetőségét is látta a

⁷²⁸ Tóth Árpád: Vitéz Mihály. Debreczeni Nagy Újság, 1911. november 17. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 441.; Tóth 1969, 140-141.

⁷²⁹ Az alvó kör. Talánymegfejtés. Debreczeni Hírlap. 1901. február 19. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 400.

⁷³⁰ Kohányi Gyula: A Csokonai Kör és a közönség. Debreczen, 1897. április 26. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 389.

⁷³¹ Uo.

Csokonai körért való tevékenységében, amire abból is következtethetünk, hogy leginkább az ő keze alól kikerült írásokat jellemzi hazafias lelkesültség és a magyar kultúra, a magyar nemzet nagy alakjaiért, alkotásaiért és emlékeiért való rajongás. 1913-ban a kör *nevében* ő tiltakozott Goga azon kijelentése ellen is, hogy az új magyar irodalomban kevés a nemzeti jellem és a művészi érték, és ennek oka Budapest és a zsidósága. Egyrészt megvédte Budapestet, hogy ott is vannak sokan, akik „a nemzetközi irányoktól távol tartják” magukat, másrészt a kör álláspontjának megfelelően kiemelte a vidéki írók ellensúlyozó szerepét, akiknek a magyar irodalom a nemzeti szellemet köszönheti. Ügyes fogásról van itt szó, hiszen úgy védte meg a budapesti írókat, hogy közben föléjük emelte a vidékieket. De ettől függetlenül is cikke „nemzeti irodalmunk feltámadása” melletti hitvallás volt.⁷³² Mérsékelt liberalizmusa készítette arra, hogy a kör Adyhoz való viszonyát a túlzó hódolat és a merev elutasítás közti középúttal jellemezze, miközben persze tudhatta, hogy Debrecenben Ady költészete főleg a zsidó polgárság ízlésének felelt meg, ahogyan erről Oláh Gábor egyik naplójegyzete is tanúskodik.⁷³³ Géresi Kálmánról, a kör 1900 és 1921 közötti elnökéről szóló sírbeszédében szintén a szélsőségek kiegyenlítése mellett foglalt állás.⁷³⁴ Kardos 20-as évekig tartó pályaszakasza alapján úgy tűnhet, hogy a Csokonai kör megteremtette számára a sikeres asszimiláció lehetőségét. 1913-ban egy őt méltató cikk a társaság legdebrecenibb és legmagyarabb tagjának nevezte: „Dr. Kardos Albert koncipiálta a Csokonai Kört, a nagy költő százados jubileumát stb. És mindmáig az ő elevenen élő lelkiismerete annak a Körnek, mely színvonal tekintetében a legelső irodalmi egyesületek közé tartozik. De ő a dolgos, munkáskezű, előtérben mindig csodálatos ildomosan visszavonuló, soha még csak egyetlen önérzetes hanggal sem megnyilatkozó, szép ideákban bőkezű, az elismerés, ünnepeltetés minden gesztenyéjét másnak kikaparó Hamupipőkéje, annak a társaságnak, mely Csokonai nevével indult az írásművészet népszerűsítésének nagy, de sikeres hadjáratára”.⁷³⁵ Egyik írásából, melyben az 1859-es Kazinczy-ünnep nemzeti jelentőségét emelte ki, világosan kiderül, hogy tisztában volt a magyar irodalom szolgálata politikai jelentőségével, s így joggal hihette, hogy a magyar kultúráért és irodalomért való fáradozásának politikai jutalma is lesz: befogadja őt Debrecen társadalma, s általa a magyar nemzet.⁷³⁶ Várakozásában azonban csalódnia kellett, noha a háború után született írásaiban ennek semmiféle nyomát nem

⁷³² Kardos Albert: Nemzeti irodalmunk feltámadása. Debreczeni Szemle, 1913. március 23. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 450-451.

⁷³³ Oláh 2002, 329-330.

⁷³⁴ Kardos Albert: Géresi Kálmán 1841-1921. Debreceni Képes Kalendárium, 1922.; Kardos Albert: Búcsúbeszéd Géresi Kálmán sírja fölött. Debreczeni Független Újság, 1921. január 27. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 462-465.

⁷³⁵ Spectator: Dr. Kardos Albert. Debreczeni Szemle, 1913. október 4. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 454.

⁷³⁶ Kardos Albert: Petőfi-ház, Csokonai-ház. Debreczeni Ellenőr, 1899. július 26. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 393-394.

tapasztalhatjuk. A zsidó gimnázium 1921-es megalapítása azonban világosan jelzi, hogy az akkulturáció, a magyar kultúrába való integrálódás csak látszólag jelentett asszimilációt. Ennél is beszédesebben vall erről élete tragikus befejezése. Kardos Albertet egész addigi, a helyi és a magyar kultúrát szolgáló tevékenysége sem tudta megvédeni attól, hogy a nyilasok 1944-ben munkatáborba hurcolják, ahol nyolcvannégy évesen csak a halál várhatott rá.⁷³⁷

A kör Csokonai-kultusza és Debrecen

A kör vezetői úgy gondolták, hogy az egységes társadalom, az egységes nemzeti irodalom megteremtéséhez, társadalmi bázisuk létrehozásához, támogatottságuk növeléséhez és vezető szerepre való felhatalmazottságuk elfogadtatásához *Csokonai kultusza jelenthet esélyt*. Alakja ugyanis *mediátornak* tűnt föl a szemükben, nemcsak klasszikussá vált ugyanis az idők folyamán, hanem kultusza át is hatotta a debreceni társadalom egészét. Komlóssy Arthúr 1905-ben, a százados Csokonai-kiállítás kapcsán elégedetten konstatálta a Csokonai-kultusz szinte megszámlálhatatlan jeleit. Számba vette, milyen sok minden viseli a költő nevét Debrecenben: a Csokonai-ház a költő ereklyéivel és a tervezett közművelődési palota, a Csokonai kert, a Csokonai dűlő a Hatvan utca végén, a Szántó Győző-féle munkáskertek közti Csokonai-telep és Lilla-telep, a Csokonai önképző- és daloskör, hamarosan a színház, ha Makó Lajos javaslatát megszavazzák,⁷³⁸ a Csokonai malom a Homokkert elején, a Csokonai állomás a helyi vasúton, a Csokonai vendéglő és kávéház, a Csokonai gyógyszertár kirakatában a költő szobrával és a Csokonai nyomda. Lelkesen állapította meg azt is, milyen sok kiadvány hirdeti a debreceni poéta kultuszát: Csokonai naptár, Csokonai Lapok, Csokonai emlény, Csokonai album és Csokonai dalok. S ott voltak a költőről készült ábrázolások: Ferenczy büsztje, Izsó egészalakos szobra, Kovács János festménye (Csokonai arcképe) és Bakos Tibor Csokonai illusztrációi.⁷³⁹ Kötetei pedig ott sorakoztak a polcokon, a legutolsó épp a kör kiadásában jelent meg 1906-ban.⁷⁴⁰ E számbavétel révén igazolva láthatták, hogy Debrecenben nincs olyan társadalmi réteg, amelyet ne érintett volna meg a költő kultusza vagy ne találkozott volna megtiszteltetése valamelyik jelével. Arra törekedtek, hogy integrálják a Csokonai-kultusz valamennyi megnyilvánulását, ezért éppúgy számon tartották a „népi” Csokonai-kultusz tárgyait, legendáit és a költő relikviáit, mint a „magas kultúra” alkotásait: Ferenczy István, Izsó Miklós szobrait, a költő műveinek kiadásait és a róla szóló munkákat.

⁷³⁷ Vö. Timár 1993, 194-197.; Gyáni-Kövér 2001, 152-153.

⁷³⁸ Végül csak 1916-ban vette fel a költő nevét.

⁷³⁹ Komlóssy Arthúr: Csokonai-kultusz Debrecenben. Debreczeni Főiskolai Lapok, 1909. február 1. 3-4.

⁷⁴⁰ Csokonai 1906.

Arra számítottak, hogy a Csokonai-kultusz képes eltérő ízlésvilágok, eltérő irodalmi értékrendek és a különböző társadalmi rétegek között közvetíteni. Kardos Albert egyik írása szerint az Ady és Szabolcska közti ellentét a költő kultuszában feloldódik: akármilyen szembenállás van is köztük, a debreceni író feltétlen tiszteletében egyesek.⁷⁴¹ Évekkel később Pap Károly szintén úgy látta, hogy a körben azért tudnak a különböző irodalmi táborok együtt dolgozni, mert Csokonai kultuszában összeforrnak: „Csokonai nagysága előtt azonban régiek és újak egyaránt meghajolnak”.⁷⁴² Az előző alfejezetben pedig arra láthattunk példákat, hogy bár két fő társadalmi bázisuknak a cíviseket és a középosztályt tekintették, de minden debrecenitől elvárták, hogy feltétel nélkül fogadj el: a kör őket is képviseli. A Csokonai-kultusz egyik legfontosabb funkciója tehát az volt, hogy megalapozza az irodalmi és a társadalmi egység megteremtését. S a kör jó eséllyel számíthatott erre. Az irodalmi kultuszok „ugyanis felekezeti és társadalmi senkiföldjeként kínál(nak) közös szertartási alkalmat olyanok számára, akiket a társadalmi rend egyébként elkülönít egymástól”.⁷⁴³ A kör tehát a lehető legjobban tette, amikor úgy gondolta, hogy kiemelten kezeli Csokonai kultuszát, hiszen a költő alakja köré szervezett kultikus események valóban magukban hordozták annak a lehetőségét, hogy ha időlegesen is, de egyesítsék Debrecen egymástól társadalmi helyzet, életmód és kultúra tekintetében különböző osztályait és rétegeit. Részben ennek megvalósulásaként is értelmezhető, hogy a politikai különbségek egyáltalán nem akadályozták meg a kör tagjainak együttműködését. Vezető személyiségei között éppúgy találhatunk szabadelvűeket vagy egy ideig odatartozókat (Komlóssy Arthúr, Szávay Gyula, Zoltai Lajos, Kardos Albert stb.), mint függetlenségiakat (Tüdős János, Bakonyi Samu, Mitrovics Gyula). A liberális Vásáry István éppúgy tag lehetett, mint a polgármesteri székben őt követő konzervatív Kölcsey Sándor. Hasonló a helyzet a felekezeti megosztottság tekintetében is, hisz tagjaik között ott találhatjuk Lindenberger János katolikus prépostot és Baltazár Dezső református püspököt is.

A Csokonai Kör tagjai csak a rajongásig vitt szeretet hangján tudtak szólni kedvelt költőikről. Csokonairól is áhítattal beszéltek, s csak fölmagasztalásában látták a feladatukat: „Mi a Csokonai dicsőségének vagyunk áhítatos énekesei, és a mi kórusos buzgólkodásunkban azokon a nyugvópontokon találjuk hitünk és munkánk boldog jutalmát, amikor a távolból új és új búcsúsok sereglenek, hogy ünnepi koszorút tegyenek Csokonai lábaihoz”.⁷⁴⁴ Elgondolásuk szerint tehát Csokonai az Isten, s a kör az ő dicsőségét hirdeti, hogy minél többen lépjenek be egyháza tagjai sorába. A benne való hit ajándéka a megvilágosodás és a

⁷⁴¹ Kardos Albert: Szabolcska és Ady. Debreczeni Független Újság, 1935. november 17., 15.

⁷⁴² Jelentés 1932. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 365.

⁷⁴³ Dávidházi 1989, 207.

⁷⁴⁴ Jelentés 1910. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 353.

megtisztulás, ahogyan Csobán Endre írta 1934-ben: „A lelkek tisztulása jelének tekinthetjük többek között azt is, hogy Csokonai személye és költészete egyre inkább az irodalmi érdeklődés homlokterébe kerül”.⁷⁴⁵ Ahogyan tehát az Istenhez, úgy a nagy emberhez is csak feltétlen odaadással lehet közeledni, ők ugyanis már túl vannak mindenféle megítélésen, megdicsőültek. Csokonai „alakja ellenáll az időnek; fényben, ragyogásban még mindig nő”.⁷⁴⁶ Úgy tartották, hogy a nemzetnek szüksége van ideálokra, és olyan hősökre, akik azért vannak, hogy a nemzet vagy egy kisebb közösség tagjai büszkék lehessenek önmagukra. Kardos Albert, arra a vádra, hogy a kör túlzásba viszi a Csokonai-kultuszt, azzal védekezett, hogy egyetlen közösség, egyetlen nemzet sem tud az eszményt megtestesítő nagyságok nélkül élni: „akár az egész nemzetnek, akár a nemzet egy-egy kisebb részének milyen szüksége van oly eszményi alakra, akiben nemesebb irodalmi és művészeti törekvéseinek megtestesítőjét láthatja, hogy szinte szerencsésnek nevezhető az a város, amely a maga földjén termelt nagy költőnek, tudósnak, művésznak nevét írhatja szellemi haladásának, a szép iránti lelkesedésnek zászlajára”.⁷⁴⁷ Eszerint tehát a nemzeti és a helyi közösség a nagy emberben azon ideális törekvéseit ismerheti föl, amelyekről a mindennapi küzdelmek világában elfeledkezett. Mindez érthetővé teszi azt is, miért ódzkodott sokáig a kör attól, hogy Csokonai nevét vegyék föl: „mert nem akar[ták], hogy ily nagy névvel is esetleg megbukjék e társadalmi intézmény”.⁷⁴⁸ Attól féltek, esendőségük, hibáik és gyarlóságaik beszennyeznék Csokonait. A befogadónak tehát *méltóvá kell válnia* arra, hogy szellemi kapcsolatba léphessen a kultikusan tisztelt személlyel.

A költőhöz és az irodalomhoz való kultikus viszonyuk egyik következménye, hogy sohasem vállalkoztak arra, hogy értelmezzék Csokonai költészetét, az irodalomtudomány eszközeivel bemutassák pályáját vagy fölmérjék irodalomtörténeti helyét. Nem törekedtek tehát arra, hogy diszkurzíve átadható tudást nyújtsanak a kultusz híveinek, a felolvasások és az ünnepek résztvevőinek: „Érdemeit méltatni az irodalomtörténet dolga; mi, a kör, mely az ő nagy nevét viseli, csak a kegyelet érzését kívánjuk ápolni emléke iránt. Azt az érzést, mely megnemesít, s mely midőn a múltba vezet vissza, a jövőnek készíti elő útját. Annak a szebb, annak a fényesebb jövőnek, amelynek ábrándképe ott él minden magyar ember szívében, melynek elérkeztét óhajtjuk, hisszük, várjuk”.⁷⁴⁹ Az irodalmi kultuszok néhány kritikusa épp ebben látja e kulturális gyakorlat természetlenségének okát, mondván valójában

⁷⁴⁵ Jelentés 1933-1934. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 367.

⁷⁴⁶ Jelentés 1903. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 339.

⁷⁴⁷ Kardos Albert: Csokonai-kultusz száz évvel ezelőtt. Csokonai Lapok, 1906. március 1. 105.

⁷⁴⁸ Csiky Lajos: Felolvasó kör – Csokonai Kör. Debreczen, 1889. november 7. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 378.

⁷⁴⁹ Vértesi Arnold beszédei a Csokonai szülőház emléktábla-leleplezésén és a felolvasó estélyen 1891. november 17-én. In: Tüdős 1894.; Debreczeni Hírlap, 1891. november 18. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 383.

semmit sem tudhatunk meg a kultikus tisztelt alakról, vagy csak olyat, amit már mindig is tudtunk, csak most a túlzó rajongás nyelvén kifejezve. E kritikusok azonban félreértik a kultusz célját. Ahogyan az előbbi idézetből is láthatjuk, *a Csokonai-kultusz irányítói nem a költőről és költészetéről való tudást akarták gyarapítani, hanem a kultikus alak körül kialakított közös világot érzelmileg és morálisan megerősíteni, még pedig azáltal, hogy az összetartozás élményében részesítik a résztvevőket.* Számukra Csokonaiból nem az volt a fontos, amit kevesek tudhattak és megérthettek róla és költészetéből, hanem az, ami már a közös tudás része volt vagy azzá lehetett. A Csokonainak szentelt megemlékezések és ünnepek arra adtak lehetőséget, hogy a debreceniek megélhessék a városhoz és egymáshoz való tartozásukat, a közösség tagjaként tekintsenek önmagukra. A fentiekkel függ össze az is, hogy a kör életéből hiányoztak a viták, miközben a 20. század első harmada irodalmi és társadalmi polémiákkal volt tele. E vitákban való részvétel azért lett volna fontos és hasznos, mert a változó kulturális és a társadalmi folyamatokhoz való alkalmazkodást tették volna lehetővé a számukra. A kör esetében kisebb, inkább csak csipkelődésnek tekinthető pengeváltással találkozhatunk. Egyetlen komolyabb összetűzést említhetünk meg, amely Juhász Géza és Pap Károly között zajlott le. 1934-ben Juhász Gézát, aki ekkor már nemcsak a Csokonai Kör örökös tagja, hanem a debreceni Ady Társaság ügyvezető elnöke is volt, meghívta a kör, hogy tartson előadást Herczeg Ferencről. Juhász komoly kritikával illette az ünnepezt író-fejedelem drámáit, amit a kör elnöke nem hagyott szó nélkül, élesen letorkolta az előadót.⁷⁵⁰ Az eset nemcsak azért érdekes, mert szemléletes példáját adja a kultikus beállítódás és a kritikai elemzés összeférhetlenségének, hanem a történet befejezése miatt is. A vitázó felek ugyanis kibékültek és megegyeztek abban, hogy a maguk módján mind a ketten a magyarság javát szolgálják.⁷⁵¹ Helyre állt tehát a rend, anélkül azonban, hogy a körnek komolyan szembe kellett volna néznie azzal a kérdéssel, hogy valójában kit is tisztelnek Herczeg Ferencben.

Az irodalmi kultusz funkciójából adódóan a Csokonai kör ünnepeinek mindig volt valami *demonstratív* jellege. Azt mutatták meg országnak-világnak – ahogyan majd az 1905-ös ünnepség kapcsán is láthatjuk –, hogy Debrecen képes szembenézni a múltjával, képes arra, hogy a múltban elkövetett hibáit kijavítsa, s Csokonait a város legmegbecsültebb

⁷⁵⁰A hivatalos és a kitaposott magyar irodalom harca a Csokonai Kör irodalmi ülésén. Előadó és elnök vitája három évtizedes problémában. Debreczeni Független Újság, 1934. február 15.; Juhász Géza lemond a Csokonai Kör tagságáról, ha nem kap elégtételt. Debreczeni Független Újság, 1934. február 17. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 483-485.

⁷⁵¹„A Csokonai Kör legutóbbi ülésén felmerült Herczeg-üggyel kapcsolatban – mint örömmel értesültünk – az érdekelt felek megbeszélése minden félreértést eloszlatozott. Mert bár a Kör vezetősége és a felolvasó sokban más-más esztétikai felfogás hívei, de eljárásukban semminemű bántó tendencia vagy személyi él nem volt, annál inkább, mivel emberi és irodalmi eszményeik: mindent és mindig magyarságunk javára tenni, úgyszólván rokonok.” A Csokonai-köri Herczeg-vita békés elintézése. Debreczeni Független Újság, 1934. február 22. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 485.

nagyságai sorába, sőt azok fölé emelje. A büntudat, a jóvátétel gesztusa és a városról kialakított kép megváltoztatásának igényére utal, hogy ezeken az ünnepeken, ha kimondatlanul is, de mindig felbukkant az Árkádia-pör. Ezt követően rendült meg ugyanis komolyan a debreceni önazonosság-tudat biztonsága. Ettől kezdve Debrecen egyre inkább olyan helységként élt a köztudatban, ami nem is város, hanem inkább egy nagy falu, amelynek nincsenek szép épületei, utcái és terei, ahol ugyan jól élnek az emberek, de a kultúrára nem áldoznak, s akik elzárkóznak minden újtól, inkább csak kívárlják, hogy történjen valami. Csokonai ünneplése az Árkádia-pör földidézésével tehát Debrecen és a debreceniek ünneplését, öntudatuk megerősítését jelentette, cáfolatát a közvélekedésben élő negatív képnek. Csokonai kultuszának ápolása ugyanis azt hirdette, hogy a város megváltozott, s polgárai már nem riadnak vissza semmilyen áldozattól, amely a város szépítését, kulturális életének gazdagítását, a műveltségi állapotok javítását és jeles emberei megtiszteltetését szolgálja: „élni, dolgozni, áldozni elveinkért és eszményeinkért, a magyarságért és jövőnkért mégis csak kötelességünk - körömszakadtáig!”⁷⁵²

A Csokonai-kultusz egyik megnyilvánulási formája a költő kéziratai, személyes dokumentumai, relikviái, művei kiadásai és a kultuszát hirdető tárgyak gyűjtése volt. Bár a kör vezetői az 1902. évi jelentésükben kijelentették, hogy a „kultusznak nem elég csupán az ereklyék gyűjtése”,⁷⁵³ ennek ellenére egy korabeli újságcikk már ekkor úgy ábrázolta őket, mint akiknek tevékenysége kimerül ezeknek, a szerző szerint irodalomról semmit sem mondó tárgyaknak a gyűjtésében.⁷⁵⁴ Persze érthető a relikviákhoz való vonzódásuk. A költőhöz

⁷⁵² A Csokonai Kör elnöksége gróf Tisza Lajoshoz, 1937. szeptember 5. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 488.

⁷⁵³ Jelentés 1902. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 336.

⁷⁵⁴ -il.: Az ereklyék. Szabadság, 1902. november 10. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 405-406.

„(Vajda Juliannának, aki második férje halála után erősen hadakozott az örökségéért, megtalálták egy peres ügyben írt levelét és elhelyezték - a Csokonai-ereklyék közé.)

Dr. Burnót: Kedves mester, sikerült egy hatalmas ereklyét megkaparintanom az ereklye-múzeum számára.

Dr. Négyzetgyök: Nos?

Dr. Burnót: Megtaláltam Lenau háziasszonyának a sámerlijét. Fényes, mi?

Dr. Négyzetgyök: Ahá! Most nekem is van egy új dolgom. Magot hoztam arról a cseresznyefáról, amiről Garay János 6 éves korában lepottyant. Már be is tettem az ereklye-múzeumba.

Dr. Burnót: Igazán pompás. Különb az utóbbi időben hatalmasan gyarapodtunk. Megkerült a Petőfi volt káplárjának egyik pitykegombja, megkaptuk Arany János egykori inasa által élvezett kurta szivarnak a csutkáját, Jósika Miklós számadó gulyásnak szóbeli végrendeletét, a cérnát és tüt, mellyel Petőfi ingére gombot varrtak volna, ha hagyta volna, a botot...

Dr. Négyzetgyök: Jó, jó, de mégis baj van!...

Dr. Burnót: Miféle baj?

Dr. Négyzetgyök: A papbikói ereklyemúzeumnak megvan fonográfban a Makai Emil hangja... nekünk nincs egy hangunk se...

Dr. Burnót: (Önérzetesen.) Hát én mire vagyok jó? Gondolkodtam én már arról, édes mester. Tegnap délutántól fogva fonográfban örzi ereklyemúzeumunk Zrínyi Miklósnak, a költőnek csengő baritonját.

Dr. Négyzetgyök: Jé!

Dr. Burnót: Hát mit szól hozzá?

Dr. Négyzetgyök: Azt, hogy Zrínyi Miklós idejében még nem volt...

Dr. Burnót: Tyűh a rézangyalát! Erre nem gondoltam. Holnap megváltoztatom a cédulát és Reviczkyt írom rá! Úgy, úgy... de az ereklyémet, azt nem hagyom... pá mester!

közvetlenül kapcsolódó „tárgyakat” ugyanis ereklyéknek tekintették, amelyek közvetlenül jelenvalóvá teszik Csokonait, mert képesek arra, hogy megidézzék életét és szellemét. A relikviák⁷⁵⁵ révén megelevenedik a múlt. Továbbá ha a kultikusan tisztelt személy szent, akkor minden tárgy, amely magán viseli keze érintését, ereklyévé változik át. Vagyis olyan tárggyá, amely elveszíti mindennapi voltát, „csodás színeváltozás”-on⁷⁵⁶ megy keresztül. Az ilyen tárgy már nem a dolgok rendjébe tartozik, hanem a jelek sorába. Nem a funkciójuk fontos már, hanem hogy kapcsolatot tudnak teremteni a kultikus befogadó és az alkotó között. A relikviává változott tárgy ugyanis közvetlenül jelenvalóvá teszi az alkotót, így szemlélőjét kiemeli a mindennapi valóságból, megnyílik számára egy másik, különös világ. Fontos az ereklye egy másik hatását is számba vennünk, amelyet a bibliai értelmezés az alapja. A Királyok II. könyvében olvashatunk Elizeusról, aki Illés próféta tanítványa és utóda volt. Nagy csodákat cselekedett: a betegséget hozó vizet megtisztította, megsokasította egy asszony olaját, kenyeret szaporított stb. A Csokonai kör ereklyekultuszának a megértéséhez azonban nem ezek a történetek az érdekesek, hanem az, ami halála után történt. „... meghalt Elizeus, és eltemették. A moábita portyázó csapatok pedig az országba törtek a következő esztendőben. És történt, hogy egy embert temettek, és mikor meglátták a csapatokat, gyorsan odatették azt az embert Elizeus sírjába; de a mint odajutott és hozzáért az Elizeus teteméhez, megelevenedett és lábaira állott.”⁷⁵⁷ E bibliai történet alapján tehát azt mondhatjuk, hogy az irodalmi relikviák iránti vonzódás és tisztelet oka: gyógyulást vagyis új életet ígérnek. Természetesen nem a bibliai történetben olvasható értelemben, hanem szimbolikusan. Csokonai ereklyéi iránti tisztelet így annak a jele, hogy valaki képes *a mindennapi mögött meglátni a láthatatlant és önmaga jobbá (a nagyság befogadására alkalmassá) tételére*. A kör által gyűjtött relikviák közül érdemes kiemelni azt a gyűrűt, amelyet Csokonai ajándékozott Lillának, mert rajta keresztül jól látható, hogyan lesz egy mindennapi tárgyból ereklye. A történet szerint Vajda Júlia egész életében viselte a gyűrűt, halálakor a férje lehúzta az ujjáról, nem temette el felesége testével együtt, hanem nekiajándékozta unokaöcsének. A rokont, Vajda Eleket nagyon bántotta lelkiismerete, mert úgy érezte a komáromi beteljesületlen szerelem is szerepet játszott abban, hogy oly nehéz sors és oly korai halál jutott Csokonainak. Épp ezért elhatározta, hogy engesztelésül Debrecennek ajándékozza a gyűrűt. Erre 1897-ben került sor, amikor a komáromi küldöttség elutazott Debrecenbe, és átadták a

Dr. Négyzetgyök: Hová, hová?

Dr. Burnót: Megyek, leszedem a vámspércsi torony gombját, amire egyszer rátekintett Lauka Gusztáv. Fényes ereklye! Mi? Na pá! (Siet ereklyét gyűjteni.)” Szabadság, 1902. november 10. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 405-406.

⁷⁵⁵ A világi ereklye, a relikvia fogalmához lásd. Kalla 1994a, 67-90.

⁷⁵⁶ Vö. Lakner 2000, 360-365.

⁷⁵⁷ Károli 1987, 401.

Csokonai Kör megbízottainak. A gyűrű a szereplők mindegyike számára ereklye volt. Így tekinthetett rá már Lilla is, hiszen haláláig viselte, élete talán legfontosabb eseménye és legkülönlegesebb férfiúja emlékét tartotta elevenen. Vajda Elek számára szintén ereklye volt, hisz az engesztelő áldozat szerepét ruházta rá. Úgy vélte, általa a család és Komárom megszabadulhat a bűntől, bocsánatot és ezzel új életet nyerhet. Erre utal az is, hogy az ajándékozás után hamarosan meghalt, állítólag úgy érezte, ezzel mindent elvégzett a földön, ami neki rendeltetett, és most már nyugodtan hagyhatja itt a földi világot. Legalábbis így emlékezett rá Hamar László: „megnyugosztatva végső óráiban, hogy Lilla gyűrűjének a debreceni Csokonai Kör ereklyetárában örök időre szóló elhelyezésével, mint a költővel meghasonlott család egyik rokona, leróhatta nagy tartozását Csokonai szellemének”.⁷⁵⁸ Végül a Csokonai kör is ereklyeként tekintett a gyűrűre. Átadáskor ugyanis a szentek ereklyéihez hasonló hitelesítő szertatásra került sor, amelyen Vajda Eleknek és családtagjainak eskü alatt kellett vallaniuk, hogy valóban ez az a gyűrű, amit Csokonai Lillának ajándékozott.

Relikviagyűjtésüket mintegy betetőzte Csokonai szülőházának megszerzése. Számukra is ismertek voltak a nyugat-európai példák, és nem voltak ismeretlenek előttük a kiskőrösi Petőfi-ház 1890-es kegyhellyé alakítása, valamint a fővárosi Petőfi Ház létrehozását szorgalmazó törekvések sem. A Csokonai-ház különösen azért volt fontos nekik, mert megszentelt helynek tartották, itt ugyanis minden magán viselte az alkotó keze érintését és tekintetét, itt minden róla beszélt. Olyan volt számukra e ház, mintha templom lett volna, ahol érzékelhetően és átélhetően van jelen a szentség. Az idelátogatókkal szembeni elvárásokat segíthet megérteni Wilhelm Wackenroder és Ludwig Tieck *Herzengiessungen eines kunstliebenden Klosterbruders* című írása egyik részlete: „Úgy látszik, a galériát vásárnak nézik, pedig templomnak kellene lennie, *templomnak*, ahol csendes, *szótlan alázattal és ihlető magányban* csodálhatja az ember a művészeket, a halandók legnagyobbjait”.⁷⁵⁹ Hasonlóképp gondolták a Csokonai kör tagjai is, az emlékháznak berendezett szülői háztól ugyanis mindenekelőtt „a nagy költő iránti hála és kegyelet” érzésének a felkeltését várták.⁷⁶⁰ E hely a legideálisabbnak tűnt az ünnepek és a megemlékezések számára, a kegyelet érzése ugyanis a résztvevőket *kiszakítja a mindennapokból*, s olyan élményben részesíti őket, amelynek hatására *túl tudnak emelkedni az egyéni érdekek és tapasztalatok körén*, s e felemelő élmény során lélekben egyesülni a jelenlévőkkel, *rátalálni közösségükre*. Érthető tehát, miért volt olyan fontos a Csokonai kör számára a Csokonai-ház. Itt ugyanis beteljesülni remélhették vágyukat, hogy Debrecen különböző társadalmi régeibe tartozók közt eltűnjenek a

⁷⁵⁸ Hamar 1902, 42.; Vö. Szathmáry 1905b.; Ferenczy 1985, 128-135.

⁷⁵⁹ Danto idézi a német szerzők szövegét. Danto 1997, 200. (Kiemelés tőlem.)

⁷⁶⁰ Vértesi 1894, 2.; Kardos Albert: Petőfi-ház, Csokonai-ház. Debreczeni Ellenőr, 1899. július 26. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 394.

különbségek, s a kultikus áhítatban megteremtődjön az általuk olyannyira áhított egység. A ház különlegességét növelhette, hogy feltalálása is kisebb csodaszámba ment. Hosszú ideig ugyanis tévedésből egy másik épületet tartottak Csokonai szülőházának, s épp a kör egyik tagjának, Zoltai Lajosnak sikerült megtalálnia a valódit.⁷⁶¹ Egészen kivételezett helyzetben érezhetik így magukat a debreceniek – hangoztatta a kör elnöke, Géresi Kálmán –, hiszen pontosan tudhatják, melyik házban született legjelesebb költőjük, miközben nem lehet tudni, hol látta meg a napvilágot Homérosz vagy Tompa Mihály.⁷⁶² A ház felavatására, ami a Városi Múzeumnak is helyet adott, egy kultikus pillanatot, Csokonai halálának századik évfordulóját választották. A múzeumban ugyan nemcsak Csokonai-relikviákat állítottak ki, hanem néprajzi és helytörténeti tárgyakat is, ennek ellenére a kör vezetői úgy tartották, hogy az emlékház elsősorban Csokonai dicsőségének szentelt hely. Debrecen „mintha érezné azt a nagy adósságot, amellyel Csokonai nevének és szellemének tartozik, az országos ünnepek sorozatába fölvette a városi múzeum ünnepélyes megnyitását is” – mondta megnyitó beszédében Kardos Samu.⁷⁶³ Ugyanakkor nem hallgatható el az sem, hogy a ház megnyitása alkalom volt arra is, hogy – a kultuszokra jellemző módon – a kör is megdicsőüljön: „Debrecen városa ehhez az ünnepi naphoz köti a maga most alakult városi múzeumának megnyitását is, mintegy jelezve ezzel, hogy az új intézet elég sokat köszönhet a Csokonai Körnek”.⁷⁶⁴ A Csokonai-ház és benne a Városi Múzeum egyszerre hirdette Csokonai költő nagyságát és egyszerre dicsérte Debrecen, mindenekelőtt a Csokonai kör áldozatkésztségét.

Mindezekén túl a Csokonai-ház elősegíthette egy másik törekvésük megvalósítását is: Debrecen kulturális központtá fejlesztését. Megteremtődött ugyanis az esélye annak, hogy a város a Csokonai-ház révén nemzeti zarándok helyé váljon. Úgy tartották, hogy Csokonai Petőfivel egyenrangú nemzeti költő, és sokan hajlandók elzarándokolni Debrecenbe, hogy beléphessenek szülőházába, ahogyan Kiskőrös esetében is történik: „Nincs a hazának egyetlen nevezetesebb pontja, mely ne készülne hozzá méltó módon megújítani a legnagyobb magyar lantos emlékét”.⁷⁶⁵

Az 1905-ös Csokonai-ünnep és Debrecen megdicsőülése

A kör kétségtől legkultikusabb és legjelentősebb ünnepére 1905-ben, Csokonai halálának százados évfordulóján került sor. Jelentőségét mi sem mutatja jobban, minthogy az

⁷⁶¹ Zoltai 1909, 9-30.

⁷⁶² Csokonai-ház 1884.

⁷⁶³ Kardos Samu: A városi múzeum megnyitása alkalmából. Debreczen, 1905. május 20. 2.

⁷⁶⁴ Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 141.

⁷⁶⁵ Kardos Albert: Petőfi-ház, Csokonai-ház. Debreczeni Ellenőr, 1899. július 26. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 393.

Izsó szobor felavatásától eltérően *hivatalosan* is országos ünneppé vált. Eljöttek a magyar irodalom és kultúra fővárosi és vidéki intézményeinek képviselői a temesvári Arany János Társaságtól kezdve, a Kisfaludy Társaságon át az Akadémiáig, s hírt adott róla valamennyi országos napi és hetilap. Az érdeklődés és megtiszteltetés elsősorban Csokonainak szólt, de a városnak és a körnek is jutott a dicsőségből.

Az ünnepség lefolyását és hangulatát a költőhöz való kultikus viszony határozta meg. Már a reggeli istentisztelet megszabta, milyen beállítódást és magatartást várnak el a szervezők a résztvevőktől. Beszédében Könyves Tóth Kálmán lelkész világossá tette, hogy mindenkinek el kell felejtenie, hogy az embernek esze van és gondolkodik, ítél, mérlegel, de nem is az érzelmeire kell hallgatnia, hanem *minden földi köteléktől megszabadulva* át kell adnia magát a hitnek és a belőle fakadó feltétlen tiszteletnek és szeretetnek. Mintegy példát mutatva „áhitatos imában lerótt [ő is] a hit kegyeletét a nagy költő emléke előtt. Mert a géniusok előtt a hitnek is le kell rótnia kegyeletét”.⁷⁶⁶ A helyi lapok ünnepnapra megjelent cikkei szintén e magatartásra hangolták rá olvasóikat. Az egyik cikk szerzője, Jánosi Zoltán kiválasztottnak látta Csokonait, aki *feltétel nélküli odaadást* várhat el: „Isten választotta volt. (...) Ünnepet érdemel: mint költő és mint ember egyaránt”.⁷⁶⁷ Az idézet szövegrész második mondata külön is érdemes a figyelemre. Jánosi ugyanis azt állította, hogy Csokonait nemcsak mint költőt kell feltétel nélkül tisztelni, hanem mint embert is. Talán azért tarthatta fontosnak ennek a kiemelését, hogy fel se merülhessen a debreceni poétával szemben már életében és később is megfigyelhető gyanú, melyet főleg életmódja táplált. A gyanú árnyékát azzal vélte véglegesen eloszlatni, hogy kortársait és utókorát vádolta meg, amiért nem ismerték föl a költő tehetségét és nem értették meg. Vagyis, ahogyan Domby is állította, Csokonaira nem életmódja, hanem a „megnemértés” vetette a gyanú árnyékát. A későbbiekben pedig még ennél is továbbment: „higgadt nyárspolgárok”-nak nevezte nemcsak a korabeli, hanem a jelenkori közönséget is, vagyis épp ezért nem Csokonainak kell méltónak válni a feltétlen tiszteletre, hanem épp fordítva, *a közönségnek kell méltóvá lennie arra, hogy a megdicsőült költőre emelhesse tekintetét*. Hasonlóképp beszélt az ünnepi gyűlésen a kör elnöke, Géresi Kálmán is, aki szerint Csokonainak, mint geniusnak természetes törekvése volt a fennálló társadalmi rend megváltoztatása. Csak a rövidlátó kortársak nem értették meg az előttük járó nagyságot. Géresi beszéde kimondatlanul is megidézte Petőfi alakját, akit lángesze szintén kortársai fölé emelt.⁷⁶⁸ Herczeg Ferenc pedig ki is mondta kettejük azonosságát. E szavak kíséretében

⁷⁶⁶ A százados Csokonai ünnep. Debreczen, 1905. május 20. 3.

⁷⁶⁷ Jánosi Zoltán: A százados Csokonai ünnepre. Debreczeni Protestáns Lap, 1905. május 20. 325.

⁷⁶⁸ Emlékkönyv 1909, 53.

helyezte el a Petőfi Társaság koszorúját a költő szobránál: „... köszöntöm Csokonai géniuszát, aki Petőfivel testvér volt a szenvedésben és dicsőségben”.⁷⁶⁹

Jánosi mellett mások is fölemlegették, hogy szülővárosa ma is méltatlanul bánik Csokonaival. Hol halkabban, hol hangosabban, hol finomabban, hol erőteljesebben támadták a várost, mert nem elég hálás a költőnek, aki Debrecen nevét beírta a magyar irodalom könyvébe. Ady már az ünnep elhalasztásakor, amelyet az előrehozott képviselőválasztás miatt tartott szükségesnek a kör, a „későn hálás szülőváros”-ként emlegette Debrecent.⁷⁷⁰ Kardos Samu a városi múzeum megnyitására írt cikkében szintén annak adott hangot, hogy a város adósa Csokonainak, hiszen neki köszönheti, hogy a magyar kultúrában ma is számon tartják. A költő iránti eddig hiányzó hála kezdetét látta abban, hogy a Városi Múzeumot Csokonai szülőházában rendezték be: „mintha érezné azt a nagy adósságot, amellyel Csokonai nevének és szellemének tartozik, az országos ünnepek sorozatába fölvette a városi múzeum ünnepélyes megnyitását is”.⁷⁷¹ A legélesebben a már említett cikkében Jánosi Zoltán fogalmazott: „Akármit beszéltek nekem: a vaskalap ölte meg Csokonai Vitéz Mihályt”. S nem hagyott a felől sem kétséget, hogy ezt a szellemet még ma is honosnak látja Debrecenben, ugyanis nemcsak a kortársaival, hanem a város *mai* polgáraival is szembe állította a költőt. Csokonai legfőbb értékét abban látta, hogy még harmincévesen is kiforratlan, vagyis mindenre nyitott volt, míg épp ez nem mondható el a ma élőkre: „Ám ebbe ti, higgadt nyárspolgárok: törődjetek bele”. Szavai félreérthetetlenül *túlságos józansággal, bezárkózással és mozdulatlansággal vádolták meg a debrecenieket, s ezzel az Árkádi-pört idézte meg*. Hogy nem pusztán szónoki fogásról, hanem elvi meggyőződéséről volt szó, azt abból is sejthetjük, hogy az Izsó szobor népszerű, nemzeti költőjével szemben a különös életet élő, a nyugtalan természetű és a folyton úton lévő, tehát a meg nem állapodott költő alakját tartotta fontosnak példaként fölmutatni olvasói és az ünnepség résztvevői elé: „Én azonban különösen az embert szeretem benne. Szeretem, mert szabad szellem volt. Szeretem, mert szomorú volt a sorsa”.⁷⁷² Jánosi tehát a Csokonai-ünnepet annak kimondására használta föl, hogy a város polgáraiból ma is hiányzik a szabad szellem, s annak igénye, hogy a költő sorsában megmérjék és megértsék saját életüket. Nem tanulmányokat kell írni róla, zárta sorait, hanem észre kellene venni, mire szólít föl: „változtasd meg életed”.

⁷⁶⁹ A százados Csokonai ünnep. Debreczen, 1905. május 20. 4.

⁷⁷⁰ „Boldog nyugati országokban a nagyok emlékét nem tolja félre a jelennek semmi emóciója. Nálunk még a halott poéták is hamupipókék. Még emlékünnepeket is csak a politikusoknak tudunk nagyszabásúan rendezni. Ma száz esztendeje halt meg Csokonai Vitéz Mihály, a magyar költői zsenik egyik legeredetibbje. Országos, nagy ünnepet kellett volna ülni. Hiszen a magyar író-zseni végzete talán ezt a poétát szenvedtette meg legfájdalmasabban. Debreczenben, későn hálás szülővárosában el is tervezték már az ünnepet. Ám jöttek a választások: Csokonai várhat”. Csokonai. Budapesti Napló 1905. január 29. Vö. Vincze 1955, 474.

⁷⁷¹ Kardos Samu: A városi múzeum megnyitása alkalmából. Debreczen, 1905. május 20. 2.

⁷⁷² Jánosi Zoltán: A százados Csokonai ünnepre. Debreczeni Protestáns Lap, 1905. május 20. 325.

Az akkori Debrecent érő vádaknak úgy tűnik, hogy volt alapja. Egyrészt hiányzott az általános, az egész várost átható lelkesültség. Az újságok arról adtak hírt, hogy Debrecen főutcáját csak nehezen lobogózták fel a lakók, ami arra utal, hogy sokan egyáltalán nem tekintették sajátjuknak a százados Csokonai-ünnepet.⁷⁷³ Egy másik cikk szintén az érdektelenségre panaszkodott. Kevesen vettek részt ugyanis az ünnepi eseményeken azok közül, akik a város társadalmának meghatározó és jellegzetes rétegét alkották: „A magyar nemzet művelt részének szíve együtt dobbant ezen a napon. Fájdalom, a debreceni polgárság közönye ismét megnyilvánult. Derék cíviseink óvakodtak, nehogy valakit közülük megláthassanak a vendégek”.⁷⁷⁴ Másrészt az ünnep alkalmából jelent meg Ferenczy Gyula, kollégiumi tanár tollából egy furcsa írás, amely *ki akarta mosdatni a kollégiumot és a várost az újra és újra fölbukkanó vádak alól*. Amikor ugyanis a „kálvinista ridegség”-ben vélte megtalálni az okot, amely nem teszi fogékonná a kálvinisták, s így a debreceniek lelkét a nagyság iránt, akkor azt állította, hogy az „eleve elrendelés” döntötte el Csokonai sorsát, hisz a debreceniek csak hitük szerint cselekedtek. Majd ennél is továbbment, ugyanis a nagyság iránti érzéketlenséget egyrészt a magyarság jellemvonásának nevezte, másrészt a kálvinizmus demokratikus szellemével hozza összefüggésbe, mely szerint a kálvinisták csak választott vezetőket ismernek el. Ezek szerint a kollégiumi professzorok nemcsak hívő emberként, hanem igazi magyarként is viselkedtek, amikor kicsapták a költőt a kollégiumból. A kálvinista egyház demokratizmusára való hivatkozás pedig annak a meggyőződésnek a továbbéléséről tanúskodik, hogy a közösségi tudás és bölcsesség az elsődleges, s az egyéneknek alkalmazkodniuk kell hozzá. Mindezek után bizonyára csak az illem kedvéért jelentette ki, hogy szükségesnek tartja a nagy emberek iránti feltétlen tiszteletet: „Nagyok nélkül (...) nincsenek nagy idők, nincs haladás és egymás megbecsülése nélkül még sikeres fenntartási küzdelem sem folyhatik”.⁷⁷⁵ E szavak ugyanis árván állnak a szöveg felelősséget elhárító mondatai között, sem gondolatilag nem kapcsolódtak az írás mondandójához, sem Csokonaira nézve nem következett belőlük semmi.

A Debrecent vádoló cikkek szólama mellett volt egy másik, amely viszont a város nagyságát, a kultúra melletti elkötelezettségét és a költő kultuszának ápolásában nyújtott szerepét méltatta. Azok a beszédek képviselték e szólamot, amelyek az ünnepség hivatalos szónokai szájából hangoztak el, így *Debrecen megdicsőítését hivatalos pecsét hitelesítette*. Az ünnepségre érkező vendégeket a vasútállomáson maga a polgármester fogadta, aki megadta e hivatalos dicsőítés alaphangját. Beszédében azt hangsúlyozta leginkább, hogy Debrecen a magyar kultúra meghatározó jelentőségű helye, s ezért méltó a megbecsülésre. Annál is

⁷⁷³ Szabad Hajdú: Társasélet. Debreceni Független Újság, 1905. május 21. 9.

⁷⁷⁴ A Csokonai-ünnep lefolyása. Debreceni Független Újság, 1905. május 22. 1.

⁷⁷⁵ Ferenczy Gyula: A hatvan utcai sír. Debreceni Protestáns Lap, 1905. január 28. 66.

inkább, mert a magyar történelem során még áldozatok árán is védelmezte a magyar nyelvet és kultúrát. Kiemelte a város megmaradását lehetővé tevő taktikát, az alkalmazkodást. A nemzet védelme érdekében ügyesen alkalmazkodó városnak mutatta be Debrecent, amely minden körülmények között megtalálta a magyar nyelv és kultúra megőrzésének módját: „A mi városunk minden időben igyekezett az adott viszonyokhoz, állapotokhoz alkalmazkodva szolgálni a kulturális érdekeket”.⁷⁷⁶ Arra érthető módon nem tért ki a polgármester, hogy e kompromisszumkészség mindig javára vált-e a városnak és kultúrájának. A Városi Múzeum megnyitásakor is hasonló kijelentésektől doboghatott hevesebben a debreceni szív. A közoktatási minisztérium nevében K. Lippich Elek, a múzeumok országos felügyelősege küldötteként pedig Szalay Imre mondott megnyitó beszédet. Nemcsak dicsérték a kiállítást és rendezőit, hanem állami támogatást is ígértek a múzeum megalapítóinak és vezetőinek, s feltétlen elismerésükről biztosították a kört és a várost.⁷⁷⁷ A Közoktatási Minisztérium 500 koronás múzeumnak nyújtott támogatása szintén azt hirdette, hogy Debrecen a magyar kultúra egyik legjelentősebb ápolója, gyarapítója és fenntartója.⁷⁷⁸ A református főgimnázium Csokonai-ünnepén Csűrös Ferenc, az önképzőkör felügyelő tanára beszédében szintén arról igyekezett meggyőzni a diákságot és a hallgatóságot, hogy Csokonai Debrecen nélkül nem lehetett volna ennyire gazdag színvilágú költő. A szónok szerint a kollégiumi diákközösségeknek köszönheti például vidámságra és komikumra való hajlamát, amely nélkül pedig a Dorottya, amely „egyedül áll a magyar irodalomban”, nem születhetett volna meg. Ugyancsak Debrecennek köszönheti „erős fajszeretetét, tüzes hazafiságát” is. Ezért, amikor azt mondta Csűrös, hogy irodalmunknak „magyarabb költője nem volt Csokonainál”, akkor azt is mondta, hogy nincs magyarabb város Debrecennél, amelynek kollégiumában nevelkedett.⁷⁷⁹ Talán a legközvetlenebbül ebben a beszédben figyelhetjük meg, hogyan lesz a költő dicsősége a város dicsőségévé. E szónoki fogás következtében igaztalannak nyilvánította a vádakat, amelyek Debrecent érték a költő sorsa miatt. Csűrös beszéde ugyan a kollégiumi ünnepeken, tehát viszonylag kis körben hangzott el, de a sajtó révén sokkal több embert is elért és győzhetett meg a maga igazáról.

A Csokonai kör a százados Csokonai-ünnepén szólásra és szónoklatra kérte föl a magyar kultúra hivatalos intézményeinek a képviselőit. Így a város vezetői elkerülhették az öndicséret vádját, hiszen egyszerűen csak szóhoz kellett juttatni e vendégeket. Márpedig sok olyan alkalom volt, amikor a jeles meghívottak nem tehették meg, hogy némák maradjanak: koszorúzás, a Városi Múzeum és a Csokonai-kiállítás megnyitása, valamint díszebéd

⁷⁷⁶ A százados Csokonai ünnep. Debreczen, 1905. május 20. 3.

⁷⁷⁷ Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 141.

⁷⁷⁸ Uo.

⁷⁷⁹ Vén diák: A főgimnázium Csokonai ünnep. Debreczeni Protestáns Lap, 1905. január 28. 74.

pohárköszöntőkkel. Heinrich Gusztávtól, a Magyar Tudományos Akadémia főtitkárától megtudhatta ország-világ, hogy Csokonai feltámadása a 20. században kezdődött el, amelynek egyik kiemelkedő eseménye épp ez az ünnepség.⁷⁸⁰ Beöthy Zsolt a Kisfaludy Társaság elnöke pedig arról beszélt, hogy „a hamvak felett álló szobor tanúságot tesz a szellem hallhatatlanságáról és az idők igazságszolgáltatásáról, Csokonai emlékére”, és ami talán a legfontosabb, „Debrecen város dicsőségére”.⁷⁸¹ Az országos és nagyhatalmú társaság elnökeként megtette azt, amire a városnak a legnagyobb szüksége volt: felmentette a Kazinczyék szájából elhangzó vádak alól. Ott és akkor a hiányzó síremlék Debrecen szégyenét hirdette, itt és most a már álló sírkő és emlékszobor a dicsőségét. Nem nehéz elképzelni, milyen érzések és gondolatok kavarghattak a kör vezetői és tagjai fejében, hisz megvalósulni láthatták egyik legfontosabb céljukat, amit megalakulásukkor kitűztek. Herczeg Ferenc pedig, aki a Petőfi Társaság nevében szónokolt, még tovább növelte elégedettségérzetüket: „A babérkoszorúkból (...) egy-egy ág a nemes város közönségét illeti, aki Csokonai kultuszának, a magyarság e megvitathatatlan várában örökkön égő oltárt állított”.⁷⁸² Az ünnepelt írófejedelem ténylegesen is kimondta, amire az előbb még csak gondolhatott, ill. remélhetett a kör: *Debrecen újra a magyar kultúra védőbástyája*. A hallgatóságban sokan joggal érezhették úgy, hogy íme, sikerült visszaszerezni a régi, elveszett dicsőséget. Amikor Herczeg azzal folytatta, hogy a magyarság vezető szerepét most már a kultúrával kell megvédeni, akkor pedig a kör vezetői önbizalmát is növelte, hiszen a nemzeti kultúra szolgálatát és a nemzeti műveltség terjesztését minden más tevékenység fölé emelte. E hivatalos beszédek tehát Debrecen kulturális nagyságát hirdették. Régen volt, amikor ilyen dicsőségben és hírnévben ragyoghatott a város. A százados Csokonai ünnep esélyt adott tehát arra, hogy egyszer s mindenkorra megváltozzon az a kép, amely az Árkádia-pör óta élt a városról.⁷⁸³ A szónokok mondandóját eleve meghatározta, hogy ünnepi alkalmakon szólalhattak meg. A beszélők ugyanis akármit is gondoltak magukban Debrecenről, az ünnepi pillanatokban nem tehettek mást, minthogy tisztelegjenek a város előtt, amely méltó ünnepet rendezett nagy szülöttjének. Az ünnepek mindig az elfogadás, a helyeslés és a megerősítés alkalmi.⁷⁸⁴ A szónoklatok célja, hogy a hallgatóság azonosuljon a beszélővel és az általa mondottakkal, ezért a beszédekben kitüntetett szerepet kapott „az ideologikus nyelvi szerkezet, amely érv helyett az elkötelezettségre hivatkozik”.⁷⁸⁵ A beszélők nem önmaguk,

⁷⁸⁰ A százados Csokonai ünnep. Debrecen, 1905. május 20. 4.

⁷⁸¹ Uo.

⁷⁸² Uo.

⁷⁸³ „Megkísértem Debrecen áldozatkészségét, melyhez hasonlót hazánkban egy város sem is alig tud felmutatni, híven feltüntetni.” A Csokonai szobor története. In: Csokonai 1871, 4.

⁷⁸⁴ Pieper 1964, 19-20.

⁷⁸⁵ Frye 1997, 38.

hanem a résztvevők vagy még egy ennél is szélesebb közönség nevében beszéltek, amely azt sugallta, hogy „csak akkor leszünk bármivé, ha már tartozunk valamihez, hogy hűségünk és összetartozásunk megelőzi értelmünket”.⁷⁸⁶ Éljen tehát Debrecen, amelynek polgárai, íme, újra méltókká váltak ahhoz a közösséghez, amely mindig is létezett a városban, s ahhoz a feladathoz, amely a magyar kultúra szolgálata jelentett – hirdették a szónokok.

Mindezek után nem véletlen, hogy a kör és a hozzá közel állók úgy *élték meg* az ünnepet, mint ami rendkívüli hatással volt Debrecen polgáraitra. Az ünnepi ülésről készült egyik tudósítás arról számolt be, hogy Szabolcska Mihály versét hallgatva „az érzékenyebb szívek elérzékenyedtek és a szemekbe könny lopódzott”. Szabolcska *Csokonai* című költeményéről van szó, amely ma olvasva egyáltalán nem tűnik olyannak, amely elérzékenyíthette volna a hallgatóságot. Annál is kevésbé, hiszen nem Csokonairól szól, hanem az ünneplőiről, ráadásul nem lelkesedéssel, hanem gúnnyal: „díszszónokok, ünnepi ódák / Szobrárt és sírját teleszórják / Rózsával, frázissal, ahogy dukál. (...) Szeretné, ha e szép esetből, / Kilódulhatna Debrecenből / Csokonai Vitéz Mihály”.⁷⁸⁷ De persze elképzelhető, hogy az ünnep hatására voltak olyanok, aki tényleg meghatódtak és egészen másképp értették a szöveget. Minden bizonnyal azonban inkább csak a kör vezetői nagy lelkesülés miatti félrehallásáról van szó. Felfokozott lelki állapotukra következtethetünk Komlóssy Arthúr cikkéből is, amely szintén arra utal, hogy vágyuk eltakarta a valóságot. A szerző ugyanis olyan nagyra és általánosra érezte a fellelkesülést, hogy úgy képzelte, minden irodalmat szerető előveszi Csokonai kötetét és ámulva csodálják költői nagyságát: „Az irodalommal foglalkozók évek óta hevertetett Csokonai műveit újból előveszik, s újra átlapozzák, a szebb helyeknél álmélkodva teszik le a könyveket, és azon tűnődnek, micsoda isteni adománya, mely utolérhetetlen művészete volt ennek az egyszerű, kollégiumban nevelkedett debreceni diáknak”. Akik pedig nem olvasták eddig a költeményeit, azok a szerző szerint igyekeznek megszerezni versesköteteit.⁷⁸⁸

A fokozott érdeklődés és lelkesülés érzetét talán az ünnepre rendezett kiállítás tényleges sikere kelthette. A kiállításra a kör igyekezett a létező összes Csokonai-relikviát, kéziratot vagy azok másolatait, az összes kiadást és a különböző ábrázolásokat összeszedni. Ezért fölhívást tettek közzé, hogy a magánkézben lévő relikviák is előkerüljenek. A gyűjtés sikeres volt, több százan jelentkeztek ugyanis a birtokukban lévő Csokonai-ereklyékkel. Fennmaradtak a kör által ekkor kiállított átvételi elismervények, amelyek arról tanúskodnak, hogy a többség nemcsak kölcsönadta az addig féltve őrzött ereklyéket, könyveket és festményeket, hanem neki is ajándékozta a körnek. Ennek azért van különös jelentősége, mert

⁷⁸⁶ Frye 1997, 43.

⁷⁸⁷ A százados Csokonai ünnep. Debrecen, 1905. május 20. 4.

⁷⁸⁸ Komlóssy Arthur: A Csokonai kiállításról. Debrecen, 1905. április 8. 1.

a korábban összegyűjtött tárgy-együttes ezen adakozások révén vált valóban kiállítható Csokonai-gyűjteménnyé. A tárgyak átvételekor a kör megbízottai egyszerűen elhitték az adományozónak, amit mondott. Sem módjuk, sem lehetőségük nem volt arra, hogy ellenőrizzék, amit hallottak, de talán nem is akarták, mert szívesen elhitték, hogy újabb darabbal bővül relikviatárunk. Így történet ez azon kép esetében is, amely papagájjal ábrázolja Lillát.⁷⁸⁹ A kör által felkért szakértők ugyan kételkedtek a kép hitelességében, ez azonban nem lehetett akadálya annak, hogy a kiállítás idején már teljes bizonyossággal lehessen leírni: „Itt van Lilla hiteles arcképe, amelyet Szendrei Imre, Csokonai életrajzíróinak egyik legkiválóbbja fedezett föl pár évvel ezelőtt, s amely egyik komáromi törvényszéki bíró tulajdona. Ez Lillát a Csokonaitól ajándékba kapott papagájjal ábrázolta”.⁷⁹⁰ A festmény a kiállítás egyik dísze volt. Noha az ábrázolás hitelessége is kétséges volt, a papagájról szóló állítást pedig soha senki nem támasztotta alá, mégis a cikk írója, Szathmáry Zoltán több lapban is terjesztette e mesét. Emellett a közönség többek között még láthatta Csokonai flótáját, amelyet a hagyomány szerint „Lavotta, a nagy magyar zeneköltő ajándékozott volna Csokonainak”,⁷⁹¹ Lilla gyűrűjét és zoltároskönyvét, amelybe bemásolta Csokonai verseit. A kör abban bízott, hogy e tárgyak fölkelthetik az irodalmilag kevésbé művelt rétegek és a diákság érdeklődését is. Amennyire a korabeli híradásokból megítélhető, a százados ünnepre rendezett kiállításnak legfőbb célja épp az volt, hogy a legszelesebb körben hirdesse és terjessze a költő kultuszát. S valóban a kiállítást nagy érdeklődés kísérte, a relikviák tulajdonosai családján és ismerősein kívül sok embert megmozgatott. Igaz, sokan testületileg nézték meg a tárlatot: az iskolák és több más intézmény is szervezeten látogatta meg a Csokonai-kiállítást. A bemutató időtartamának a meghosszabbítása azonban arról tanúskodik, hogy valóban nagy lehetett az érdeklődés. Közkeveltségét az is igazolhatja, hogy még kisebb bevételre is szert tett a kör.

Milyen kép rajzolódik ki a költőről az ünnep, a szónoklatok, a pohárköszöntők és a kiállítás alapján?

E képen semmi olyan vonás nem fedezhető fel, amely már ne lett volna ismert, legfeljebb most a szokásosnál is patetikusabb mondatok festették meg a költő alakját. Mégis érdemes röviden bemutatni az ünnepelt költőt, mert a segítségével közelebb kerülhetünk ahhoz, milyennek gondolta a kör a legszelesebb körben elterjedt Csokonai-képet. Abban voltak ugyanis érdekeltek, hogy olyannak mutassanak meg a költőt, amelyet a legtöbben ismerhettek. Aki ugyanis e költő kultusza élére áll, annak nem kell legitimációs problémákkal és támogatók hiányával küszködnie. Csokonai kultusza ápolását épp ezért a halála után

⁷⁸⁹ A Debreceni Irodalmi Múzeum állandó kiállításán látható.

⁷⁹⁰ Szathmáry 1905b.

⁷⁹¹ Uo.

megegyező, a közmegegyezés által támogatott kulturális tevékenységként mutatták be: „a Csokonai-kultuszt nem a Csokonai kör teremtette (...) a kör csak kitaposott nyomokon járt, csak régi emlékeket, irodalomtörténeti hagyományokat újíttotta fel”.⁷⁹² Azért tartották fontosnak hangsúlyozni, hogy nem velük kezdődött költő kultusza, hogy egyrészt visszamenőleg is igazolják: Debrecenben régóta létezik a Csokonai-kultusz, másrészt hogy e nemes és a város számára fontos hagyomány *folytatójaként és letéteményeseként* mutathassák be a magukat. Az ünnepség a fentieknek megfelelően főleg annak a költőnek szólt, akit Jankó is megfestett: a népszerű, a mások szórakoztatására szegődött, a bort és a szerelmet kedvelő poétának. E költőkép széleskörű elterjedtsége azoknak a mestereknek volt köszönhető, akik az Izsó-féle szoborról készített rajzokkal, faragásokkal és festett képekkel díszítették munkáikat (mézeskalács, kerámiatárgyak, díszbotok, kapufaragványok). A majd tíz napig tartó ünnepségsorozat egyik legfontosabb látványossága is az az élőkép volt, amely Jankó *Csokonai a lakodalomban* című képét elevenítette meg. Népszerű, nyomatok révén terjesztett festményt választottak tehát, amelyet az is ismerhetett, aki csak annyit tudott róla, hogy a főalak, Csokonai. E költőkép egyik legfőbb propagátora Szávay Gyula volt, aki 1902-től a Kör választmányi tagjaként, 1906-tól pedig főtítkáráként tevékenykedett. De talán nem emiatt volt annyira közismert, hanem a Debreceni Újságban megjelent, a közízlést kiszolgáló írásai és versei révén. Népszerűségének köszönhetően nagy hatással tudott lenni a közvélemény alakítására, így jelentős szerepe volt abban, hogy Debrecenben szinte egyeduralkodóvá lett a Petőfi-Izsó-Jankó-féle Csokonai-kép. E költőt idézte meg az ünnepre megjelent írásában is. Már a szöveg felütésében világossá tette, milyen az ünneplésre érdemes Csokonai: „Bohémia birodalmának száz útról együvé sereglett fakó kis vándorcsoportja ez, mely ünnepnapja legszebb óráját annak szenteli, hogy marékba szorított virágát és szívéből kiharsanó szerelmes szózatát idehozza trónusod elé, - édes vidám Bohémiának regebéli királyfia, híres neves Csokonai Vitéz Mihály!” A sorok arra is rávilágítanak, hogy mire is használta Szávay és a kör Csokonai általuk terjesztett képét. Az irodalomról vallott elképzeléseik igazolására. A vers ugyanis nem állított kevesebbet, mint hogy Szávay költészete olyan, amelyet Bohémia királyfia, Csokonai is kedvelne. Az addig kételkedőket is elhallgattathatta, amikor láthatták a két költő lelki-szellemi-ízlésbeli rokonságát, amely bizonyítja összetartozásukat: mindketten „a Tempevölgy danáit, Olymp tréfáit, Bacchus nedűjét s Lillád kései testvérkéit” szeretik. Így aztán stílszerűen „nem arany billikomból”, hanem csikóbőrös kulacsból kortyintva köszöntötte az *igazi* Csokonait.⁷⁹³

⁷⁹² Kardos Albert: Csokonai-kultusz száz évvel ezelőtt. Csokonai Lapok, 1906. március 1. 106.

⁷⁹³ Szávay Gyula: Csokonai köszöntése. In: Szávay 1905.

A képviseleti beszédmód kritikája

A korábbiakban láthattuk, hogy a kör tagjai nem önmaguk, hanem egy elképzelt közösség, nem az „én”, hanem a „mi” nevében beszéltek Csokonairól. Épp ezért szövegeik fölcserélhetők, hiányzik ugyanis belőlük a személyiségen átszűrt tanulság. Ugyanezt állapíthatjuk meg az irodalmi művekről szóló beszédek és írásaik kapcsán is: nemcsak értelmezésükre nem törekedtek, hanem arra sem, hogy saját sorsukra alkalmazzák, megtalálják a csak nekik vagy koruk közönségének szóló üzenetet. A költőről elhangzott szónoklataik és a róla szóló írásaik arról tanúskodnak, hogy mondandójukat alárendelték a kör ideológiájának. Ez azonban megakadályozta őket abban, hogy tanúságot téve⁷⁹⁴ beszéljenek Csokonairól. Úgy, mint a jó és tisztességes debreceni polgárok, akiket zavart a költő életmódja és megtiszteltetése közti ellentmondás: „Mikor anno akkor szobrot kapott Debrecenben, nyilván akadt még Debrecenben derék cívis családapa, ki fölfohászkozott: - Borzasztó eset. Erre fogok esetleg jönni az én jó erkölcsű fiammal. A fiú kíváncsi lesz, kié ez a szobor? Hogy élt az az ember, aki ilyen szép szobrot kapott? Jó iskolás gyermek volt-e? Köszönt minden embernek? Engedelmes volt-e és szerény? Jó magaviseletű? Mi lett aztán belőle? Szenátor?... Mit fogok a fiúnak mondani?”⁷⁹⁵ A költő életének bizonyos mozzanatai és életművének néhány darabja tehát nem férhettek bele a kultusz és a kör ideológiája által formált képbe. Az irodalmi kultusz képviselői ugyanis nem a költőről, hanem a közösségről és a közösség nevében beszéltek.

E képviseleti beszédmód egyik legfőbb kritikusa Tóth Árpád volt. Egyik írásában Csokonai neve ideológiai eszközként való használata ellen tiltakozott. A „mi Csokonaink”-ról szóló írásokat és beszédeket „frázis csokor”-nak tartotta, amelyeknek egyetlen feladata, hogy legitimálják a költőhöz nem mérhető önjelölt irodalmárok tevékenységét.⁷⁹⁶ Kétely nélküli képviseleti beszédnek gondolta a kör megszólalásait, s erősen kérdésesnek és megválaszolhatatlannak látta, kik is alkotják a „mi”-t. Hiányolta, hogy a kör tagjai írásaiban nem jelenik meg a szerzők személyes viszonya Csokonaihoz. Szerinte épp ezért hiteltelenek és üresek a kultikus beszédek. Tóth Árpád a kör tagjainak megszólalásait minden bizonnyal a Nyugat költőihöz mérte, akinek ugyan volt egy közös Csokonaijuk, de mindenkinek megvolt a maga, máséval összetéveszthetetlen költőképe. Kosztolányi Dezső *Csokonai Vitéz Mihály legszebb költeményei* című kötet előszavában a közös költőjükéről írta: „Jelkép lett

⁷⁹⁴ Vö. Ricoeur 1987b, 284-285.

⁷⁹⁵ Ady 1977b, 132.

⁷⁹⁶ Tóth Árpád: Vitéz Mihály. Debreczeni Nagy Újság, 1911. november 17. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 441.

szemünkben a debreceni poéta”.⁷⁹⁷ Annak a jelképe, hogy a költők sorsa e vidéken a közöny, a meg nem értés és a nélkülözés, „kinek az volt a veszte, hogy magyarnak, a magyar ugar sivár közönyébe kellett születnie”.⁷⁹⁸ E közös kép mellett azonban egyénileg is mindenki megtalálta a maga Csokonaiját. Ady Endre „veszettül európaiatlan magyar”-nak és elődjének tekintette, aki különösen érezte „a féllkek átká”-t, s aki álmodik, de félreértik.⁷⁹⁹ Tóth Árpád saját magányosságára és szenvedésére ismert rá Csokonaiéban,⁸⁰⁰ Móricz pedig tragikus sorsa miatt érezte magához közel és a tervezett Árpádiász írójánál többre becsülte a lírikust.⁸⁰¹ A nyugatosokhoz (is) kötődő Oláh Gábor a művészi kidolgozottság fontosságára talált erősítő példára költészetében.⁸⁰² Míg tehát a kör egy elképzelt „mi” nevében beszélt a költőről, addig a nyugatosok személyes sorsukon átszűrve szóltak róla. Tóth Árpád épp ezek hiánya miatt látta üres beszédnek szónoklataikat és írásaikat. Semmitmondónak, mert kontextus nélküli frázisokból épülnek föl, s így megszólalásaiknak nincs tétje.

Tóth nemcsak üres beszédnek tartotta a kör Csokonairól szóló megnyilatkozásait, hanem kártékonynak is, mert nemhogy nem teszik élővé Csokonai költészetét, hanem épp halottá, olvashatatlaná. Folyton a jelenre hivatkoznak ugyan, de valójában bezárják az (n)agyon tisztelt költőt a múltba, amikor meg sem próbálnak választ keresni arra, mit mond a mai olvasónak. Nem az ünneplő tömegnek, hanem a magányos olvasónak. A valódi tiszteletet szerinte az jelentené, ha nemcsak a múlttal és nemcsak adatok és ereklyék gyűjtögetésével foglalkozna a kör, hanem a mai és az irodalom hivatalos intézményei által nem támogatott irodalommal is, mert csak így ismerhetnék fel, milyen gazdag és sokféle jelenkoruk költői világa és ennek ismeretében tudnának hitelesen írni és szólani Csokonairól.⁸⁰³ Tóth azért látta különösen károsnak, hogy a kör nem érdeklődik kellően a jelenkor iránt, hiányzik belőle az új iránti kíváncsiság és műveltsége szinte csak a 19. században született irodalmi művekre korlátozódik, mert ennek következtében elveszítették tájékozódó és ítélő képességüket, valamint kiszolgáltatták magukat az irodalom hivatalos intézményeinek.

Mindezen túl a századfordulóra megváltozott a műveltség szerkezete is. Ekkor már egyre kevésbé a könyvolvasás, helyette a kávéházi jólértesültség révén lehetett elsajátítani a korszerű kulturális mintákat. Azért jártak kávéházakba az emberek, hogy az újságokból és az ott lévőkől napra kész információkat szerezzenek. Az így szerzett jólértesültség adta meg viselkedésük biztonságát, hisz mindig tudták, mi történik közelebbi és távolabbi világukban.

⁷⁹⁷ Csokonai 1935, 7.

⁷⁹⁸ Horváth 1912, 209.

⁷⁹⁹ Ady 1908, 20.; Vitéz Mihály ébresztése.

⁸⁰⁰ Invokáció Csokonai Vitéz Mihályhoz, Két szonett régi költőkhöz II. Csokonai.

⁸⁰¹ Móricz 1905, 134-158.

⁸⁰² Oláh 1928, 27.

⁸⁰³ Tóth Árpád: Ludas Matyi-kör. Debreczeni Nagy Újság, 1911. november 19.; Tóth Árpád: Oláh Gábor levele. Debreczeni Nagy Újság, 1912. január 10. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 442-444.

E magatartás azon a hiten alapult, hogy nem annyira a múltban, hanem inkább a jelenben lehetők föl a követendő kulturális és erkölcsi értékminták.⁸⁰⁴ A Csokonai Kör esetében azonban a kávéháznak egyáltalán nem volt ilyen funkciója, pusztán egy-egy ünnepi rendezvényük és ünnepélyes vacsoráik helyszínéül szolgált, a debreceni polgároknak úgy tűnik, nem volt igényük arra, hogy minél gyorsabban jussanak hozzá az információkhoz. Ezeket továbbra is a hivatalos fórumoktól szereztek be, a kulturális mintákat pedig szinte kizárólag a népies-nemzeti irodalom múltbeli hagyományában találták meg, amely azonban elveszítette produktivitását és világtéremtő képességét. Mindez azonban szinte lehetetlenné tette számukra, hogy bekapcsolódjanak a főváros kulturális életébe, megtalálják helyüket az ottani irodalmi lapokban és társaságokban. A korszerű tájékozódásra azért lett volna szükség, mert akkor a kör tagjai láthatták volna, hogy a századelőn az irodalom hivatalos fórumain kívül már semmi szerepe sem volt a hivatalos tekintélynek, a társadalmi rangnak és pozíciónak. S láthatták volna azt is, hogy a magyar irodalomban képviselői beszéd helyett a személyes világok sokasága nyílt meg. Oláh Gábor tragikus sorsa jól példázza, mi várt a tehetségre, aki nem szakadt el a körtől. Oláh műveltsége, képességei és ambíciói révén túlnőtt körbeli társain, és vágyakozva tekintett a pesti irodalmi életre. Kapcsolatot keresett a Nyugat számos költőjével, de képtelen volt arra, hogy elszakadjon a kultúrpolitika által támogatott hivatalos irodalom képviselőitől. Vágyott a szabadságra és az új irodalmi formákra, megérintette a szecesszió létbizonytalanság-érzete, ugyanakkor vágyott a hivatalos elismerésre is. A körben azonban nem tehetett szert arra a képességre, hogy megismerhesse saját költői karakterét, tisztába kerüljön képességeivel és korlátaival. Így egyetlen egy iránytű maradt a számára: a mindenáron való siker.⁸⁰⁵ Ahelyett, hogy választott volna a két irodalmi csoportosulás között, ide-oda ingadozott, majd magányossá vált, s egyre inkább bezárkózott a maga világába. Bizonyára az önismeret, a tájékozottság és a karakteres döntés hiánya, valamint a siker utáni végletes vágyból fakadó kisszerű féltékenység volt az oka részben annak is, hogy Rákosi Jenő fel tudta használni Ady elleni támadásra.⁸⁰⁶

Az egyéni jelentésadásról való lemondással függ össze az is, hogy a kör nem is törekedett a kialakult és elterjedt Csokonai-kép megújítására. Számukra csak az volt a fontos Csokonaiból és a közkeletűvé vált költő képéből, ami közös, nem pedig az egyéni olvasatok. Az 1905-ös Csokonai-ünnepre gondolva jogosnak tarthatjuk Ady megállapítását: „Csokonait, ezt a valamikori nagy lírikust Debrecenben ismerik csak s ott is félreismerik -, hogy fölújítsuk a régi kopott mondást. A csikóbőrös kulacs boríze tetszik a debrecenieknek, mint ahogy

⁸⁰⁴ Gyáni 1996, 68.

⁸⁰⁵ Kölcsey Csokonairól írt kritikája inkább illik Oláhra, mint a felvilágosodás-kori poétára.

⁸⁰⁶ Lakner 2002, 652-660.

vendégeiknek is a Hortobágyot mutogatják vinkóval és birka paprikással”.⁸⁰⁷ A megemlékezéseknek, a koszorúzásoknak, a felolvasásoknak és az ünnepségeknek is a közös élmény miatt volt jelentősége a kör életében. Megszólalásaikban ezért nem törődtek azzal, hogy a kórus közös hangja elnyomja egyéni szólamukat, már ha egyáltalán volt ilyen. Lehetséges ugyanis, hogy a debreceni Csokonai-kép hivatalos képviselőjeként már nem is volt személyes Csokonaijuk, akinek verseiből szabadon és saját ízlésüknek megfelelően választanak. A jelenre való érzékenységük hiányának azonban súlyos következménye lett. A kör Csokonai-kultusza ugyanis épp ezért nem töltődött föl a kor aktuális irodalmi és társadalmi kérdéseivel, ellentétben a hazai Shakespeare- vagy József Attila-kultusszal.⁸⁰⁸ Ráadásul a 20. század elejére már az vált a fontossá, hogy Csokonait elmozdítsák a korábbi idők során fölállított klasszikusoknak járó talpazatról. Az újraolvasás ideje jött el. Így a kör, bármennyit is áldozott a Csokonai-kultusz oltárán, mégsem volt jelen.

⁸⁰⁷ Ady 1964, 120.

⁸⁰⁸ Dávidházi 1989.; Tverdota 1998.

VII. Az Árkádia-pör fogságában

A magyar irodalom első kultikus alakjának Csokonait tekinthetjük. A kollégiumi diákok körében még életében kialakult a költő kultusza, amely a kéziratok diákirodalom tanúsága szerint egészen az 1840-es évekig jellemezte a diákság Csokonaihoz való viszonyát. Másolták verseit és terjesztették a róla szóló legendákat. Hatásukat és társadalmi beágyazottságukat mutatja, hogy az iparosok, majd a parasztság között általuk terjedtek el az összeírt versesfüzetek.⁸⁰⁹ Élettörténetét és néhány versét azok is ismereték, akik nem olvasták Csokonai megjelent kötetét. Izsó által megmintázott alakja pedig, amely gyakran jelent meg mézeskalácsok, tányérok, kulacsok és néha kapuk díszeként, Debrecen jelképévé lett azok szemében is, akik egyetlen egy versét sem olvasták.⁸¹⁰ A költő átfogó társadalmi beágyazottsága alapozta meg Csokonai *irodalmi kultuszát*.

Az irodalmi Csokonai-kultusz első állomásának az Árkádia-pör tekinthető, amely mindenekelőtt arról szólt, kit kell megbecsülni, a költőt vagy az embert, és mi tekinthető Csokonaihoz illő megbecsülésnek. Mindeközben a felek azon is vitatkoztak, hogy kié a költő hagyatéka és kié a debreceni poéta emberi karaktere és irodalmi arcképe megrajzolásának a joga. Kazinczy az elkülönülő irodalom képviselőjeként az irodalmi művekben megformált „én”-nek szeretett volna művészi síremléket állítani, míg a debreceniek mindenekelőtt polgártársukként tekintettek a költőre, akinek szerintük ugyanolyan megtiszteltetés jár, mint a többi embernek. Kazinczy széles műveltséggel rendelkező civilizátorként lépett föl, s folyamatosan hangoztatta Magyarország és benne Debrecen civilizálására irányuló szándékát, míg a debreceni vitapartnerek inkább csak a vita erkölcsi vonatkozásait érzékelték és mindenkifölött állónak tekintették a közösségi hagyományt, amely megszabja az egyén kötelességeit és kijelöli számára a lehetséges magatartások és cselekvések körét. Ezért *a formálódó irodalmi közösség* képviselőjével szemben Fazekas Mihály *a város bajnokaként* lépett föl. Ennek következtében azonban könnyen tűnhetett úgy – s Kazinczy ki is használta e helyzetet –, hogy (irodalmi, művészeti) műveltség áll szemben a nyers erővel, a világra nyitottság a bezárkózással.

A pör végén azonban nem hirdethettek győztest. Sem Kazinczy nem érte el a célját, mert nem sikerült a saját kánonjába és irodalmi közösségébe besorolni Csokonait, sem a debreceniek, mert meg kellett tapasztalniuk, milyen törékeny, könnyen sebezhető és megkérdőjelezhető a világ, amelyben élnek. Ennek ellenére Kazinczy, főleg a nyilvánosság fölhasználásával, képes volt elérni, hogy a debreceniekre ráragadjon a debreceniség toposza,

⁸⁰⁹ O. Nagy 1941, 209.

⁸¹⁰ Vö. Keresztesné 2000.

amelynek jelentése ugyan nem egyértelműsíthető, de mint a debreceni értelmiség egy részét jellemző viselkedési módot sikerült az irodalmi közvéleményben és azon túl is elterjeszteni. E magatartás szerinte a saját igazsághoz való makacs ragaszkodást, a műveltségre és a művészetre való fogékonyság hiányát, az új iránti bizalmatlanságot, a megszokottság és a mindennapiság uralmát jelentette. A debreceniség toposzá válását és fönntmaradását az is elősegítette, hogy ekkortól lettek láthatóvá a város hanyatlásának jelei. A Kazinczyval folytatott pör *cezúra* volt Debrecen történetében. Ez az az időszak, amikortól Debrecen elveszítette a magyar művelődéstörténetben játszott vezető szerepét, miközben a teológusképzés és a Kollégium révén továbbra is meghatározó jelentőségű szereplője maradt a magyar oktatásnak és művelődésnek. A műveltségről és a művészetről való gondolkodást egészen a negyvenes évekig „egy kiszikkadt, tudákos-tanáros-lelkészes, egyre dilettánsabb polihisztorkodó aufklérizmus”⁸¹¹ határozta meg. Csak az 1860-as években jelentek meg azok a személyek, akik modernizálni és az uralkodó eszmékhez szerették volna igazítani a város kultúráját, gazdaságát és társadalmát. Debrecen 19. századi története arról tanúskodik, hogy nagyon nehezen vertek gyökeret a felvilágosodás korát követő eszmék, művészeti és irodalmi irányok, s nehezen változott meg az ízlés is. A város e művelődéstörténeti korszakára jellemző, hogy a művészet még mindig alárendelt szerepet játszott a vallási és a tudományos tudatformával szemben, és a polgárok mindennapi életében is nehezen találta meg a helyét. Míg a korszak általános jellemzője a művészet önállósodása és a művészek, különösen a költők és írók megkülönböztetett megbecsülése volt, addig Debrecenben majd csak a 19. század utolsó harmadában figyelhető meg az alkotók iránti tisztelet megjelenése. Az 1800-as évek közepétől a századfordulóig nem élt nemzeti vagy egyetemes jelentőségű alkotó a városban. Ugyanígy alig-alig tapasztalni, hogy a reformkor politikai eszméi bekerültek volna a közgondolkodásba, vagy legalább a városvezetők és az értelmiség gondolkodásába. A „város patrícus-arisztokratikus vezetői semmit sem fogtak fel a reformerek radikálisabb eszméiből és nem lelkesedtek a polgári jogegyenlőség[ért]” sem.⁸¹² Mindennek következtében a város vezető politikai rétegének és értelmiségének alig-alig volt lehetősége csatlakozni e század meghatározó művelődési-politikai törekvéseihez. Mindezért könnyen tűnhetett úgy, hogy beteljesült Kazinczy Ferenc ítélete: Debrecen a debreceniség miatt elveszíti korábbi vezető kulturális, nemzetpolitikai (és gazdasági) szerepét. *Az Árkádia-pör tehát több volt, mint egy irodalmi vita.* A kortársak által is érzékelt pozícióvesztés arra figyelmeztetette a város értelmiségét, hogy fontos lenne újra végiggondolni a Kazinczy által megfogalmazott vádakokat. Annál is inkább, mert, ahogyan a későbbi történetekből látható, a debreceniség-gel a

⁸¹¹ Julow-Tóth 1982, 437.

⁸¹² Balogh 1971, 206.

vita elmúltával is megvádolható volt a város. A vádak tehát továbbra is megcáfolásra vártak, arra hogy Debrecen bebizonyítsa: itt is otthonra lelhetnek a művészetek, a költők, az írók és a művészek, értelmisége képes a kor igényének megfelelő kultúrát teremteni, a kor eszméi iránti nyitottságot és fogékonyságot kialakítani. A Csokonai síremlék története és az 1870-as évek elejéig hiányzó Csokonai-szobor *is* jelezte, ezek még váratnak magukra. Csokonai méltó megtiszteltetése és emlékének megörökítése csak lassan lett a debreceni értelmiség belső igényévé. Épp ezért a költő körül újra és újra fellángoló vitákban mindig *az Árkádia-pörben rájuk osztott szerep* jutott nekik. A vitákban, a város képviselőiben megszólalók mindig elismerték a költő érdemeit, ugyanakkor újra és újra védekezésre kényszerültek, mert, ahogyan a pör idején, úgy a későbbiek során is olyan személy tett javaslatot Csokonai megtiszteltetésére, aki nem volt debreceni. *A város hosszú ideig az Árkádia-pör fogságában maradt.*

Így történt Ferenczy István szobra Debrecenbe érkezésekor is. A büszt a művészet világa lakójaként és megdicsőült hősként ábrázolta a költőt. A mellszobor zavarba hozta a református kollégium professzorát, Sárvári Pált. Nem nagyon tudott ugyanis mit kezdeni azzal, hogy *a kicsapott, erkölcstelen életet élő költő babérkoszorúval a fején tér vissza szülőhelyére, miközben a város jeles közemberei nem részesülnek ehhez mérhető megbecsülésben.* A történet megismételte az Árkádia-pör már említett szereposztását. Ahogyan akkor, most is arról volt szó, hogy Csokonai rendkívüli megtiszteltetésére nem a helyi közösség akaratából került sor, hanem idegen személyek révén. Ferenczy döntött úgy, hogy magyar költőt mintáz meg és a nádor határozott úgy, hogy a büsztöt Debrecennek ajándékozza, továbbá Kazinczy fogadta a leglelkesebben és biztosította feltétlen támogatásáról az ifjú és tehetséges szobrászt. Míg tehát Ferenczy és a büsztöt ünneplő Kazinczy kezdeményező és tevékeny szereplői voltak a történetnek, addig a kollégium vezetése inkább csak elszenvedte az eseményeket, vagy legalábbis az idegen szereplők által teremtett helyzetnek megfelelően kellett cselekednie. Mindennél beszédesebben megmutatja meg, hogyan élték meg a nagy múltú iskola tanárai, vagy legalábbis Sárvári Pál, az ajándékozást, hogy a mellszobrot a könyvtár egy eldugott szegletébe helyezték. Ezért Ferenczy alkotásának szinte semmi hatása nem volt Csokonai debreceni megítélésére és a városban róla kialakult és elterjedt képre.

Az 1836-os síremlékállítást történetében szintén a „rossz” szerepét osztották Debrecenre, pontosabban a Református Kollégiumra. A professzori kar ugyanis megtiltotta, hogy a diákok Csokonai síremlékére adakozzanak, miközben ők maguk egyébként komoly adományokkal támogatták megvalósítását. Mindez alkalmat adott Péczely Józsefnek arra, hogy a város kultúráját meghatározó egyházi értelmiséget a nyilvánosság előtt megbélyegezze. Péczely

ugyanis az 1836-ban írt *Levél-töredék*-ében úgy mutatta be őket, mint akik féltékenyek Csokonai növekvő megbecsülésére, és kicsinyességükben megtagadják tőle a hozzá méltó megtiszteltetést. A tanári kar és Péczely között kirobbant vita nem maradt meg a város falain belül, hanem az irodalmi nyilvánosság színe előtt zajlott le, sőt a korabeli irodalom egyre jelentősebb szerepet játszó alakjai is részt vettek a történetben. A szereposztás megint a korábbi vitákra jellemző helyi és külső akarat szembeállíthatósága szerint alakult. Péczely számára a közösséget, ahol otthon érezte magát, nem a Kollégium professzori kara jelentette ugyanis, hanem a Kölcsey Ferenc, Arany János, Toldy Ferenc és Erdélyi János neve fémjelezte irodalmi értelmiség, amelynek tagjai elismeréssel adóztak nevelési és irodalmi elvei előtt, míg kárhoztatták a kollégiumét. Péczely tehát ugyan belső ember, a kollégium tanára volt, mostani szerepében azonban a külvilágot, a kor jellegadó irodalmi értelmisége értékrendjét képviselte és hozta be a helyi kultúra világába. Ismétlődő mozzanata a történetnek az is, hogy a síremlék ugyan elkészült, de minden nagyobb ünnepség nélkül, szinte titokban avatták föl, ahogyan a szemek elől elrejtve tartották Ferenczy szobrát is. A síremlékállítást történetét csak 1860-ban írta meg Beregszászi Pál. Könyve megszületésében bizonyára szerepet játszott az önigazolás is, hogy a debreceniek minden híresztelés ellenére törődtek Csokonai emlékével, sírjával és fontosnak tartották megbecsülését.

E két történetben közös, hogy bennük a debrecenieknek az Árkádia-pörbéli szerep jutott, míg a másik fél föllépése azzal biztatott, hogy eltüntethetők a városhoz hozzátapadt negatív képzetek, a megbélyegző debreceniség eltörölhető. Ez azonban sem Ferenczy Csokonai büszkje megérkezésekor nem sikerült, sem pedig a síremlék fölállításakor. Erre 1871-ig, Izsó Csokonai-szobra ünnepélyes leleplezéséig kellett várni. Ez az esemény volt az, amely *nemcsak helyreállította, hanem növelte* is a város hírnevét. Annál is inkább, mert e történetben a nemzeti művészet megteremtéséért való törekvés *összekapcsolódott* a város művelődési állapotainak a javításáért folyó küzdelemmel. A szoborállítás így egyszerre volt művészeti és egyszerre várostörténeti esemény. Egyrészt Izsó alkotása az első olyan költőszobor volt, amelyet köztéren állítottak föl, nem pedig zárt kertbe vagy egy épületen belül, továbbá az alak megformálásában a magyar *nemzeti karaktert* is meg tudta jeleníteni. Másrészt a szoborállítást *nem egy idegen*, hanem a város sikeres kereskedője, nagyhírű mecénása kezdeményezte. Csanak József nyugat-európai szintű várossá szeretne tenni Debrecent, s mindent megtett szeretett, de művelődési állapotait tekintve elmaradott városa érdekében. E vonatkozásban jellemző, hogy útinaplója azon részleteit nem közölte, amelyekben közvetlen módon bírálta városa elmaradottságát, csak azokat a feljegyzéseit, amelyek ösztönzőleg hathattak a város tehetős polgáira. A szoborállítás kezdeményezésével a debreceniek végre önszántukból és önerejükben akartak emléket állítani a költőnek, még ha

nehezen is tudták előteremteni a szükséges pénzforrást és Csanak teljesen nem tisztázott okok miatt le is mondott az Emlékkert Társulat elnöki posztjáról. A szobor önerőből történt felállításáért a város elnyerte a jutalmát, hiszen a közvéleményt formáló irodalmi értelmiség újra maga közé fogadta a város kulturális-irodalmi életének a képviselőit. Megtörtént Debrecen rehabilitációja is, Toldy Ferenc, a szoboravató ünnepség szónoka ugyanis megismételve *Csokonai minden munkái* kiadásához írt életrajzának azon passzusát, hogy hiba volt elfogadni Kazinczy Árkádia-pörbeli ítéletét, *nyilvánosan* kért bocsánatot a debreceniektől. Harmadrészt pedig azzal, hogy Csokonai nemzeti klasszikussá emelkedett, nőt a város művelődéstörténeti rangja is, hiszen itt született és nevelkedett. A szobor leleplezési ünnepélye így nemcsak eltörölte az Árkádia-pör folyományaként megszületett átkot, hanem azt *ígérte*, hogy Debrecen régi fénye visszatér, s újra megkerülhetetlen helye és bástyája lesz a magyar kultúrának és művelődésnek.

A költő e megtiszteltetésénél már csak az jelenthetett többet, amikor 1890-ben fölvette a nevét az Emlékkert Társulat és a Felolvasó kör egyesülésével létrejött társaság, a Csokonai kör. E gesztus ugyanis azt fejezte ki, hogy a város történetében Csokonainál nem lehet méltóbb szellemi kiválóságot találni, akinek a nevével összeköthető lenne a cél: újra regionális és országos jelentőségű kulturális központtá tenni Debrecen. A kör egyszerre vállalkozott Csokonai kultuszának ápolására, a város szépítésére, a művelődés terjesztésére, Debrecen társadalma egyesítésére, az irodalom helyi képviselőinek összefogására és a főváros irodalmi életével történő kapcsolattartásra. Föllépésük azonban *egyben* a Csokonai-kultusz végét is jelentette. Annyiban legalábbis mindenképpen, hogy míg korábban Csokonai neve azzal, hogy fölidézte az Árkádia-pört, feszültséget teremtett, vitát szított a város szellemi életében, s ezzel *elősegítette az önismeretet* és a 1830-as évektől egyre inkább nyomasztó kisvárosias szellemiség és magatartás⁸¹³ meghaladását, addig a Csokonai körrel épp ez utóbbi került uralomra. Miközben ugyanis vezető szerepet álmodtak városuknak, addig velük épp *a szellemi nyugalom világa került uralomra*. A kör életéből hiányoztak a viták és az olyan események, amelyek valódi szellemi izgalmat jelenthettek volna a város művelt és művelődésre vágyó közönsége számára. Önállóságukat hangoztatták, de valójában a Kisfaludy Társaság vezetőinek és a hivatalos irodalmi élet képviselőinek rendelték alá gondolkodásukat. Irodalmi társaságként is szerettek volna tevékenykedni, miközben nem voltak jelentős alkotóik. Sőt a korabeli országos irodalmi életben egyedül számon tartott Oláh Gábor is többek között azért veszítette el a mércét, amelynek segítségével fel tudta volna mérni tehetsége karakterét, mert szűk volt a kör szellemi horizontja. Így beteljesületlenek

⁸¹³ Pákh 1845, 43-94.

maradtak azok a remények, melyek pályája kezdetén fogalmazódtak meg.⁸¹⁴ Csokonai kultuszának ápolása pedig kimerült a megemlékezések és ünnepek üres szónoklataiban, a költőről ugyanis, azon túl, hogy a legmagyarabb költő, s hogy a Debrecen szülte, nem vagy alig-alig volt mondandójuk. Csak Zoltai Lajos gazdagította a költő és családja élettörténetére vonatkozó ismereteket és Kardos Albert kutatta,⁸¹⁵ adatolta kultuszának történetét. A kör véleményformáló tagjainak a megnyilatkozásából úgy tűnik, hogy számukra Csokonai kultusza, amelyet egyébként a város minden társadalmi rétegében meglévőnek gondoltak, nemcsak a költő emlékének a fennmaradását, valamint élete és művei minél szélesebb körű ismertté tételét szolgálta, hanem a helyi irodalmi értelmiség vezető szerepének elismertetéséért folytatott küzdelmükhöz is eszközül szolgált. Már-már többet foglalkoztak társadalmi megbecsültségük hiányával, mint a költővel. Művei értelmezésével pedig egyáltalán nem, s arra sem törekedtek, hogy jelenkoruk igényei szerint szólaltassák meg, tegyék olvashatóvá, élő klasszikussá. *Csokonai már csak egy név volt*, amelyhez ugyan tartozott értelem (Csokonai személye, élete és költészete), de nem volt jelentése (mit mond élete és életműve koruk olvasóinak). Talán ez utóbbi hiányával is összefügg, hogy rendezvényeiken alig-alig volt közönség. Ünnepeik és felolvasásaik egyre belterjesebbekké váltak és az önmagukkal való megelégedettséget sugallták. Működésük több mint fél évszázada alatt egyetlen egyszer tudtak komolyabb érdeklődést kiváltani, az 1905-es jubileumi Csokonai-ünnepélyel és kiállítással.

A Csokonai megítélése körüli vitákban számos olyan irodalmi és társadalmi kérdése került elő, amely a korabeli irodalmi élet szereplőit foglalkoztatta.

Az Árkádia-pör értelmezhető a *művészet világa és a mindennapok világa* közti összeütközésként is. Az volt ugyanis a kérdés, hogy a művészet önálló és elkülönült világot képez-e, vagy a mindennapok része, a művekben megformált „én” jelenti-e Csokonait, vagy az életrajzi „én”, s e vitákban az irodalmi nyilvánosság vagy a helyi társadalom játssza-e az ítélőbíró szerepét. Kazinczy a mindennapi élettől elkülönülve gondolta el a művészet által megnyitott világot, a debreceniek viszont elsődlegesnek tekintették a mindennapjaikat meghatározó közösségi világ horizontját, ezért a művészet és az irodalom, mint önálló világteremtő erő szinte értelmezhetetlen volt a számukra, ahogyan az a virtuális, irodalmi közösség is, melyet Kazinczy gondolt el. Épp ezért lépett föl Fazekas a helyi közösség védelmezőjeként és nem költőként.

Később Ferenczy azzal, ahogyan a halhatatlan és megdicsőült költőt ábrázolta, akaratlanul is beleszólt a büszkje megszületésével egy időben zajló, a *halhatatlanságról* és a

⁸¹⁴ Lakner 2002, 661-669.

⁸¹⁵ Kardos 1936a.; Kardos 1936b.; Zoltai 1905.; Zoltai 1909.

népszerűségről, a kevesek ízlése és a közízlés viszonyáról szóló vitába. Az elitista, szimpózionszerű irodalmi társaságban gondolkodó Kazinczyt követő Kölcsey Ferenc szerint ezek kizárják egymást, a népszerű költő nem lehet halhatatlan. Úgy tartotta, hogy mivel Csokonai népszerű volt, sőt a közönség ízléséhez alkalmazkodó műveivel törekedett is rá, nem érdemli meg, hogy klasszikusként tartsák számon. Dobby Márton viszont épp ellenkezőleg látta. A „minden rendtől és nemtől”⁸¹⁶ való olvasottságot, és hogy „sírja körül most is nemzet szeretete s hálája zsi bong”,⁸¹⁷ annak jeleként értelmezte, hogy Csokonai nemzeti költő. Nemcsak azért, mert élete végén egy nemzeti eposz megírásának a terve foglalkoztatta, hanem azért is, mert művei között a nemzet minden tagja megtalálhatja a számára fontos és hasznos olvasmányt. Kölcsey a népszerűség miatt kétségbe vont halhatatlansággal együtt elvitatta azt is, hogy a debreceni költő zseni lett volna, mert a tetszésre való törekvés következtében, amely életmódjában is kifejeződött, nem tudott önálló világot alkotni. Dobbynak viszont nem volt semmi kétsége afelől, hogy Csokonai a semmiből is világot tudott teremteni, melyet életrajza végén nem egy zárt, mások számára hozzáférhetetlen valóságként mutatott be. Egy negyed századdal később a népszerűséget Toldy már a nemzeti irodalom megteremtése létfeltételének látta, hiszen *olvasók nélkül nem hozható létre a nemzeti közösség, amely a nemzeti művészetet fenn és el tudná tartani*. Izsó Miklós szobra nem sokkal később a Toldy által koncipiált *nemzeti* költőt és a *népszerűű*, a néphez közeli szórakoztatót formázta meg. Ismeretes, hogy Izsó képzeletében megszületett egy Ferenczyéhez hasonló ábrázolásmód is, melyet azonban elvetett.⁸¹⁸

A két szobor megszületése közbeni időszakban Péczely és Sárvári Pál közt lezajlott vita arról a felismerésükről tanúskodik, hogy *az irodalom a szabadság utáni vágyat ébreszti föl*. A szépirodalmat olvasó diákok ugyanis semmibe vették a kollégium hagyományos tan- és erkölcsi rendjét és az ókori klasszikusokra, a teológiai igazságokra épülő világát. A kollégium nagyhírű és nagy tudású professzorának, Sárvári Pálnak szembesülnie kellett az irodalom felbujtó hatalmával, azzal, hogy a szépirodalmat kedvelő diákság már nem elégszik meg az iskola által nyújtott tudással, hanem tájékozódni szeretne a kollégium falain kívüli világban is, sőt alakító részese akar lenni, amelyre a lehetőséget a kortárs és saját irodalmi művek, valamint a politikai események megvitatásának is helyet adó irodalmi diáktársaságok jelentették. A professzornak azzal is szembesülnie kellett, hogy megjelent a társadalomban egy *új értelmiség*, amely azt a szerepet hódította el, amelyet korábban az egyházi értelmiség látott el: a közösség képviselőjét. A vita arról tanúskodik, hogy az irodalom nemcsak önálló

⁸¹⁶ Fáy 1929, 336.

⁸¹⁷ Dobby 1955, 9.

⁸¹⁸ Goda 1993, 60.

tudatformává vált, hanem hatása ekkor már összehasonlíthatatlanul nagyobb és szélesebb körű volt, mint a tudományé vagy a vallásé.

A Csokonai Kör történetét végigkövetve pedig azt láthatjuk, hogyan lesz a Csokonai-kultusz egy társadalmi és kultúrpolitikai program megvalósítása eszközévé, hogyan *sajátítja ki* egy társadalmi réteg a vezető szerepe legitimitása megteremtése érdekében és hogyan próbálják meg *fölhasználni* Debrecen kulturális jelentősége növeléséhez. A Kisfaludy Társaság által képviselt és államilag támogatott irodalomeszmény szócsövétévé válva a kör tevékenysége és megszólalásai erősen *irodalompolitikai* színezetűek. Épp ezért a velük foglalkozó fejezet első két harmada a kör társadalmi és irodalompolitikai törekvéseiről szól, s csak azután került sor kultikus irodalomértésük, magatartásuk és ünnepeik elemzésére. Dolgozatom e részében azzal is szembesülhettünk, hogy *az intézményesült kultusz eltiúnteti tagjai egyéni arcát*. Bár köztük számos, a maga korában is elismert tudóst és irodalmárt találunk, amikor azonban társaságuk nevében szóltak, egyéniségük feloldódott a kör uniformizált, homogenizált világában, szavaikból és magatartásukból többnyire hiányzott az egyediség és az eredetiség. Esetükben figyelhetjük meg azt is, hogy a kultusz nem fér össze az olvasással, pontosabban szemben áll az értelmezéssel, mert a hivatásos olvasók feladatát nem abban látták, hogy explicitté tett interpretációkat tárjanak a többi olvasó elé, hanem abban, hogy szertartásos ünnepekkel hódoljanak Csokonai nagysága előtt. Írásaik és beszédek – adatoló munkáik kivételével – az ismétlés uralma alatt állnak, vagyis az olvasók és az ünnepek résztvevői sohasem tudhattak vagy tapasztalhattak meg mást, mint amit már korábban is tudtak és átéltek. A ceremóniák és a retorikai beszéd uralma a kör életében arra utal, hogy úgy gondolták, Csokonai olvasása során megszülető esztétikai tapasztalatnak és a költőről kialakított képnek a közösségi ellenőrzés, pontosabban a kör által képviselt irodalomfelfogás kontrollja alatt kell állnia. Ennek a következménye is, hogy a kör életéből hiányoznak az irodalmi viták és hiányoznak a költőről szóló személyes vallomások.

Munkám fontos vezérfonalát jelentette annak a bemutatása, hogyan viszonyultak történeteim szereplői az irodalmi kultuszhoz vagy általában a művészek/művészet kultuszához.

Kazinczy fölismerte az irodalmi kultuszok két, egymással összefüggő jellemző vonását: különleges értéként emelnek ki műveket, alkotókat és közben közösséget teremtenek. Vagyis a kultusz segítségével úgy lehet valaminek/valakinek *különleges jelentőséget* adni, hogy ezzel egyben hozzá is kapcsoljuk egy közösséghez. Fazekas Mihály és társai számára viszont az irodalom és a művészek kultusza nem létezett, nemcsak azért, mert az irodalmat a *mindennapok* részének tekintették, hanem azért sem, mert *kálvinista neveltetésük* nem tette fogékonnyá őket a művészetek iránt. Kazinczy – joggal – a kollégiumban uralkodó és onnét

szétterjedő racionalizmusban látta a valláshoz és a költészethez szükséges érzékenység hiányának az okát, mert e közösség számára a józanság volt az érték, nem pedig a rajongás.⁸¹⁹ A kultusznak Kazinczy esetében szerepe volt egy új, a születőben lévő, az irodalom elkülönítésében érdekelt közösség megteremtésében is. A körébe tartozókat kultikus viszony fűzte egymáshoz és kultikus beállítódással olvasták egymás műveit.⁸²⁰ Csokonai síremlékét is olyan kulturális és kultikus *jel*nek gondolta el, amely megsűrte volna, hogy ki alkalmas és méltó Kazinczy köréhez tartozni, s ki nem. Aki számára a síremlék megnyit egy költői világot, az odatartozó, aki számára nem, az kívülálló. S ennyiben *az új irodalmi közösség létezésének egyik jele és jelképe lehetett volna*. A debrecenieknek nem volt szükségük művészi jelekre, hogy fölismerjék egymáshoz tartozásukat, hisz ez magától értetődő adottság volt, amely megszabta mindennapjaikat, értékrendjüket és világlátásukat.

Ferenczy István gondolkodását alapjaiban határozta meg a kultusz, de Kazinczynál többre vágyott, nem egy elit irodalmi, hanem a nemzeti közösség „megteremtése” volt a célja, ezért szerette volna a magyar nemzet hőseit kifaragni és egy *nemzeti panteont* létrehozni. Hős-kultuszában szerepet játszhatott erős *művészi öntudata* is, pontosabban az, hogy minden bizonnyal magára ismert az új típusú nagy emberben. A 19. század első felében nálunk is egyre inkább elterjedt az a fölfogás, hogy a nemzetet reprezentáló nagy ember nem annak születik, hanem önerejéből válik azzá. 1824-ben, apjának írt levele az ebből táplálkozó fölfokozott öntudatról tanúskodik: „Engem kevélyé, bátorrá, magam-magamnál erősebbé tesz annak meggondolása, hogy az én kis testemnek egyik ujja nagyobb, mint ezreknek egész teste”.⁸²¹ A szobrásztársadalmi fölemelkedése büszkeséggel töltötte el: lakatosinasból művész lett, s mindenki tőle várja a nemzeti művészet megteremtését. Ferenczy művészet-kultuszában a személyes vágy és a nemzeti feladatvállalás ötvöződött.

Péczy József számára a kultusz elsősorban *eszközt* jelentett, amelynek a segítségével legyőzheti a kollégiumi nevelés hagyományos rendjét, kinyithatja a Kollégium kapuit a világi művelődés és a nemzeti eszmék fő terjesztője és élesztője, az irodalom előtt. Az a tény, hogy Csokonai síremlékére a diákok önként és szívesen adakoztak, nem kevesebbet jelentett, minthogy számukra már az 1830-as évek meghatározó irodalmi értelmisége által vallott eszmék és értékek voltak az elsődlegesek. A kollégiumi professzorok helyett írók, költők és irodalmárok határozták meg tájékozódásukat, az ókori szerzők helyett pedig szívesebben olvastak modern szépirodalmat. Péczy a síremlékállítást kultikus gesztusában mindezen túl *hazafiúi cselekedetekre való ösztönző erőt* is látott. Úgy tartotta, hogy a diákok bevonásával az iskolán kívüli életben való cselekvésre készíti fel őket. Sárvári Pál számára azonban riasztó

⁸¹⁹ Vö. Gyapay 2001, 161-162.; S. Varga 2005, 399-400.

⁸²⁰ Merényi 1997 és 2000.

⁸²¹ Ferenczy István apjának, 1824. május 5. In: Vargha 1960,

volt Csokonai kultusza. Nemcsak az fájt neki, hogy a város más, jeles, köztisztelőben álló tagjai nem részesülnek olyan megbecsülésben, mint a költő, hanem az is, hogy Csokonai a kultusz révén *klasszikussá* vált. Ellenérzését érthetővé teszi, ha figyelembe vesszük, hogy a klasszikust a hagyományos és nem a modern értelemben fogta föl. A hagyományos értelmezés tipikus modelljének a klasszicizmus tekinthető, amely követendő mintának tartotta a klasszikus hagyományt. Sárvári is úgy gondolta, hogy a klasszikusnak tekinthető művekből leszűrhető elvek a jelenkorban is érvényes, követendő minták. Csokonai műveit viszont nem tartotta ilyennek. Ezzel szemben a klasszikus *modern* fogalma, amely a 19. században megszülető irodalmi kultusz alapja is volt, nem mintát, hanem értéket jelentett, a művek örök aktualitását és olvashatóságát.⁸²²

A síremlékállítást szorgalmazó Vecsey József és az Emlékkert Társulat tagjai számára a kultusz *a város modernizálását elősegítő eszköz* volt. Sem a síremlékállítói, sem az Emlékkert Társulat elnöke nem gondoltak Csokonai irodalomtörténeti jelentőségével és szerepével, pontosabban *adottnak* tekintették, hogy a nemzet(i irodalom) halhatatlanjai sorába emelkedett. Vecsey és társai a síremlék fölállításával mindenekelőtt a város *jó hírnevét* szerették volna visszaállítani, *hozzáigazítani* a debreceni gondolkodást a nemzeti törekvésekhez. Csanak pedig egyrészt a Csokonai-szobor fölállításával azt bizonyíthatta volna, hogy Debrecen is megindult azon az úton, amelyen a nyugat-európai nagyvárosok már régóta járnak, s ahol *a kultúra a mindennapi élet része*, nem pedig ünnepi dísz. Útinaplójában rendszeresen összehasonlította Debrecent a nyugati városokkal, de nem azért, hogy lekicsinyelje városát, hanem hogy követendő mintákat tárjon a város vezetői és tehetős polgárai elé. Másrészt a szoborállító törekvés élére állva el szeretne volna fogadtatni azt a polgártípust, akinek gondolkodásában összefér a gazdasági ésszerűség és a kultúra támogatása. Az Emlékkert Társulat elnöke egyben arra a társadalmi szerepre is bejelentette igényét, amelyet eddig Magyarországon a művészetpártoló főurak töltöttek be. Erre utal Rotschildékről tett kijelentése: „Eszembe jutott, hogy nálunk ez emberekről csak kicsinylőleg, sőt gúnyolva emlékeznek, pedig nézetem szerint igaztalanul, mert ezek már csak azért is derék emberek, hogy báró létökre nem szégyenlik bankárok lenni, vagy, hogy bankár létökre elég jók báróknak...”⁸²³ A gazdasági haszonra törekvés és a közösségi iránti elkötelezettség nála sem zárták ki egymást.

Izsó számára a Csokonai-szobor megformázásnak az volt a tétje, hogy képes-e minden nélkülözés ellenére is „szent hévvel” kitarítani a művészet mellett, vagyis képes-e megőrizni a *művészet iránti kultikus viszonyát*. 1861-ben, a debreceni szoborbizottság megalakulásával

⁸²² Schiller klasszikus-szентimentális fogalom-párja a váltást tükrözi. A szentimentális költő számára ugyanis már nem lehet minta az antik művészet.

⁸²³ Csanak 1978, 11.

egy időben írt levele az eszményeihez való kétségbeesett ragaszkodásról vallanak: „Mi volt ezideig a magyar szobrászat sorsa? Fiatalkori szent hévvel fáradhatatlan kitartással lelkesítve egyedül az imádott művészet szeretetéből egy szebb jövő reménységével tanulni dolgozni éjjel-nappal, elfeledni a jövő ábránd képeit, a jelen nyomorán feláldozni az ifjúság legszebb éveit, érezni ezután mint egy jutalmul elhagyást, a közönyösség, az el nem ismerés, a nélkülözés fájó érzetét, erőt veszve megtörni a csak tövistszerző pálya közepén vagy a kenyérkereset gondjaitól nyomtatva lealacsonyítani a szent művészetet.”⁸²⁴ Eszményei melletti kitartásban az a vágya segítette, hogy megteremtse a nemzeti művészetet. A művészettörténész véleménye szerint e nagy álma a Csokonai-szobor megalkotásával teljesült. A korban nincs még egy olyan köztéri alkotás, amely arról tanúskodna, hogy sikerült a szobrászatnak nemzeti karaktert adni. Kovalovszky Márta szerint „a Csokonai-szoborral a magyar emlékműszobrászat egy pillanatra kilépett az európai emlékművek internacionális áramlatából és önálló útra térve sajátos új eredményt hozott.”⁸²⁵

Az 1890-ben alakult Csokonai Kör művészetéhez, irodalomhoz és alkotókhöz való viszonyát *kizárólag* a kultikus beállítódás szabta meg, amelynek egyik következménye, hogy nem Csokonai művei koruk számára való olvashatóvá tételére törekedtek, mint többek között nyugatos kortársaik, s értelmezés helyett a közösségi összetartozás megélésre szolgáló ünnepi alkalmak megrendezését tartották fontosnak. A kör épp ezért kitüntetett szerepet tulajdonított az ünneplésnek és a szónoki beszédnek. Mind az ünnep, mind a retorikai nyelvhasználat ugyanis a résztvevők „elkötelezettségére hivatkozik”, hiszen a cél nem értelem átadása, hanem hogy „a szónok, a beszéd és a hallgatóság azonosuljon”.⁸²⁶ Vagyis ünnepségeik és az ott elhangzó beszédek legfontosabb feladata az volt, hogy *egybefonja* a közönséget. Ezeken az alkalmakon tehát nem Csokonairól lehetett megtudni valamit. Mert nem is ez volt a fontos, hanem a szertartásos eseményen való *részvétel*, ahogyan Jauß is írja a kultikus befogadás alkalmairól: „ezeknek nincs más funkciójuk, mint maga a liturgia: az ünnepi mise és a följajlás, részesedni a szent történetben, és nem annak ábrázolása”.⁸²⁷ A Csokonai kör a Kisfaludy és Petőfi Társasághoz hasonlóan intézményesíteni akarta e viszonyulást, vagyis számítani az egyéni jelentésadást, s kontrollálni a szorosabban és lazábban hozzátartozó tagjai fejében lévő tudást, hogy elérhessék céljukat: egységessé tegyék Debrecen társadalmát, s az összeolvadó közösség vezetői legyenek. E kontrollt a kör vezetői saját maguk fölött is alkalmazták, hiszen alárendelték magukat a Kisfaludy Társaságnak, mindig megvárták, mi az álláspontjuk, majd ahhoz igazodtak. Az intézményesített és hivatalossá tett kultusz akadályá

⁸²⁴ Izsó Miklós a Művészeti Segélyező Egylethez, 1861. május 23. In: Soós 1958, 40-41.

⁸²⁵ Kovalovszky 1981, 44-46.

⁸²⁶ Frye 1997, 38.

⁸²⁷ Jauß 1977, 216.

lett a kör produktivitásának és eredetiségének, melyek hiánya leginkább abban érhető tetten, hogy a kör története *ismétlődő események és ismétlődő mondatok* sora. Hiába tevékenykedtek több mint fél évszázadon keresztül, alig-alig változott véleményük az irodalom szerepéről, a kör társadalmi-közösségi feladatáról vagy Csokonairól, akiről szép lassan el is feledkeztek, hiszen az 1905-ös nagy ünnepség után Kardos Albert írásain kívül már csak ünnepeiken foglalkoztak a debreceni költővel. Az országos visszhangot kiváltó ünnepséggel lényegében véget ért a Csokonai-kultusz formálódása Debrecenben. Kultuszát ettől kezdve jó ideig az *önisméltés*, vagy ahogyan kritikusaik fogalmaztak, az *unalom* jellemezte. A kör kultúra elsajátító magatartását szokáskövetőnek lehet tekinteni, hiszen működésüket nem tudatos szabálykövetés jellemezte, hanem a kultikus viselkedésmód mintaként való követése. Mindez odavezetett, hogy a szociokulturális környezet megváltozása és Debrecen társadalma egységesítésére való törekvésük újabb és újabb kudarcra ellenére is képtelenek voltak a kultúra új szabályok szerinti átkódolására,⁸²⁸ képtelenek voltak az irodalomhoz való viszonyuk megváltoztatására, s arra, hogy Csokonai költészetét élővé tegyék. A kultusz ismétlések révén kiüresedett szokásrendje és nyelve miatt tudták nem megvalósítani egyik, a 1905-ös Csokonai-ünnepen megfogalmazott álmukat, hogy az olvasók könyvespolcukról leemeljék Csokonai köteteit.

⁸²⁸ Lotman 1973, 318-319.

Rezümé

A magyar irodalom első kultikus alakjának Csokonai tekinthető. Élettörténetét és néhány versét azok is ismerték, akik nem olvasták kötetét. A költő átfogó társadalmi beágyazottsága is megalapozta Csokonai irodalmi kultuszát.

Az irodalmi Csokonai-kultusz első állomása az Árkádia-pör, amely mindenekelőtt arról szólt, kit kell megbecsülni, a költőt vagy az embert. Kazinczy az elkülönülő irodalom képviselőjeként az irodalmi művekben megformált „én”-nek szeretett volna művészi síremléket állítani, míg a debreceniek mindenekelőtt polgártársukként tekintettek a költőre, és nem gondoltak különleges sírkőre. A formálódó irodalmi közösség képviselőjével szemben Fazekas Mihály a város bajnokaként lépett föl. Ennek következtében azonban könnyen tűnhetett úgy, hogy (irodalmi, művészeti) műveltség áll szemben a nyers erővel, a világra nyitottság a bezárkózással. A pör végén ugyan nem hirdethettek győztest, de Kazinczy a nyilvánosság fölhasználásával képes volt elérni, hogy a debreceniekre ráragadjon a debreceniség toposza, amely szerinte a saját igazsághoz való makacs ragaszkodást, a műveltségre és a művészetre való fogékonyság hiányát, az új iránti bizalmatlanságot, a megszokottság és a mindennapiság uralmát jelentette. A város 19. században megfigyelhető hanyatlása arra utal, hogy az Árkádia-pör több volt, mint irodalmi vita. Mivel Csokonai méltó megtiszteltetése és emlékének megőrkítése csak lassan lett a debreceni értelmiség belső igényévé, ezért a költő körül újra és újra fellángoló vitákban mindig az Árkádia-pörben kiosztott szerep jutott nekik. A vitában megszólaló debreceniek mindig elismerték a költő érdemeit, ugyanakkor újra és újra védekezésre kényszerültek, mert, ahogyan a pör idején, úgy a későbbiek során is mindig olyan személy tett javaslatot Csokonai megtiszteltetésére, aki nem volt debreceni. Így a város hosszú ideig az Árkádia-pör fogságában maradt.

Így történt Ferenczy István szobra Debrecenbe érkezésekor is. A büszkét a művészet világa lakójaként és megdicsőült hősként ábrázolta a költőt, amely zavarba hozta a református kollégium professzorát, Sárvári Pált. Nem nagyon tudott ugyanis mit kezdeni azzal, hogy a kicsapott, erkölcstelen életet élő költő babérkoszorúval a fején tér vissza szülőhelyére, miközben a város jeles közemberei nem részesülnek ehhez mérhető megbecsülésben.

Az 1836-os síremlékállítást történetében szintén a „rossz” szerepét osztották Debrecenre, pontosabban a Református Kollégiumra. A professzori kar ugyanis megtiltotta, hogy a diákok Csokonai síremlékére adakozzanak. Mindez alkalmat adott Péczely Józsefnek arra, hogy a város kultúráját meghatározó egyházi értelmiséget a nyilvánosság előtt megbélyegezze: féltékenyek a holt költő növekvő hírére és nem engedik, hogy a diákok az iskolán kívüli

világról ismereteket szerezzenek. Péczely a nemzeti romantika, az autonóm irodalom és a világi ismereteket szorgalmazó tanárok képviselőjeként lépett föl.

1871-ben Izsó Csokonai-szobra ünnepélyes leleplezése helyreállította, sőt növelte is a város hírnevét. Annál is inkább, mert e történetben a nemzeti művészet megteremtéséért való törekvés összekapcsolódott a város művelődési állapotainak a javításáért folyó küzdelemmel. Egyrészt Izsó alkotása az első köztéri költő-szobor volt, és az alak megformálásában a magyar nemzeti karaktert is meg tudta jeleníteni. Másrészt a szoborállítást nem egy idegen, hanem a város sikeres kereskedője, nagyhírű mecénása, Csanak József kezdeményezte.

1890-ben megalakult a Csokonai kör. A költő nevének fölvétele azt jelentette, hogy a város történetében Csokonainál nem lehet méltóbb szellemi kiválóságot találni, akinek a nevével szimbolizálható lenne a kör által kitűzött cél: újra regionális és országos jelentőségű kulturális központtá tenni Debrecent. Az 1905-ös Csokonai-ünnepen megdicsőültek a debreceniek, hiszen az országos intézmények és társaságok meghívott vezetői a legmagyarabb városként ünnepelték Debrecent. A Csokonai kör azonban egyben a Csokonai-kultusz végét is jelentette. Miközben ugyanis vezető szerepet álmodtak városuknak, addig velük épp a kisvárosi mentalitás és a szellemi nyugalom világa került uralomra. Csokonai már csak egy név volt, amelyhez ugyan tartozott értelem (Csokonai személye, élete és költészete), de nem volt jelentése (mit mond élete és életműve koruk olvasóinak).

A Csokonai megítélése körüli vitákban számos olyan irodalmi és társadalmi kérdése került elő, amely a korabeli irodalmi élet szereplőit foglalkoztatta.

Az Árkádia-pör a művészet világa és a mindennapok világa közti összeütközésként értelmezhető. Kazinczy és a debreceniek eltérően gondolkodtak arról, hogyan kapcsolódik a művészet a mindennapi élethez. Elkülönül és határátlépésre készíti a befogadót, vagy integrálódik a mindennapok világba? Ferenczy a mellszobrával akaratlanul is a halhatatlanságról és a népszerűségről, a kevesek ízléséről és a közízlésről szóló vitába szőtt bele. Mellszobra a kevesek halhatatlan költőjét mintázta meg, miközben nemzeti panteon létrehozásáról álmodott. A Kazinczy köréhez tartozó Kölcsey Ferenc úgy vélekedett, hogy a halhatatlanság és a népszerűség kizárják egymást. S klasszikussá csak a kritikus teheti az alkotót, mert a közkedveltség akadálya a tehetség karaktere megismerésének. Dobby Márton, a költő első életrajzírója viszont épp ellenkezőleg gondolta, a népszerűség a nemzeti klasszikussá válás jele. Toldy Ferenc pedig már a nemzeti irodalom megteremtése létfeltételének látta a népszerűséget, hiszen olvasók nélkül nem hozható létre a nemzeti közösség, amely a nemzeti művészetet fenn és el tudná tartani. Izsó Miklós szobra nem sokkal később aztán egyszerre formázta meg a nemzeti és a népszerű költőt. A két szobor megszületése közti időben Péczely és Sárvári Pál közt lezajlott vita arról a felismerésükről

tanúskodik, hogy az irodalom a szabadság utáni vágyat ébreszti föl. A szépirodalmat olvasó diákok ugyanis semmibe vették a kollégium hagyományos tan- és erkölcsi rendjét, és önállóan szerettek volna tájékozódni. Ezért hozták létre az Olvasó Társaságot. A Csokonai Kör történetét végigkövetve pedig azt láthatjuk, hogyan lesz Csokonai kultusza egy társadalmi és kultúrpolitikai program megvalósítása eszközévé és hogyan sajátítja ki egy társadalmi réteg a vezető szerepe legitimitása megteremtése érdekében. Esetükben figyelhetjük meg azt is, hogy az intézményesült kultusz eltünteteti tagjai egyéni arcát. Írásaikból és beszédeikből hiányzik az egyéniség, mert a kör által vallott ideológiát mondták föl.

Summary

Entangled in the Arcadia debate. Csokonai's cult in Debrecen

The poet Csokonai can be considered the first cultic figure in Hungarian literature. His life story and some of his poems were known even to those who did not read through his volumes. His firm social embeddedness laid the foundations of his literary cult.

The first stage of Csokonai's literary cult was the so-called Arcadia debate, focusing on whether the object of esteem should be the poet or the man. Kazinczy, as a representative of literature on its way towards autonomy, wanted to erect an artistic sepulchral monument to the "self" portrayed in Csokonai's literary works, whereas the people of Debrecen looked upon the poet as one of their fellow citizens above all and did not have a special tombstone in mind. The representative of the currently forming literary community was opposed by Mihály Fazekas, who stepped forward as the champion of the town. Therefore, the above opposition could easily be interpreted as one between (artistic and literary) erudition and raw force, or between openness to the world and seclusion. Although neither side was announced as the winner at the end of the debate, Kazinczy used publicity in such a way that the people of Debrecen became labelled as "Debreceners" clinging firmly to their own truth, lacking receptivity to learning and arts, distrustful of anything new and being governed by routine and ordinariness. The decline of the town in the 19th century suggests that the Arcadia debate was more than a simple literary controversy. As the local intelligentsia was very slow to develop a genuine need to pay proper homage to Csokonai and commemorate him, they could not escape from the role they played in the Arcadia debate whenever another controversy broke

out about the poet. When somebody from Debrecen had their say in a debate, they always acknowledged the poet's merits; yet they had to be on the defensive again and again, because - just as during the original debate - later on it was also always somebody from outside the town who made a proposal to pay homage to the poet. Thus the town remained entangled in the Arcadia debate for a long time.

A similar thing happened when the statue of Csokonai by István Ferenczy arrived in Debrecen. The bust portrayed the poet as a glorified hero and a dweller of the world of art, which embarrassed Pál Sárvári, professor of the Reformed College. He was unable to accept that the poet, who had been expelled from the college and led quite an immoral life, was to return to his birthplace with a laurel wreath on his head, while several notable public figures of the town did not receive such honour.

In the story of the erection of the sepulchral monument in 1836, the town, or more precisely, the Reformed College, was given the role of the "bad" side again. The professors prohibited the students from raising funds among themselves for Csokonai's monument. József Péczely found the incident an occasion to stigmatize publicly the clerical intelligentsia, which had a great influence on the town's cultural life. He claimed that they envied the dead poet's ever growing fame and did not let their students gain knowledge about the world outside the college. Péczely appeared as a representative of national romanticism, autonomous literature and those teachers who promoted secular knowledge.

In 1871 the unveiling of Csokonai's statue by Miklós Izsó restored and even heightened the reputation of the town. All the more so because this event linked the aspirations to create national art with the struggle to improve local cultural circumstances. Firstly, Izsó's sculpture was the first public statue of a poet and the figure was also capable of manifesting the Hungarian national character. Secondly, the erection of the statue was not initiated by anybody from outside the town, but by József Csanak, a successful local merchant and renowned patron.

In 1890 the so-called Csokonai Circle was founded. Adopting the poet's name meant that there was nobody else's name more widely accepted by the community of the town to embody the goal set by the circle: to make Debrecen a cultural centre of regional and national relevance again. The Csokonai-celebration in 1905 was an apotheosis of the people of Debrecen, as the it was celebrated as the most Hungarian town by the invited heads of national institutions and societies. However, the existence of the Csokonai circle put an end to Csokonai's cult. While its members had a vision of Debrecen's leading role, in reality they strengthened provincialism and cultural shallowness. Csokonai was nothing more than a name

any more referring to the poet's person, biography and poetry but without a deeper meaning regarding the message of his life and work to the readers of the age.

The debates surrounding the judgement of Csokonai brought up several literary and social issues occupying the minds of contemporary literary people.

The Arcadia debate can be interpreted as a clash between the world of art and the everyday world. Kazinczy and the people of Debrecen held different views on the relationship between art and everyday life. Is art a separate entity that makes its audience cross a border or does it integrate into everyday life? The creation of the bust by Ferenczy was an unintentional involvement in the debates about immortality versus popularity and the taste of the few versus public taste. The bust depicted the immortal poet of the few, while the sculptor dreamt of a national pantheon. Ferenc Kölcsey, who belonged to Kazinczy's circle, thought that immortality and popularity were incompatible. Only critics can make an artist immortal, because popularity hinders insight into the character of artistic talent. In contrast, Márton Domby, the poet's first biographer held the view that popularity was the first step towards becoming a national classic. Ferenc Toldy even regarded popularity as a precondition of the creation of national literature, as a national community that is able to maintain and finance national literature cannot exist without actual readers. Not much later it was Miklós Izsó's statue that portrayed the national and the popular poet at the same time. During the period between the creation of the two statues there was a debate between Péczely and Pál Sárvári that made them realise that literature arouses the desire for freedom. Student readers of literature ignored the traditional curriculum and moral system of the college and wished to get information on their own. That was why they established a reading society. If we follow the history of the Csokonai Circle, it will become clear how Csokonai's cult became a tool of a cultural political programme to be realised and how it was monopolized by a social group in order to establish its legitimacy. The Circle also exemplifies that institutionalized cult does away with its members' individual features. Their writings and speeches lacked any individual character, because they just recited the Circle's ideology.

Rövidítések föloldása

CsokLev = Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Levelezés.
DIM = Debreceni Irodalmi Múzeum
HBmL = Hajdú-Bihar Megyei Levéltár
KFÖM = Kölcsey Ferenc Összes művei
TtREKK = Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvtára

Felhasznált irodalom

- á -r 1871 -á -r: Csokonai. Vasárnapi Újság, 1871. október 15.
Ady 1908 Ady Endre: Magyar pimodán. Nyugat, 1908. 1.
Ady 1914 Ady Endre: Szegény magyarok. Szegény Oláh Gábor. Nyugat, 1914. 7.
Ady 1964 Ady Endre összes prózai művei. Kiad. Koczkás Sándor és Vezér Erzsébet. Bp., 1964.
Ady 1964a Ady Endre: Zsíros város. In: Ady 1964.
Ady 1977 Ady Endre publicisztikai írásai. Bp., 1977.
Ady 1977a Várad és Debrecen. Válasz egy apológiára. In: Ady 1977.
Ady 1977b Ady Endre: Csokonai Vitéz Mihály. In: Ady 1977.
Almási 1992 Almási Miklós: Anti-esztétika. Séták a művészetfilozófiák labirintusában. Bp., 1992.
Althusser 1996 Althusser: Ideológia és ideologikus államapparátusok. In: Kiss-Kovács-Odorics szerk. 1996.
Ambrus 2009 Ambrus Judit-Bárány Tibor-Csörsz Rumen István-Hegedüs Béla-Vaderna Gábor szerk.: Margonauták. Budapest, 2009. <http://rec.iti.mta.hu/rec.iti>
Anderson 1988 Anderson, Benedict: Die Erfindung der Nation. Zur Karriere eines erfolgreichen Konzepts. Frankfurt am Main, 1988.
Angyal 2000 Angyal László András szerk.: Hajdú-Bihar évszázadai. Debrecen, 2000.
Arany 1998 Arany János: Irányok. In: A. J.: Tanulmányok és kritikák. Vál., szerk. és jegyzetek: S. Varga Pál. Debrecen, 1998.
Assmann 1987 Assmann, Aleida – Assmann hrsg. Kanon und Zensur. Archeologie der literarischen Kommunikation. 2. München, 1987.
Assmann 1994 Assman, Aleida-Assmann, Jan: Das Gestern im heute. Medien und soziales Gedächtnis. In: Merten 1994.
Assmann 1998 Assman, Aleida: Lesen als Beleben. In: Lesezeichen. Mitteilungen des Lesezentrums der Pädagogischen Hochschule Heidelberg. Heft 5. 1998.
Assman 1999 Assman, Jan: A kulturális emlékezet. Bp., 1999.

- Asztalos-Lakner-Szabó 2005 Asztalos Dezső-Lakner Lajos-Szabó Anna Viola: Kultusz és áldozat. A debreceni Csokonai Kör. Debrecen, 2005.
- Bajkó 1976. Bajkó Mátyás: Kollégiumi iskolakultúránk a felvilágosodás idején és a reformkorban. Bp., 1976.
- Bakó 1984 Bakó Endre: Debrecen és a Nyugat. Alföld, 1984. 9.
- Bakó 1986 Bakó Endre: Irodalmi élet a két világháború között. In: Tokody 1986.
- Bakó 1992 Bakó Endre: Tóth Árpád a debreceni porban. Debrecen, 1992.
- Bakonyi 1905 Bakonyi Samu: Csokonai Vitéz Mihály. Debrecen, 1905. május 22.
- Baksay 1960 Baksay Dániel: Csokonai temetőjén. In: Vargha 1960.
- Balkányi 1904 Balkányi Kálmán: Ifj. Péczely József levelezése íróbarátaival. ItK, 1904.
- Balogh 1871 Balogh Ferenc: Csokonai szobrának leleplezési ünnepélye. Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező, 1871. okt.-nov.
- Balogh 1904 Balogh Ferenc: A debreceni Református Kollégium története (adattári rendszerben). Debrecen, 1904.
- Balogh 1946 Balogh István: Cívisek társadalma. Debrecen, 1946.
- Balogh 1953 Balogh István: Izsó Miklós és a Csokonai-szobor. Művészettörténeti Értesítő, 1953. 1-2.
- Balogh 1955 Balogh István: Adatok Debrecen képzőművészetének történetéhez a XIX. század elején. Művészettörténeti Értesítő, 1955. 4.
- Balogh 1969 Balogh István: Debreceniség. Egy irodalmi fogalom története és társadalmi háttere. Studia Litterararia, 1969.
- Balogh 1975 Balogh István: Debrecen politikai állapota 1790-1791-ben. In: Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve. Debrecen, 1975.
- Bán-Julow 1964 Bán Imre-Julow Viktor: Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában. Bp., 1964.
- Bánóczi 1905 Bánóczi József s. a. rend., bev.: Csokonai Vitéz Mihály munkáiból. Bp., 1905.
- Barcza 1988 Barcza József szerk.: A Debreceni Református Kollégium története. Bp., 1988.
- Barcsa 1905 Barcsa János: Csokonai kollégiumi pöre. Debreczeni Protestáns Lap, 1905. június 3., június 16., május 20.
- Barcsa 1905a Barcsa János: Főiskolánk és a Csokonai kiállítás. Debreczeni Független Újság, 1905. május 25.
- Barcsa 1971b Barcsa János: Nyelvújítási adatok. In: Dankó 1971.
- Barthes 1997 Barthes, Roland: Az olvasásról. In: R. B.: A szöveg öröme. Bp., 1997.
- Baudrillard 1987 Baudrillard, Jean: A tárgyak rendszere. Bp., 1987.
- Bécsy 2009 Bécsy Ágnes: A szövegtől a szerzőig – költészet és kritika. Kölcsey Ferenc: Berzsenyi Dániel versei. <http://irodalom.elte.hu/villanyспенot> 2009. 09. 08.

- Benjamin 1969 Benjamin, Walter: A műalkotás a technikai sokszorosíthatóság korában. In: W. B.: Kommentár és prófécia. Bp., 1969.
- Bényei 1974 Bényei Miklós: Debrecen reformkori művelődéstörténetének néhány kérdése. In: HBmL Évkönyve. Szerk.: Gazdag István. Debrecen, 1974.
- Bényei 1991 Bényei Miklós: Reformkori viták a képzőművészet pártolásáról. Országgyűlési kísérletek Ferenczy István támogatására. In: A debreceni Déri Múzeum évkönyve. Debrecen, 1991.
- Beöthy 1890 Beöthy Zsolt: A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. Bp., 1890.
- Beöthy 1896 Beöthy Zsolt: A magyar irodalom kis-tükre. Második, bővített kiadás. Bp., 1896.
- Beregszászi 1860 Beregszászi Pál: Csokonai Vitéz Mihály síremléke. Debrecen, 1860.
- Berger -Luckmann 1975 Berger, Peter R. – Luckmann, Thomas: A valóság társadalmi megformálása. Bp., 1975.
- Bevezetés é. n. Bevezetés. Debrecen, é. n. (1800-as évek első fele.) Kézirat, TtREKK R. 1300.
- Bibó 1986 Bibó István: Értelmiség és szakszerűség. In: B. I.: Válogatott tanulmányok II. Bp., 1986.
- Biczó 2004 Biczó Gábor szerk.: Az idegen. Variációk Simmeltől Derridáig. Debrecen, 2004.
- Biernacki 2009 Biernacki, Richard: Módszer és metafora az új kultúrtörténet után. In: Kisantal 2009.
- Bíró 1992 Bíró Ferenc: Laicizálódás a XVIII. század végének magyar irodalmában. ItK, 1992. 2.
- Bíró 1998 Bíró Ferenc: A felvilágosodás korának magyar irodalma. Bp., 1998.
- Bíró é. n. Bíró Ferenc: A neológus a grammatikák között. [www.mta.hu](http://www.mta.hu/fileadmin/I_osztaly/eloadastar/Kazinczy_BiroF.pdf)
/fileadmin/I_osztaly/eloadastar/Kazinczy_BiroF.pdf
- Bíró 2010 Bíró Ferenc: A legnagyobb pennaháború - Kazinczy Ferenc és a nyelvkérdés. Bp., 2010.
- Bodnár 1904 Bodnár Zsigmond: A Csokonai-vita. Bp., 1904.
- Bodolay 1963 Bodolay Géza: Irodalmi diáktársaságok 1785-1848. Bp., 1963.
- Bodrogi 2010 Bodrogi Ferenc: Rend és elragadtatás. Kazinczy esztétikai alaptapasztalatainak egy közös mintázatáról. In: Debreczeni-Gönczy 2010.
- Borbély 1998 Borbély Szilárd: Csokonai és Sárvári Pál. Könyv és Könyvtár XX., 1998.
- Borbély 2006 Borbély Szilárd: Árkádiában. Debrecen, 2006.
- Borbély 2006a Borbély Szilárd: 15 paragrafus az utánzásról. In: Borbély 2006.
- Borbély 2006b Borbély Szilárd: Ahogy Kölcsey olvassa Csokonait. In: Borbély 2006.
- Borbély 2006c Borbély Szilárd: Csokonai karaktere és az Árkádia-per. In: Borbély 2006.
- Borók 2001 Borók Imre: Hol felejtett csapot és papot Csokonai? Anekdóták hőse. Új Hónap 2001. 1.

- Boros 2003
Boros Géza: Falenin. *Mozgó Világ*, 2003. 7.
- Bourdieu 1993
Bourdieu, Pierre: Die öffentliche Meinung gibt es nicht. In: B. P.: *Soziologische Fragen*. Frankfurt am Main, 1993.
- Bourdieu 1997
Bourdieu, Pierre: *Zur Soziologie der symbolischen Formen*. Frankfurt am Main, 1997.
- Böhme 1996
Böhme, Hartmut: Vom Cultus zur Kultur(wissenschaft). Zur historischen Semantik des Kulturbegriffs. In: Glaser, Renate-Luserke, Matthias Hg.: *Kulturwissenschaft – Literaturwissenschaft. Positionen, Themen, Perspektiven*. Wiesbaden, 1996.
- Böhme 1998
Böhme, Hartmut: Zur Gegenstandsfrage der Germanistik und Kulturwissenschaft. *Jahrbuch der Deutschen Schillergesellschaft*, Bd. XLII (1998). (www.culture.hu-berlin.de/HB/volltexte/texte/essay.html)
- Bruner 2001
Jerome Bruner: A gondolkodás két formája. In: László-Thomka 2001.
- Busa 1995
Busa Margit vál., szerk., jegyzetek: *Kazinczy Ferenc utazásai 1773-1831*. Bp.-Miskolc, 1995.
- Bühl 1972
Bühl, Walter L. hrsg.: *Verstehende Soziologie*. München, 1972.
- Cavallo 2000
Cavallo, Guglielmo, Chartier, Roger szerk.: *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. Budapest, 2000.
- Chartier 2009
Chartier, Roger: A világ mint reprezentáció. In: *Kisantal* 2009.
- Cifka 1978
Cifka Péter: A pályakezdő Ferenczy István. In: *Zádor-Szabolcsi* 1978.
- Cifka 1991
Cifka Péter: Virág Benedek emlékműve. *ItK*, 1991. 5-6.
- Csanak 1987
Csanak Dóra, F.: Egy debreceni kereskedő Nyugat-Európában. *Csanak József úti levelei 1862-ből*. Bp., 1987.
- Császtvay 1997
Császtvay Tünde: A halottak nem kérdeznek vissza. In: *Kalla* 1997.
- Császtvay 2000
Császtvay Tünde: Az elveszett és megtalált holttest(ek) esete. Vas Gereben dicsteljes elparentálása. In: *Kalla* 2000.
- Csatkai 1983
Csatkai Endre: *Kazinczy és a képzőművészetek*. Bp., 1983.
- Csobán 1920
Csobán Endre: *Debreceniek Rákosi Jenőnél (1920)*. Kézirat, DIM.
- Csobán 1927
Csobán Endre szerk.: *Emlékkönyv dr. Kardos Albert negyvenéves tanári és írói működésének jubileumára*. Debrecen, 1927.
- Csobán 1932
Csobán Endre: *Irodalompolitikai jelenségek (1932)*. Kézirat, DIM.
- Csobán 1935
Csobán Endre: Bevezető Nadányi Zoltán 1935. április 8-i felolvasó ülésén. Kézirat, DIM.

Csobán 1939	Csobán Endre megnyitó beszéde az egységes irodalmi közszellemről a Csokonai Kör Csokonai ünnepélyén 1939. november 20. Kézirat, DIM.
Csobán 1941	Csobán Endre: A társadalom irodalmpolitikája (1941). Kézirat, DIM.
Csobán 1943	Csobán Endre: Könyvnapi megnyitó 1943. Kézirat, DIM.
Csobán é. n.a	Csobán Endre: A fasiszta Olaszország művészetpolitikája. Kézirat, DIM.
Csobán é. n.b	Csobán Endre: A vidéki irodalmi társaságok. Kézirat, DIM.
Csobán é. n.c	Csobán Endre: Ady és az elismerés. Kézirat, DIM.
Csobán é. n.d	Csobán Endre: Tiszántúl, Dunántúl. Irodalmi feljegyzések. Kézirat, DIM.
CsokLev 1999	Debreczeni Attila szerk.: Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Levelezés. Kritikai kiadás. Bp., 1999.
Csokonai 1836	Anthologia Cs. V. Mihály' Munkáiból. Kassán. Nyomtatta Werfer Károly 1836. (I-II. kötet)
Csokonai 1905	Csokonai. Debreczeni Független Újság, 1905. május 20.
Csokonai 1906	Csokonai Vitéz Mihály válogatott munkái. A költő halálának százados évfordulójára kiadta a Csokonai kör. Debrecen, 1906.
Csokonai 1935	Csokonai Vitéz Mihály legjobb költeményei. Előszóval ellátta Kosztolányi Dezső. Bp., 1935.
Csokonai 2002	Debreczeni Attila-Borbély Szilárd-Orosz Beáta szerk.: Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Tanulmányok. Bp., 2002.
Csokonai kert 1905a	Csokonai kert bajairól. Debreczeni Független Újság, 1905. május 14.
Csokonai kert 1905b	A Csokonai-kert tócsái. Debreczeni Független Újság, 1905. május 20.
Csokonai kör 1897	A debreceni Csokonai kör közgyűlése. Debrecen. 1897. április 26.
Csokonai kör 1903	A debreceni Csokonai-kör. Debrecen, 1903. április 27.
Csokonai kör 1920	A Csokonai kör a frázisok ellen harcba hívja az intelligenciát. Debreczeni Független Újság, 1920. november 19.
Csokonai kör 1929	A Kisfaludy Társaság vándorgyűlése Debrecenben. Debreczeni Független Újság, 1929. április 30.
Csokonai kör 1934	A hivatalos és a kitaposott magyar irodalom harca a Csokonai Kör irodalmi ülésén. Debreczeni Független Újság, 1934. február 15.
Csokonai kör é. n.	A Csokonai Kör elnöksége gróf Tisza Lajoshoz. Kézirat, DIM.
Csokonai síremléke 1871	Csokonai síremléke. In: Hamar 1871.
Csokonai szobra 1871a	Csokonai szobra. Vasárnapi Újság, 1871. október 22.
Csokonai szobra 1871b	Csokonai Vitéz Mihály emlékszobráról. In: Hamar 1871.
Csokonai-asztaltársaság 1905	Csokonai-asztaltársaság. DFU, 1905. május 22.

Csokonai-ház 1871	Csokonai lak- és halálozási helye. In: Hamar 1871.
Csokonai-ház 1884	Csokonai szülőháza. Budapesti Hírlap, 1884. november 20.
Csokonai-kiállítás 1905	A százados Csokonai emlékünneppel kapcsolatos Csokonai-kiállítás tárgymutatója. Debrecen, 1905.
Csokonai-kiállítás 1905a	A Csokonai-ereklye kiállításról. Debreczeni Független Újság, 1905. május 28.
Csokonai-kiállítás 1905b	Hírek a Csokonai-kiállításról. Debreczeni Független Újság, 1905. május 31.
Csokonai-kiállítás 1905c	A Csokonai-kiállítás köréből. Debreczeni Független Újság, 1905. június 1.
Csokonai-ünnep 1905a	Beöthy Zsolt pálmaága Csokonai sírján. Debreczeni Protestáns Lap, 1905. január 28.
Csokonai-ünnep 1905b	Vén diák: A főgimnázium Csokonai ünnep. Debreczeni Protestáns Lap, 1905. január 28.
Csokonai-ünnep 1905c	A Csokonai-ünnep díszbédje. Debreczeni Független Újság, 1905. május 13.
Csokonai-ünnep 1905d	Adatok a Csokonai ünnepéhez. Debreczeni Független Újság, 1905. május 18.
Csokonai-ünnep 1905e	A százados Csokonai ünnep. Debreczen, 1905. május 20.
Csokonai-ünnep 1905f	A százados Csokonai ünnep. Debreczen, 1905. május 22.
Csokonai-ünnep 1905g	A Csokonai-ünnep lefolyása. Debreczeni Független Újság, 1905. május 22.
Csokonai-ünnep 1905h	A Petőfi-társaság Csokonai ülése. Debreczen, 1905. május 23.
Csokonai-ünnep 1905i	Utóhangok a Csokonai-ünnepről. Debreczeni Független Újság, 1905. május 24.
Csokonai-ünnep 1905j	Sz.: A debreczeni Csokonai-ünnep. Vasárnapi Újság, 1905. május 28.
Csorba 1982a	Csorba Sándor: Kölcsey és Debrecen. Debrecen, 1982.
Csorba 1982b	Csorba Sándor: Ifjabb Péczely József Kölcsey Ferenchez írott kiadatlan levelei. It, 1982. 4.
Csörsz Rumen 2007	Csörsz Rumen István: Csokonai közkézen, avagy a költő kéziratok toplistája. In: Hermann szerk. 2007.
Dajkó-Labádi 2003	Dajkó Pál-Labádi Gergely szerk.: Klasszikus – magyar – irodalom – történet. Szeged, 2003.
Dankó 1980	Dankó Imre: Temetés, temetők, a temető művészete. In: Letényei-Tóth 1980.
Danto 1996	Danto, Arthur C.: A közhely színeváltozása. Bp., 1996.
Danto 1997	Danto, Arthur C.: A múzeumok múzeuma. In: A. D.: Hogyan semmizte ki a filozófia a művészetet. Bp., 1997.
Darai 1999	Darai Lajos: Kanti gondolatok befogadása a magyar felvilágosodásba. In: Fehér-Veres 1999.
Dávidházi 1989	Dávidházi Péter: „Isten másodszülöttje”. A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza. Bp., 1989.
Dávidházi 1990	Dávidházi Péter: A hatalom eredetmondái Petőfi utóéletében. ItK, 1990.3.

- Dávidházi 1998 Dávidházi Péter: *The Romantic Cult of Shakespeare. Literary Reception in Anthropological Perspective.* New York, 1998.
- Dávidházi 1998a Dávidházi Péter: A nemzeti nagyelbeszélés újjászületése. *Alföld*, 1998. 2.
- Dávidházi 2000 Dávidházi Péter: Irodalomtörténet és ünnepi beszéd. In: Kalla 2000.
- Dávidházi 2004 Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet. Bp., 2004.
- Dávidházi 2007 Dávidházi Péter: Csokonai és az irodalomtörténet feltételelessége. In: Hermann 2007.
- Debreczeni 1993 Debreczeni Attila: Csokonai, az újrakezdés költője Debrecen, 1993.
- Debreczeni 1997 Debreczeni Attila: Csokonai és Kazinczy kapcsolata. Könyv és könyvtár. XIX., 1997.
- Debreczeni 2000 Debreczeni Attila: „Fenség” és „grácia”. Ízléstörekvések a 18. Század végének magyar irodalmában. *ItK*, 2000. 3-4.
- Debreczeni 2009 Debreczeni Attila: Ki ütött vissza először? avagy a Debreceni Grammatika és Kazinczy. In: Ambrus 2009.
- Debreczeni-Gönczy 2005 Debreczeni Attila-Gönczy Mónika szerk.: „Et in Arcadia ego”. Debrecen, 2005.
- Debreczeni-Gönczy 2010 Debreczeni Attila-Gönczy Mónika szerk.: Ragyogni és munkálni. Debrecen, 2010.
- Dessewffy 1807 Dessewffy József: *Vivitur ingenio caetera mortos erunt.* In: Vargha 1960.
- Dietz 1993 Dietz, Simone: *Lebenswelt und System.* Würzburg, 1993.
- Divényi 1905 Divényi Gyula: Csokonai Vitéz Mihály. *Debreceni Független Újság*, 1905. május 21.
- Domby 1955 Domby Márton: Csokonai élete és a kortársak emlékezései Csokonairól. S. a. rend. Vargha Balázs. Bp., 1955.
- Dorogi-Ortutay 1936 Dorogi-Ortutay Gyula: Csokonai utóélete. Pécs, 1936.
- Dörner-Vogt 1994 Andreas Dörner-Ludgera Vogt: *Literatursoziologie. Literatur, Gesellschaft, Politische Kultur.* Opladen, 1994.
- Dunka 2001 Dunka Sándor: Az építészet és a rajz tanítása Debrecenben a XIX. század első felében. In: Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve XXVIII. Debrecen, 2001.
- Elieda 1996 Elieda, Mircea: *Szent és profán.* Bp., 1996.
- Endrődi 1905 Endrődi Sándor: Anakreoni dal. *Debreceni Független Újság*, 1905. május 28.
- Erdélyi 1960 Erdélyi János levelezése I. S. a. rend.: T. Erdélyi Ilona. Bp., 1960.
- Etlin 1984 Etlin, Richard Alan, *The architecture of death. The transformation of the cemetery in eighteenth-century Paris.* Cambridge, 1984.

- Fabinyi 1987 Fabinyi Tibor szerk.: A hermeneutika elmélete I. Szeged, 1987.
- Fábri 1997 Fábri Anna: „Sohasem volt ily compact egyetértés” – A Kazinczy-ünnep – 1859. In: Kalla 1997.
- Fay 1829 Fay András: Házi rosta 5. In: Vargha 1960.
- Fáy 1860 Fáy András: Ferenczy István emlékezete. Budapesti Szemle, 1860. 9.
- Fazekas 1804 Fazekas 1804 Fazekas Mihály: [Két levél Csokonai „Dorottya-járól.] In: Fazekas 1982.
- Fazekas 1806 Fazekas Mihály: Debreczen védelme. In: Vargha 1960.
- Fazekas 1810-11 Fazekas Mihály: Töredék Kazinczy Ferenchez. In: Fazekas 1982.
- Fazekas 1982 Fazekas Mihály művei. Szerk. Julow Viktor. Bp., 1982.
- Fehér-Veres 1999 Fehér M. István-Veres Ildikó szerk.: Alternatív tradíciók a magyar filozófia történetében. Miskolc, 1999.
- Fehér 2001 Fehér M. István: Hermeneutikai tanulmányok I. H. n., 2001.
- Fekete 1985 Fekete Csaba: Mit mondott el búcsúzóul Csokonai? In: Déri Múzeum Évkönyve 1985. Debrecen, 1986.
- Felelet 1835 Felelet Az e' 1835-dik esztendei Rajzolatok' 48-dik, 's a' Jelenkor Társalkodója 101-ik számjában kijött gúnyírásokra a' debretzeni ref. collegiumbeli professori kar részéről. 1835. In: Vargha 1960.
- Felszólítás 1839 Felszólítás a' honi szobrászat' ügyében. Athenaeum, 1839. II.
- Felszólítás 1846 Felszólítás egy nemzeti szoborcsarnok alapítása ügyében. Életképek, 1846. július 11.
- Fenyő 1976 Fenyő István: Az irodalom respublikájáért. Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése 1817-1830. Bp., 1976.
- Ferenczi 1907 Ferenczi Zoltán: Csokonai. Bp., 1907.
- Ferenczy 1905 Ferenczy Gyula: A hatvan utcai sír. Debreczeni Protestáns Lap, 1905. január 28.
- Ferenczy 1985 Ferenczy Miklós: A Lilla-per. Almásneszmély, 1985.
- Fischer 2001 Fischer, Norbert: Geschichte des Todes in der Neuzeit. Erfurt, 2001.
- Fischer 2005 Fischer, Norbert u. a. hgg.: Nekropolis: Der Friedhof als Ort der Toten und der Lebenden. Stuttgart, 2005.
- Fodor 1805 Fodor Gerzson „elogium”-a. In Vargha 1960.
- Foucault 1971 Michel Foucault: Die Ordnung der Dinge. Frankfurt am Main, 1971.
- Foucault 1973 Michel Foucault: Die Geburt der Klinik. Eine Archäologie des ärztlichen Blicks. München, 1973.
- Foucault 1994 Foucault, Michel: A szubjektum és a hatalom. Pompeji 1994. 1-2.
- Foucault 1998 A fantasztikus könyvtár. Bp., 1998.
- Foucault 1998a Michel Foucault: A diskurzus rendje. In: Foucault 1998.

- Foucault 1999 Foucault, Michel: Nyelv a végtelenhez. Debrecen, 1999.
- Foucault 1999a Foucault, Michel: Mi a szerző? In: Foucault 1999.
- Frege 1980 Frege, Gottlob: Jelentés és jelölet. In: G. F.: Logika, szemantika, matematika. Bp., 1980.
- Frey 1997 Frey, Northrop: Az Ige hatalma. Bp., 1997.
- Fried 1993 Fried István: Kazinczy Ferenc útleírásai. ItK, 1993. 3.
- Fried 1996 Fried István: Az érzékeny neoklasszicista. Vizsgálódások Kazinczy Ferenc körül. Sátorlajújhely-Szeged, 1996.
- Fried 1996a Fried István: Kazinczy és a képzőművészetek. In: Fried 1996.
- Fried 1996b Fried István: Kazinczy neoklasszicista fordulata. In: Fried 1996.
- Fried 1998 Fried István: Csokonai és Csokonai között. Ady Endre költészetfelfogásához. Iskolakultúra, 1998. 8.
- Fülep 1976 Fülep Lajos: Izsó Miklós. In: F. L.: Művészet és világnézet. Cikk, tanulmányok 1920-1970. Bp., 1976.
- Fülöp 1978 Fülöp Géza: A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban. Bp., 1978.
- Gaal é.n. Gaal Mózes: Csokonai Vitéz Mihály élete és költészete. Pozsony-Bp., é.n.
- Gaál 1960 Gaál László emlékezései. In: Vargha 1960.
- Gáborjáni 1996 G. Szabó Botond: A Debreceni Református Kollégium a „pedagógia századában”. Neveléstörténeti tanulmány XVIII. századi forrásgyűjteménnyel. Debrecen, 1996.
- Gáborjáni 2004 Gáborjáni Szabó Botond: Csokonai a képzőművészetben. Confessio, 2004. 3.
- Gáborjáni 2005 Gáborjáni Szabó Botond: „Egy rejtélyes Csokonai-szöveg intertextualitása és a költő "kicsapatásának" háttere”. Alföld, 2005/12.
- Gáborjáni-Uzonyi 2004 Gáborjáni Szabó Botond-Uzonyi Éva: Egy költő a képzőművészetben: a Csokonai kultusz hatásai. Református Tiszántúl: a Tiszántúli Református Egyházkerület lapja, 2004. 3-4.
- Gadamer 1984 Gadamer, Hans-Georg: Igazság és módszer. Bp., 1984.
- Gadamer 2001 Gadamer, Hans-Georg: Az életvilág tudománya. In: Schwendtner 2001.
- Gálos 1909 Gálos Rezső: Csokonai. Bp., 1909.
- Geertz 1994 Geertz, Clifford: Az értelmezés hatalma. Bp. 1994.
- Geertz 1994a Geertz, Clifford: Az ideológia mint kulturális rendszer. In: Geertz 1994.
- Géresi 1894 Géresi Kálmán: Csokonai kora. In: Tüdös 1894.
- Géresi 1902 Géresi Kálmán: Nemzeti Irodalmi Szövetség. A Csokonai Kör vezetői a mozgalomról. Szabadság, 1902. december 17.
- Géresi 1917 Géresi Kálmán megnyitóbeszéde az Arany János emlékünnepélyen (1917. március). Kézirat, DIM.

- Gerner 2001
Gibbons 1994
- Gerner, Manfred: Friedhofskultur, Stuttgart, 2001.
Gibbons, Michael-Limoges, Camille- Nowotny, Helga-Schwartzman, Simon-Scott, Peter and Trow, Martin: The New Production of Knowledge: The Dynamics of Science and Research in Contemporary Societies. London, 1994.
- Goda 1993
- Goda Gertrúd: Izsó szobrászati életútja. Miskolc, 1993.
- Goffman 1969
- Goffman, Erving: Wir alle spielen Theater. München, 1969.
- Gorak 2001
- Gorak, Jan: A modern kánon létrehozása. Egy irodalmi eszme teremtése és válsága. In: Rohonyi 2001b.
- Görke-Sauer 2006
- Görke-Sauer, Martina: Im Land der Trauer. Abschiedsrituale. Düsseldorf, 2006.
- Graevenitz 1999
- Graevenitz, Gerhart von: Literaturwissenschaft und Kulturwissenschaft. Eine Erwiderung. Deutsche Vierteljahrschrift, 1999. 73.
- Gulyás 1940
- Gulyás Pál: A legelső Csokonai-életrajz. Bp.- Debrecen-Kassa-Pécs, 1940.
- Gunst 1997
- Gunst Péter szerk.: Debrecen története 1849-1919. Debrecen, 1997.
- Gyáni 1996
- Gyáni Gábor: A kávéházba járó polgár. Budapesti Negyed, 12-13. 1996. 2-3.
- Gyáni 1997
- Gyáni Gábor: Polgárság és középosztály a diskuruzok tükrében. Századvég, 1997. 7.
- Gyáni-Kövér 2001
- Gyáni Gábor-Kövér György: Magyarország társadalomtörténete. Bp., 2001.
- Gyapay 2001
- Gyapay László: „A’ tisztább ízlésnek regulájival”. Kölcsey kritikus pályakezdése. Bp., 2001.
- Gyapay 2003
- Gyapay László s. a. rend. Kölcsey Ferenc: Irodalmi kritikák és esztétikai írások. I. 1808-1823. Bp., 2003.
- Gyapay 2009
- Gyapay László: A műalkotás megítélésének szempontjai Kazinczynál. In: Kovács szerk. 2009.
- Győri 1988
- Győri L. János: A kollégium szerepe a magyar irodalom művelésében. In: Barcza 1988.
- Győri 1996
- Győri L. János: „A mythos magánya” - Észrevételek Csokonai debreceni „kicsapatásának” történetéhez. Debreceni Szemle, 1996. 1.
- Győri 2005
- Győri L. János: Csokonai-kultusz a Debreceni Kollégiumban. A Debreceni Református Kollégium Baráti Körének évkönyve a 2004. évről. Debrecen, 2005.
- Gyulai 1870
- Gyulai Pál: Emlékbeszéd Pákh Albert felett. In: Pákh 1870.
- Gyulai 1908
- Gyulai Pál: Kritikai dolgozatok. Bp., 1908.
- Habermas 1981
- Habermas, Jürgen: Theorie des kommunikativen Handelns. Frankfurt am Main, 1981.
- Habermas 1993
- Habermas, Jürgen: A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Bp., 1993.
- Hahn 1987
- Hahn, Alois: Kanonisierungstiele. In: Assman 1987.

- Halbwachs 1967 Halbwachs, Maurice: Das kollektive Gedächtnis. Stuttgart, 1967.
- Hallam-Hockey 2001 Hallam, Elizabeth-Hockey, Jenny: Death, memory, and material culture. Oxford, 2001.
- Halttunen 2009 Halttunen, Karen: A kultúrtörténet és a narrativitás kihívása. In: Kisantal 2009.
- Hamar 1871 Hamar László szerk.: Csokonai-emplény. Debreczen, 1871.
- Hamar 1902 Hamar László: Csokonai és Lillája. Debreczeni Képes Kalendárium 1902.
- Hannerz 2004 Hannerz, Ulf: A kozmopoliták és a helyeik a világkultúrában. In: Biczó 2004.
- Haraszti 1880 Haraszti Gyula: Csokonai Vitéz Mihály. Bp.: Aigner Lajos, 1880.
- Hász-Fehér 1999 „Kinek vagyon jussa...” A felvilágosodás kori folyóiratkritika etikai kérdései. Híd 1999. 11.
- Hász-Fehér 2000a Hász-Fehér Katalin: A keszthelyi Helikon-ünnepség a XIX. század elején. In: Kalla 2000.
- Hász-Fehér 2000b Hász-Fehér Katalin: Elkülönülő és közösségi irodalmi programok a 19. század első felében Debrecen, 2000.
- Hász-Fehér 2003 Hász-Fehér Katalin: Tanulmányfejek. Kazinczy Dayka-portréjának és Berzsenyi kanonizációjának párhuzamai. In: Dajkó-Labádi 2003.
- Hász-Fehér 2010 Hász-Fehér Katalin: Szabadkőműves mintázatok Kazinczy Ferenc fogsága utáni kapcsolatrendszerében. In: Debreczeni-Gönczy 2010.
- Határozat 1835 Határozat. A Tiszántúli Református Egyházkerület határozata Péczely József és a professzori kar vitájáról. 1835. In: Vargha 1960.
- Hatvany 1911 Hatvany Lajos: Egy kortárs Csokonairól. Nyugat, 1911. 1.
- Haug 1999 Haug, Walter: Literaturwissenschaft als Kulturwissenschaft? Deutsche Vierteljahrschrift, 1999. 73.
- Havasi 2006 Havasi Virág: Vizsgálódások a racionalitásról. In: Társadalomkutatás. Bp., 2006.
- Hermann 2007 Hermann Zoltán szerk.: "s végre mivé leszel?" Tanulmányok Csokonai Vitéz Mihály halálának bicentenáriuma alkalmából. Bp., 2007.
- Hernádi 1984 Hernádi Miklós szerk.: A fenomenológia a társadalomtudományban. Bp., 1984.
- Horkay 1974 Horkai László: Kant első magyar követői. In: Szauder-Tarnai 1974.
- Horkay 1977 Horkay László: A magyar nyelvű filozófia története a XVII. század közepétől a XIX. század végéig. Bp., 1977.
- Horváth 1922 Horváth János: Petőfi Sándor. Bp., 1922.
- Horváth 1936 Horváth János: Csokonai. Bp., 1936.
- Horváth 2000 Horváth Imre: Temető kertek művészete. In: Angyal 2000.

Horváth é. n.	Horváth Cyrill: Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Bp., é. n.
Hudi 2005	Hudi József: Tudós Fábián József, a népművelő lelkész. Korunk, 2005. 5.
Hudi József és Tóth G.1999	Hudi József és Tóth G. Péter szerk.: Emlékezet, kultusz, történelem. Veszprém, 1999.
Imre 1871	Imre Sándor: Csokonai költői hatása. Vasárnapi Újság, 1871. október 15.
Imre 2007	Imre László: Debreceni folyóiratok kultúráért, tudományért. Debreceni Szemle, 2007. 4.
Irinyi 2002	Irinyi Károly: A politikai közgondolkodás és mentalitás változatai Debrecenben 1867-1918. Debrecen, 2002.
Izsó 1874	Izsó József: Epizódok Izsó Miklós életéből (1874). In: Soós 1958.
Jánosi 1905	Jánosi Zoltán: A százados Csokonai ünnepre. Debreczeni Protestáns Lap, 1905. május 20.
Janus 1900	Janus (Walter Ferenc): Író világ Debrecenben. Bp., 1900.
Jauß 1977	Jauß, Hans Robert: Ästhetische Erfahrung und literarische Hermeneutik 1. (UTB 692.) München, 1977.
Jelentés 1894	A debreceni Csokonai Kör 1894. évi jelentése. Debrecen, 1895. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005.
Jelentés 1899	A debreceni Csokonai Kör 1899. évi jelentése. Debrecen, 1900. Kézirat, Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára Kézirattára. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005.
Jelentés 1903	A debreceni Csokonai Kör 1902. évi jelentése. Debrecen, 1903. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005.
Jelentés 1905	A debreceni Csokonai Kör 1905. évi jelentése. Debrecen, 1906. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005.
Jelentés 1909	A debreceni Csokonai Kör 1908. évi jelentése. Debrecen, 1909. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005.
Jelentés 1910	A debreceni Csokonai Kör 1909. évi jelentése. Debrecen, 1910. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005.
Jelentés 1912	A debreceni Csokonai Kör 1911. évi jelentése. Debrecen, 1912. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005.
Jelentés 1913	A debreceni Csokonai Kör 1913. évi jelentése. Debrecen, é. n. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005.
Joas 1992	Joas, Hans: Die Kreativität des Handelns. Frankfurt am Main, 1992.
Juhász 1977	Juhász Géza: Csokonai-tanulmányok. Bp., 1977.
Juhász 1977a	Juhász Géza: Csokonai a kicsapatás után. In: Juhász 1977.
Juhász 1977b	Juhász Géza: Csokonai állítólagos kecskeméti hetvenkét forintja. In: Juhász 1977.
Juhász 1977c	Juhász Géza: Mikor vált Csokonai anekdota-hőssé? In: Juhász 1977.
Julow 1955	Julow Viktor: Fazekas Mihály. Bp., 1955.
Julow 1975	Julow Viktor: Csokonai Vitéz Mihály. Debrecen, 1975.

Julow 1982	Julow Viktor: Fazekas Mihály. Bp., 1982.
Julow-Tóth 1982	Julow Viktor-Tóth Béla: A debreceni felvilágosodás. In: Rác 1981.
Kalla 1994	Kalla Zsuzsa szerk.: Tények és legendák, tárgyak és ereklyék. Bp., 1994.
Kalla 1994a	Kalla Zsuzsa: Irodalmi relikviák, világi ereklyék. (A Petőfi-kultusz tárgyai.) In: Kalla 1994.
Kalla 1997	Kalla Zsuzsa szerk.: Kegyelet és irodalom. Bp., 1997.
Kalla 2000	Kalla Zsuzsa szerk.: Az irodalom ünnepei. Bp., 2000.
Kalla 2005	Kalla Zsuzsa szerk.: Kultusz, mű, identitás. Bp., 2005.
Kapitány 1995	Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor szerk.: „Jelbeszéd az életünk.” A szimbolizáció története és kutatásának módszerei. Bp., 1995.
Kaplonyi 1943	Kaplonyi György: Debreceni ércemberek, márványnévjegyek. Debrecen, 1943.
Karácsony 1940	Karácsony Sándor: Csokonai. Debrecen, 1940.
Karácsony 1995a	Karácsony András: A szimbólum mint tudásszociológiai probléma. In: Kapitány 1995.
Karácsony 1995b	Karácsony András: Bevezetés a tudásszociológiába. Bp., 1995.
Kardos 1899	Kardos Albert: Petőfi-ház, Csokonai-ház. Debreceni Ellenőr, 1899. július 26.
Kardos 1913	Kardos Albert: Nemzeti irodalmunk feltámadása. Debreceni Szemle, 1913. március 23.
Kardos 1919	Kardos Albert: Ady Endre és a Csokonai Kör. Debreceni Független Újság, 1919. január 29.
Kardos 1921	Kardos Albert: Búcsúbeszéd Géresi Kálmán sírja fölött. Debreceni Független Újság, 1921. január 27.
Kardos 1922	Kardos Albert: Géresi Kálmán 1841-1921. Debreceni Képes Kalendárium, 1922.
Kardos 1936a	Kardos Albert: Csokonai síremlékének másai. Debrecen, 1936. febr. 2.
Kardos 1936b	Kardos Albert: Csokonai-rajongás a XIX. Században. Debrecen, 1936. november 15.
Kardos é. n.	Kardos Albert: Szávay Gyula. Debrecen, é. n.
Kardos 1942	Kardos Albert: Az én kollégiumi tanáram. Debrecen, 1942.
Kardos 1909	Kardos Albert szerk.: Emlékkönyv a Csokonai kör három irodalmi ünnepéről. Debrecen, 1909.
Kardos S. 1905	Kardos Samu: A városi múzeum megnyitása alkalmából. Debrecen, 1905. május 20.
Károli 1987	Szent Biblia. Magyar nyelvre fordította: Károli Gáspár. Bp., 1987.
Katona 1980	Katona Anna B.: Mihály Vitéz Csokonai Boston, 1980.
KazLev	Kazinczy Ferenc levelezése I-XXI. S. a. rend. Váczi János. Bp., 1890-1911.
Kazinczy 1805	Kazinczy Ferenc: Nekrológ. In: Vargha 1960.

Kazinczy 1806a	Kazinczy Ferenc: Csokonainak síröve. In: Vargha 1960.
Kazinczy 1806b	Kazinczy Ferenc: Kazinczy felhívásának kihagyott részei. In: Vargha 1960.
Kazinczy 1806c	Kazinczy Ferenc: Magyarázó jegyzések a' Csokonai' sírköve eránt tett jelentésre. In: Vargha 1960.
Kazinczy 1806d	Kazinczy Ferenc: Felelet a' feleletre. In: Vargha 1960.
Kazinczy 1807a	Kazinczy Ferenc: Végső szavam a' debreczeni perben. In: Vargha 1960.
Kazinczy 1807b	Kazinczy Ferenc: Még egy szó Arcadiáról. In: Vargha 1960.
Kazinczy 1811	Gróf Dessewffy József és Kazinczy Ferencz kiküldött táblabírónak Vélemények tekint. Zemplény vármegye Rendeihez a Győrnél 1809. június 14. elesett vitézeknek állítandó emlék dolgában. Sátoraljaújhely, a közgyűlés alatt okt. 16. 1809. Sárospatak. 1811.
Kazinczy 1829	Kazinczy Ferenc: Házi jegyzetek 11. Muzáron, 1829. IV. In: Varga 1960.
Kazinczy 1979	Kazinczy Ferenc Művei I. (Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok.) Szerk. Szauder Mária. Bp., 1979.
Kazinczy 1979a	Kazinczy Ferenc: Erdélyi levelek. In: Kazinczy 1979.
Kazinczy 1987	Kazinczy Ferenc: Az életem. Kiad. Szilágyi Ferenc. Bp., 1987.
Kazinczy 2008	Kazinczy Ferenc, Erdélyi levelek, szerkesztette, a szöveget gondozta, az utószót írta, a névmutatót és a szómagyarázatokat összeállította Kováts Dániel. Budapest, 2008.
Kelevéz 1997	Kelevéz Ágnes: A Babits Emlékkönyv. In: Kalla 1997.
Kerényi 1992	Kerényi Ferenc: A „Madách-kultusz” ideologikus tünetei az elmúlt évtizedek tükrében. In: Gyarmati György, Németh Péter Mikola szerk.: A metropolis árnyékában. Vác, 1992.
Keresztesné 2000	Keresztesné Várhelyi Ilona: Egy kultusz metamorfózisa. A kultuszképződés modellje a debreceni Csokonai-kultusz fejlődésében. In: Kalla 2000.
Keserü 1994	Keserü Katalin: A kultusz köztes helye. In: Kalla 1994.
Kilián 1977	Kilián István: Ady Endre és a Csokonai Kör. Alföld 1977. 1.
Király 2010	Király Erzsébet: Silány originál vagy mesteri kópia? Kazinczy és a művészi utánzás elve. In: Debreczeni-Gönczy 2010.
Kisantal 2009	Kisantal Tamás szerk.: Elbeszélés, kultúra, történelem. Bp., 2009.

- Kisfaludy Társaság 1905 Kisfaludy Társaság nagygyűlése. Budapesti Hírlap, 1905. február 13.
- Kiss 1989 Kiss Endre József: Kazinczy a könyvtárban. Széphalom, 1989.
- Kiss 1996 Kiss Attila Atilla-Kovács Sándor S. K.-Odorics Ferenc szerk.: Testes könyv I. Szeged, 1996.
- K. Lengyel 1993 K. Lengyel Zsolt: Auf der Suche nach Kompromiss. Ursprünge und Gestalten des frühen Transsilvanismus 1918-1928. München, 1993.
- Kohányi 1897 Kohányi Gyula: A Csokonai Kör és a közönség. Debreczen. 1897. április 26.
- Komlóssy 1905 Komlóssy Artúr: A Csokonai kiállításról. Debreczen, 1905. április 8.
- Kónya 1999 Kónya Anikó-Király Ildikó-Bodor Péter-Pléh Csaba szerk.: Kollektív, társas, társadalmi. Bp., 1999.
- Korompay 1998 Korompay H. János: A „jellemzetes” irodalom jegyében. Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása. Bp., 1998.
- Kósa 1993 Kósa László: Egyház, társadalom, hagyomány. Debreczen, 1993.
- Kovács 1871a Kovács Gyula: Csokonai emlékezete. In: Csokonai szobor-émlék 1871.
- Kovács 1871b Kovács Gyula: Csokonai kora. In: Csokonai szobor-émlék 1871.
- Kovács 2009 Kovács Ida szerk.: A Szép és a Jó. Bp., 2009.
- Kovalovszky 1981 Kovalovszky Márta: Emlékműszobrászat. In: Szabó-Széphelyi 1981.
- Kovalovszky 1978 Kovalovszky Márta: A romantika a magyar szobrászatban: miért igen, miért nem? = Ars Hungarica, 1987. 1.
- Kölcsey 1815 Kölcsey Ferenc: Iskola és világ. In: KFÖM I.
- Kölcsey 1826 Kölcsey Ferenc: Kritika és antikritika. In: KFÖM I.
- KFÖM I. Kölcsey Ferenc Összes művei I-III. S. a. rend. Szauder Józsefné, Szauder József. Bp., 1960.
- Kölcsey 1990 Kölcsey Ferenc levelezése. S. a. rend. Szabó G. Zoltán. Bp., 1990.
- Kölcsey 2003 Kölcsey Ferenc: Csokonai Vitéz Mihály' munkáinak kritikai megítéltetések. In: Gyapay 2003.
- Kölcsey 2005 Kölcsey Ferenc: Levelezés I. 1808-1818. S. a. rend. Szabó G. Zoltán. Bp., 2005.
- Krappman 1980 Krappman: Lothar: Az identitás szociológiai dimenziói. Bp., 1980.
- Krumrey 1997 Krumrey, Antje: Sterberituale und Todeszeremonien. Ihr Wandel in der Zeit. Frankfurt an der Oder, 1997.
- Kulini 1861 Kulini Nagy Benő szerk.: Csokonai-album. Debreczen, 1861.
- Kulini 1871 Kulini Nagy Benő: Csokonai Vitéz Mihály életrajza. In: Csokonai szobor-émlék 1871.

- Kunt-Szarvas 1993 Kunt Ernő-Szarvas Zsuzsa szerk.: A komplex kultúrakutatás dilemmái a mai Magyarországon. Miskolc, 1993.
- Kürti 1995 Sz. Kürti Katalin: Kiss Sámuel (1781-1819), a debreceni „rajziskola” első professzora. Debrecen, 1995.
- Lackó é. n. Laczkó Sándor: A magyar filozófiai műnyelv kialakulása. Apáczeitől a 19–20. század fordulójáig. http://www.phil-inst.hu/recepcio/htm/204_belso.htm
- Laczkó 1974 Laczkó András: Ady és Csokonai. ItK, 1974. 4.
- Lakner 1995 Lakner Lajos: Egy vidéki művész a XX. század első felében. (Oláh Gábor naplója.) ItK, 1995. 5-6.
- Lakner 1999 Lakner Lajos: Iskola és világ, hagyomány és újítás. In: A debreceni Déri Múzeum évkönyve 1999. Debrecen, 2000.
- Lakner 2000 Lakner Lajos: Irodalmi kultusz, identitás, legitimáció. In: Kalla 2000.
- Lakner 2002 Lakner Lajos: Az önismeret kertjében. In: Oláh 2002.
- Lakner 2004 Lakner Lajos: Kultusz, olvasás, identitás. Literatura, 2004.
- Lakner 2004a Lakner Lajos: Az emlékezetközösségtől a tudományos közösségig. Debreceni Disputa, 2004. 10.
- Lakner 2005 Lakner Lajos: Irodalmi kultusz, történetiség, aktualitás. A kultusz kutatás útjain. In: Kalla 2005.
- Lakner 2006 Lakner Lajos: Csokonai-ünnepek – avagy hogyan lett Csokonai Debrecené. Debreceni Disputa, 2006. 4.
- Lakner 2006a Lakner Lajos: Kegyelet és önismeret. Debreceni Disputa, 2006. 11.
- Lakner 2007 Lakner Lajos: Irodalmi kultusz és hagyomány. In: Wilhelm 2007.
- Lakner 2009 Lakner Lajos: Literary Cult and the Public Sphere. In: Rautavouma 2009.
- Lampérth 1905 Lampérth Géza: Csokonai emlékére. Vasárnapi Újság, 1905. május 21. (21. sz.)
- László 1943 László Dezső: Református kollégiumaink szellemi öröksége. Református Szemle, 1943. augusztus 20.
- László-Thomka 2001 László János-Thomka Beáta szerk.: Narratív pszichológia. Bp., 2001.
- Lengyel 1964 Lengyel Géza: A Szép mesterségek kezdete. Ferenczy István sorsa. Bp., 1964.
- Letényei-Tóth 1980 Letényei Árpád-Tóth Endre szerk.: Hajdú-Bihar temetőművészete. Debrecen, 1980.
- Link-Link-Heer 1980 Jürgen Link - Ursula Link-Heer: Literatursoziologische Propädeutikum. (UTB 799) München, 1980.
- Lipp 1993 Lipp, Wilfried hg. Denkmal–Werte–Gesellschaft. Zur Pluralität des Denkmalsbegriffs. Frankfurt/New York, 1993.

- Lóránd 2006 Lóránd Zsófia-Scheibner Tamás-Vaderna Gábor-Vári György szerk.: Laikus olvasók? A nem-professzionális olvasás értelmezési lehetőségei. Bp., 2006.
- Losoncz 1988 Losoncz Alpár: A hermeneutika és a gyakorlati filozófia. In: L. A.: Hiányvonalatkozások. Újvidék, 1988.
- Lotman 1973 Jurij Lotman: A „kultúra elsajátítása” mint tipológiai jellemző. In: J. L.: Szöveg, modell, típus. Bp., 1973.
- Luckman 1987 Luckman, Thomas: Kanon und konversion. In: Assmann 1987.
- Luhmann 1996 Luhmann, Niklas: A műalkotás és a művészet önreprodukciója. In: Kiss-Kovács-Odorics szerk. 1996.
- Lukács 2007 Lukács László: Csokonai a néphagyományban. Bp., 2007.
- Lyka 1981 Lyka Károly: A táblabíró világ művészete. Bp., 1981.
- Madaras 2000 Madaras László: Április 4. – az ünnep. In: Pásztor Cecília szerk.: Ünnep-hétköznapi-émlékezet. Salgótarján, 2000.
- Mannheim 1995 Mannheim Karl: A gondolkodás struktúrái. Bp., 1995.
- Mannheim 1995a Mannheim, Karl: A kultúrszociológiai megismerés sajátosságáról. In: Mannheim 1995.
- Mannheim 1995b Mannheim, Karl: A kultúra és a kultúra megismerhetőségének szociológiai elmélete. In: Mannheim 1995.
- Maquet 2003 Jacques Maquet: Az esztétikai tapasztalat. A vizuális művészetek az antropológus szemével. Debrecen, 2003.
- Margócsy 1990 Margócsy István: A magyar irodalom kultikus megközelítése. (Kommentár és florilegium.) ItK, 1990. 3.
- Margócsy 1993 Margócsy István: Ottlik Géza: Buda. 2000. 1993. 9.
- Margócsy 1999 Margócsy István: A Petőfi-kultusz határtalanságáról. In: M. I.: Petőfi Sándor. Bp., 1999.
- Margócsy 2000 Margócsy István: Az 1859-es Kazinczy-ünnepély nyelvhasználatához. In: Kalla 2000.
- Margócsy 2007 Margócsy István: A Szép mesterségek kezdete. Élet és Irodalom, 2007. november 23.
<http://www.mta.hu/index.php>
- Marosi 2009 Marosi Ernő. A Szép és a Jó. Kazinczy és a művészetek. In: Kovács 2009.
- Márton 1803 Márton József: Előljáró beszéd [az Anakreoni dalokhoz]. In: Vargha 1960.
- Márton 1813 Márton József: Az olvasóhoz (1813). In: Vargha 1960.
- Márton 1816 Márton József: Előbeszéd. Csokonai Vitéz Mihály nevezetesebb poétai munkái. Bétsben, 1816.
- Matkó 1987 Matkó László: Cívis élettér és a társadalmi hierarchia. Alföld, 1987. 4.

- Meller 1905 Meller Simon: Ferenczy István. Budapest, 1905.
- Merényi 1997 Merényi Annamária: A kultikus beszéd archeológiája és a kortársi Csokonai-recepció. Szépliteratúrai ajándék. [4]. 1997. 1-2.
- Merényi 2000 Merényi Annamária: A beavatás kánonja és a szerzői név szerepe Kazinczy körében. In: Takáts 2000.
- Merleau-Ponthy 1984 Maurice, Merleau-Ponthy: Az észlelés fenomenológiája. In: Hernádi 1984.
- Merten 1994 Merten, Klaus-Schmidt, Siegfried J.-Weischenberg, Siegfried hrsg.: Die Wirklichkeit der Medien. Eine Einführung in die Kommunikationswissenschaft. Opladen, 1994.
- Mészáros 2000 Mészáros András: A filozófia Magyarországon. Bp., 2000.
- Mezei 1994 Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy levelezésben. Bp. 1994.
- Mezei 1998 A kiadó mandátuma. Debrecen, 1998.
- Mezei 1987-88 Kazinczy világnézeti problémái. ItK, 1987-1988. 3.
- Mezei 1992 Kazinczy erdélyi útirajza és a levélműfaj. It, 1992. 2.
- Mezei 2000 „Magamat ragyogtatom” Közelítések a Fogságom naplójához. ItK, 2000. 3-4.
- Miller 1807 Miller Jakob: A' Nemzeti Gyűjtemények elintézése' feltételei Magyar Ország Hazafiai' számára, Budán, 1807.
- Mitrovics 1916 Mitrovics Gyula: Az esztétika alapvető elvei. Debrecen, 1916.
- Mokry 1819-20 Mokry Benjamin: Közönséges történelmi-biográfiai kézi-lexikon. Pest, 1819-1820.
- Molnár 1939 Molnár Ágnes: Debreceni arcok a felvilágosodás századából. Bp., 1939.
- Móricz 1905 Móricz Zsigmond: Csokonai Vitéz Mihály 1773-1805. In: Móricz 1978.
- Móricz 1978 Móricz Zsigmond: Tanulmányok I. Bp., 1978.
- N. G. 1836 N. G.: Anthológia Csokonai Vitéz Mihály munkáiból. (Magyar írók remekei.) Kassán, Nyomtatta Werfer Károly, 1836.
- Nagy 1933 Nagy Sándor: A debreceni Református Kollégium. Hajdúhadház, 1933.
- Nagy 2001 Nagy Ildikó: Az emlékműszobrászat kezdetei Budapesten, szobrok és szobrászok. Budapesti Negyed 32-33. 2001. <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00025/nagy.html>
- Nassehi-Weber 1989 Nassehi, Armin-Weber, Georg: Tod, Modernität und Gesellschaft. Entwurf einer Theorie der Todesverdrängung. Opladen, 1989.
- Neidhardt 1994 Neidhardt, Friedhelm hrsg.: Öffentlichkeit, öffentliche Meinung, soziale Bewegung. Opladen, 1994.
- Neidhardt 1994a Neidhardt, Friedhelm: Öffentlichkeit, öffentliche Meinung, soziale Bewegung. In: Neidhardt 1994.

- Némedi 2000 Némedi Dénes: A szociológia egy sikeres évszázad után. Szociológiai szemle, 2000. 1.
- Németh G. 1963 Németh G. Béla: Beöthy Zsolt. ItK, 1963. 5.
- Némethi 2000 Némethi Nagy János Értekezése Csokonai V. Mihály életéről. In: Gyapay 2003.
- Névtelen 1806 Névtelen: Válasz Kazinczy nekrológiájára. In: Vargha 1960.
- Névtelen 1823 Névtelen: Ferenczy István született magyar képfaragó két munkája. In: Vargha 1960.
- Niedermüller 1993 Niedermüller Péter: Empirikus kutatás avagy az antropológia esélyei. In: Kunt-Szarvas 1993.
- Niedermüller 1995 Niedermüller Péter: A „szimbolikus” és a kulturális elemzés: megjegyzések a szimbolikus antropológiáról. In: Kapitány 1995.
- Nyilassy-Vayerné é. n. Nyilassy Vilma-Vayerné Zibolen Ágnes: Csokonai Vitéz Mihály. Bp., é. n.
- Nyíró 2001 Nyíró Miklós: Vissza a gyakorlati világtapasztalathoz. In: Schwendtner 2001.
- O. Nagy 1939 O. Nagy Gábor: A „debreceniség” alkonya. A Debreceni Ref. Kollégium Tanárképző Intézetének dolgozatai. Debrecen, 1939.
- Oláh 1871 Oláh Károly: Csokonai háza. In: Csokonai szobor- emlék 1871.
- Oláh 1905 Oláh Gábor: Csokonai. Vasárnapi Újság, 1905. május 21.
- Oláh 1928 Oláh Gábor: Csokonai. Bp., 1928.
- Oláh 2002 Oláh Gábor: Naplók. Szerk., jegyzetek és utószó Lakner Lajos. Debrecen, 2002.
- Onder 2007 Onder Csaba: „... ő lesz Dictátor közöttünk?” A Nekrológ-ügy Kazinczy stratégiájában. In: Hermann 2007.
- Pákh 1845 Pákh Albert: Utazás Debrecenben. In: Pákh 1870.
- Pákh 1870 Pákh Albert humoros életképei. Pest, 1870.
- Pál 1988 Pál József: A neoklasszicizmus poétikája. Bp.: Akadémiai, 1988.
- Panofsky 1978 Panofsky, Erwin: Et in Arcadia ego. Poussin und die Tradition des Elegischen. In: P. E.: Sinn und Deutung in der bildenden Kunst. Köln, 1978.
- Pap 1894 Pap Károly: Tót Ede élete és művei. Kolozsvár, 1894.
- Pap 1939 Emlékkönyv Pap Károly főiskolai (akadémiai és egyetemi) működésének harmincadik évfordulójára. Debrecen, 1939.
- Pap 1942 Pap Károly: Adalékok a debreceni Csokonai Kör történetéhez. Bp., 1942.
- Papp 1992 Papp Zoltán: A szép mesterségek kezdete. Múzsák, 1992. 3.
- Péczely 1835 Péczely József: Felelet a debrecenyi reform. collégium professorainak egyen kívül, Debreczenben decz. 30. 1835. költ feleltére. In: Vargha 1960.

- Petur 1902 Petur: A Csokonai Kör. Szabadság, 1902. szeptember 7.
- Pieper 1964 Pieper, Josef: Zustimmung zur Welt. Eine Theorie des Festes. München, 1964.
- Pléh 1999 Pléh Csaba: Maurice Halbwachs kollektív memóriájára emlékezve. In: Kónya-Király-Bodor-Pléh 1999.
- Plumpe 2001 Plumpe, Gerhard: Rendszerelmélet és irodalomtörténet. In: Rákai 2001.
- Porkoláb 2005 Porkoláb Tibor: „Nagyjainknak pantheonja épül” Községi emlékezet. panteonizáció, emlékbeszéd. Bp., 2005.
- Praznovszky 1993 Praznovszky Mihály: Kultusz és közélet. A balatonfüredi Kisfaludy-szobor felállításáról. Új Horizont, 1993. 2.
- Rácz 1981 Rácz István szerk.: Debrecen története 1693-1849. Debrecen, 1981.
- Rácz 1989 Rácz István: A debreceni cívisvagyon. Budapest, 1989.
- Radnóti 2008 Radnóti Sándor: Xenídion s Etelke. Holmi, 2008. 11.
- Rákai 2000 Rákai Orsolya: A magyar nyelv ünnepe? A Marczibányi-jutalom első két kiosztása. In: Kalla 2000.
- Rákai 2001 Rákai Orsolya szerk.: A háló, a halászok és a halak. Budapest-Szeged, 2001.
- Rautavouma 2009 Veera Rautavouma-Urpo Kovala-Eeva Haverinen eds. Cult, Community, Identity. Jyväskylä, 2009.
- Réti 2008 Réti Hugó: Csokonai hatása Petőfire. Bp., 1909.
- Ricoeur 1987a Ricoeur, Paul: Az interpretációk konfliktusa. In: Fabinyi 1987.
- Ricoeur 1987b Ricoeur, Paul: A tanúság hermeneutikája. In: Fabinyi 1987.
- Ricoeur 1987c Ricoeur, Paul: Előszó Rudolf Bultmannhoz. In: Fabinyi 1987.
- Ricoeur 1987d Ricoeur, Paul: Létezés és hermeneutika. In: Fabinyi 1987.
- Ricoeur 1999 Ricoeur, Paul: Válogatott irodalmi tanulmányok. Bp., 1999.
- Ricoeur 1999a Ricoeur, Paul: A szöveg és az olvasó világa. In: Ricoeur 1999.
- Ricoeur 1999b Paul Ricoeur: A történelem és a fikció kereszteződése. In Ricoeur 1999.
- Robinson-Koontz 1996 Robinson, David-Koontz, Dean: Beautiful Death: The Art of the Cemetery. New York, 1996.
- Rohonyi 1975 Rohonyi Zoltán: A magyar romantika kezdetei. Bukarest, 1975.
- Rohonyi 1996 Rohonyi Zoltán: „Úgy állj meg itt, pusztán”. Bp., 1996.
- Rohonyi 2001a Rohonyi Zoltán: A romantikus korszakküszöb. Bp., 2001.
- Rohonyi 2001b Rohonyi Zoltán szerk.: Irodalmi kánon és kanonizáció. Bp., 2001.

Romics 1911	Romics Géza: Csokonai-rennaissance. Vasárnapi Újság, 1911. április 2.
Rózsa 1973	Rózsa György: Iconographia Csokonaina. ItK, 1973. 6.
Rumy 1960	Rumy Károly György: Nachtrag. In: Vargha 1960.
Sápi 1972	Sápi Lajos: Debrecen település- és építéstörténete. Debrecen, 1972.
Sápi 1980	Sápi Lajos: Régi temetők Debrecenben. In: Letényei-Tóth 1980.
Sárközi 2002	Sárközi Zsuzsanna: Eső előtt. Szociológiai szemle, 2002. 3.
Sárvári 1804	Sárvári Pál: A rajzolás mesterségének kezdetre. I. darab. Debrecen, 1804.
Sárvári 1823	Sárvári Pál: Oda. Nemes Ferentzy István' Rómában lakó jeles képfaragó úrhoz írta Sárvári Pál, a' Debreczeni Ref. Collégiumban a' mathesis és physica rendes tanítója. In: Vargha 1960.
Sárvári 1844a	Sárvári Pál: Csokonai életének töredék vonalai. In: Vargha 1960.
Sárvári 1844b	Sárvári Pál: Talán felesleges toldalék a Csokonai élete töredékeihez. (1844) Vargha 1960.
Scharf 1985	Scharf, Helmut: Nationaldenkmal und nationale Frage in Deutschland. Mannheim, 1985.
Schiller 2005	Schiller Erzsébet: „Szimat és ízlés.” A Nyugat magyar irodalomtörténeti hagyományképe 1908-1914. Bp., 2005.
Schütz 1960	Schütz, Alfred: Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt. Wien, 1960.
Schwendtner 2001	Schwendtner Tibor szerk.: Metszéspontok a fenomenológia és a hermeneutika határvidékén. H. n., 2001.
Shusterman 2003	Shusterman, Richard: Pragmatista esztétika. Pozsony, 2003.
Síklaki 1999	Síklaki István: A narratívum argumentatív szerepe a diskurzusban. In: Kónya-Király-Bodor-Pléh 1999.
Simon-Thimár 1999	Simon László L.-Thimár Attila szerk.: Az olvasók – az olvasás. Bp., 1999.
Sinkó 1965	Sinkó Ervin: Csokonai. Újvidék, Fórum, 1965.
Sinkó 1983	Sinkó Katalin: Kazinczy Ferenc és a műgyűjtés. Ars Hungarica 1983. 2.
Sinkó 1983a	Sinkó Katalin: A nemzeti emlékmű és a nemzeti tudat változásai. Művészettörténeti értesítő, 1983. 4.
Sinkó 2003	Sinkó Katalin: A művészi siker anatómiája 1840-1900. In: Takáts 2003.
Somlai 2001	Somlai Péter: Egyetemesség és heterogenitás. Szociológiai szemle, 2001. 1.
Soós 1958	Soós Gyula összeáll., s. a. rend.: Izsó Miklós levelei. Bp.: Múzeumok Központi Propaganda Irodája, 1958.
Soós 2003	Soós Sándor: A tudományos tudás (és elemzésének) dimenziói. Világosság, 2003. 9-10.
Sőregi 1940	Sőregi János: Zoltai Lajos. Debrecen, 1940.

- Stierle 1975 Stierle, Karlheinz: Was heißt Rezeption bei fiktionalen Texten? *Poetica*, 1975. 7.
- Sütterlin 2000 Sütterlin, Christa: Symbole und Rituale im Dienste der Herstellung und Erhaltung von Gruppenidentität. Bern-Berlin-Bruxelles-Farkfurt am Main-New York-Oxford-Wien, 2000.
- S. Varga 1994 Varga Pál, S : A gondviselési hittelől a vitalizmusig. Debrecen, 1994.
- S. Varga 2005 Varga Pál, S.: A nemzeti költészet csarnokai. A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei. Bp., 2005.
- Szabad 1905 Szabad Hajdu: Vasárnapi levél. *Debreceni Független Újság*, 1905. május 28.
- Szabó 1983 Szabó Péter: Kazinczy portré-esztétikája. *Ars Hungarica*, 1983. 2.
- Szabó 1977 Szabó Sándor Géza szerk.: *Ady és Debrecen*. Debrecen, 1977.
- Szabó 1983a Szabó Sándor Géza: Debreceniek a Nyugatban. In: *A debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1980*. Debrecen, 1983.
- Szabó 1993 Szabó Sándor Géza: A Csokonai Kör alapításának előzményei. In: *A debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1991*. Debrecen, 1993.
- Szabó 1994 Szabó Dániel: A nemzeti áldozatkészség szobra. (Avagy fából vaskatona.) *Budapesti Negyed*, 1994. 1.
- Szabolcska 1905 Szabolcska Mihály: Csokonai. *Debreceni Független Újság*, 1905. május 23.
- Szabó-Széphelyi 1981 Szabó Júlia-Széphelyi F. György szerk.: *Művészet Magyarországon 1830–1870*. Budapest, 1981.
- Szajbély 2005 Szajbély Mihály: A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában *Világos után*. Bp., 2005.
- Szana 1869 Szana Tamás: Csokonai életrajza. Debreczen és Nyíregyháza, 1869.
- Szana 1871 Szana Tamás: Csokonai életrajza. Debrecen, 1871.
- Szana 1871a Szana Tamás: Izsó Miklós. *Hazánk s a Külföld*, 1871. október 19.
- Szana 1871b Szana Tamás: A Csokonai-szobor Debreczenben. *Hazánk s a Külföld*, 1871. október 26.
- Szász 1871 Szász Károly: Csokonai szobrának leleplezésére. *Vasárnapi Újság*, 1871. október 15.
- Szathmáry 1905a Szathmáry Zoltán: A Csokonai-kiállítás Debreczenben. *Vasárnapi Újság*, 1905. május 21.
- Szathmáry 1905b Szathmáry Zoltán: Csokonai-ereklyék Debreczenben. *Új Idők*, 1905. 21.
- Szatmári 1991 Szatmári Gizella: Ferenczy István, "a" művész" pályaképehez. *Művészettörténeti értesítő*. 40. 1991. 1-2.
- Szaunder 1958 Szaunder József: *Génius szállítás... ItK*, 1958. 2-3.
- Szaunder 1970 Szaunder József: *Az estve és az álom. Felvilágosodás és klasszicizmus*. Bp., 1970.

- Szauder 1980 Szauder József: Az éj és a csillagok. Tanulmányok Csokonairól. S. a. rend. Szauder Mária. Bp., 1980.
- Szauder-Tarnai 1974 Szauder József-Tarnai Andor szerk.: Irodalom és felvilágosodás. Bp., 1974.
- Szávay 1905 Szávay Gyula: Csokonai köszöntése és 12 más beszéd. Debrecen, 1905.
- Szegedy-Maszák 1992 Szegedy-Maszák Mihály: A bizony(talan)ság ábrándja: kánonképződés a posztmodern korban. Literatura, 1992. 2.
- Székely 1973 Székely Júlia: Magyar Orfeusz. Lavotta és Csokonai. Bp., 1973
- Szemere 1960 Szemere Pál: Észrevételek Arcadiáról. In: Vargha 1960.
- Szendrei 1970 Szendrei Júlia, V. „Mely széles a poétai mező...”: Csokonai lírájának élményrétege. Kolozsvár, 1970.
- Szendrey 1905 Szendrey Imre: Lilla-adalékok. Debreceni Független Újság, 1905. június 4.
- Szigethy 1994 Szigethy Gábor: Szeljegyzetelt Csokonai. Kortárs, 1994. 6.
- Szigeti 2005 Szigeti Jenő: Csokonai jövődölései. Mindenes gyűjtemény 1. Tanulmányok Küllös Imola 60. születésnapjára. Bp., 2005.
- Szilágyi 1871a Szilágyi István: Csokonai síremléke s a debreceni tanári kar. Figyelő, 1871. szeptember 6.
- Szilágyi 1871b Szilágyi István: Csokonai síremléke s a debreceni tanári kar. Figyelő, 1871. október 12.
- Szilágyi 1975 Szilágyi Ferenc s. a. rend., jegyz.: Csokonai Vitéz Mihály. Költemények 1. 1785-1790. CsVMÖM. Bp., 1975.
- Szilágyi 1981 Szilágyi Ferenc: Csokonai művei nyomában. Bp., 1981.
- Szilágyi 1988 Szilágyi Ferenc s. a. rend., jegyz.: Csokonai Vitéz Mihály: Költemények 2. 1791-1793. CsVMÖM. Bp., 1988.
- Szilágyi 1998 Szilágyi Ferenc: „Az Ész világa mellett...” Bp., 1998.
- Szilágyi 1998a Szilágyi Ferenc: Csokonai „poétai tempel”-je Debrecenben. A költő elpusztult Darabos utcai falfestményei. In: Szilágyi 1998.
- Szilágyi 2005 Szilágyi Ferenc: Csokonai utóélete. Lyukasóra, 2005. 10.
- Szilágyi 2002 Szilágyi Márton: Kegyelem és erőszak. Fazekas Mihály Lúdas Matyija. Alföld, 2002. 7.
- Szilágyi 2003 Szilágyi Márton: Alkalmatosságra írott versek, avagy vidám férfikompániák humora. Bárka, 2003. 5.
- Szilágyi 2005a Szilágyi Márton: Csokonai kollégiumi pörei. Alföld, 2005. 1.
- Szilágyi 2005b Szilágyi Márton: Csokonai a szekrényben. Lyukasóra, 2005. 10.
- Szilágyi 2005c Szilágyi Márton: Csokonai tusculanuma. Híd, 2005. november

- Szilasi 1997 Szilasi László: Jókai talpazata. Jókai Mór Hétköznapiok című regényének kultikus olvasata, k.o. In: Kalla 1997.
- Szilasi 2000 Szilasi László: A selyemgubó és a „bonczoló kés”. Bp., 2000.
- Szolláth 2004 Szolláth Dávid: A kultuszkutatás két tendenciája. BUKSZ, 2004. ősz
- Szombati 1908 Szombati Szabó István: Pirkadatkor. Debrecen, 1908.
- Szűcs 1872 Szűcs István: Szabad királyi Debreczen város történelme. Debrecen, 1872.
- Takács 1980 Takács Béla: A fejfák esztétikája. In: Letényei-Tóth 1980.
- Takács 1990 Takács Ferenc: Az ironikus kegyhely. A James Joyce Múzeum Dublinban. Orpheus, 1990. 4.
- Takács 1990a Takács Ferenc: Mise és karnevál: A Joyce-kultusz rítusai. ItK, 1990. 3.
- Takács 1997 Takács Ferenc: „Csokonai koszorúja”: egy emlékversgyűjtemény tanulságai. In: Kalla 1997.
- Takáts 2000a „Hát mért olya fontos nekünk ez az ember?” Esterházy Péterrel beszélget Takáts József. Élet és irodalom, 2000. 46.
- Takáts 1999 Takáts József: Antropológia és irodalomtörténet-írás. BUKSZ, 1999. 1.
- Takáts 2000 Takáts József szerk.: A magyar irodalmi kánon a XIX. Században. Bp., 2000.
- Takáts 2002 Takáts József: A kultuszkutatás és az új az elméletek. Holmi 2002.
- Takáts 2003 Takáts József: Az irodalmi kultuszkutatás kézikönyve. Bp., 2003.
- Tápay-Szabó 1941 Tápay-Szabó László: Csokonai. Regényes életrajz. Budapest, 1941.
- Taxner-Tóth 1992 Taxner-Tóth Ernő: Kölcsey és a magyar világ. Bp., 1992.
- Taylor 1996 Taylor, Alan: William Cooper's Town: Power and Persuasion on the Frontier of the Early American Republic. New York, 1996.
- Timár 1993 Timár Lajos: Vidéki városiak. Bp. 1993.
- Tokody 1986 Tokody Gyula szerk.: Debrecen története 1919-1944. Debrecen, 1986.
- Toldy 1822 Schedel, Franz Joseph: Johann Niklas Révai der Grosse. Pannonia 1822. Nro. 93. 641-646.
- Toldy 1826 Schedel, Franz Joseph: Élet és Literatúra – Muzárium, 1826.
- Toldy 1827 Toldy Ferenc: Hangbuch der ungarischen Poesis. Tudományos Gyűjtemény 1827.
- Toldy 1844 Schedel Ferenc, D.: Csokonai Mihály minden munkái. Pest, 1844.
- Tóth 1969 Tóth Árpád: Prózai művek. Novellák, tanulmányok, bírálatok, hírlapi cikkek 1909-1913. Bp., 1969.

- Tóth 1973 Tóth Béla: Csokonai a képzőművészetben Debrecen. Hajdú-Bihar megyei múzeumok közleményei 22. Debrecen, 1973.
- Tóth 1976 Tóth Béla: A debreceni rézmetsző diákok. Bp., 1976.
- Tóth 1997 Tóth Orsolya: Tokaji és slivovicza. Az Árkádia-pör és Kazinczy ízlésfelfogása. Szépliteratúrai ajándék, 1997. 1-2.
- Tóth 1997 Tóth Zoltán: „A magyar középosztály megteremtése.” Jegyzetek néhány ismert társadalmi-politikai textus margójára. Századvég, 1997. 7.
- T. K. . 1905 T. K.: Csokonai dalok. Debreczeni Protestáns Lap, 1905. május 20.
- Törös 1931 Törös László: Sárvári Pál. Arany János professzora. Nagykőrös, 1931.
- Trócsányi 1931 Trócsányi Dezső: Mándi Márton István tudományos munkássága. Pápa, 1931.
- Tüdős 1894 Tüdős János szerk.: A Csokonai Kör évkönyve 1890-1893. évekről. Debrecen, 1894.
- Tverdota 1998 Tverdota György: A komor föltámadás titka. Bp., 1998.
- V. V.: Csokonai. Debrecen, 1905. május 20.
- Váczy 1906 Váczy János: Kazinczy Erdélyi levelei. Budapesti Szemle 1906.
- Varga 2002 Varga Domokos: Csokonai játéka. Lyukasóra, 2002. 7.
- Vargha 1960 Vargha Balázs szerk.: Csokonai emlékek. Bp., 1960.
- Vargha 1974 Vargha Balázs: Csokonai Vitéz Mihály. Bp., 1974.
- Városi múzeum 1905a A városi múzeum gyarapodása. Debreceni Független Újság, 1905. május 19.
- Városi múzeum 1905b A városi múzeum megnyitása. Debreceni Független Újság, 1905. május 23.
- Városi múzeum 1905c Vederemo: A városi múzeum. Debrecen, 1905. május 24.
- Városi múzeum 1905d V.: A városi múzeum. Debrecen, 1905. május 26.
- Vecsey 1835 Vecsey József felhívó levele az emlék ügyében. In: Vargha 1960.
- Vértesi 1994 Vértesi Arnoldnak, a Csokonai Kör elnökének az 1891. nov. 17-i emléktábla leleplezési ünnepélyen és felolvasóestélyen tartott beszédei. In: A Csokonai Kör Évkönyve. 1890-1893. Debrecen, 1894.
- Vincze 1955 Vincze Géza: Ady Endre cikke az 1905-ös Csokonai „ünnepségről”. ItK, 1955. 4.
- Vörös 2006 Vörös Boldizsár: Illés Béla „Guszev-ügye” – avagy hogyan lett az írói kitalációból történelmi tény 1945 és 1951 között. Múltunk, 2006. 3.
- Walter 2003 Walter, François: A város meghatározásának problémái a 19. századi Európába századi Európában. Korall, 2003. 11-12.
- Weber 1987 Weber, Max: Gazdaság és társadalom. Bp., 1987.
- Weiss 1939 Weiss Anna: Izsó Miklós élete és művészete (1831-1875). Bp.,1939.

- Wilhelm 2007 Wilhelm Gábor szerk.: Hagyomány és eredetiség. Tabula könyvek 8. Bp., 2007.
- Wittmann 2000 Wittmann, Reinhard: Az olvasás forradalma. In: Cavallo 2000.
- Wuggenig Wuggenig, Ulf: Kulturelle Praxis, sozialer Raum und öffentliche Späre. www.kunstmuseum.ch/andereorte/texte
- Zádor-Szabolcsi 1978 Zádor Anna-Szabolcsi Hedvig szerk.: Művészet és felvilágosodás: Művészettörténeti tanulmányok. Budapest, 1978.
- Ziczy 1903 Zichy Géza Némo c. történelmi dalművének felolvasása a Csokonai Körben. Szabadság, 1903. december 2.
- Žižek 1994 Žižek, Slavoj: Az ideológia fenséges tárgya. Pompeji, 1994. 1-2.
- Zoltai 1902 Zoltai Lajos: Várad és Debrecen. Válasz a Nagyváradi Naplónak. Debreczen, 1902. augusztus 9.
- Zoltai 1905 Zoltai Lajos: A „Csokonai Lapok”-ról. Debreceni Független Újság, 1905. május 21.
- Zoltai 1909 Zoltai Lajos: Csokonai szülőházáról és szüleiről. In: Kardos 1909.
- Zoltai 1920 Zoltai Lajos: Művészet a debreceni temetőkb. Debreceni Képes Kalendárium, 1920.
- Zoltai 1921 Zoltai Lajos: Debreceni fejfák. Művészet a debreceni temetőkb. Debreceni Képes Kalendárium, 1921.
- Zoltai 1928 Zoltai Lajos: A kálvinizmus és a művészet. A debreceni temetők művészete. Debrecen, 1928.
- Zsélyi 2005 Zsélyi Ferenc: A szerencse és a végzet emblémái: Csokonai ikonológiája. Somogy, 2005. 6.
- Zsigmond 1937 Zsigmond Ferenc: A Debreceni Református Kollégium története 1538(?)–1938. Debrecen, 1937.
- Zsigmond 1940 Zsigmond Ferenc: A Debreceni Kollégium és a magyar irodalom. Debrecen, 1940.